

Keyifli Okumalar Dileriz

Binlerce kategoride milyonlarca PDF e-kitap, ders kitapları, dergiler ve romanlara platformumuz üzerinden ücretsiz ulaşabilirsiniz.

RESMİ WEB SİTEMİZ

<https://rantey.org>

Yedek ve Duyuru Kanallarımız

Sitemize erişim engeli gelmesi veya adres değişikliği durumunda aşağıdaki kanallardan güncel giriş adresine erişebilirsiniz:

- Telegram: <https://t.me/birkitapbir>
- WhatsApp Kanalımız : <https://whatsapp.com/channel/0029VbDHv8uE50Us4lvMoc0Y>

İslam Klasikleri 22

MES'ÛDÎ

et-Tenbih ve'l-İsrâf

Dünya Coğrafyası ve Tarihi

ANKARA OKULU

Mes'ûdî (345/956)

İsmi, Ebü'l-Hasan Ali b. el-Hüseyin b. Ali'dir. Soyu, meşhur sahabî Abdullah b. Mes'ûd'a dayandığı için Mes'ûdî lakabıyla bilinir. Bağdat'ta doğmuştur ancak Dünya'nın pek çok bölgesini gezmiştir. Abbâsîler döneminde yaşamış, Abbâsî Halifesi Mutî' döneminde vefat etmiştir. Gerek Bağdat'ta aldığı dersler gerekse seyahatleri neticesinde pek çok alanda eser vermiştir. Ancak eserlerinin çoğu günümüze ulaşamamıştır. Elimizde bulunan matbu eserleri, coğrafya ve tarih alanlarındadır. Bunlardan bir tanesi *Mürûcû'z-Zeheb*'dir. *et-Tenbîh ve'l-İşrâf* isimli eseri ise tarih alanında yazdığı yedi eserin sonuncusu ve hepsinin özetidir.

Mithat Eser

1975 yılında Konya'da doğdu. İlkokuldan sonra gittiği Konya İmam Hatip Lisesi'nden 1994 yılında mezun oldu. Aynı yıl Selçuk Üniversitesi İlahiyat Fakültesi'ne girdi. 1998 yılında lisans mezuniyetinin ardından, aynı üniversitede İslam tarihi alanında "Hz. Peygamber Döneminde Beşerî Yönleriyle Ashâbın Konumu" başlıklı teziyle yüksek lisansını, "Abbâsîlerin İlk Döneminde Seyyid ve Şeriflerin Dinî, Sosyal ve Kültürel Konumları" adlı teziyle doktorasını tamamladı. 10 yıl Diyanet İşleri Başkanlığı'nda vaiz olarak çalıştı. 2010-2013 yıllarında Muş Alparslan Üniversitesi Fen Edebiyat Fakültesi Tarih Bölümünde, 2013-2018 yıllarında Pamukkale Üniversitesi İlahiyat Fakültesinde öğretim üyesi olarak çalıştı. Halen Selçuk Üniversitesi İslâmî İlimler Fakültesi Siyer-i Nebî ve İslam Tarihi Anabilim Dalında doçent olarak görev yapmaktadır. *Engelli Sahabîler ve Abbâsîlerin İlk Döneminde Seyyidler ve Şerifler* isimli iki kitabı bulunmaktadır.

Ankara Okulu Yayınları: 328

İslam Klasikleri: 22

Bu Proje T.C. Kültür ve Turizm Bakanlığı

Telif Hakları Genel Müdürlüğü Tarafından Desteklenmektedir

© Ankara Okulu Basım Yay. San. ve Tic. Ltd. Şti.

Editör: Mehmet Azimli

Son okuma: Fatma Zehra Kurt

Dizgi, kapak: Ankara Dizgi Evi

Baskı, cilt, kapak baskısı: TDV Yayın Matbaacılık ve Ticaret İşletmesi

Birinci baskı: Mart 2020

ISBN: 978-605-7596-48-2

Ankara Okulu Yayınları

Şehit Mehmet Baydar Sokak 2/A Maltepe/ANKARA

Tel: (0312) 341 06 90 GSM: (0542) 382 74 12

web: www.ankaraokulu.com

e-mail: ankaraokulu@ankaraokulu.com

ankaraokuluyayinlari@gmail.com

et-Tenbîh ve'l-İşrâf

Dünya Coğrafyası ve Tarihi

Mes'ûdî

Çeviren
Mithat ESER

Ankara Okulu Yayınları
Ankara 2020

İÇİNDEKİLER

EDİTÖRDEN.....	9
MÜTERCİMİN ÖN SÖZÜ	11
MES'ÜDÎ	17
Hayatı	17
Eserleri	20
 ET-TENBÎH VE'L-İŞRÂF (DÜNYA COĞRAFYASI VE TARİHİ)	25
Müellifin Ön Sözü.....	25
Gök Cisimleri ve Yıldızlar.....	31
Zaman ve Mevsimler.....	37
Rüzgarlar	40
Mısır	42
Dünya Coğrafyası	46
Dünyanın Yedi Bölgesi	54
Yer-Gök İlişkisi	56
Dördüncü Bölge	57
Denizler	73
1. Habeş Denizi (Hint Okyanusu)	73
2. Rum Denizi (Akdeniz)	78
3. Hazar Denizi	81
4. Pontus Denizi (Karadeniz)	88
5. Atlas Okyanusu.....	89
İlkçağlarda Yedi Millet	97
Fars Hükümdarları.....	104
Birinci Kuşak.....	105
İkinci Kuşak: Bel'ân	107
Üçüncü Kuşak: Keyânîler	109
Dördüncü Kuşak: Mülûkü't-Tavâif.....	112
İkinci Dönem Fars Hükümdarları	116
Beşinci Kuşak: Sâsânîler	116
Yunanlılar ve Hâkimiyet Yılları.....	126
Roma Kralları.....	135
Sâbiîler Dönemi	135
Hristiyanlar Dönemi	147
Hicret Sonrası	163
Roma Coğrafyası.....	181
Müslümanlar ile Bizanslılar Arasındaki Esir Değişimleri.....	193
Peygamberler Tarihi	199

Takvimler.....	216
Hiz. Peygamber ve Halifeler.....	228
Emir Yılı (2).....	235
Arınma Yılı (3).....	242
Ara Verme Yılı (4).....	244
Gruplar (Ahzâb) Yılı (5).....	246
Yakınlaşma Yılı (6).....	249
Hâkimiyet Yılı (7).....	254
Mekke Fethi Yılı (8).....	262
Heyetler Yılı (9).....	267
Veda Haccı Yılı (10).....	270
Vefat Yılı (11).....	273
Hiz. Ebû Bekir'in Halifeliği	279
Hiz. Ömer'in Halifeliği	283
Hiz. Osman'ın Halifeliği.....	286
Hiz. Ali'nin Halifeliği.....	288
Hiz. Hasan'ın Halifeliği	293
Emevîler.....	293
Muâviye b. Ebû Süfyân	293
Yezîd b. Muâviye	295
Muâviye b. Yezîd b. Muâviye	297
Mervân b. Hakem	298
Abdûlmelik b. Mervân	302
Velîd b. Abdûlmelik	307
Süleyman b. Abdûlmelik	308
Ömer b. Abdülazîz.....	308
Yezîd b. Abdûlmelik	309
Hişâm b. Abdûlmelik.....	311
Velîd b. Yezîd b. Abdûlmelik	312
Mervân b. Muhammed	313
Endülüs Emevîleri	317
Abbâsîler.....	325
Ebû'l-Abbâs es-Seffâh.....	325
Ebû Ca'fer el-Mansûr	327
el-Mehdî	329
el-Hâdî.....	329
Hârûnürreşîd	331
Emîn.....	332
Mu'tasım	337
Vâsik	344
Mütevekkil	344
Müntasır	346

Müstaîn.....	346
Mu'tez.....	347
Mühtedî	348
Mu'temid.....	350
Mu'tazıd.....	351
Müktefî.....	352
Muktedir	357
Kâhir	366
Râzî	367
Müttakî	374
Müstekfî	375
Mutî'	376
BİBLİYOGRAFYA.....	379
DİZİN	385

EDİTÖRDEN

Ankara Okulu Yayınları “İslam-Klasikleri” projesi üst başlığı kapsamında yayımlanan serinin yirmi ikinci kitabı olarak, klasik bir coğrafya ve kronolojik bir tarih kitabıyla karşınızdayız. Eser, dünya coğrafyası konusunda kıymetli bilgiler yanında İslam öncesi tarihini aktarmasının ardından Hz. Peygamber’den Abbâsîlerin son dönemine kadarki tarihi özetliyor.

Mes’ûdî’nin yayımladığımız *et-Tenbîh ve’l-İsrâf* adlı eseri bu özelliğiyle klasik İslam tarihi kaynakları arasında farklılığını hissettiriyor ve araştırmacılar için değerli malzemeler sunuyor.

İlk dönemin bakış açısıyla dünya coğrafyası ve tarihine panoramik olarak yolculuk yapmak üzere sizi Mes’ûdî’nin *et-Tenbîh ve’l-İsrâf* adlı eseriyle baş başa bırakıyoruz...

Hayırlara vesile olması dileğiyle...

Mehmet Azimli*
Çorum 2020

MÜTERCİMİN ÖN SÖZÜ

Mes'ûdî'nin *et-Tenbîh ve'l-İşrâf* adlı eseri ilk dönem İslam tarihi kaynakları arasında önemli bir yere sahiptir. İlk bakışta İslam tarihi eseri olarak bilinen bu kitap, üç ana bölümden oluşmaktadır. Birinci bölüm dünya coğrafyası, ikinci bölüm İlk Çağ tarihi, üçüncü bölüm ise, Hz. Peygamber'den başlamak üzere 345/956 yılına kadar İslam tarihinin bir özeti mahiyetindedir. Üçüncü bölüm eserin yarısını oluşturmaktadır. Kitap, böylece dünya coğrafyası ve tarihi özelliği göstermektedir. Eserde coğrafyadan astroloji ve astronomiye, dinler tarihinden mezhepler tarihine kadar pek çok alanda farklı bilgiler bulunması, bir yandan müellifin muhtelif ilimlere olan hâkimiyetini ve eserin önemini, öte yandan da bu eseri tercüme etmenin ne kadar zor bir iş olduğunu ortaya koymaktadır.

Çevirisini sunduğumuz, *et-Tenbîh ve'l-İşrâf* adlı bu kitapta az da olsa çelişkili veya yanlış bilgi ve ifadelerin bulunduğunu belirtmemiz gerekir. Örneğin Hintlilerin tarih başlangıcı olarak ifade edilen Buda'nın (el-Büddü'l-Evvel) tarih sahnesinde yer aldığı tarihle ilgili bilgilerin yer aldığı birbirine yakın iki yerde, üstelik de birbirlerine atıf yapılmasına rağmen, bir yerde *elf* (ألف) ifadesi fazla yazılmış, birinde *sitte* (سنة) diğerrinde selâse (ثلاثة) ifadesi yer almıştır. Dolayısıyla iki sayıdan birisi 12.000.000 x 36.000 iken diğeri 12.000 x 33.000 şeklinde olmuştur. Yine İsrailoğullarının Hz. Mûsâ ile Mısır'da ve çölde kaldıkları süre boyunca nüfuslarıyla ilgili Mes'ûdî'nin verdiği sayılar, aynı şekilde kendisiyle çelişmektedir. Mes'ûdî, 603.555 ile 22.273 kişinin toplamını 625.823 olarak vermektedir ancak bu iki sayı toplandığında kişi sayısı 625.828 olmaktadır. Burada selâse (ثلاثة) ile semâniye (ثمانية) rakamlarının karıştırıldığı anlaşılmaktadır.

Bunlara benzer örneklerin, kullandığımız farklı matbu nüshalarda birbirinden farklı şekillerde bulunması, söz konu-

su yanlış ve çelişkili ifadelerin bizlere öncelikle matbu kitaplardaki yazım yanlışlarından kaynaklandığını düşündürmektedir. Tespit edebildiğimiz kadarıyla kitabın son matbu nüshası, 2007 yılında Kahire'de Mektebetü's-Sekâfetü'd-Diniyye Yayınevi tarafından tahkiksiz bir şekilde ve onlarca kelime hatasıyla yayımlanmış, işin daha garibi ise söz konusu nüshada birçok tarih yanlış yazılmıştır. Şam'da (Dımaşk) Kültür Bakanlığı Yayınları (Menşûrâtü Vizâreti's-Sekâfe) arasında 2000 yılında iki küçük cilt hâlinde yayımlanan matbu nüshası ise Kâsım Vehb tarafından tahkik edilip basıma hazırlanmış ama az da olsa kelime hatasından kurtulamamıştır. Eserin bizim de tercümede esas aldığımız nüshası, Kahire'de Mektebetü's-Şarki'l-İslâmiyye Yayınevi tarafından 1357/1938 yılında basılan ve Abdullah İsmâil es-Sâvî tarafından tahkik edilen baskısıdır. Sonuna konu, şahıs, grup, yer ve bölge fihristlerinin eklendiği bu nüshanın başında, Sâvî tarafından hazırlanmış ve "Avrupa nüshasına ek" adı taşıyan, her sayfasında yaklaşık 30 kadar düzeltme içeren, 5 sayfalık bir tashih tablosu bulunmaktadır. Biz, tercümemizde Muhakkik Sâvî ifadesiyle yer yer açıklamalarına yer verdiğimiz bu nüshanın en sağlam nüsha olduğunu düşünmekteyiz. Zira hatası en az nüsha budur ve *Avrupa nüshasının* eksiklerini düzeltmektedir. Eserin düzeltmeleri yapılan ve *Avrupa nüshası* olarak ifade edilen 2. baskısı, Leiden şehrindeki E. J. Brill Yayınevi tarafından 1967'de Michael Jan de Goeje tahkikiyle yayımlanan nüshadır ve İSAM Kütüphanesi'nde fotokopi olarak bulunmaktadır. Biz bu fotokopiden çektirdiğimiz nüshaya da yer yer müracaat ettik ancak fotokopiden fotokopi yapılması, bazı bölümlerin okunmasını güçleştirmiştir ve bu eser devamlı kullanabildiğimiz bir nüsha olamamıştır. Her ne kadar Sâvî, bu nüshaya bazı düzeltmeler yapmış olsa da dipnotlarında karşılaştırılan el yazması nüshaları ve açıklamalarıyla sonuçta en ilmî nüshanın *Avrupa nüshası* olduğu söylenebilir.

Matbu nüshalardaki tüm bu sorunlar bir yana, bu nüshaların eksik olduğunu bize düşündüren husus, Prof. Dr. Ramazan ŞEŞEN Hoca'nın da ifade ettiği gibi Mes'ûdî'nin, Hz. Ebû

Bekir'in üçüncü oğluyla ilgili olarak, "daha önce bu kitapta 8/630 yılı olaylarında Hz. Peygamber'in Tâif Muhasarası'nda adı geçen Abdullah" ifadesine rağmen söz konusu yılda Abdullah'ın da Tâif Muhasarası'nın da isimlerinin dahi geçmemesidir. Üstelik eserin matbu nüshalarında, el yazmalarından okunamayıp da üç nokta ile geçilen birkaç yerin varlığı gibi diğer bazı sorunlar da bu eserin tercüme işinin zorluğu konusunda fikir vermesi açısından önemli olsa gerektir.

Bir proje kapsamında Prof. Dr. Mehmet AZİMLİ Hoca'nın şahsına *et-Tenbîh ve'l-İşrâf* adlı eseri tercüme etmeyi teklif ettiği 2016 yılından bir yıl sonra, eserin genel olarak tercümesinin bitmesi, eserin tercüme işine editörlük yapan Hoca'mızı sevindirmişti. Ancak konuların daha dikkatli bir şekilde tahkik edilerek araştırılması neticesinde işin öyle sanıldığı kadar kolay olmadığı ve iyi bir tercüme için, Arapça bilmenin ötesinde kitapta bahsi geçen tüm konularla ilgili bir ön bilgiye sahip olmak gerektiği anlaşılmıştır. Zira kitapta ismi geçen yüzlerce yer ve şahıs isminin tespiti konusundaki ihtilaflar ve bir kısmının, ilgili eserlerde hiç geçmemesi daha derinlemesine bir çalışma yapılmasını gerekli kılmıştır. Bu bağlamda gerek Türkiye Diyanet Vakfı İslam Ansiklopedisi web sitesinin madde başlıkları ve içeriklerinde yaptığımız aramalar gerekse coğrafya eserlerinden yürüttüğümüz araştırmalarımız tercüme sürecini uzatmış, ancak bu çalışmalar daha sağlıklı bir tercüme ortaya çıkmasına imkân sağlamıştır. Bu noktada, çalışmalarımızda özellikle ülkemiz ve İslam âlemi için çok önemli ve değerli bir kaynak olan Türkiye Diyanet Vakfı İslam Ansiklopedisi'nden geniş ölçüde istifade ettiğimizi, bu esere emek verenlere şükran hislerimizle birlikte belirtmemiz bizim için âdeta bir zorunluluktur.

Derinlemesine araştırmalarımız, özellikle de yer ve şahıs isimlerinin doğru tespiti ile ilgili çalışmalarımız bitti bitecek derken, eserin Prof. Dr. Ramazan ŞEŞEN tarafından yapılan tercümesinin Bilge Kültür Sanat Yayınları arasında 2018 yılının Mart ayında yayımlandığını öğrendik. Ciddi bir emek verdiğimiz eserin başkası tarafından tercümesinin yayımlanma-

sı, ilk etapta hayal kırıklığı yaratmasına rağmen, tercüme kitabı temin ettikten sonra hayal kırıklığı yerini derin bir hayrete bırakmıştır. Zira onun çok sorunlu bir tercüme nüsha olduğu görülmüştür. Bu da tercümemizdeki üçüncü sayfayı başlatmış oldu. Söz konusu tercüme ile satır satır karşılaştırma yaptıkça ŞEŞEN'in tercümesinde onlarca atlanmış cümle, yüzlerce tarih yanlışlığı, birçok tercüme hatası tespiti, bir yandan tercümemizin sürecini bir yıl kadar daha geciktirirken öte yandan tercümenin ne kadar sorumluluk gerektirdiğini bize bir kez daha öğretmiş oldu. Aynı zamanda söz konusu tercüme, bizim de bazı eksiklerimizi görmemizi sağladı.

Tercüme esnasında bilimsel dilin kullanımında Türkiye Diyanet Vakfı İslam Ansiklopedisi'nin, ilgili bilimsel literatürün gereklilikleri dışındaki genel yazım durumlarında ise Türk Dil Kurumunun yazım kuralları dikkate alınmıştır. Tüm dipnotlar tarafımızdan yazılmış, bu esnada muhakkiklerin açıklamalarından yararlanılmışsa *Sâvî*, *Kâsım Vehb* ve *Avrupa baskısı* denilerek üç baskıya ve muhakkikine işaret edilmiştir. Yer isimlerinin okunuşunun tespitinde İslam Ansiklopedisi ile coğrafya eserleri karşılaştırılmış, söz konusu ansiklopedide olmayan yer isimlerinin zabtı, coğrafya eserlerinden özellikle Yâkût el-Hamevî'nin *Mu'cemü'l-Büldân* isimli eserinden hareketle tespit edilmeye çalışılmıştır. Ayrıca yer isimlerinin mümkün mertebe günümüzdeki karşılıkları da verilmeye çalışılmıştır. Bunun için coğrafya eserlerinin yetmediği yerlerde internet taraması ile günümüzdeki yerlerinin belirlenmesi yoluna gidilmiştir. Hicri takvimler, Türk Tarih Kurumu resmî web sitesindeki "Tarih Çevirme Kılavuzu" yardımıyla miladi takvime çevrilmiştir. Ancak kitabımızda tarih belirtilirken gün de belirtiliyorsa, kılavuzdaki "... hilal şeklinin görünürlüğü kimi zaman meteorolojik koşullardan bile etkilendiği için, astronomik takvim hesabı ile hicri takvimin tarihsel uygulaması arasında, teorik olarak, ± 2 günlük sapmalar olması sebebiyle... genelde uzman tarihçiler, eldeki hicri tarihin (eğer gün biliniyorsa) hangi gün olduğunu da dikkate alarak, ta-

rih çevirisini kesinleştirme yoluna giderler...”^{***} açıklamasına uygun bir şekilde güne göre miladi takvimde 2 güne kadar uyarlama söz konusu olmuştur. Âyet meallerinde, proje gereği Prof. Dr. Mustafa ÖZTÜRK’ün *Kur’an-ı Kerim Mealî-Anlam ve Yorum Merkezli Çeviri* isimli mealinden yararlanılmıştır. Arapça isimlerde, isimlerin tek başına kullanımlarında *elif lâm* takısından sarfınazar edilmiş ancak atalara nispet edilerek kullanımlarda ise söz konusu takı belirtilmiştir. Arapça isimlerdeki tamlamalarda, okunmayı zorlaştırmamak adına nahiv kuralı göz ardı edilerek mecrur okuma yerine merfu bir okuma yapılmıştır. Örneğin İbn Ümmi Mektûm değil de İbn Ümmü Mektûm tercih edilmiştir.

Uzun soluklu bir süreç sonunda; başından sonuna kadar pek çok kişinin yardım ve desteğini gördüğüm bu çalışmaya öncelikle beni de dâhil ettiği için Prof. Dr. Mehmet AZİMLİ’ye ve kitabı yayımlayan Ankara Okulu Yayınları yetkililerine teşekkür etmek istiyorum. Aynı şekilde, Arapça nüshaların temininde özellikle de *Kâsım Vehb nüshasının* Suriye’den -hem de iç savaş ortamında- temininde bana yardımcı olan ve bir dönem Pamukkale Üniversitesi İlahiyat Fakültesinde birlikte çalıştığımız, Dr. Öğr. Üyesi Ammâr el-Samar’a; Kahire’den 2007 nüshasını getiren Dr. Öğr. Üyesi Mecdî Hassânî’n’e ve İSAM Kütüphanesi’nden *Avrupa nüshasının* fotokopisini temin edip bana ileten Arş. Gör. meslektaşım Samed SAZAK’a teşekkür ederim. Yine, zaman zaman sorduğum Arapça ibarelerdeki yardımı sebebiyle o dönemlerde bahsi geçen fakültede birlikte çalıştığımız Suud Yusuf’a ve Yunan tarihiyle ilgili bölümdeki Yunan filozoflarının isimlerini ve yaklaşık 4 sayfalık Yunan felsefesi ile ilgili özeti özellikle felsefî açıdan birlikte kontrol etmemiz sebebiyle de Arş. Gör. Yasin BOSTAN’a teşekkür ederim. En az hata ile bir tercüme yapabilmek adına kendisinden destek aldığım, Denizli’de yaşayan Suriyeli Mustafa Bey’e aynı şekilde müteşekkirim. Coğrafya ile ilgili bölümü okuyup değerlendiren coğrafya öğretmeni Ali BACAKLI’ya ve

^{***} Tarih Çevirme Kılavuzu, <http://www.ttk.gov.tr/genel/tarih-cevirme-kilavuzu/> (01.06.2019).

çalışmanın en son aşamasında Türkçe açısından titiz bir okuma gerçekleştiren Millî Eğitim Bakanlığında öğretmen olan Dostum Ekrem ÖZMEN'e hassaten şükranlarımı arz ederim.

Üç yıl boyunca doktora tezi hazırlar gibi emek verdiğim bu tercüme çalışmam esnasında, tercümemin bitmesini sabırla bekleyen ve beni daima destekleyen aileme de hususiyetle teşekkür etmek istiyorum. Tüm çabalara rağmen, her beşer mahsulü gibi bu tercüme eserin de hatadan uzak kalamayacağını peşinen belirterek bu konuda affımızı umuyor, gayretin bizden tevfiğin ise Allah'tan olduğunu belirtmek istiyorum. Faydalı olması duasıyla...

Mithat ESER
Konya-2019

MES'ÛDÎ*

Hayatı

Tam ismi, *et-Tenbîh ve'l-İsrâf* isimli eserinin başında açıkça ifade ettiği gibi Ebü'l-Hasan Ali b. el-Hüseyin b. Ali'dir. Soyu meşhur sahâbî Abdullah b. Mes'ûd'a dayandığı için, onun Mes'ûdî lakabı aldığı genel bir kabul gibi görünmektedir. Ancak Mes'ûdî'nin matbu kitaplarında Abdullah b. Mes'ûd'un isminin ve nesebinin geçtiği yerlerde dahi böyle bir açıklama olmaması, söz konusu nispetle ilgili şüphe doğurmaktadır.¹ Bağdat'ta doğduğu kesindir ve bu sebeple onun Bağdat'ın yer aldığı Bâbil bölgesine, onun da yer aldığı Dünya'nın yedi bölgesinden dördüncü bölgeye olan sevgisi eserlerinde çok açık bir şekilde görülmektedir. Nitekim *et-Tenbîh ve'l-İsrâf* isimli eserinde Bâbil ile özdeşleştiğini söylediği dördüncü bölgeye ayrı bir başlık açmış, Bağdat'ı yeri, havası ve yiyecek imkanıyla Dünya'nın en iyi şehri, Fırat ve Dicle nehirlerini de Mısırlıların yeryüzünde ilk sırada kabul ettikleri Nil Nehri'nden daha değerli olduğunu dile getirmiştir.² Doğum tarihiyle ilgili sadece tahminler söz konusudur ve bu tarihler hayatıyla ilgili yolculuklara başladığı, ilim ehli ile münazaralar yaptığını söylediği 300/913 yılı ve sonrasında hareketle yapılan tahminlerdir. Vefat ettiği yaşı ile ilgili bilgi olmayan Mes'ûdî'nin 265-275/878-888 tarihleri arasında doğduğu düşünülmektedir.³

III. asrın en önemli ilim merkezlerinden biri ve Abbâsîler Devleti'nin başkenti Bağdat'ta çocukluğu ve gençliği geçen Mes'ûdî'nin, eğitimini buradaki önde gelen ilim adamlarından aldığı görülmektedir. O, Bağdat'ta Vekî', Hasan b. Mûsâ

* Mes'ûdî'nin hayatı ve eserleri bölümü mütercim Mithat Eser tarafından hazırlanmıştır.

1 Emine Özcan Sonnur, *İslam Tarihyazımında Gerçeklik ve el-Mes'ûdî*, Doğu Batı Yayınları, Ankara 2014, s. 92.

2 Mes'ûdî, *et-Tenbîh ve'l-İsrâf*, Thk: Abdullah İsmâil es-Sâvî, Mektebetü's-Şarık'ı'l-İslâmiyye, Kahire 1357/1938, s. 32, 37.

3 Özcan Sonnur, *el-Mes'ûdî*, s. 95.

en-Nevbahtî, Ebû Ali el-Cübbâî, Kâsım b. Muhammed el-Enbârî, Muhammed b. Cerîr et-Taberî, Zeccâc, İbn Düreyd ve Ebû'l-Hasan el-Eş'arî gibi âlimlerin öğrencisi oldu. Bir ara Basra'ya giderek Ebû Halîfe Fazl b. Hubâb el-Cumahî'den istifade etti. Ca'fer b. Muhammed b. Hamdân el-Mevsilî ve Ebû Bekir es-Sûlî de onun özellikle faydalandığı âlimlerdendir. Mes'ûdî'nin Şâfiî âlimi Ebû'l-Abbas İbn Süreyc'in vefatı sırasında onu ziyaret edenler içinde yer aldığı ve ona talebelik yaptığı bilinmektedir.⁴

Mes'ûdî ile ilgili İmâmiyye'ye mensup bir Şiî ve Mu'tezilî olduğuna dair görüşleri vardır. Ancak *et-Tenbîh*'te imameti on iki ile sınırlı tutanların var olduğunu, onların Süleym b. Kays'tan gelen bir rivayete dayandıklarını, Süleym'den başka bu rivayeti nakledenin olmadığını söyler ve yaşadığı dönemde onların beklediği imamın adını zikreder. Her ne kadar bu satırların öncesinde Hz. Ali'nin çocuk yaşta iman ettiğini söyleyenlerin onun faziletini yok saymak için bunu yaptıklarını söylese de özellikle on iki imamlı ilgili ifadeleri, Şiî olduğu iddialarını geçersiz kılmaktadır. Aynı eserde özellikle mezheplerin görüşlerini verirken tarafsız bir tutum sergilemesi, farklı mezheplerin görüşlerini verirken mezhep müntesibi müelliflerin görüşlerini kendi eserlerinden vermek gerektiği düşüncesine sahip olması dikkat çekmektedir. Öte yanda Abbâsîler ile Bizans Devleti arasındaki esir değişimlerinde, Müslüman esirlerinden Kur'an'ın yaratılmış olduğu ve Allah'ı görmenin imkânsız olduğu görüşünde olanların kabul edildiğini, onlara güzel davranıldığını, ancak bu görüşleri kabul etmeyenlerin Bizans ülkesinde bırakıldıklarını ve eziyet gördüklerini tarafsız bir şekilde açıklar gibi görünmektedir.⁵ Yine Mu'tezilî görüşlerinin devlete hakim olduğu Abbâsî halifeleri Me'mûn, Mu'tasım ve Vâsik dönemlerini anlatırken olumlu veya olumsuz mihne olaylarına değinmediği⁶ de gözden kaçmamaktadır. Ancak Emevîler ile Abbâsîleri anlatırken birin-

4 Casim Avcı, "Mes'ûdî, Ali b. Hüseyin", *TDV İslam Ansiklopedisi*, İstanbul 2004, XXIX/353.

5 Mes'ûdî, *Tenbîh*, 162.

6 Mes'ûdî, *Tenbîh*, 302-313.

ciler için hükümdar, ikinciler için halife unvanını kullanmış ve tarafını belirtmiştir. Burada sadece Ömer b. Abdülazîz'i istisna etmiş ve ona halife unvanını vermiştir. Bu arada kitapta sayılı yerde kullandığı heleke (helak oldu, öldü gitti) fiilini Yezîd b. Muâviye için kullanmış ve Yezid'e karşı tutumunu açıkça belli etmiştir. Hasılı *et-Tenbîh ve'l-İsrâf* adlı eserinden hareketle Mes'ûdî için söyleyeceğimiz husus Şîî ve Mu'tezilî bir görüntü çizmekten ziyade tarafsız bir tarihçi gibi olayları tasvir etmeye çalıştığıdır. Ancak halife olma açısından Emevîlerle Abbâsîleri farklı tuttuğu bir vakıdır.

Mes'ûdî'nin ilmî yetkinliğinde hocaları kadar münazaralar yaptığı, birlikte tercüme faaliyetleri yürüttüğü kişilerin de etkisi olduğu anlaşılmaktadır. Nitekim bir grup Yahudi alimi yanında İbrânîce Tevrat'ı Arapçaya çevirdiğini ifade etmektedir.⁷ Onun kelimelerin manalarıyla ilgili verdiği bilgilere bakarak Süryânîce özellikle Farsça bildiğini söylemek mümkündür.

300/913 yılından sonra Mes'ûdî'nin tarih sahnesine yolculuklarla çıktığını kendi dilinden öğreniyoruz. Tarih kitaplarının yanı sıra coğrafya kitapları yazmasında, hatta bir çok ilim dalında kalem oynatması ve söz söylemesinde Mes'ûdî'nin seyahatlerinin büyük bir rolü olduğu aşıkardır. 303/915 yılında Istahr'da olmasına bakarak⁸ İran ve Horasan bölgelerine yolculuk yaptığını söyleyebiliriz. 303/915 ve 304/916 yıllarında Hint bölgesine yolculuk yapmıştır.⁹ Daha sonra Bağdat'a gelmiş ve bir müddet memleketinde kalmıştır. 309/921 yılında Şam ve Kinnesrîn'e seyahat etmiştir.¹⁰ 313/925 yılında Bağdat'ın batı yakasında Hristiyan alim Ebû Zekeriyâ Denhâ ile teslis vb. konularda münazaralar yapmıştır.¹¹ 315/927 yılında Şam'dan Bağdat'a dönmeye çalışan Mes'ûdî, Hît şehrine

7 Mes'ûdî, *Tenbîh*, 98.

8 Mes'ûdî, *Tenbîh*, 92.

9 Mes'ûdî, *Tenbîh*, 191.

10 Mes'ûdî, *Mürûcû'z-Zeheb ve Meâdinü'k-Cevher*, Thk: Es'ad Dâğır, Dârü'l-Hicre, 1409, IV/174.

11 Mes'ûdî, *Tenbîh*, 133-134.

saldıran Karmatîlerin yaptıklarına şahitlik etmiştir.¹² Ahvâz ve Fars bölgesinde seyahat eden¹³ Mes'ûdî, 320/932'de Ha-zar ve İrmîniye bölgesini dolaşmıştır. 324/936 yılında, Şam'ın Ürdün bölgesindeki Taberiye şehrinde Emevîlerle ilgili bir kitap gördüğünden bahseder.¹⁴ Daha sonra Mısır'a gitmiş ve *Mürûcû'z-zeheb* adlı eserinin ilk nüshasını 332/943 yılında Fustat'ta kaleme almıştır. 334/946 yılında Dimaşk'ı ve Antakya'yı ziyaret etmiş, İskenderiye ve Yukarı Mısır'ı da gezerek 336/947'da tekrar Fustat'a dönmüştür. Bu tarihten sonra seyahat ettiğine dair bilgi bulunmamaktadır. Son yıllarını Fustat'ta geçirdiği anlaşılan Mes'ûdî, burada çalışmalarını gözden geçirmek ve *et-Tenbîh* gibi yeni eserler yazmakla meşgul olmuştur.¹⁵ Abbâsî Halifesi Mutî' döneminde 345/956 yılında Mısır'ın Fustat şehrinde vefat etmiştir.

Mes'ûdî'nin Seylan, Tibet, Çin ve Madagaskar'dan bahsettiği ancak buralara gidip gitmediği tartışmalıdır. Üstelik o, gitmediği halde bazı yerleri görmüş gibi anlatıyor diye eleştirilmiştir. Yine o, birçok hususta yüzeysel kaldığı, konudan konuya geçtiği, bunun eserlerini sistematik olmaktan uzaklaştırdığı, çeşitli efsanelere yer verdiği, savaşlardaki asker sayıları için abartılı rakamlar zikrettiği söylenerek eleştirilmiştir.¹⁶

Eserleri

Mes'ûdî'nin sadece *Mürûcû'z-Zeheb* ile *et-Tenbîh ve'l-İşrâf* isimli eserlerinde, 34 tane eserinin olduğunu görmekteyiz.¹⁷ Tarih ve coğrafya alanındaki eserleriyle tanınan Mes'ûdî, gerek Bağdat'ta aldığı dersler gerekse seyahatleri neticesinde edindiği ilmi sayesinde kozmoloji, astroloji, dinler ve mezhepler tarihi, fıkıh, kelam, felsefe, ahlâk, siyaset alanında, ayrıca Ehl-i beyt, on iki imam ve imamet konularında *et-Tenbîh ve'l-İşrâf* eserinde zikrettiğinden çok daha fazla kitabı kaleme

12 Mes'ûdî, *Tenbîh*, 333-334.

13 Mes'ûdî, *Mürûcû'z-Zeheb*, I, 337.

14 Mes'ûdî, *Tenbîh*, 291.

15 Avcı, "Mes'ûdî, Ali b. Hüseyin", XXIX/353.

16 Avcı, "Mes'ûdî, Ali b. Hüseyin", XXIX/353.

17 Sâvî, Mukaddime *Tenbîh*, s. ٥-٦.

aldığı görülmektedir.¹⁸ Söz konusu alanlarda kitaplar yazdığı, *Mürûcû'z-zeheb* ve *et-Tenbîh ve'l-İşrâf* adlı eserlerinden anlaşılmaktadır. Zira elimizde sadece bu iki eseri vardır, diğerleri günümüze ulaşamamıştır.

Burada ismini söylemekle yetineceğimiz, özellikle *et-Tenbîh ve'l-İşrâf* adlı eserinde bahsettiği yedi tarih eseri bulunmaktadır. Bu eserlerle ilgili kendisi söz konusu kitabının başında “*Ahbâru'z-Zemân ve men Ebâdehu'l-Hıdsân mine'l-Ümemi'l-Mâzıye ve'l-Ecyâlî'l-Hâliye ve'l-Memâliki'd-Dâsire* isimli en hacimli kitabımı yazdıktan sonra aynı bağlamda *Kitabu'l-Evsat* isimli orta büyüklükteki kitabımı, ardından da sırasıyla *Mürûcû'z-Zeheb* ve *Meâdinü'l-Cevher fî Tuhafî'l-Eşrâf mine'l-Mülûki ve Ehli'd-Dirâyât, Fünûnu'l-Meârif* ve *mâ Cerâ fî'd-Dühûri's-Sevâlif, Zehâiru'l-Ulûm* ve *mâ Kâne fî Sâli'fî'd-Duhûr, el-İstizkâr limâ Cerâ fî Sâli'fî'l-A'sâr* isimli kitaplarımı kaleme aldım.” dedikten sonra bu kitaplarda anlattığı konuları zikretmiş ve ardından *et-Tenbîh ve'l-İşrâf* isimli eseri bu kitaplara dayalı, onların özeti ve yedinci kitap olarak yazdığını ifade etmiştir.¹⁹ Mes'ûdî, söz konusu kitaplarını yazarken birbirine dayalı bir şekilde yazdığını, konular aynı olmakla birlikte her kitapta anlatılması zaruri olan hususların dışında konuyla ilgili farklı bilgilere değindiğini söylemektedir.²⁰ Burada Mes'ûdî'nin bir çok eseri içerisinde elimizde bulunan iki eseriyle ilgili kısa bir açıklamayla yetineceğiz:

1. *Mürûcû'z-Zeheb* ve *Meâdinü'l-Cevher fî Tuhafî'l-Eşrâf mine'l-Mülûki ve Ehli'd-Dirâyât*: Mes'ûdî'nin ifade ettiği gibi tarih alanındaki en hacimli *Ahbâru'z-Zemân* ile orta hacimli *Kitabu'l-Evsat* kitaplarının ardından yazdığı kitaptır. Kitabın ilk nüshası 332/944 yılında, son nüshası ise ilkinin birkaçı katı hacminde 345/956 yılında yazılanıdır.²¹ Mes'ûdî, bu kitabını şöyle tanıtır: “Bu kitap üç yüz altmış beş bölümdür ve söz konusu bölümler birleştiği zaman tek bir kitap olmakta; ancak

18 Avcı, “Mes'ûdî, Ali b. Hüseyin”, XXIX/354.

19 Mes'ûdî, *Tenbîh*, 1-4.

20 Mes'ûdî, *Tenbîh*, 149.

21 Mes'ûdî, *Tenbîh*, 133.

her bir bölüm müstakil bir kitap şeklinde görünmektedir.”²² Kitabın içeriğine bakıldığında eserin iki ana bölümden meydana geldiği görülmektedir. Eserin birinci bölümünde ansiklopedik mahiyette çeşitli konulara yer verilmektedir. Hz. Âdem’den itibaren peygamberler tarihi, yeryüzünün belli başlı coğrafi bölgeleri, bazı denizler, adalar, nehirler, dağlar; çeşitli hayvan ve bitkiler; madenler; Hintliler, Çinliler, Yunanlılar, Roma ve Bizans ile Persler ve Sâsânîler, Türkler; İslam öncesi Arabistan tarihi kitabın belli başlı konularını oluşturur. Mes’ûdî anlattığı toplumların örf ve âdetleri, inanç ve ibadetleri, efsaneleri, yiyecek ve giyecekleri, bayramları, oyunları, mâbedleri, takvimleri gibi kültür unsurlarına da yer vermiştir. İkinci bölümde Hz. Peygamber döneminden Abbâsî Halifesi Mutî’-Lillâh’a kadar İslâm tarihi anlatılmış, İslâm dünyası dışına nâdiren atıfta bulunulmuştur. Eserin birçok baskısı yapılmıştır.²³

2. *et-Tenbîh ve'l-İşrâf*: Eser, Mes’ûdî’nin tarih alanında yazdığı yedi eserin sonuncusu ve hepsinin özetidir. Eserinin birçok yerinde kitabın müzakere ve tartışma amaçlı yazıldığını, insanların olaylara dikkatini çekmek ve konuları hatırlatmak maksadıyla asgari bilgilerin verildiğini ifade eder. İlk bakışta tarih eseri olarak bilinen bu kitap, yazıldığı dönem itibarıyla düşünüldüğünde Dünya coğrafyası adına çok önemli bilgiler vermektedir. Kitabın yaklaşık dörtte birlik kısmını oluşturan Dünya coğrafyasına ait ilk bölümde yer yer İlk Çağ astronomi bilginlerinin görüşlerini verip mukayese yapan Mes’ûdî’nin ortaya koyduğu coğrafya bilgilerinin, günümüz coğrafya verilerine çok yakın olduğu görülmektedir. Bu durum, özellikle Dünya’daki denizler ve nehirler ile ilgili verdiği bilgilerde çok daha net bir şekilde gözlemlenebilmektedir.

Kitabın ikinci ana bölümünü teşkil eden kısım ise İlk Çağ tarihidir. Bu kısma İlk Çağ’da yaşayan milletleri tanıtmakla başlayan müellif, eserin dörtte birlik kısmını oluşturan bu bölümünde Fars, Roma ve Bizans tarihini özetlemiştir. Bu bölümün Yunan tarihine giriş yaptığı yerde günümüzde bile yoğun

22 Mes’ûdî, *Tenbîh*, 97.

23 Avcı, “Mes’ûdî, Ali b. Hüseyin”, XXIX/354.

bir şekilde işlenen felsefe konularını dört sayfada özetlemesiyle yazar, birçok alana vâkıf olduğunu ortaya koymuştur.

Coğrafyadan astroloji ve astronomiye, dinler tarihinden mezhepler tarihine kadar pek çok alanda önemli bilgiler veren müellif, eserinde kullandığı kelimelerin bazılarının anlamlarını açıklamak suretiyle tarih eserlerinde pek de alışık olmadığımız bir şekilde etimolojik bilgiler verme yoluna gitmiştir. Bu anlamda Mes'ûdî, bazen yabancı kökenli bazen Arapça kelimelerin manalarını açıklar. Onu *Aristo* kelimesinin anlamını da *tubba'* kelimesinin anlamını da açıklarken görürüz.

Eserin yarısına yakın bir bölümü, Hz. Peygamber'den başlamak üzere Abbâsî Halifesi Mutî'-Lillâh'ın idarede olduğu 345/956 yılına kadar İslam tarihinin bir özeti mahiyetindedir. İyi bir özetin yanı sıra Mes'ûdî'nin yer yer orijinal bilgiler vermesi, eserin önemini artıran bir özelliktir. Bu bağlamda Hz. Peygamber'in seriyyeleriyle ilgili açıklamaları, yaşadığı döneme tekabül eden Bizans Devleti'ndeki Müslüman esirlerin değişimi, Karmatîlerle ilgili verdiği bilgiler, tercüme faaliyetleri esnasında farklı din mensuplarıyla yaptığı münazaralar vb. birçok konu, eserin orijinalliğiyle ilgili dikkat çeken hususlardan bazılarıdır. Eserin farklı alanlarda bilgiler içermesi, müellifin muhtelif ilimlere olan hâkimiyetini ve eserin önemini ortaya koymaktadır.

ET-TENBÎH VE'L-İŞRÂF (DÜNYA COĞRAFYASI VE TARİHİ)

Müellifin Ön Sözü

Kitabın yazılış amacıyla ilgili Ebü'l-Hasan Ali b. el-Hüseyin b. Ali el-Mes'ûdî dedi ki: [1]

Ahbâru'z-Zemân ve men Ebâdehu'l-Hıdsân mine'l-Üme-mi'l-Mâziye ve'l-Ecyâli'l-Hâliye ve'l-Memâlikî'd-Dâsire isimli en hacimli kitabımı yazdıktan sonra aynı bağlamda *Kitabu'l-Evsat* isimli orta büyüklükteki kitabımı, ardından da sırasıyla *Mürû-cü'z-Zeheb ve Meâdinü'l-Cevher fî Tuhafl-l-Eşrâf mine'l-Mülû-ki ve Ehli'd-Dirâyât, Fünûnu'l-Meârif ve mâ Cerâ fî'd-Dühû-ri's-Sevâlif, Zehâiru'l-Ulûm ve mâ Kâne fî Sâlifi'd-Duhûr, el-İstiz-kâr limâ Cerâ fî Sâlifi'l-A'sâr* isimli kitaplarımı kaleme aldım. Bu kitaplarda, Dünya'nın başlangıcı; insanların yaratılışı ve yer-yüzüne dağılışı; ülkeler, karalar ve denizler, helak olan nesiller, Hint, Çin, Keldânî -yani Süryânî-; Arap, Fars, Yunan, Rum ve diğer eski büyük milletler; geçmiş zamanların, eski nesillerin ve peygamberlerin tarihleri ve onların kıssaları; kralların hayatları, yönetimleri; milletlerin yurtları, ibadetlerindeki farklılıkları ve görüşlerindeki ayrılıkları; Dünya'daki denizlerin özellikleri, onların başladıkları ve bittikleri yerleri, birbirleriyle bağlantısı olanları ve olmayanları; denizlerdeki görünen ve görünmeyen gelgitleri; denizlerin uzunluk ve genişlikleri; her denizden ayrılan körfezleri; denizlere dökülen büyük nehirleri ve denizlerdeki büyük adaları; zamanın ve çağların geçmesi neticesinde yeryüzünde kara iken deniz, deniz iken kara hâline gelen yerleri; milletlerin filozoflarının bu yerlerin gençliği ve yaşlanmasının mahiyeti ile bunların tamamının sebepleriyle ilgili söyledikleri; büyük nehirlerin başlangıç ve akış yerleri ve bunların baştan sona kadar olan yüzey uzunlukları; yeryüzünün şekli ve mahiyetiyle ilgili haberleri; milletlerin hikmet ehli [2] felsefecilerinin ve başkalarının, yeryüzünün bölümleri, dörtte birinin mamur oluşu, yüksek yerleri ve rakımı yüksek düzlük-

leri ve alçak yerleri ile ilgili görüşleri; insanların, yeryüzünün sabit oluşunun mahiyeti ve yıldızların insanlar üzerindeki etkileriyle ilgili ihtilafları; insanların şekillerinin, renklerinin ve huylarının farklılığı; Dünya'nın yedi bölgesinin özellikleri, uzunlukları, enleri, meskûn ve boş kısımları ve bunların alan ölçüleri; gök cisimlerinin yörüngeleri, şekilleri ve hareketlerinin farklılığı; yıldızların uzaklıkları, büyüklükleri, birbirlerine yaklaşımları ve birbirlerinden uzaklaşmaları, gidişlerinin mahiyeti, gökte yıldızların yer değiştirmeleri, birbirlerine hareket noktasındaki zıtlıkları, âlemdeki mevcut varlıkların var oluş ve yok oluşlarına etkileri, doğrudan veya zıt olarak varlıklara etkileri, bunların iradeli ve kasti ya da bunların dışında bir şekilde olup olmadığı, varsa bunun nasıl ve sebebinin ne olduğu; gök cisimlerinin ve yıldızların hepsinin hareketlerinin doğal veya kendi seçimleriyle olup olmadığı; gök cisimlerinin kapladığı ve kuşattığı, her türlü etkiye açık eşyalar üzerinde doğal bir etkinliğinin olup olmadığı; doğu, batı, kuzey ve güney yönlerden tüm kenar ve uç bölgeler; yeryüzünde bulunan ilginç yapılar; insanların Dünya'nın yaşı, başlangıcı, amacı ve sonu konusundaki görüşleri; insanların uzun ve kısa ömürlü olmalarının sebebi; başkanlığın kuralları; şehir, hükümdarlık ve halk yönetiminin çeşitli şekilleri; hükümdarın, siyaseti ve halkı için yapması gerekli olanlar; dinî yönetimin çeşitli şekilleri ve bölümlerinin sayısı; idare için olmazsa olmaz olan dinin ve yine din için olmazsa olmaz olan idarenin birbirleriyle ilişkisinin sebepleri, bu ikisinden birisinin ancak diğeriyle ayakta kalabilmesi, bunun neden gerekli olduğu ve sebebinin ne olduğu; idareye felaketlerin nasıl geldiği ve devletlerin nasıl tarih sahnesinden silindiği; şariat ve dinlerin nasıl yok olduğu; devlet ve dinde oluşan sorunlar ve bunlara etki eden dış problemler; idare ve dinin korunması, iç veya dış bir sebeple hastalık gelince onlardan herhangi birisinin diğeri nasıl tedavi ettiği ve bu tedavinin mahiyeti ve şekli; devletlerin yükselişinin işaretleri; ülke, din ve orduların her bir sınıfının yönetimi; harplerdeki gizli ve açık hile ve tuzakların çeşitlerini ve bunlar

[3] gibi dünyanın her türlü haberini ve ilginç olaylarını anlattık.

Peygamber'imizin haberlerini, doğumunu, doğumundan önce dünyada görülen ve onun ortaya çıkacağını haber veren mucize ve tabiat olaylarını; kâhinlerin ve başka kişilerin haberlerini; Allah Teâlâ'nın Peygamber'in elinde ortaya koyduğu mucize ve olağanüstü hâlleri, doğumuyla gerçekleşen mucizeleri; büyümesi, peygamber olarak gönderilişi, hicreti, savaşları, gece ve gündüz gönderdiği büyük ve küçük seriyeleri, vefatına kadar olan olayları, ondan sonraki halife, hükümdar ve soylu kişilerin haberlerini, onlar döneminde gerçekleşen tabiat olaylarını, dönemlerindeki fetihleri, vezir ve kâtiplerinin haberlerini Mutî'in halifeliğine kadar anlattık. Her dönemdeki tarihi sonraki döneme taşıyan tarihçileri, biyografi ve rivayetleri nakledenleri, onların sahabe ve tâbîn dönemindekileri, onlardan sonra gelen bölge fakihlerini, ehli kible olan gruplar arasındaki görüş, fırka, mezhep sahipleri ve kelimcileri, onlardan vefat edenleri yıl yıl günümüze kadar bu kitapta anlattık.

Nazmü'l-A'lâm fî Usûlî'l-Ahkâm, Nazmü'l-Edille fî Usûlî'l-Mille ve el-Mesâil ve'l-Ilel fî'l-Mezâhibi ve'l-Milel kitaplarında; kelim ilminin öncülleri ve farklı görüşlerin bulunduğu olaylarla ilgili ince kavrayışlı âlimlerin görüşlerini, onlar arasında hükümler konusunda zahire göre görüş bildiren, kıyas, rey ve istihsanı kabul etmeyenlerin görüşleriyle birlikte anlattık. Çünkü Allah Teâlâ dini tamamlamış, doğru yolu açıklamış ve sorumluluk sahibi olanlara sakınmaları gereken hususları, indirilmiş âyetlerde ve Peygamber'in ayrıntılı sünnetlerinde açıklamıştır. Bu naslarda Allah, sorumluluk sahibi olanları taklitten alıkoymuş, onlara sınırları aşmayı yasaklamıştır. Bunlarla bağlantılı olan, fetva ve ahkâmın usulleri, akli ve sem'î (naklî) delilleri, bunların dışındaki ilim dallarını ve rivayet çeşitlerini de anlattık. Bu hususlar, geçtikleri yerlerde gerektiği şekilde açıklanmamış, düzenli bir şekilde anlatılmamıştır. Biz de bu konuları, özet ve yedinci kitabımız *et-Tenbîh* [4] *ve'l-İşrâf* ile açıklamayı uygun gördük. Bu kitap *el-İstizkâr limâ Cerâ fî Sâlihi'l-A'sâr* kitabımızdan sonra gelmektedir.

Biz bu kitabımızda şu konularla ilgili asgari bilgileri¹ anlat-
 tık: Gök cisimleri ve şekilleri; yıldızlar, onların şekilleri, etkile-
 ri, unsurları, bileşenleri ve devinimlerinin mahiyeti; zamanın
 kısımları ve yılın mevsimleri, her bir mevsimin gökyüzündeki
 konumu, başlangıç zamanlarıyla ilgili ihtilaflar, onların yapı-
 sı gibi hususlar; rüzgârlar, onların esiş yönleri, hareketleri ve
 etkileri; yeryüzü, onun şekli, alanıyla ilgili söylenenler, onun
 meskûn ve boş bölgeleri, yan ve uç bölgeleri, yeryüzünün en
 bariz özellikleri, üzerinde oturanlara yeryüzünün etkisi ve
 yeryüzüyle ilgili diğer bazı hususlar; yedi bölge, onların kı-
 sımları, sınırları, uzunluk ve enleriyle ilgili söylenenler, beş
 yıldız, Ay ve Güneş'ten oluşan yedi yıldızla göre yedi bölgenin
 sınıflandırılması; dördüncü bölgenin özellikleri, diğer bölge-
 lere üstünlüğü, onda oturanlara özgü olan ve diğer bölgeler-
 den ayrılan özellikleri, bunlarla alakalı ülkelerin en ve uzun-
 lukları, havası ve etkileri; denizler, onların sayısı, uzunlukları,
 enleri, bitişme ve ayrılma noktaları, büyük nehirlerin onlara
 döküldüğü yerler, onlara komşu olan ülkeler gibi hususlar ile
 ilgili söylenenler ve onların diğer durumları; ilk çağlardaki
 yedi millet, onların dilleri, görüşleri, yerleri, her milletin di-
 ğerinden farklı yönleri gibi hususlar. Bu konulardan sonra
 şunları anlattık: Farsların İlk, Mülûkü't-Tavâif (Emîrlıklar)
 ve Sâsânîler Dönemleri'nin kuşak kuşak hükümdarlarının
 isimleri, sayıları ve hâkimiyet yılları; Yunan kralları, sayı-
 ları ve hâkimiyet yılları; Roma kralları; Hanifler/Sâbiîler ve
 Hristiyanlar Dönemleri, sayıları ve toplam hâkimiyet yılları;
 Roma Krallığı Dönemi'nde gerçekleşen tabiat olayları ile din
 [5] ve idareyle ilgili önemli olaylar; Roma Krallığı'nın bölgeleri
 (bent/thema/askerî eyalet), sınırları, alanları ile bunlardan
 Marmara, Akdeniz ve Hazar Denizi'ne bitişik olanlar ve ko-
 nuyla ilgili önceki kitaplarımızdakilere işaret eden kısa bilgi-
 ler; Müslümanlar ile Bizanslılar arasındaki günümüze kadar
 olan esir değişimleri; Hz. Âdem'den (as) Hz. Peygamber'e
 (sav) kadar genel olarak dünya tarihi, peygamberler ve hü-

1 Orijinal metinde geçtiği şekliyle “لعمري” “yaşayacak kadar olup da fazla olma-
 yan” manasına da geldiği için biz Mes'ûdî'nin sık kullandığı bu kelimeyi
 asgari bilgi olarak tercüme etmeyi uygun gördük.

kümdarların tarihi ile bunlarla sınırlı ve bağlantılı olan hususlar; milletlerin ay ve güneş yılları, ayları, artık yıllar ve *nesî* (takvimde eksiltme ve çoğaltma) ile diğer hâllerinin bilgisi, tüm bu konularla alakalı önceki kitaplara yapılan atıflar; Hz. Peygamber'in doğumu, peygamber olarak gönderilişi, hicreti, savaşları, gündüz ve gece seriyyelerinin sayısı, kâtipleri, vefatı, ondan sonra gelen halifeler ve hükümdarlar ile onların ahlakı, kâtipleri, vezirleri, kadıları, hâcibleri, mühürleri, onların döneminde gerçekleşen din ve idareyle ilgili önemli olaylar; onların tarihlerinin Halife Mutî' dönemine ait olan 345/956 yılı ile sınırlandırılması ve bu konularla ilgili ismini verdiğimiz önceki kitaplarımıza yapılan atıflar.

Biz bu kitabımızda, ülkeleri anlatırken Fars hükümdarlarının topraklarının büyüklüğü, devletlerinin çok eski ve hükümdarlıklarının peş peşe olması, gösterdikleri güzel yönetim ve düzenli idare, ülkelerinin imarı, insanlara karşı şefkatleri, dünyadaki hükümdarların pek çoğunun onlara itaat etmesi ve onlara vergi ve haraç vermeleri, yeryüzünün en uygun yeri ve bölgelerin en değerlisi olan Bâbil topraklarının bulunduğu dördüncü bölgede hüküm sürmeleri sebebiyle anlatmaya Fars ülkesiyle başladık. Ardından Yunan ve Roma ülkelerini anlattık. Onlar büyüklük ve kuvvet açısından Fars ülkesinin peşinden gelmektedir. Onlar, kendilerine özgü çeşitli hikmet ve felsefeye, ilginç meslek ve eşsiz sanatlara sahiptir. Bu ikisini anlatmamız günümüze kadar Roma ülkesinin sınırlarının hâlâ sabit ve idaresinin de düzenli olması sebebiyledir. Biz burada Yunanlıları da Romalılara dâhil ettik. Çünkü Keldânîler yani Irak'ta yaşayan Süryânîlerin, İlk [6] Dönem Fars Hükümdarlığı'nın hâkimiyetine girmeleri gibi Romalıların ülkelerini almasından dolayı Yunanlılar da Romalıların hâkimiyetine girmişlerdir. Tüm bunlardan dolayı biz bu kitabımızda onları anlatmaktan geri kalmak istemedik. Yine biz yeryüzündeki silinmiş ve yok olmuş veya günümüze kadar süregelmiş tüm ülkeleri, onların hükümdarlarını ve idareleri ile diğer hususları bu kitabın ilgili bölümlerinde anlattık.

Kitabımızda bir yanılma varsa affımızı isteriz. Çünkü hiçbir kitap yanılmadan, insanlık icabı dalgınlık ve unutkanlıktan kurtulamaz. Üstelik biz uzun bir gurbette ve yurdumuzdan uzakta kalmak, bir batıda bir doğuda peş peşe yolculuklar yapmak zorunda kalmıştık. Nitekim Ebû Temmâm şöyle demektedir:

Ben Hızır'ın halifesiyim. Herkes vatanında kalırken, develerin sırtı benim vatanımdır.

Şam'da kavmim var, Bağdat'ı severim. Ben iki Rakka'dayım² ve kardeşlerim de Fustat'tadır.

O, aynı şekilde şöyle der:

Doğunun adının bile olmadığı kadar batıya gittim. Batıyı unutacak kadar da doğunun sonuna vardım. Karşılaştığım her tehlike, bir orduyla karşılaşmış gibi beni yaralı olarak geri gönderdi.

Vaat ettiğimiz hususları anlatmaya başlayalım. Amacımız, Allah Teâlâ'nın rızasıdır. Sadece O'ndan yardım diler, bizi başarıya ve doğruya iletmesini isteriz.

2 Fırat'a yakın Rakka ve Râfika (Rakka'ya çok yakın, bir görüşe göre de eski Rakka) şehirleridir. Yâkût el-Hamevî, *Mu'cemü'l-Büldân*, 2. baskı, Dâru Sâdır, Beyrut 1995, III/57, 60. Muhakkik Sâvî, burasının "İki Rakme" olduğunu söylemektedir. O zaman anlam Busrâ ve Medine/Necid arasındaki iki yerleşim yeri olmaktadır.

Gök Cisimleri ve Yıldızlar*

*Gök Cisimleri ve Şekilleri, Yıldızlar ve Etkileri, Unsurları, Bileşimleri ve Devinimlerinin Mahiyeti***

Allah Teâlâ'nın bizim dikkatlerimizi çektiği ve Kitabı'nda işaret ettiği gökyüzünden bahsederek kitabımıza başlamak istiyoruz. Çünkü gökyüzünde Allah Teâlâ'nın hikmetinin şaşkınlık veren olayları, kudretinin incelikleri, idaresine has özellikleri ve yapısında harikulade özellikler vardır. Gökyüzünün yaratılışının harikulade ve yapısındaki eşsiz özellikleri, eşsiz Yaratıcı'sının birliğini ve ezelî oluşunu göstermektedir. [7] Allah Teâlâ şöyle buyurmaktadır: *"Ne Güneş Ay'a erişebilir ne de gece gündüzün önüne geçebilir. Bunların hepsi (Güneş ve Ay) kendi yörüngesinde akıp gider."* (Yâsîn, 40) Onlar felekte yani bir dairede bulunmaktadır. Zira *felek* ismi Arapçada daireyi ifade etmektedir.³ Felek, Allah Teâlâ'nın buyurduğu sema (gökyüzü) anlamına da gelmektedir: *"Andolsun ki gökleri ve yeri yaratmak insanları yeniden yaratmaktan daha büyük/zor bir iştir. Ama gel gör ki Mekke halkının kâfir/müşrik çoğunluğu bu gerçeği anlamaz."* (Mü'min, 57)

Mes'ûdî dedi ki: Önceki ve sonraki âlimler felek hakkında ihtilaf etmişlerdir. Zira Eflatun, Themistius, Stoacılar (Revâkîler) ve Eflatun'un öncesi ve sonrasındaki bir grup filozof şöyle demiştir: Gökyüzü; tabiatın dört ana maddesi olan sıcaklık, soğukluk, ıslaklık ve kuruluştan oluşmaktadır. Çoğunluk ise

* Kitaptaki orijinal başlıklara dokunmadık. Ancak içindekiler kısmında daha kolay takip edilebilir olması açısından kısa başlıklar ihdas ettik (Ed.)

** Kitaptaki orijinal başlıklar italik olarak verilmiştir (Ed.)

3 Felek (çoğulu eflâk) bir astronomi terimi olarak "yıldızların döndüğü yer" anlamını taşımakta, aynı zamanda denizde oluşan girdap da bu adla anılmaktadır. İslâm astronomları güneşle ay dâhil yedi gezegenin hareketini açıklamak üzere iç içe geçmiş yedi saydam halka tasavvur etmişler ve her halkaya birer gezegenin bindirildiği, felek denilen bu halkaların Allah'ın izniyle döndüğü fikrini benimsemişlerdir. Sistem, burçlar feleği ve nihayet yıldızsız Atlas feleğiyle tamamlanmaktadır. İlhan Kutluer, "Felek", *TDV İslam Ansiklopedisi*, İstanbul 1995, XII/306. Burada felek ile Mes'ûdî'nin gökyüzü, gök cismi, dünya, yıldız, Güneş, Ay gibi gök cisimlerinin döndüğü daire şeklindeki yörüngeyi tasavvur ettiği görülmektedir ancak biz bağlama göre ve anlaşılması adına tercümemizde söz konusu gök cisimlerinin döndüğü yörünge yerine sadece ilgili gök cisminin ismini vermeyi tercih ettik.

gökyüzünün dördüncü maddesinin yakıcı olmayan ve vücuttaki sıcaklık gibi olan bir ateş olduğu görüşündedir. Diğer bazıları ise gökyüzünün toprak değil de ateş, hava ve sudan oluştuğu görüşündedir.

Aristoteles, ondan önceki ve sonraki diğer filozoflar, Hint, Fars ve Keldânîlerden hikmet âlimlerine göre ise gökyüzü, tabiatın dört unsurunun dışındaki beşinci bir tabii varlıktandır. Onda sıcaklık, soğukluk, kuruluk ve yaşlık bulunmamaktadır. O, ortasından iki kutup arasında var olduğu kabul edilen bir çizginin geçtiği, ortası boş dairevi küresel bir şeydir. İki kutuptan biri Yengeç Dönencesi'dir ve kutbun bitişi güney noktasındaki Küçükayı-Büyükayı takımıyıldızlarıdır. İkincisi ise Oğlak Dönencesi'dir ve bu kutupta da Küçükayı-Büyükayı takımıyıldızları gibi kuzey noktasında yıldızlar vardır. Ekvator çizgisi, gökyüzünün ortasından geçer. O, kuzey ve güney küreler arasında bir çizgidir ve onun en geniş yeri, doğu noktasından batı noktasına doğru olan kısmıdır. O, dört çeyrekte oluşmaktadır. Her bir çeyrek, merkezde kesişen iki çizgi üzerinde 90 derecedir. Orası, yeryüzünün merkezidir. O, iki çeyrekte biridir. Bu, iki kutuptan biri olan ve Güney Kutbu'nun karşısındaki Kuzey Kutbu'dur. Üçüncü çeyrek ise, batı noktasının karşısındaki doğu noktasıdır.

Gökyüzü (felek), daima tabii ve dairevi bir dönüş içindedir. Onun ve gökyüzündeki yıldızların dönüşüyle maddenin [8] özü etkilenir. Böylece tabiatın dört temel unsuru olan ateş, su, hava ve toprak yayılır. Onlardan ikisi ateş ve hava yüksekte, diğer ikisi su ve toprak ise altta birbirine bitişiktir. Sonra gökteki maddelerin ve semavi cisimlerin hareketiyle onların dönüşüne, gidişine, hareketine ve etkilerine uygun bir şekilde, bu maddelerin özleri hareket eder. Maddelerin özlerinin hareketiyle yüksekte olan iki unsur, onların hareketleriyle de altta olan iki unsur hareket eder. Neticede bunlarla on iki rüzgâr eser, ardından bulutlar oluşur ve yağmur yağar. Böylece yüksekteki etkilerle birleşirler. Yüksekteki etkilerin birleşmesiyle canlılar, kara ve deniz bitkileri, maddenin özleri ve madenlerde var olan alt etkiler de birleşir. Sonuç itibarıyla bu

âlemlerin tamamının idaresi düzenli, kurallı, bazısı birbirine fiilen bir kısmı da gizli bir şekilde bağlantılıdır. Böylece Allah Teâlâ'nın yarattığı eserler, hikmetinin işaretleri, Rablîğının delilleri ortaya çıkar; sonuçlar ile sebepler birbirine bağlanır ve her şey Yaratıcı'nın sanatı ile hikmetinin eşsiz eserlerine şahitlik eder.

Allah Teâlâ en yüksek semayı, zatının istivasını ve varlıkları çekip çevirmeyi içeren bir sema (felekü'l-istivâ) olarak yaratmıştır. Feleğin ilk bölümünü ise yeryüzü olarak yaratmıştır. Yeryüzünü Ay (felekü'l-kamer), Ay'ı Utarit (Merkür), Utarit'i Zühre (Venüs), Zühre'yi Güneş, Güneş'i Merih (Mars), Merih'i Müşteri (Jüpiter), Müşteri'yi Zühal (Satürn), Zühal'i sabit yıldızlar, sabit yıldızları burçlar, burçları da her şeyi kuşatan ve harekete geçiren Allah'ın zatının istiva seması çevrelemektedir. Astronomi ve yıldız ilmini bilenlerin bazıları istiva ile sabit burçlar semasını tek bir sema kabul etmektedirler. Bunun sebebi o ikisinin çekimi, çapı ve merkezlerinin aynı görülmesidir.

Hepsinin ortasında yer alan yeryüzünün, dairenin ortasındaki nokta gibi bir merkezi bulunmaktadır. Gökyüzü, her nerede olursa olsun, yeryüzünün üzerinde bulunduğu ve onu kuşattığı yer kadar yeryüzünden uzaktadır. Bu uzaklık, başının tam üzerinden semanın en üstüne kadardır.⁴ Bu da yeryüzünün yarıçapı uzunluğu hariç, gökyüzünün çapının yarısıdır. Gökyüzü yeryüzünün üzerinde doğudan batıya bir dönüş gerçekleştirir. Onun en geniş yerinde kürenin iki tarafında karşılıklı hayalî iki nokta bulunmaktadır. Onlardan birisi, doğunun karşısında kuzey taraftaki Kuzey Kutbu noktası; diğeri batının sağ arkasındaki Güney Kutbu noktasıdır. Her ikisi değirmen taşına benzetilerek *iki eksen* diye isimlendirilir. Bundan dolayı gökyüzü, iki kutup bölgesi ortasında yuvarlağı ikiye ayıran bir kuşağa sahiptir. Kuşağın olduğu yerin hizasında da

4 Başucu veya zenit, yeryüzünde ayakta duran bir insanın tepesi doğrultusunda sonsuz uzakta bulunan noktadır. Fizik Terimleri Sözlüğü, [http://www.tdk.gov.tr/index.php?option=com_bilimsanat&arama=kelime&guid= TDK.GTS.5c31928fce2a67.09596724, \(06.01.2019\).](http://www.tdk.gov.tr/index.php?option=com_bilimsanat&arama=kelime&guid= TDK.GTS.5c31928fce2a67.09596724, (06.01.2019).)

yeryüzü ikiye ayrılmaktadır. Bu kuşağa gece ve gündüz eşit olduğu için, *müaddelü'n-nehâr feleği* (gün ortası) ismi verilmektedir. Günün doğuş ve batışının eşit olması, istikametinin feleğin her bir çeyreği yönünde olması ve aralarında bir düzen bulunması sebebiyle ona, *felekü'l-mustakîm* (dosdoğru felek) ismi de verilmektedir. Ne kadar geniş olursa olsun bu kuşağın her bir parçasının genişliği, yeryüzü düzleminden eksenlere (kutuplara) doğru indikçe azalır ve inceler. En sonunda, gökyüzünde bulunan kuşağın her bir parçası yerin üst ve altında eksen (kutup) noktalarında birleşir. Bu kuşağın altında bulunan bir kişi, kutupların ufukta döndüğünü görür. Gökyüzü ise insanın başının tam üzerinde (zenit noktasında) dik döner. Gök cisimlerinin çoğu, en üstteki gök cisminin gidişine uygun bir şekilde doğudan batıya doğru hareket ederler. Gök cisimlerinin bir kısmı ise yıldızların gidişine uygun bir şekilde batıdan doğuya doğru hareket ederler. Dünya vb. bir gök cisminin kuzeyden güneye doğru olan kısmı *arz* (paralel/genişlik), batıdan doğuya doğru olan kısmı da *tûl* (meridyen/uzunluk) ismini almaktadır.

[10] Gökyüzüne nazaran yerküre, daireye nazaran bir nokta gibidir. Gökyüzünün ayrıldığı dört noktanın her birinin yer-küreye uzaklığı eşittir ve yerkürenin merkezinden her bir noktaya uzaklık 90 derecedir. Dairenin çapı 180 derecedir. Bu daire de bahsedilen dört nokta gibi kuzey, güney, doğu ve batı yönlerine ayrılmaktadır. Ancak bunlar gökyüzünden, gökyüzü de daireden sayılmazlar. Ay'ın (*felekü'l-kamer*) yere en yakın yerinden kâinatın en son noktasına kadar var olan bir cismin yapısı beşinci bir tabiata sahiptir. Bu cisim ne soğuk ne sıcak, ne yaş ne de kurudur. Dört tabiat unsurunun bileşimi de değildir. Bu cisim, feleğe özgü bir cisimdir ve onun bizim tarafımızdaki sonu, topun içindeki bir şekil gibidir.

Maddenin dört hâli ateş, hava, su ve topraktır. Bunlardan ikisi, ateş ve hava sıcaktır. Bunlar tabiatları gereği yukarı doğru hareket eder. Bu ikisinden ateş, yükselmede önceliklidir ve havanın üzerinde durmaktadır. Ateş kuru, hava ise yaştır. Diğer ikisi yani su ve toprak soğuktur. Tabiatları gereği onların

hareketleri ise aşağıya doğrudur. En çok aşağıya doğru ineni topraktır. Toprak kuru, su ise yaştır. Bu anlattıklarımızdan elde ettiğimiz sonuç şudur: Sıcaklık, yukarıya doğru, soğuk da aşağıya doğru hareket oluşturur. Kuruluğun, iki şey arasında daha uygun olan yere doğru önceliği vardır. Islaklık ağır hareket eder. Hareketi yukarı doğru olana *hafif*, aşağıya doğru olana ise *ağır* derler. Tabiatta boşluk yoktur. Cisimler ısındığı zaman bulundukları alandan daha fazla alana ihtiyaç duyarlar. Çünkü sıcaklık, cisimlerin merkezinden uçlarına doğru uzaklaşma oluşturur. Cisimler soğuduğu zaman bunun zıddı olur. Çünkü soğukluk, cisimlerin uçlarından merkezine doğru yakınlaşmasına sebep olur. Bu da onların bulundukları yerden daha küçük yerlere ihtiyaç duymalarına yol açar. Sıcaklık ve soğukluk cisimlerin konumlarını değiştirir. Yerin üstü sıcak olduğu zaman altı soğuk olur. Böylece dehlizler, yerin derinlikleri ve çukurlar yaz gününde soğuk olur. Yerin üstü soğuk olduğu zaman altı sıcak olur. Böylece dehlizler ve diğer derin yerler kış geceleri sıcak olur. Sıcaklık öncelikle maddelerin rutubetini alır. Neticede maddeler kurur veya taş hâline gelir ya da tamamen yok olur gider.

[11]

Güneş, gece gündüz eşitliği olduğu zaman (gün ortası) kuzeye meyilli bir hareket gerçekleştirdiğinde kuzey taraflarda hava ısınır, güneyde ise soğur. Böylece güneydeki havanın hacmi zorunlu olarak daralır ve hava daha dar bir yere ihtiyaç duyar. Kuzeydeki hava bu esnada genişler ve daha geniş bir yere ihtiyaç duyar. Zira tabiat boşluk kabul etmez. Kuzey bölgesinde bulunan kişiler açısından, yaz rüzgârlarının çoğunun kuzey taraftan esmesi bir zarurettir. Çünkü bu durumda hava, güneye doğru hareket eder. Hakikatte rüzgâr, havanın hareket ve dalgalanmasından başka bir şey değildir. Benzer bir biçimde kış rüzgârlarının çoğunun da güney taraftan esmesi bir zarurettir. Çünkü bu durumda hava, kuzeye doğru hareket eder. Bunun da sebebi Güneş'in, kışın güneye doğru bir hareket gerçekleştirmesidir.

Güneş'in kışın güney, yazın da kuzeydeki hareketi çok rahat hissedilebilir. Çünkü biz Güneş'i kışın, gölgelerin uzunlu-

ğunca görürüz ve Güneş'in kafamızın tam üstünden (zenit) uzaklaşması, gündüzün yarı çizgisinde gerçekleşir.

Mes'ûdî dedi ki: Burada anlattığımız gök cisimlerinin (ef-lâk) taksimi ve bileşimi, onları takip eden yıldızlar -Güneş, Ay ve beş yıldız- konusunda önceki ve sonraki âlimler arasında ihtilaflar vardır. Mesela Batlamyus el-Kalûzî, *el-Mecistî* ve astronomi kitaplarında Zühre (Venüs) ile Utarit'in (Merkür), Güneş'in üstünde mi altında mı olduğunu açıkça ortaya koymamıştır. *el-Harîsu'l-İskenderânî* diye bilinen Yahyâ en-Nahvî kitabında, âlemin sonradan yaratıldığına işaret etmekte ve onun ezeli olduğunu söyleyen Proclus'un (Proklos) kitabındaki görüşü ile Eflatun, Aristo, Plutarkhos ve âlemin ezeli olduğunu söyleyen diğerlerinin görüşlerini reddetmiştir. Buna göre Eflatun, Ay feleğinin diğer feleklerden bize daha yakın olduğunu, Güneş feleğinin ondan sonra geldiğini, daha sonra [12] sırasıyla Utarit (Merkür) ve Zühre (Venüs) feleklerinin geldiğini iddia etmiştir. Eflatun'un geri kalan felek sıralaması ise diğerlerinin sıraladığı şekildedir.

Biz önceki kitaplarımızda filozoflar ile hikmet ehlinin şu konulardaki ihtilaflarını anlattık: Gök cisimlerinin mahiyeti, bileşimi; yıldızlar ve yeryüzüne etkileri; âlemin sağ, solu, arkası, önü, altı ve üstü; Aristo'nun *es-Semâ ve'l-Âlem* isimli kitabının ikinci konu başlığında belirttiği, Pisagor'un taraftarlarının konuyla ilgili görüşleri; onun, gökyüzünün de sağ, solu, önü, arkası, üstü ve altı olduğu görüşü ile gökyüzünün sağının doğu, solunun batı tarafında, en üst kısmının Kuzey Kutbu'nun üstünde yer alan Güney Kutbu'nda, Kuzey Kutbu'nun da onun en altında olması ve bunlarla ilgili konular.

Mes'ûdî dedi ki: Çağdaşımız olan astronomi bilginlerinden ve münecimlerden gördüklerimiz, astrolojiye (ahkâm-ı nücûm) odaklanmışlar ancak astronomiyi (ilmü'l-hey'et) incelemeyi terk etmiş ve bu ilimden uzaklaşmışlardır. Matematik ilimlerinin (er-riyâziyyât) bir alt dalı olan astroloji (sınââtü't-tencîm) ile ilgili disiplin Yunancada "astronomi" adıyla bilinir ve öncelikle ikiye ayrılır: Birincisi feleklerin mahiyeti,

bileşimi, durduğu yer ve içeriğine ait bilgiye dair ilim; ikincisi ise gök cisimlerinden etkilenme (astroloji) ilmi. Gök cisimlerinin etkilerini içeren astroloji (ahkâm-ı nücûm) denilen ikinci ilim, astronomi ilmi demek olan ilk ilimden uzak durmayı gerektirmez. Çünkü gök cisimlerinin etkileri, onların hareketleri ve durumlarının değişmesiyle meydana gelir. Gök cisimlerinin hareketleri bilinmediğinde, etkileri de bilinmez.

Biz özet bir şekilde astronomi (hey'etü'l-eflâk) ve astroloji (hey'tü'n-nücûm) ilimlerini anlattıktan sonra şimdi genel olarak zamanın kısımları, mevsimler, yıllar, aylar, günler, bunların tabiatı, yapısı, Güneş'in yörüngesindeki (felek) hareketi, seyri esnasında geçtiği burçlar, mevsimlerde Güneş'te meydana gelen değişiklikler ve bunlarla ilgili konuları anlatacağız. [13]

Zaman ve Mevsimler

*Zamanın Kısımları, Yılın Mevsimleri,
Mevsimlerin (Gökyüzündeki) Konumları, Başlangıçlarıyla
İlgili İhtilaflar, Onların Yapılarıyla İlgili Hususlar*

Mevsimler (zaman) dört tanedir: İlkbahar, yaz, sonbahar ve kış. Birinci mevsim ilkbahardır. O, kanın tabiatı gibi sıcak ve nemlidir. Süresi 93 gün, 23 saat ve çeyrek saattir. Mart ayının çıkmasına on gün kala başlar, Haziran'ın 23'üne kadar devam eder. O, Güneş'in ilkbahardaki gece gündüz eşitliği anlamına gelen Koç burcuna girişinin ilk dakikasından itibaren, yazın günün kısaltmaya başlaması anlamına gelen Yengeç burcuna girişinin ilk dakikasına kadar olan süredir. İkinci mevsim (zaman) yazdır. O, sıcak ve kurudur. Yaz mevsimi, (karaciğerde bulunan) sarı safrayı harekete geçirir. Süresi 92 gün, 23 saat ve 1/3 (20 dakika) saattir. Haziran'ın 23'ünden başlar, Eylül'ün 24'üne kadar devam eder. O, Güneş'in Yengeç burcuna girişinin ilk dakikasından itibaren, Terazi burcuna girişinin ilk dakikasına kadar olan süredir. Üçüncü mevsim sonbahardır. O, soğuk ve kurudur. Sonbahar mevsimi, dalak ve (midede bulunan) kara safrayı harekete geçirir. Süresi 88 gün, 17 saat ve 1/15 (4 dakika) saattir. Eylül'ün 24'ünden başlar, Aralık'ın 22'sine kadar devam eder. O, Güneş'in sonbahardaki gece ve gündüz eşitliği anlamına gelen Terazi burcuna girişinin ilk

dakikasıdan itibaren, kışın günün kısaltmaya başlaması anlamına gelen Oğlak burcuna girişinin ilk dakikasına kadar olan süredir. Dördüncü mevsim kıştır. O, soğuk ve nemlidir. Kış mevsimi, balgamı harekete geçirir.⁵ Süresi 89 gün, 14 saat [14] attır. Aralık ayının çıkmasına dokuz gün kala başlar, Mart'ın 21'ine kadar devam eder. O, Güneş'in Oğlak burcuna girişinin ilk dakikasından itibaren, Koç burcuna girişinin ilk dakikasına kadar olan süredir. Yılın bu şekilde dört mevsim olarak ayrılması, temelde Güneş'in hareketi ile oluşmaktadır.

Mes'ûdî dedi ki: Anlattıklarımızdan ortaya çıkan sonuç şudur: İlkbahar mevsiminin süresi Güneş'in Koç, Boğa ve İkizler burçlarındaki hareketi, yaz mevsiminin süresi Güneş'in Yengeç, Aslan ve Başak burçlarındaki hareketi, sonbahar mevsiminin süresi Güneş'in Terazi, Akrep ve Yay burçlarındaki hareketi, kış mevsiminin süresi Güneş'in Oğlak, Kova ve Balık burçlarındaki hareketi kadardır.

Kâinatın birbiriyle uyumu ve ahengi ne kadar da güzel ve sağlamdır. Yılın çeyreği yaz mevsimini bitirip de yılın çeyreği sonbahar mevsimine girdiğimizde, sıcak ve kuru olan yılın çeyrek diliminden soğuk ve kuru olan çeyrek dilimine girmiş oluruz. Yılın bu iki çeyreğinde sıcak ve soğukta farklılık var iken kurulukta bir birleşme söz konusudur. Yılın çeyreği sonbahar mevsimini bitirip de yılın çeyreği kış mevsimine girdiğimizde, soğuk ve kuru olan yılın çeyrek diliminden soğuk ve nemli olan çeyrek dilimine girmiş oluruz. Yılın bu iki çeyreğinde kurulukta farklılık var iken soğuklukta bir birleşme söz konusudur. Yılın çeyreği kış mevsimini bitirip de yılın çeyreği ilkbahar mevsimine girdiğimizde, soğuk ve nemli olan yılın çeyrek diliminden sıcak ve nemli olan çeyrek dilimine girmiş oluruz. Yılın bu iki çeyreğinde sıcaklıkta farklılık var iken nemlilikte bir birleşme söz konusudur. Buradan da ortaya çıkan sonuç, bizim sıcak ve nemli bir çeyrekten (mevsim) so-

5 Antik Çağ ve Orta Çağ'da insanın biyolojik, ahlaki ve psikolojik fonksiyonlarını etkilediği kabul edilen dört sıvı madde: Bedeni dolaşan kan, beyinde saklanan balgam, dalak ve midede bulunan kara safra (sevda), karaciğerde saklanan sarı safra. Ayşegül Demirhan Erdemir "Ahlât-ı Erbaa", *TDV İslam Ansiklopedisi*, İstanbul 1989, II/24.

ğuk ve kuru bir çeyrek zaman dilimine de, soğuk ve nemli bir çeyrekten sıcak ve kuru bir çeyrek zaman dilimine de geçiş yapmamızın mümkün olmamasıdır.

En aşağı âlemdeki (yeryüzünde) toprak, su, hava ve ateşten oluşan dört temel yapıdaki Yaratıcı'nın (cc) düzeninin hikmetini iyi düşün! Bunun, sırasıyla soğuk ve kuru olan topraktan, sonra soğuk ve nemli olan sudan, ardından sıcak ve nemli olan havadan en sonunda da sıcak ve kuru olan ateşten oluştuğunu görürsün. Su, soğuklukta aynı olduğu toprağı takip ederken her ikisi nemlilikte ve kurulukta farklıdır. Hava, nemlilikte aynı olduğu suyu takip ederken her ikisi de sıcaklık ve soğuklukta farklılık arz eder. Ateş, sıcaklıkta aynı olduğu havayı takip ederken her ikisi de kuruluk ve nemlilikte farklıdır. Bir yıl (zaman) tıpkı böyledir ve dörde ayrılır: Kanlı ve havalı ilkbahar, sarı safralı ve ateşli yaz, kara safralı ve topraklı sonbahar, balgamlı ve sulu kış. [15]

İşlerini hikmetle yürüten, kudretiyle işleri sağlam yapan Allah Teâlâ ne büyüktür! O'nun yarattığında eksiklik ve hata söz konusu olamaz. Çünkü ihmal etmek doğruyu getirmez, zıt olanlar da düzeni sağlamaz.

Batlamyus ilkbaharı çocukluk, yazı gençlik, sonbaharı olgunluk ve kışı da yaşlılık dönemine benzetmiştir. Gelmiş geçmiş milletlerin hikmet ehli ve filozofları yılın mevsimlerinin başlangıcı, girişi, ilkleri ve süreleri hakkında ihtilaf etmişlerdir. Bazıları ilkbaharı öne almışlar ve onu yılın ilk mevsimi kabul etmişlerdir. Çünkü ilkbahar, günlerin uzamaya başladığı bir vakittir. Üstelik o nemlidir. Nemlilik de var olan eşyanın başı olmaya uygundur. Bazıları yaz mevsimini öne almışlardır. Çünkü o, en uzun günün olduğu vakittir. Mısır'da Nil'in yükselmesi de bu mevsimde gerçekleşir. Gökyüzünü uzunlamasına kesen Şira yıldızının doğduğu mevsimdir. Bazıları sonbaharı öne almışlardır. Çünkü meyvelerin tamamı bu mevsimde olgunlaşır, tohumlar bu mevsimde ekilir. Onun "harif" diye isimlendirilmesi meyvelerin bu dönemde toplanması (ihtarefe) sebebiyledir. Araplar onu yağmur başlangıcı (vesmî)

diye isimlendirirler. Zira ilk yağmur toprağa bu mevsimde düşer. Toprak, nemlilik dönemine uzaktır. Çünkü yaz mevsiminde kurumuştur. Toprağa mührünü vurması sebebiyle ona bu isim (vesmî) verilir. Araplar yılı, bu mevsimle başlatırlar. Çünkü geçimlerinin kaynağı yağmur, bu mevsimde başlar. Bazıları ise kışı öne almışlardır. Çünkü eksilen günlerin geri uzaması ve günlerin uzamasının artması bu mevsimde olur. Batlamyus el-Kalûzî bunu, *el-Erbeu'l-Makâle* diye bilinen kitabında ayrıca yılın tüm günleri ile bu günlerde gerçekleşen [16] yıldızların doğuş ve batışlarını anlattığı *Envâ'* isimli kitabında belirtmiştir. Biz zamanların taksimi, yılın mevsimleri vb. konuları anlattıktan sonra şimdi rüzgârları, esiş yönlerini ve ilgili konuları anlatacağız.

Rüzgarlar

Dört Rüzgâr, Onların Esiş Yönleri, Hareketleri, Etkileri ile Bunlarla Bağlantılı Olarak Mısır'ın Övülmesi, Onun Faziletine Çekilen Dikkat ve Başkalarına Olan Üstünlüğü

İnsanlar, dört rüzgâr, onların esiş yönleri ve tabiatları konusunda ihtilaf etmişlerdir. Onlardan bir grup rüzgârların kuzey, güney, saba ve debûr olmak üzere dört tane olduğunu söylemişlerdir. Saba doğudan, debûr batıdan, kuzey Ferkad (Kutup) yıldızının altından, güney de Süheyl yıldızının altından eser. Kuzey, kuzey (cerbî)⁶ taraftan esen soğuk ve kuru bir rüzgârdır. Kuzey ve onun burçları, yıldızları, kaynak ve benzerleri de soğukluğa ve kuruluğa nispet edilir. Güney, kıble⁷ tarafından esen sıcak ve nemli bir rüzgârdır. Onun şekilleri de, sıcaklık ve rutubete nispet edildiğini anlattıklarım ile aynıdır. Debûr, batıdan esen soğuk ve nemli bir rüzgârdır. Onun şekilleri de aynıdır. Saba, doğudan esen sıcak ve kuru bir rüzgârdır. Onun şekilleri de sıcaklık ve kuruluğa nispet edilenler gibidir.

6 Muhakkik Kâsım Vehb, *kuzey* veya *onun soğuğu* anlamına geldiğini söylemektedir.

7 Mes'ûdî biraz aşağıda kibleyi güneşin doğduğu taraf olarak ifade etmektedir. Bu da onun, kitabı yazarken Mısır'da bulunması, Kâbe'nin de Mısır'a göre güneydoğuda olması sebebiyle olsa gerektir.

Mes'ûdî dedi ki: Arap hikmet ehlinden bir grup ve diğerleri şu görüştedir: Saba, diğer ismiyle *kabul* (kıble tarafı) rüzgârı, Güneş'in doğduğu yerden eser. Debûr, doğuyu karşısına alan kişilerin arka tarafı olan batıdan esen bir rüzgârdır. Bu sebeple *debûr* diye isimlendirilmiştir. Kuzey ise doğuyu karşısına aldığı sol tarafından eser. Güney de aynı şekilde doğuyu karşısına aldığı sağ tarafından eser. Araplar şiirlerinde bunu söylemişlerdir. Ebû Sahr el-Hüzelî şöyle demiştir:

Ayrılışı esnasında bunun beni heyecanlandırıldığını söylediğimde Saba rüzgârı fecrin doğduğu yerden eser.

Hüdbetü'l-Uzrî de Medine'de hapiste iken şöyle söylemiştir:

[17]

Keşke rüzgârlar emrime boyun eğseler de ihtiyaçlarımızı sabah erken ya da geceleyin götürseler!
Geldiğinde kuzey bize haber verse, güney de ailemize bizden haber götürse.

Bir başka şair de şöyle demiştir:

Saba rüzgârı selam getirdi bana. Selamın iki katını, debûr rüzgârına (götürmesi için) emanet ettim.

Mes'ûdî dedi ki: Rüzgârlar ufka göre sayılmaktadır. Ufuklar 12 tanedir, rüzgârlar da aynı sayıdadır. Gerçekte kuzey rüzgârı, görünen kutuptan gelir. Güney rüzgârı ise gizli kutuptan gelir. Saba rüzgârı eksenin doğusundan, debûr rüzgârı ise onun batısından gelir. Ancak insanlar, gözleriyle bunların belirlenmesini net bir şekilde yapamadıkları için, ister doğudaki gece gündüz eşitliği olan yerden isterse yaz veya kış güneşin doğduğu taraftan ya da o ikisinin arasından olsun, her rüzgârı saba'ya nispet etmişlerdir. Aynı hususu debûr rüzgârında yapmışlar, kuzey rüzgârında da aynı yolu takip etmişlerdir. Onlar açık kutup tarafından ve onun iki yanından gelen her rüzgârı *kuzey* diye isimlendirdiler. Güney rüzgârında da aynı şekilde yaptılar.

MISIR

Mısır ülkesinde “Saîdü Mısır” diye bilinen Nil’in üst tarafında ve Nûbe bölgesinin baş tarafındaki Merîs şehrine nispetle *Merîsiyye* diye isimlendirilen rüzgâr; soğuk, bulutları kesen, havayı temizleyen, vücutların sıcaklığını güçlendiren bir rüzgârdır. Nil’in alt tarafından esen ve *yerin en altı* diye isimlendirilen rüzgâr, kuzey rüzgârıdır ve diğerinin yaptıklarının tersini yapar. Örneğin vücutları uyuşturur. Mısırlılar ona “Bahriyye” adını verirler. Yazın devam etmesi onların havasını temizler, gece ve gündüz vakitlerinde sularını serin tutar. Bu mevsimde bu rüzgâr bunu batıdan yapar ancak daha çok kuzeyden eser. Mısır’da Merîsiyye devamlı eserse veba hastalığı olur. Aynı şekilde Yemen’den gelen sıcak rüzgârlar (Bâriha) devamlı eserse Irak’ta veba olur. Bizde yani Bağdat’ta kuzey rüzgârı, Dicle’nin üst taraflarından Sâmerî, Tikrit ve Musul toprakları tarafından esmektedir. Bu rüzgârlar bulutlanmayı engeller. Mısır’daki Merîsiyye, Bağdat’ta Yemen tarafından gelen sıcak rüzgârların (Bâriha) karşılığıdır. Çünkü Merîsiyye [18] ye Mısır’da aralık ayında eser. Kıptî dilinde ismi *Keyhek*’tir. Irak’taki rüzgâr ise haziran ayında eser. Bağdat’ta güneyden Dicle’nin alt tarafından Vâsıt ve Basra tarafından eser. Dicle’yi harekete geçirir, bulutlanmayı ve yağmuru çoğaltır. Bağdat rüzgârı da Merîsiyye rüzgârı da 40 gün devam eder.

Mısır’ın Fustat şehrinin batı yakasında iki büyük piramit vardır. Onlar dünyanın harikulade yapılarındandır. Her biri, birbirinin benzeri olan birer kaide üzerinde yükselen, yaklaşık 400 zirâ uzunluğundadır.⁸ İki piramidin kaidesi de dört rüzgâr yönüne bakan büyük taşlarla yapılmıştır. Bunların en çok etkileneni, güney yani Merîsiyye rüzgârı tarafıdır. Rüzgâra karşı olmasından dolayı güney tarafı yarılmıştır. Bu iki piramitten birisi Agastimun (Agathademon?) diğeri Hermes’in kabridir. Mısır’da ikamet eden Agastimun öncedir ve ikisinin

8 Türkçe’de *arşın* olarak ifade edilen, dirsekle orta parmak ucu arasındaki kısmı ifade eden “zirâ”nın ölçüsü ile ilgili birçok ihtilaf vardır. Bk. Mehmet Erkal, “Arşın”, *TDV İslam Ansiklopedisi*, İstanbul 1991, III/411-413. Ortalama 40-50 cm arasında kabul edildiğinde 400 zirâ yüksekliğindeki bu yapılar, 160-200 m kadardır.

arasında yaklaşık 1.000 yıl vardır. Kıptîler onların her ikisinin de Hristiyanlıktan önce vahiy yoluyla değil de Sâbiîlerin görüşüne uygun bir biçimde peygamber olduğuna inanmaktadır. Üstelik onlara göre bu ikisi, saftır ve bu âlemdeki kirlerden arınmış temiz nefislere sahiptir. Onlarda yüce özellikler bir araya gelmiştir ve bu sebeple onlar henüz mevcut olmayan varlıklardan, dünyanın sırlarından ve bunun gibi anlatması burada uzun sürecek gayptan haberler verebilmektedirler. Birçok kişinin bunların açıklamasını yapması mümkün değildir. Yemen Arapları arasında o iki kabrin eski çağlarda Mısır'a hâkim olan Şeddâd b. Âd ile önceki Arap hükümdarlardan biri olduğuna dair bir görüş de vardır. Buna göre onlar, Amâlika'dan asli Araplardandır. Biz *Fünûnu'l-Meârif ve mâ Cerâ fi'd-Dühûri's-Sevâlif* isimli kitabımızda diğer Mısır piramitlerini anlattık. Anlattığımız Sâbiîlere göre onlar temiz bedenlerin kabirleridir. Ayrıca Mısır ülkesindeki diğer (Kıptîlerin) ibadet yerlerini anlattık. "Berâbî"⁹ denilen bu yerler, Güneş ve Ay ile beş felek, toplamda yedi yıldız ve ilk yaratıcı ile halk arasında vasıta olan diğer akli cevherler ile ulvi bedenlere taptıkları mabetleridir. Bunun dışında Mısır'la ilgili haberleri, onların harikuladeliğini, diğer ülke halklarından farklı olarak sadece Mısırlılara özgü olan güzel hasletleri de anlattık. Mısır ülkesi; Afrika, Sudan, Kızıldeniz (Hicaz Denizi) ve Şam Denizi (Akdeniz) ile sınırdır. Mısır, Kur'an'da zikredilen iki deniz arasındaki berzaktır. Çünkü Akdeniz sahilindeki Feremâ'dan¹⁰ Çin Denizi'nin sahili olan Kızıldeniz'e bir gecelik mesafe vardır. Bu iki denize komşu olan tüm ülkelerden Mısır'a her çeşit mal, nadir bulunan ürünler, güzel koku vb. hediyeler, baharatlar, ilaçlar, kıymetli taşlar, köleler, bunların dışında diğer yiyecek, içecek ve elbise malzemeleri taşınır. Tüm ülkeler Mısır'a mal getirir ve boşaltırlar. Nil Nehri, ilginç özelliklere sahiptir ve çok değerlidir. O, yağmur suları çekildiğinde artar. Yağmur suları arttığında nehrin suyu çekilir. İhtiyaç hâlinde herkes faydalanmak için ona gelir. O da önce yeşillenmeye

9 Geniş bilgi için bk. Yâkût el-Hamevî, I/362.

10 Port Saïd'in 30 km güneydoğusunda yer alan Pelusium denilen antik liman şehri olmalıdır.

başlar, sonra kızıl bir renk alır, ardında da bulanıklaşır. Sonra peş peşe dalgalar oluşur ve her tarafı sel alır. Bir günde bir ya da iki parmak kadar hatta biraz daha fazla yükselir. Suyu yükseldiğinde arazileri kaplar ve köyler, dağ ve tepe üstlerindeki yıldızlar gibi olur. Kayıklar ihtiyaçları hâlinde halkı bir taraftan öbür tarafa taşır. Sular her tarafı kaplamadan önce ve ekip biçme zamanında ahali, yetecek kadar kendilerinin ve hayvanlarının yiyeceklerini yağmur suları azalınca (Nil yükselinceye) kadar hazırlarlar. Her zaman, Nil'in dört özelliği vardır: Beyaz gümüş, siyah bilezik, yeşil zümrüt ya da sarı altın. Çünkü Nil Nehri toprağı kaplayınca beyaz gümüş gibi bir hâle gelir, suyu kuruyunca siyah bir bilezik gibi olur, daha sonra sularının çekildiği yerlerin ekilmesiyle yeşil zümrüt gibi görünür, ekinlerin hasat edilmesi ve sararmasıyla da sarı altın hâline gelir.

Mısır'ın 80 küsur eyaleti (kûre) vardır. Her bir eyalette başkasında olmayan, sadece oraya özgü ve onunla tanınan ilginç ve acayip özellikleri vardır. Her bir eyalette bir şehir (medîne) vardır. Nitekim Kur'an-ı Kerim'de Mûsâ ve Firavun'u anlatırken Allah Teâlâ şöyle buyurur: *"Onlar da şöyle dediler: Mûsâ'yı ve kardeşi Hârûn'u burada alıkoy; diğer şehirlere de adamlar gönder."* (A'râf, 111) Mısır'daki her şehirde kaya, mermer, fayans ve başka herhangi bir beldede benzeri görülmeyen beyaz mermer sütunlarla inşa edilmiş harikulade güzellikler vardır. Bu şehir ve eyaletlerin hepsine her şey su yoluyla (kanallarla) gelir ve oradaki tüm yiyecek maddeleri bu yolla Fustat'a taşınır. Bu esnada bir gemi, aşağı yukarı 100 deve yükü taşımaktadır.

Mısır, Hicaz, Şam ve dağ bölgelerine benzeyen özelliklere sahiptir. Mısır'ın Saîd'i yani en üst bölgesi (güneyi) Hicaz özellikleri taşır. Sıcaklığı Hicaz gibidir. Orada büyük hurma ağaçları, misvak, hurma ağacına benzer Devm ağacı, Mısır diken, Hindistan eriği, biber ve Şenber salatalığı yetişir. Mısır'ın alt bölgesi (kuzeyi) ise Şam özellikleri taşır ve bu bölgede yağmur yağar. Şam bölgesi meyveleri, üzüm, badem, ceviz, diğer meyveler, bakliyat ve kokulu bitkiler yetişir. İskenderiye, Lû-

biye,¹¹ Merâkiye¹² şehirlerinde ise çöller, dağlar, ağaçlıklar, zeytin, dağ ve deniz üzümleri ile bal ve süt beldeleri vardır. Bu şehirlerin halkları herkesten daha çok şeker kamışı balı, petek bal, köle, koyun, yün, katır, eşek, soylu atlar ve en güzel bal şerbetine sahip olduklarını söylerler. Ayrıca burada eşi benzeri olmayan Tinnîs¹³ ve Dimyat unu; saf altın ve sadece burada bulunan pahalı zümrüt; papirüs; balsam (pelesenk) yağı; turp yağı; çok büyük taneli, çok uzun ve ağır buğday olan Yusuf buğdayı ile Behnesa'nın iyi elbiseleri vardır. Eşyût, Ehmîm ve bu bölgelerin çevresinde zürafa, gergedan ve karakulak mevcuttur. Nil Nehri 16 zirâ olduğunda Mısır'ın haraç vergisi tam alınır. Nil, üst bölgelerden gelen sularla bir zirâ artarsa haraç vergisi 100 bin dinar artar. Ancak nehrin suyunun çekildiği boğaz ve altlarına doğru bir zirâ artışı olursa, haraç vergisinden aynı şekilde eksilir. Günümüze yani 345/956 yılına kadar uygulama bu şekilde devam etmiştir. Eğer 16 zirâ seviyesinde bir artış ya da bir azalma olursa sultanın haracından da eksilir.

İnsanların anlattığına göre uzak ve yakın tüm ülkeler yağmurla yaşar, onun yokluğuyla perişan olurlar. Mısır ise yağmura ihtiyaç duymaz, ona bağlı ve muhtaç değildir. Tüm meyve ve ürün çeşitleri, hayvanların ve sütlerin çoğu, her bölgede belirli bir zaman ve sürede bulunur. Bunlar, yılın tamamında ve her mevsimde Mısır'da mevcuttur. Mısır'ın başka birçok özelliği ve üstünlüğü de bulunmaktadır.

Biz, rüzgârlar ile onların esiş yönleri, rüzgârlarla ilgili konuları anlattıktan sonra şimdi de yeryüzü, onun şekli, kapladığı alanı, kenar ile uç bölgeleri gibi konuları anlatacağız. [21]

11 İskenderiye ile Berka arasındaki şehirdir. Yâkût el-Hamevî, V/25. Ancak aynı zamanda Afrika'nın büyük bir kısmının da bu isimle anıldığı anlaşılmaktadır. Bu anlamda kelime Mısır, Kızıldeniz, Habeşistan, Berber, Berber ilinin ötelerini ve Güney Denizi'ni kapsamaktadır. Bk. Yusuf Ziya Yörükan, *Ortaçağ Müslüman Coğrafyacılarından Seçmeler*, 2. baskı, İstanbul 2013, s. 195.

12 İskenderiye'den İfrîkiyye'ye gitmek isteyen kişinin ilk uğrayacağı yer Merâkiye sonra Lûbiye'dir. Yâkût el-Hamevî, V/94.

13 Feramâ ve Dimyat arasında karaya yakın bir adadır. Yâkût el-Hamevî, II/51.

Dünya Coğrafyası

Yeryüzü, Şekli ve Alanıyla İlgili Söylenenler, Dünya'nın Meskûn ve Boş Bölgeleri, Kenar ve Uç Bölgeleri, Onun En Bariz Özellikleri, Sâkinlerine Etkisi ve Bunlarla İlgili Hususlar

Allah Teâlâ yeryüzünü doğu ve batı olarak ikiye ayırmıştır. Doğu ile güney de denilen *sağın* her ikisi de çok sıcaktan dolayı aynı özden olmuştur. Batı ile kuzey de denilen *cerbî* nin her ikisi de çok ve şiddetli soğuktan dolayı aynı özden olmuştur. Bunun sebebi, *cerbî* (kuzey) tarafından Güneş'in uzak olmasıdır. Çünkü bu bölgede eksen, o ikisinin en yüksek yeridir. Bu sebeple *cerbî* soğuk ve nemlidir. Batı ise orada feleğin (gökyüzü) alçalmasından dolayı *cerbî* den daha az soğuk ve daha kurudur. Bu iki yön yani doğu ve güney, Güneş'in buralara yakınlığından dolayı diğer yönlerin tersi bir durumdadır.

Dünya dört çeyrekte oluşmaktadır: Birincisi *doğu çeyreği*dir. Güney ve kuzey çizgisinden doğuya kadar olan kısımdır. Bu çeyrek, erkektir. Uzun ömürlere, hükümdarların sürelerinin uzunluğuna, erkekliğe, kişilerin üstünlüğüne, sır gizlemenin azlığına, işlerin açığa çıkarılmasına ve onlarla övünmeye vb. hususlara işaret eder. Bunun da sebebi Güneş'in tabiatı ve doğu halkının rivayet, tarih, biyografi, siyaset ve yıldızları bilmeleridir.

Batı çeyreği halkına, dişilik egemendir. Ancak burada erkek yıldızların hâkim olduğu yerler istisnadır. Aynı şekilde doğu halkına da erkeklik hâkim olmakla birlikte orada dişi yıldızların hâkim olduğu yerler istisnadır. Batı halkı, sır gizleyen, dindar, ilahiyatla ilgili, görüş ve fırkalara çok bağlanan vb. bir durumdadır. Çünkü onlar Ay tarafındadır.

Dünya'nın *kuzey çeyreği* halkı, Güneş'in kendilerinden uzak [22] olduğu Sakâlibe (Slavlar) ve Franklar gibi kuzeydeki en son topluluklar ile onlara komşu olan topluluklardır. Uzaklığından dolayı Güneş'in onlara etkisi zayıftır. Bu sebeple onların bölgelerine soğuk ve nem hâkimdir. Oralarda çok kar ve buz olur. İnsanların sıcakkanlılık özelliği az, cüsseleri büyük, tabi-

atları kuru, ahlakları sert, anlayışları kıt, dilleri ağır, renkleri aşırı derecede beyazdır. Hatta derilerindeki beyazlık maviye dönüşmüştür. Onların derileri ince, etleri kabaca, gözleri de aynı şekilde mavidir. Gözleri derilerinin rengine benzemiştir. Saçları düz ve uzundur, buhar ve nemden dolayı kızıla çalan sarı renklidir. İnançlarına sağlam bir bağlılıkları yoktur. Tüm bunlar soğukluğun, sıcak olmayan bir iklimin tabiatındandır. Onlardan yani kuzey çeyreği halkından bir kısmı en kuzeyde bulunmaktadır. Onların çoğu ahmak, kaba ve hayvan tabiatlı kişilerdir. Bu özellikleri kuzeye gittikçe artmaktadır. Kuzeyin en ucunda bulunan bazı Türklerde de durum aynıdır. Doğuşu ve batışı esnasında Güneş'ten uzakta kalmaları sebebiyle karları çoktur, evlerinin üzerini soğuk ve rutubet kaplamıştır. Bedenleri bitkin düşmüş ve kalınlaşmış, omurga kemikleri ve boyunlarının boğumları yumuşamıştır. Bu sebeple savaşlarda hücum ederlerken ve geri çekilirlerken kolayca ok atabilmektedirler. Kilolarının çokluğundan dolayı eklemeleri görünmez; soğuk, bedenlerine vurduğunda sıcaklık yüzlerinde biriktiği için yüzleri yuvarlak olmuş ve gözleri küçülmüştür. Çünkü soğukluğun tabiatı çok kan üretmesidir. Soğuktan dolayı sıcaklığın bir araya toplanması ve ortaya çıkması sebebiyle de derilerinin renkleri kızıllaşmıştır. Bu arz ettiğimiz 60 mil kadar dışında ve altıncı bölgede bulunan Ye'cûc ve Me'cûc ise hayvanlardan sayılmıştır.

Siyahîler ve Habeşliler gibi Dünya'nın *güney çeyreğinin* halkları, Ekvator'un tam altında Güneş'in hizasındadırlar. Sıcaklıkları yüksek ve nemleri az olması şeklindeki diğerlerinden farklı özellikleriyle onların derileri siyahlaşmış, gözleri kırmızı olmuş ve nefisleri vahşileşmiştir. Bu, onların havalarının çok sıcak oluşu ve anne rahmindeki aşırı sıcaklık sebebiyledir. Sıcak ve kuru buharın çok olması sebebiyle de nihayetinde renkleri yanmış, saçları kıvırcık hâle gelmiştir. Düz saç- [23]
lar da aynı şekilde oluşmuş, ateşin sıcaklığı yaklaşıncaya saçlarda birleşme ve yumulma olmuş, sıcaklığa yakınlığı uzaklığı ölçüsünde saçların kıvırcıkları artmış veya eksilmiştir.

Daha önce de söylediğim gibi yeryüzü iki bölümdür: Birincisi insanlar tarafından iskân edilen kısım, ikincisi ise kendisinde iskân bulanmayan kısımdır. Kendisinde iskân ve yaşayanların bulunduğu kısım da ikiye ayrılmaktadır: Birincisi çok sıcaktır. Güney tarafta olan bu bölümün sıcak olmasının sebebi, Güneş'in yakınlığı ve havasının çok sıcaklığıdır. İkincisi ise kuzeydedir ve aşırı soğuktur. Bunun sebebi de Güneş'e uzaklığıdır. Doğu ile batı ise mutedildir ancak doğu daha faziletli ve iklimi de daha mutedildir.

Yeryüzünün meskûn olmayan bölümü de iki kısımdır: Birisi Güneş'e uzaklığından dolayı aşırı soğuk, diğeri de ona yakınlığından dolayı aşırı sıcak olan yerdir. Buralarda herhangi bir canlı yaşamaz, herhangi bir bitki bitmez. Kuzeyde, uzaklığı Ekvator'a 66 derece uzak olan yerde, Güneş'e uzaklıktan kaynaklanan soğukluktan dolayı canlı varlığın yaşaması mümkün olmaz. Onun, enlemi 66 derece ve dokuz dakikalık kısmında yıl, gece ve gündüzden ibarettir. Yani yılın altı ayı sadece gündüz, altı ayı sadece gecedir. Kış mevsiminde gündüz, yaz mevsiminde gece olmaz. Aynı şekilde güneyde Ekvator'dan 19 derece uzak olan yerde, Güneş'e yakınlıktan kaynaklanan sıcaklıktan dolayı canlı varlığın yaşaması mümkün olmaz.

Mes'ûdî dedi ki: Batlamiyus'a göre kuzeyde insanın yaşadığı yer, Atlas Okyanusu'nun en kuzeyindeki Sûlî Adası'dır.¹⁴ Bu adanın, Ekvator'a uzaklığı 63 derecedir. O, Mârînûs'tan yeryüzünde iskânın olduğu bölgelerle ilgili aynı görüşü rivayet etmiştir. Batlamiyus, Dünya'nın güney kısmındaki insanların yaşadığı bölgelerin sonunun; Ekvator'un 16 derece, 35 dakika, 1/4 ve 1/6 (25 saniye) dakika enleminin altında olduğu görüşündedir. Bir başka grup, güneyde insan yaşamının mümkün olmadığı bölgenin 21 derece, 35 dakika enleminden başladığı görüşündedir. Bu görüşü benimseyenlerden Ya'kûb [24] b. İshak el-Kindî, *Resmü'l-Ma'mûr mine'l-Arz* isimli kitabında şöyle demiştir:

14 Kuzey Kutbu'nun en ucundaki meskûn mahaldir. el-Bekrî, Ebû Ubeyd, *el-Mesâlik ve'l-Memâlik*, Dâru'l-Garbi'l-İslâmî, 1992, I/179. İskandinavya ülkelerinden birisi veya İzlanda olmalıdır.

‘Bir yerin enlemi’ denmesi ile o yerin ‘Ekvator’a ya da kutba olan uzaklığı’ denmesi aynı anlama gelir. Kuzeyde insanların yaşadığı bölgenin sonundan, güneyde insanların yaşadığı bölgenin sonuna kadar olan alan, 80 derecedir. Bu, onlara göre 5.400 milden biraz az bir mesafe demektir.

Dünya’nın doğu kısmındaki mamur olan bölgelerin en ucu Çin ve Seylî¹⁵ ülkesinin en uç sınırlarından başlar ve İskender’in Ye’cuc ile Me’cuc’un fesadından korunmak için inşa ettiği seddine yine onun arkasındaki dağa kadar devam eder. Set bu vadide yapılmıştır ve onlar buradan çıkacaktır. Bu dağın başlangıcı, yedinci bölgede insanların yaşamadığı bir yerdir. Mamur olan bölgenin başlangıcı, dağın doğu tarafıdır. Sonra mamur olan yer, güney tarafına yönelir ve uzunlamasına gidişi Atlas Okyanusu’nda¹⁶ son buluncaya kadar devam eder ve mamur bölge ile deniz burada sınır olur. Batıdaki mamur olan bölgenin ucu da aynı şekilde Atlas Okyanusu’nda son bulur. Kuzeyde insan nüfusunun olduğu bölgenin en ucu da Atlas Okyanusu’nda son bulmaktadır. Güneyde insan nüfusunun olduğu bölgenin en ucu ise daima gece gündüzün eşit olduğu Ekvator’da yine Ekvator üzerinde yer alan Çin adalarından Serendib (Seylan/Sri Lanka) Adası’nda son bulmaktadır.

Mes’ûdî dedi ki: Yeryüzünün alanı ve şekliyle ilgilenenler, onun bir dönüşünün yaklaşık 24 bin mil olduğunu, bu rakamlar ve denizlerin de dâhil olduğunu söylemektedir. Çünkü sular da yerküre ile birlikte dairenin yüzeyindedir ve her ikisinin sınırı da birdir. Yeryüzü yuvarlağından, uzunluk veya genişliğinden bir eksilme olsa, aynı şekilde suların yuvarlaklığı, uzunluk veya genişliği de eksilir. Bu sebeple onlar, aynı çizgi üzerindeki, birisinin enlemi diğerinden daha küçük olan iki şehri incelediler. Bu iki şehir Kûfe ile Medînetü’s-Selâm yani Bağdat idi. İki şehrin enlemini alıp büyük enlemi küçük enlemden çıkardılar. Kalan enlemi, aralarındaki mile böldüler.

15 Silla Krallığı’nın hüküm sürdüğü Kore’nin güneyi olmalıdır.

16 Mes’ûdî açısından Büyük Okyanus bilinmemekte, onun yerinde Atlas Okyanusu bulunmaktadır. Onun mamur bölgelerle ilgili verdiği sınır bilgisini, buna göre düşünmek gerekmektedir.

Yuvarlak yeryüzündeki her bir enlem derecesinin mil olarak karşılığının, Batlamyus'un dediği gibi 66 ve $1/3$ mil olduğunu gördüler. Bunu yeryüzünün tamamındaki 360 derece ile çarptıklarında 24 bin mil olduğu sonucuna vardılar. Bu, onun uzunluk ve en olarak çapıdır ve bu çapın kalınlığı 7.667 mil-
 [25] dir. Bir mil, 4.000 zirâ'dır. Bu zirâ çeşidini Me'mûn, elbiseleri, binaları ve evleri ölçmek için belirlemiştir. Bir zirâ ise 24 par-
 maktır. Parmak, birbirine bitişik altı arpa boyundadır. Fersah, yukarıdaki mil ile 3 mil'dir. Bazıları mil'i 3.000 zirâ, fersahı da 4 mil kabul etmektedir. Böylece her ikisi de aynı şey olmaktadır. Bizim zikrettiğimiz şekilde derecenin mil olarak karşılığı konusunda ihtilaf vardır. Bazıları bir derecenin 87, başkaları ise 56 ve $2/3$ mil olduğu görüşündedir. Burada temel alınan ise Batlamyus'tan bizim rivayet ettiğimiz ölçüdür.

Yer, dört maddeden (cevher) oluşmaktadır: Kum, çamur, taş ve tuz. Yerin içinde havanın geçtiği katmanlar vardır ve bu katmanlarda su, kanın bedende dolaştığı gibi dolaşmaktadır. Havanın sudan fazla olduğu yerlerdeki suların içimi tatlı olmaktadır. Hava, suyun yerleşimini engellediğinde ise buralara yerküredeki tuzlar hâkim olur ve sular tuzlu hâle gelir. O zaman da tuzlu ve acı bir su oluşur. Pınar ve nehirlerdeki suların arazilerde olması bedendeki damarlar gibidir. Yerin yuvarlak olmasının hikmetiyle ilgili şunlar söylenebilir: Şayet yeryüzü, bir çukur ve yükseltisi olmayacak şekilde dümdüz olsaydı, deniz suları yüzeyi kaplayacağı için bitkiler bitmez, ziraat da olmazdı. Sel sularını engelleyecek bir engebe olmaz, ebedî olarak suyun kaynağı olan pınarlar da olmazdı. Çünkü pınarlar, daima düz yüzeyden çıksa, pınarların kaynağı biter ve yüzeyde devamlı suyu kalırdı. Yüzeyde kalan daimi su da hayvanları helak eder, ne bir ziraat olur ne de bir bitki biterdi.

Cenâb-ı Hakk yeryüzünde yükselti ve çukurlar, dağlar ve düz yerler yaratmıştır. Yeryüzünün dağlarından bazıları çok yüksektir. Bunların faydalarından birisi, sellerin dağlardan güçlü bir şekilde akması ve bu akışın gücüyle uzak bölgelerdeki topraklara kadar gitmesidir. Yine dağlar, yağmurlar kesilene ve Güneş karları eritene kadar karları alır ve muha-

faza eder. Böylece dağlarda karlar, yağmur yerine akar. Ayrıca yeryüzündeki tepe ve dağlar, altlarından, aralarından ve vadilerinden akması için suyu biriktiren yerlerdir. Böylece derin [26] pınarlar meydana gelir ve buralarda canlılar yaşar, buraları mesken ve yurt edinir. Yağmur sularının bolluğundan dolayı araziler arasında çay, ırmak gibi korunmuş ve ayrılmış sınırlar ile doğal engeller oluşur. Bunların dışında dağlarla ilgili sadece Yaratıcı'nın bilebileceği, sayılamayacak kadar fayda vardır.

Mes'ûdî dedi ki: Yerdeki sular ile ağaçların durumu, yerin yüksekliği ve alçaklığı olmak üzere üç sebepten dolayı yerin kuvveti ve cisimler üzerindeki etkisi farklıdır. Çok suyun bulunduğu yer, cisimleri nemlendirir, suyun olmadığı yer ise onları kurutur. Ağaçlar açısından yerin gücünün farklılığı konusunda, ağaçlar, çok oldukları yerlerde, örtü görevi yapar ve bu sebeple yer ısınır. Ağaçları olmayan ve açık olan yerin durumu ise bunun tersidir. Yüksek veya alçak olması açısından yerin farklılığı konusunda ise üstte ve yüksekte bulunan yer çok soğuktur. Altta ve alçakta bulunan yer ise çok sıcaktır.

Bazılarına göre beldelerin sıcaklık-soğukluk farklılıklarının sebebi dört tanedir: Birincisi kenar bölge, ikincisi yükseklik ve alçaklık, üçüncüsü dağ ve denizlere bitişik olma ve dördüncüsü yeryüzü toprağının tabiatı. Yukarıda ifade ettiğimiz gibi, yerin yüksekte olması onu daha soğuk, alçakta olması ise onu daha sıcak yapar. Beldelerin dağlara komşu olma açısından farklılığı konusunda da söylemek gerekir ki dağ, bir yerin güneyinde bulunduğu orayı her zaman soğutur. Bunun sebebi, dağın beldenin güney rüzgârını engellemesi ve rüzgârın sadece kuzeyden esmesidir. Dağ, bir yerin kuzeyinde bulunduğu orayı her zaman sıcaklaştırır. Bunun sebebi de dağın beldenin kuzey rüzgârını engellemesidir. Denizlere komşu olma açısından beldelerin havasının farklılığı ile ilgili ise deniz, bir yerin güneyinde olduğunda, bu yer sıcak ve nemli olur. Deniz bir yerin kuzeyinde olduğunda, bu yer soğuk ve kuru olur. Yeryüzü toprağının tabiatına göre farklılığın olmasıyla ilgili de toprak kayalık olduğu zaman bu, yeri soğuk ve kuru

yapar. Eğer toprak kireçli olursa bu, yeri sıcak ve kuru; eğer toprak çamurlu olursa bu, yeri soğuk ve nemli kılar.

[27] Yeryüzü bölgeleri, tabiatlarının durumuna, Güneş, Ay ve diğer gök cisimlerinin onlara etkilerine göre farklılık arz eder. Her yerin tabiatı da oradakilere etki eder. Nitekim siyah volkanik taşlıklarda ve mağaralarda yaşayan vahşi hayvanların siyah renkli, beyaz kumlarda yaşayan vahşi hayvanların beyaz renkli ve kumlar kıvılcık renkte olunca burada yaşayan vahşi hayvanların da toprak renginde olduklarını görüyoruz. Aynı şekilde dağ keçisi gibi yabani dağ hayvanları da bulundukları dağların renklerini almakta, dağlar kıvılcık, beyaz veya siyahsa dağ keçileri de aynı renklere sahip olmaktadır. Yine siyah saçta siyah, beyazlığın çok olduğu saçta gri, kırmızı renkteki saçta ise kırmızı bit olmaktadır.

Gök bilimcileri, yeryüzündeki bir parçanın gökyüzündeki ne uyumlu olduğu, tabiat olarak göktekilerin yerdekilere etki ettiği görüşündedirler. Çünkü ışık veren; karanlık yapan; açık, sessiz veya sesli, ortası boş ya da başka herhangi bir katın özelliğine sahip olan gök cisimleri mevcuttur. Bundan dolayı bir yerin halkının konuşması, oradaki şanslılara iyi gelecek veya bahtsız olanları bozacak ölçüde farklı olabilmektedir. Yine aynı dili konuşan insanların konuşma ve lehçeleri de farklı olabilmektedir.

Mes'ûdî dedi ki: Batlamyus el-Kalûzî, Dünya'da nüfus bulunan bölgelerle ilgilenen Mârînûs, Hipparkhos, Timosthenes vb. önceki ilim adamlarının birçok görüşünü, onların amaçlarını ve vardıkları sonuçları yermiştir. Bu tenkitler, tacirlerin ve başkalarının dünyanın, nüfusu bulunan bölgelerinin sınıрыyla ilgili verdikleri haberlerin kabulüyle ilgilidir ve bu konuya yalan, artırma veya eksiltme dâhil olabilir. Söz konusu durum, tacirlerin ve başkalarının ulaştıklarını haber verdikleri karada ve denizde uzak yer ve nüfus olan bölgeler için de geçerlidir. Batlamyus, bu bilgileri öğrenip de durumu anlayınca, bizim anlattığımız ve kendisinin inkâr ettiği bu bilgiyi kullanmak zorunda kaldı ve uzak bölgelere güvenilir elçiler gönderdi. Buradaki amacı, dünyanın nüfusu olan bölgelerinin

son sınırlarını bilmekti. O, astronomi bilgileriyle gönderdiği elçilerin haberlerini mukayese etti. Böylece o, kabul etmediği şeylere girmiş oldu. O, *Meskûnu'l-Arz* kitabında, birçok ülke ve şehri anlattı, bunların boylam ve enlemlerini belirtti. O, insanlara dünyanın mamur olan bölgelerini, denizleri, nehirleri [28] boylam ve enlemleriyle çizdi. Aristoteles *el-Âsâru'l-Ulviyye* kitabının ikinci makalesinde şöyle demiştir:

Yeryüzünün bölgelerini ve onların uzaklıklarını çizenlere şaşıyorum. Çünkü onlar mamur olan yeryüzünü yuvarlak olarak tasvir ediyorlar ancak kıyas ve göz bunun tersini ve onların dediklerinin mümkün olmadığını göstermektedir. Kıyasla sabittir ki yeryüzünün eni belirlidir, uzunluğu ise belirli değildir. Yani doğası gereği yeryüzünün uzunluğunun her yerinde yaşamak mümkündür. Bu sebeple sıcaklık ve soğukluk yeryüzünün uzunluğunda aşırı olmaz, ancak eninde aşırı olur. Şayet deniz engellemeseydi yeryüzünün uzunluğunun tamamına gidilebilirdi.

Aristo sözlerine şöyle devam etti:

Yeryüzünün uzunluğu eninden birçok yönden farklı olduğu için yeryüzünde uzunlamasına kara ve denizde gidilebileceği çok açık bir husustur.

Mes'ûdî dedi ki: *Fünûnu'l-Meârif ve mâ Cerâ fi'd-Dühûri's-Sevâlif* isimli kitabımızda, Farslar ve Nabatîlerin yeryüzünün mamur bölgesiyle ilgili görüşlerini; onların, yeryüzünün doğu taraflarını ve ona yakın olan Horasan'ı, Güneş'in doğduğu yerlere nispet ederek *Hur*;¹⁷ ikinci yön olan batıyı yani Güneş'in battığı yeri *Horberân*;¹⁸ üçüncü yön olan kuzeyi, *Bahter*; dördüncü yön olan güneyi ise, *Nimruz* şeklinde isimlendirmelerini anlattık. Bu ifadeler, Farslar ile Nabatîler de denilen Süryânîlerin ittifak ettikleri kelimelerdir. Yunanlılar ve Rumlar ise yeryüzünün mamur bölgesinin üç parça olduğu görüşündedirler: Avrupa, Lûbiye¹⁹ ve Asya. Bunların

17 Belh civarında bir kasabadır. Bk. Mukaddesi, *İslam Coğrafyası (Ahse-nü't-Tekâsîm)*, Çev: Ahsen Batur, İstanbul 2015, s. 46.

18 Güneş'in, en uzun günlerde battığı yerle, en kısa günlerde battığı yer arasındaki sahaya denir. Bk. Yörükân, s. 167.

19 Burada, Afrika insanların yaşadığı bölgeler kastedilmektedir.

dışında bu konulardaki başka milletlerin görüşlerini de söz konusu kitabımızda anlattık. Şimdi de bölgeler (iklimler), onların özellikleri ve onların taksimatı ile ilgili konuları anlatacağız.

Dünyanın Yedi Bölgesi

[29] *Yedi Bölge, Onun Kısımları, Sınırları, Boylam ve Enlemleri*

Yeryüzünde nüfusun bulunduğu kısımlar, "iklim" diye isimlendirilen yedi bölgeye ayrılır. Milletlerin hikmet âlimleri, filozofları, geometri ve yeryüzünün alanı ile ilgilenen kişileri, yeryüzünün nüfusunun olduğu yerlerin, kuzey-güney veya sadece kuzeyde olduğunda ihtilaf etmişlerdir. Çoğunluk, kuzeyde nüfusun çokluğu, güneyde ise azlığına binaen, yedi bölgenin güney değil de kuzey kısımda olduğu görüşündedir. Bir grup ise, eskilerin yedi bölge taksimatının gün çizgisinin (Ekvator) kuzeyinde olduğu, gün çizgisinin (Ekvator) güneyindeki nüfusun azlığından dolayı güneyde herhangi bir bölge taksimi yapmadıkları görüşündedir.

Hermes ile ona tabi olan Mısırlılar ve başkaları ise kuzeyde olduğu gibi güneyde de yedi bölge olduğunu kabul etmişlerdir. O, kuzeydeki nüfusu olan bölgelerin taksimini daire olarak yapıyordu. Dördüncü bölgeyi yani Bâbil'i merkez olarak almış, diğer altı bölgeyi ise onun çevresinde kabul etmiştir. Her bir bölge birbirine yakın 700 fersahtır. Birinci bölge Hindistan, ikincisi Hicaz ve Habeş ülkesi, üçüncüsü Mısır ve İfrîkiyye, dördüncüsü Bâbil ve Irak, beşincisi Rum, altıncısı Ye'cûc ve Me'cûc bölgesi, yedincisi Yûmârîs, Çin. Bu bölgeler doğudan, Çin ve diğer ülkelerden başlar.

Birinci bölgenin sınırı; doğudaki deniz (Büyük Okyanus), ikincisi Hicaz'ın ardındaki deniz (Hint Okyanusu), üçüncüsü Sind bölgesindeki Mansûre sahilindeki Deybül,²⁰ dördüncüsü yedinci bölgenin sınırı olan Çin'in sonudur. Bu bölgenin en uzun gündüzü 13 saattir.

20 Hint Denizi sahilinde meşhur bir şehirdir. Lahor ve Multan'ın suları ona doğru akar. Yâkût el-Hamevi, II/495.

İkinci bölgenin sınırı; Uman'dan Şıhr'a, Ahkâf'tan Ebyen Aden'ine, Zenc ve Habeşistan adalarına kadar devam eder. Bu bölgenin en uzun gündüzü 13,5 saattir.

Üçüncü bölgenin sınırı; Hicaz'ın arkasındaki Habeşistan topraklarından, Mısır ile Şam bölgesi arasındaki Şam Denizi'ne (Akdeniz), Mağrib ile onun yukarısındaki Endülüs'ün ötesindeki denize (Atlas Okyanusu) kadar devam eder. Bu bölgenin en uzun günü 14 saattir.

[30]

Dördüncü bölgenin sınırı; Salebiyye, ikincisi Belh Nehri'nin ortası, üçüncüsü Sincar tarafına 12 fersah uzaklıktaki Nusaybin'in arkası, dördüncüsü Sind bölgesindeki Mansûre sahilindeki Deybül'ün 6 fersah ötesine kadardır. Bu bölgenin en uzun günü 14,5 saattir.

Beşinci bölgenin sınırı; Şam Denizi (Akdeniz), bu denizin arkasındaki Rum diyarının (Anadolu) en sonu, Trakya ve Bürcân²¹ (Tuna Bulgarları) ülkesi, Sakâlîbe (Slavlar) ve Eber (Apar/Avar), Ye'cûc ve Me'cûc ülkesinin sınırına dördüncü bölgenin sınırı olan Nusaybin'in ötesine kadar devam eder. Bu bölgenin en uzun gündüzü, 15 saattir.

Altıncı bölgenin sınırı, Çin'den beşinci bölge sınırına, doğunun ötesindeki denize (Büyük Okyanus) kadar devam eder. Bu bölgenin en uzun gündüzü, 15,5 saattir.

Yedinci bölgenin sınırı, Hint bölgesinden dördüncü bölge sınırına, altıncı bölge sınırına ve (Büyük Okyanus) denizine kadar devam eder. Bu bölgenin en uzun gündüzü 16 saattir.

Mârînûs'un kitabında bu bölgelerin 38.500 fersah uzunluğunda, 1.775 fersah genişliğinde olduğu yazılıdır. Önceki ve sonrakilerden bir grup ise Mârînûs'un bu görüşünü kabul etmemiştir.

21 İran'da Asker eyaletine bağlı bir yerleşim yeridir. Bk. Mukaddesi, s. 424; Hazar taraflarında bir bölgedir. Yâkût el-Hamevî, I/373. Ahsen Batur, bu yerleşim yeriyle ilgili verdiği bilgilerde, Minorsky'nin Bürcan'ı, Tuna Bulgarları olarak gösterdiğini ve onun bu tespitinin daha mantıklı olduğunu söylemektedir. Buna göre buranın, *Tuna Bulgarları ülkesi* olduğu sonucu mantıklı görünmektedir. Bk. el-Mes'ûdî, *Mürûcû'z-Zeheb (Altın Bozkırlar)*, Arapçadan Çeviri ve Notlar: Ahsen Batur, 3. baskı, İstanbul 2014, s. 142, dipnot 251.

Mes'ûdî dedi ki: Milletlerin önceki ve sonraki hikmet âlimleri arasında, bu yedi bölgenin ölçüleri, uzunlukları, enleri, saatleri, başlangıç ve sonları, deniz ve karalarında hangi milletin yaşadığı konularında birçok ihtilaf vardır. Biz bunların geniş açıklamasını önceki kitaplarımızda anlattık. Bu bölgelerin her özelliğini başka kitaplarda çizilmiş (harita) olarak gördüm. Gördüklerimin en güzeli Mârînûs'un *Coğrafya* kitabıdır. Coğrafya kelimesinin anlamı yeryüzünün baştan sona katedilmesi, dolaşılmasıdır (kat'u'l-arz). Me'mûn'un adını taşıyan "es-Sûretü'l-Me'mûniyye" adlı haritanın yapılması için bir grup hikmet âlimi toplandı. Bu haritada gök cisimleri (felekler), yıldızları, kara ve denizleri, iskân olan ve olmayan yerleri, şehirleri ve tüm yerleriyle Dünya çizilmiştir. Me'mûn için yapılan bu harita, ondan önceki Batlamyus ve Mârînûs'unki-
[31] lerden daha güzeldir.

Yer-Gök İlişkisi

*Ay, Güneş ve Diğerlerinden Oluşan Yedi Gezegen
Göre Yedi Bölgenin Sınıflandırılması*

Yedi bölgeyi gökyüzündeki peş peşe ve birbirlerini takip edişlerine göre yedi gezegen arasında sınıflandırmışlardır. Birinci bölge Farsça "Kîvân" denilen Zühal'e aittir. Oğlak ve Kova burçları onundur. İkinci bölge Farsça "Evermüzd" denilen Müşteri'ye (Jüpiter) aittir. Yay ve Balık burçları onundur. Üçüncü bölge Farsça "Behrâm" denilen Merih'e (Mars) aittir. Koç ve Akrep burçları onundur. Dördüncü bölge Farsça "Hurşâd" denilen Güneş'e aittir. Onun isimlerinden biri Âftâb'dır. Aslan burcu onundur. Beşinci bölge Farsça "Enâhîd" denilen Zühre'ye (Venüs) aittir. Boğa ve Terazi burçları onundur. Altıncı bölge Farsça "Tîr" denilen Utarit'e (Merkür) aittir. İkizler ve Başak burçları onundur. Yedinci bölge Farsça "Mâh" denilen Ay'a aittir. Yengeç burcu onundur. İklim (bölge) Farsça "Kesver", felek Farsça "İsbîhr"dir. Bu, eski Farsçadır. Günümüz Farsçasıyla "Haydân"dır.

Mes'ûdî dedi ki: Anlattıklarımızla ilgili Fars, Yunan, Rum, Hint, Keldânî ve diğer milletlerin hikmet âlimleri arasında ih-

tilaflar vardır. En meşhuru anlattığımız şekildedir. Biz bunların ayrıntısını önceki kitaplarımızda anlattık. Aynı şekilde on iki burcun özellikle de yedi gezegenin yedi bölgeyle ortaklığı konusundaki görüşleri, mezhepleri, kenar ve uç bölgeler ile diğer konulardaki ihtilafları anlattık.

Mes'ûdî dedi ki: Dördüncü bölgeyi, diğer bölgelerden ayrılan hususlarını, konumunun üstünlüğünü ve değerini anlatacağız. Çünkü doğumumuz da yetişmemiz de bu bölgede olmuştur. Her ne kadar bu bölgeyle ilgili çok söz söylemeye ihtiyaç duyulmasa ve herhangi bir kitap onun büyüklüğünü anlatmaya yetmeyecekse de biz onu övmeye, onun değer ve faziletini açıklamaya daha layığız. [32]

Dördüncü Bölge

Dördüncü Bölge, Onun Özelliği, Diğer Bölgelere Üstünlüğü, Onda Oturanlara Özgü Olan ve Diğer Bölgelerden Ayrılan Özellikleri, Bunlarla Alakalı Bölgelerdeki Ülkelerin Enlem ve Boylamları, Havası, Toprağı, Suları ve Etkileri

Dördüncü bölge (iklim), Bâbil şehrine nispet edilir ve onunla tanınır. *Bâbil* ismi Keldânî yani Süryânî dilinde Hunî-ras'tır. Tüm Fars dönemlerinde Bâbil diye isimlendirilmiştir. Fars ve Nabatî dilinde de Babîl'dir. Bazı Farslı ve Nabatî hikmet bilginleri bu ismin, Müşteri (Jüpiter) gezegeninin isminden geldiği görüşündedir. Onların ilk dillerinde, bu bölgenin idaresini yürütmesi ve bölgenin taksimatını gerçekleştirmesi sebebiyle *Bîl* şeklindedir. Diğer bölgelerden üstün olan bu değerli bölgenin sınırları, Hint ülkesindeki Deybül'den, Hicaz tarafından Irak yolundaki Salebiyye'den Hicaz'a, Şam tarafından Nusaybin'e ve Horasan'ın arkasındaki Belh Nehri'ne kadardır. Bu kitabımızda bölgeleri anlatırken aynı şekilde onun sınırlarıyla ilgili söylenenleri de anlattık. Bu sınırlara göre bu bölgeye Horasan bölgesi nehrinin (Ceyhun) öte tarafı (Mâverâünnehir), Mâhât'taki Cibâl bölgesinin tamamı, yine Irak'ın tamamı ve diğer yerler dâhildir. Yerinin fazileti ve konumunun üstünlüğü sebebiyle, bu bölgeye dâhil olan şehirlerin başında ittifakla Bâbil gelmektedir. Çünkü ilim sahibi insanlar, bir şeyi bir şeye nispet ederken en değerli ve meşhur

olana nispet ederler. Eğer Bâbil böyle bir konumda olmasaydı, toprakları geniş olan ve değerli birçok beldeye sahip olan bu bölgeyi ona nispet etmezlerdi. Bu bölge, Dünya'daki yedi bölgenin ortasında, bölgelerin en mutedili ve en faziletlisidir. Bu bölgenin ortasındaki Irak ülkesi, yeryüzünün en değerlisi ve seçkini, gıdası en dengeli ve en temiz olanıdır. Havası ne sıcak ne soğuktur, ılımandır. Burada zaman (mevsimler) dört kısma ayrılır. Burada oturanlar kış mevsiminden yaz mevsimine geçerken ilkbaharı yaşarlar, yaz mevsiminden kış mevsimine geçerken de sonbaharı yaşarlar. Az önce söylediğimiz Irak bölgesinin ortada olması sebebiyle önceki milletlerin hükümdarları orada oturmuşlardır. Çünkü bir hükümdarın, kaldığı ülkeye nispeti, kalbin bedene nispeti gibidir. Nitekim Allah Teâlâ hikmetinin lütfuyla kalbi, azaların en değerlisi olarak, en ortada ve en merkezde yaratmıştır. Bu, oturduğu ülkede hükümdar misalidir. Önceki hükümdarlar şöyle derlerdi: *"En büyük hükümdar, sahip olduğu ülkesi dairesinde merkezdedir. Onun dört bir tarafa uzaklığı aynı mesafededir. O, sabit bir kazık ve etrafa yayılan bir bayraktır. İdarede herkes ona muhtaçtır, her iş ona bağlıdır."* Bundan dolayı en büyük hükümdar ve en büyük idarecinin oturduğu yerin, bu bölge yani dördüncü bölgenin merkezinde olması yaraşır, denilir. Irak bölgesi, eski hükümdarlardan olan nemrutların seçtiği en değerli yerlerden birisidir. Nemrutlar, Arapların *Nabat* diye isimlendirdiği Süryânîlerin hükümdarlarıdır. Bu bölgede daha sonra ilk dönem Fars hükümdarlarından Sâsânîlere kadar her dönemdeki hükümdarlar hüküm sürmüşlerdir. Sâsânî hükümdarları kistrâlardır. Irak, Dicle ve Fırat'ın birleştiği yer ile onlara yakın olan Sevâd bölgesidir. Irak'ın sınırları; Sinn'in²² ötesindeki Sâmerrâ'nın üstündeki iki Zâp Nehri, Tikrit, Cebel'in²³ arkasındaki Hulvân, Fırat'ın ötesindeki Hît,

22 Tikrit'in üstünde Dicle'nin kenarında bir yerleşim yeridir. Yâkût el-Hamevî, III/268.

23 Cibâl veya el-Cebel; Isbahan'dan Zencan'a, Kazvin, Hemedan, Dînever, Karmîsîn ve Rey ile bunların arasında kalan bölgelere verilen isimdir. Ancak Yâkût'un yaşadığı dönemde sadece Irak bölgesine verilen bir isim hâline gelmiştir. Yâkût el-Hamevî, II/99, 103.

Şam, Dicle'nin altındaki Vâsıt, Fırat'ın suladığı Kûfe, Behendef'e²⁴ kadar olan yerler, Bâderâyâ,²⁵ Nabatî dilinde Terkuf diye isimlendirilen Bâkusâyâ'dır. Bâkusâyâ, Cûhâ²⁶ bölgesindedir. Bu bölge, eski Fars hükümdarlarının çok vakit geçirdiği İranşehr'inin özüdür. Bu hükümdarların akıllıca orayı seçmeleri; yazın Cibâl'de kalmanın Irak'ın sıcak havasından, si-nek ve zehirli haşerattan kurtulmayı sağlaması, ayrıca Irak'ta kışı geçirmeleri de Cebel'in (Cibâl?) şiddetli soğğundan, çok kar ve yağmurundan, bataklık ve pisliklerinden korunmayı sağlaması sebebi iledir. Ebû Dülef el-Kâsım b. İsa el-İclî de aynı şekilde yapardı. O, Irak'ı methettiği uzun şiirinde şöyle demiştir:

Ben Kisrâ gibi bir adamım, Cibâl'de yazı, Irak'ta kışı geçiririm.
Savaş için onun elbiselerini (zırhlarını) giyer, zırhlarını üstüme geçiririm.

Abdullah b. Tahir, Mısır ve Şâmât'ı²⁷ fethettikten sonra bu sözler kendisine ulaştığında şöyle cevap vermiştir: [34]

Soylu atları Bâbil topraklarına sürdüğümüzü görmedin mi?

Onlar nifak çıkaran adamların kalplerine derman olmak için (onları yok etmek için kılıçlarla) ilaçlarla oraya gittiler.

Sen Ebû Dülef narinsin, Cibâl'de yazı, Irak'ta kışı geçirirsin.

Farslar bu büyük bölgeye İrec b. Ferîdun'a nispetle *İranşehr* ismini de vermişlerdir. Çünkü Ferîdun, üç çocuğu arasında bu ülkeyi taksim etmiştir. O, oğlu Selm'e Rum'u ve komşu milletlerin bölgelerini, Tûc'a Türk'ü ve komşu milletlerin bölgelerini, İrec'e de Irak'ı ve komşu milletlerin bölgelerini vermiştir. Bu söze şunu da ilave etmem gerekir ki bu konuda onların şairleri İslami Dönem'de övünerek şöyle söylemiştir:

24 Bağdat'ın çevresinde, Nehrevan'a bağlı yerleşim yerlerinin sonuncusu, Bâderâyâ ile Tikrit arasında küçük bir beldedir. Yâkût el-Hamevî, I/516.

25 Nehrevan'daki bir ilçedir (tassûc). Bâkusâyâ'ya yakındır. Yâkût el-Hamevî, I/316.

26 Bağdat'ın geniş arazilerindeki üzerinde nehir bulunan büyük bölgedir. Yâkût el-Hamevî, II/179.

27 Renginın diğerlerinden farklı olması sebebiyle tekili "Şâme" olan bu kelimayle Şam diyarı kastedilir. Yâkût el-Hamevî, III/311.

Geçmişimizde sahip olduğumuz toprakları masanın üzerindeki etin taksimi gibi taksim ettik.

Şam'ı ve Rum'u Güneş'in battığı yere kadar muhteşem Selm'e verdik.

Tûc'a da Türk ülkesi verildi. Böylece Türk ülkesine amca oğlu sahip olmuştur.

Fars'ı da savaşla kazandık ve onun tüm nimetlerini elde ettik.

Bazı bilginler, *İranşehr* kelimesinin anlamının, *en hayırlı insanların ülkesi* olduğu görüşündedir. Çünkü Farsça "îr" kelimesi hayır ve fazileti kapsayan bir isimdir. Bundan dolayı ateş tapınağının başına en hayırlı ve faziletliilerin başkanı anlamına "îrbez" denilmektedir. Bu kelime Arapçalaştırılmış ve "herbed/herbez" denilmiştir. Nabatîler, bu bölgenin kendilerine ait olduğunu, ilk çağlarda buraya sahip olduklarını, hükümdarlarının nemrutlar olduğunu söylerler. Hz. İbrâhim'in Nemrut'u onlardan biridir. *Nemrut*, onların hükümdarlarının lakabıdır. Nabatîler, Farsların, Fars, Mâhât ve diğer yerlerdeki Pehlevîlerin ülkelerinde olduklarını ve bu büyük bölgenin onlara nispet edildiğini söylerler. Burası Eryân-ı (İran) şehr'in ülkesidir. Bunun anlamı *yırtıcıların ülkesidir*. Çünkü Nabatî dilinde yırtıcılar, tekili "eryâ" olan "eryân" diye isimlendirilir. Güçleri, cesaretleri, ülkelerinin büyüklüğü ve ordularının çokluğundan dolayı onlar, yırtıcı hayvanlara benzetilmişlerdir. Farslar; Nabatîlerin aralarındaki gruplaşma, savaş, birliğin bozulması ve ülkelerinin zıtlığı sebebiyle onlara galip gelince ve Farsların hâkimiyet dönemleri devam edip ülkeleri birleşince, Nabatîler, Farslara dâhil olmuşlar; onlarla güçleri artmış, övünmüşler ve kendilerini onlara nispet etmişlerdir. Daha sonra İslam gelmiş, onların çoğu bu hâl üzere devam etmiştir. Nihayetinde aralarındaki gücün kaybolması sebebiyle, Nabatîlikten yüz çevirmişlerdir. Onların çoğu kendilerini Fars hükümdarlarına dayandırmışlardır ki, bu konuda daha sonrakilerden birisi şöyle bile demiştir:

Geçmişe yazıklar olsun nice hataları vardır; adi olanlar yükselmiş, değerli olanlar alçalmıştır.

Eşek bahçede ebedî rahatça yaşar, soylu bir at ise yemsiz bağlı tutulur.

Şehirlerin tüm halkları kendilerini Fars Kistrâsı Kubâz'a nispet ediyorlar da Nabatîlere ne oldu?

İnsanların çoğu Sevâd'ı Irak olarak tanımlamışlar ve şöyle demişlerdir: Sevâd'ın sınırı, batı tarafından Dicle'nin en üst tarafındaki Asûr²⁸ yani Musul'a kadardır. Burada iki tane yerleşim yeri bilinmektedir. Bir tanesi Dicle'nin doğu tarafındaki Als'tir. O, Bûzur Cesâbûr ilçesidir (tassûc).²⁹ Harbâ³⁰ diye bilinen diğeri ise Dicle'nin batı tarafında ve Meskin³¹ ilçesidir (tassûc). Sevâd'ın doğu sınırı, Fars Denizi ile bitişik olan Arap Yarımadası'ndaki Basra'nın arkasında bulunan Behmen Erdeşîr eyaletindeki Meyân Rûzân³² diye bilinen bir adadır. Sevâd'ın uzunluğunu ifade eden bu iki yer arası 125 fersahtır. Kuzey tarafındaki sınırı ise, Hulvân tepesinden güney tarafta Kâdisiye'nin arkasındaki Uzeyb³³ diye bilinen yere kadardır. Sevâd bölgesinin enini ifade eden bu iki yer arasındaki mesafe 80 fersahtır. Bu da Sevâd'ın toplam alanı olarak 10 bin küsur fersah etmektedir.

Bir fersah,³⁴ alan ölçüsü olarak zirâ mürsele ile 12 bin zirâ'dır. Bu, Hâşimî zirâsı ile dokuz bin zirâdır. Bu da 150 eşl³⁵

28 Ukberâ ile Sâmerâ arasında Dicle'nin kenarında bir köydür. Yâkût el-Hamevî, IV/145.

29 *Tassûc*, Pers hâkimiyeti altına girmiş bölgelerde iklim, istân, kûre, rustâk vb. idari/coğrafi birimleri ifade etmek için hem cins hem de özel isim olarak kullanılmıştır. Cengiz Kallek, "Tassûc", *TDV İslam Ansiklopedisi*, İstanbul 2011, XXXX/134. Bk. Arapça asıl metin s. 36. Bûzur Cesâbûr, Bağdat'ın bölgelerinden birisidir ve onun sınırı Bağdat'ın en üstünde ve Dicle'nin doğusunda yer alan Harbâ'nın yakınındaki Als'tir. Yâkût el-Hamevî, I/410.

30 Hazîre'nin karşısında, Bağdat ile Tikrit arasında Düceyl'in en uzağındaki küçük beldedir. Yâkût el-Hamevî, II/237.

31 Abdülmelik b. Mervân ile Mus'ab b. ez-Zübeyr'in savaştığı Deyrûlcâse-lik yanında Düceyl Nehri'nin kenarında Avânâ'ya yakın bir yerdir. Yâkût el-Hamevî, V/127.

32 *Nehirlerin ortası* anlamında Farsça bir kelimedir. Dicle'nin iki taraftan çevrelediği Abbâdân'ın bulunduğu bu ada, Basra'nın altındadır. Yâkût el-Hamevî, V/239.

33 Kâdisiye ile Muğîse arasındaki tatlı bir sudur. Sevâd'ın sınırıdır. Yâkût el-Hamevî, IV/92.

34 Fersah, yaklaşık 6 km uzunluğunda bir mesafe ölçüsüdür. Yusuf Halaçoğlu, "Fersah", *TDV İslam Ansiklopedisi*, İstanbul 1995, XII/412. ez-Zirâu'l-mürsele diye isimlendirilen zirâ (arşın) eski Mısır zirâsıdır ve 46,2 cm'dir. Hâşimî zirâsı ise 45,5 cm'dir. Erkal, III/411.

35 Basralılara göre bir ölçü birimidir. Onlar "Şu kadar eşl..." derler. Ezherî, Muhammed b. Ahmed el-Herevî, *Tehzîbü'l-Luga*, Beyrut 2001, XI/284.

ve 22.500 cerîb'dir.³⁶ Bu ancak eşl'in küsurudur. Bu da fersah hesabına vurulduğunda 10 bin fersah, 225 milyon cerîb'e eşittir.

Haraç sahipleri dağları, yükseklikleri, tepeleri, ağaçlık alanları, tuzlu çorak arazileri, yollardaki medreseleri, hac yollarını, nehir yataklarını, şehir ve köyleri tarım yapılamayan bölgenin yaklaşık üçte birlik diğer bir bölümünü toplam alandan düşürmüşlerdir. Bu da 75 milyon cerîblik bir alan olunca, geriye 150 milyon cerîblik bir alan kalmaktadır. Bunun yarısı atılmaktadır. Diğer yarısı hurmalık, üzüm bağları ve diğer ağaçlarla birlikte iskânı olan ve daima arazileri işlenen yerlerdir. Sevâd arazileri, Nabatî ve Fars hükümdarları zamanında, Fars Hükümdarı Kubâz b. Fîrûz'a kadar taksim edilmiş değildi. O, her cerîblik yere iki dirhem vergi koydu. İnsanları belli bir alanla zorunlu tuttu ve arazilerinde onları serbest bıraktı. Taksimat oluncaya kadar onlar bu arazilerinden men edilmişlerdi. Kubâz bu işleri tamamlayamadan öldü ve Enûşîrvân hükümdar olunca bu işi tamamladı. İnsanlar bu düzeni kabul ettiler ve ilk yıl miskal ağırlığında 150 milyon dirhem vergi sağlandı. Hüsrev (Kisrâ) Pervîz b. Hürmüz b. Enûşîrvân b. Kubâz, hükümdarlığının 18. yılında arazilerin vergisini topladı. Onun elinde, batıda kendine bağlı olan yerler hariç Sevâd ile Acemlerin (Arap olmayan, özellikle de Farslılar) ülkesi vardı. Ülkesinin sınırı Hît'e ve onun ötesinde Musul'a kadar uzanıyordu. Cezîre (Fırat ve Dicle arasındaki topraklar) ve Şam ise Rumların elindeydi. Hüsrev'in topladığı vergi 420 milyon miskal idi. Bunun değeri 600³⁷ milyon dirhemdir. Bugün bu bölgelerin çoğu o vakitteki olduğu hâl üzere devam

Uzunluk olarak 60 zirâdır. el-Basît kitabında ise cerîb, eşl'dir ve o da uzunluk olarak 60 zirâ'dır. En olarak da aynıdır. O zaman bir eşl, 3.600 zirâu'l-mükessera olur. *Zirâu'l-mükessera* ise onun uzunluk ve en olarak zirâsı anlamınadır. Hârizmî, Muhammed b. Ahmed, *Mefâtihu'l-Ulûm*, Dârul-Kitabü'l-Arabî, I/92.

36 Cerîb yaklaşık 1.366 metre karedir. Mustafa Fayda, "Cerîb", *TDV İslam Ansiklopedisi*, İstanbul 1993, VII/402.

37 Nüshalarda farklılık vardır. Metinde "Bunun ölçüsü yedi 600 yüz milyon dirhem şeklindedir." Ancak ibare Muhakkik Sâvî'nin de işaret ettiği üzere bu hâliyle anlamsızdır. Muhakkik Kâsım Vehb de, Michael Jan de Goeje de 700 milyon dirhem şeklinde olduğuna dipnotta işaret etmişlerdir.

etmektedir. Onun arazisi istila edilmemiş ve sâkinleri yok olmamıştır. Buraların sahiplerinin ve buraları idare edenlerin öncelikle Allah'a karşı takvalı, sonra dirayetli, şerefli, adaletli, iffetli ve siyasetli olmaya ihtiyaçları vardır. Onların işleri böylece istikamet üzere olur ve idareleri düzgün olur. Yine alınan mallardan devletin ihtiyaçları giderilir, ülke mamur hâle gelir, sınır boylarındaki ihtiyaçlar tamamlanır ve düşman ezilip yok edilir. Çünkü adaletle hareket, devletin ömrünü uzatmaya ve devletin birliğinin sağlanmasına sebeptir. Tüm dünya adalet üzerine kurulur. Şüphesiz devlet ancak adaletle ayakta durur. Adalet, Allah Teâlâ'nın yeryüzündeki kulları arasındaki terazisidir. Bundan dolayı O'nun hikmeti her türlü eğrilik ve hata-dan uzaktır. Adaleti terk edenin ömrü yok olur ve günü biter. Halka zulmetmek belayı çeker.

Sevâd, Farsların döneminde on iki eyalet (kûre) sayılmaktadır. Kûre/eyalet onların dilinde istân (üstân)³⁸ diye isimlendirilir. Onun altmış tane ilçesi (tassûc) vardır. Her eyalette birçok ilçe (tassûc) bulunmaktadır. *Tassûc*'un anlamı nahiye/ilçedir. Zamanla Dicle Nehri'nin, yolunu değiştirip yatağından çıkması sebebiyle bu bölgeler değişmiştir. Dicle'nin aktığı yer Cûhâ³⁹ iken Kesker topraklarındaki Sersûr ilçesini ve başka yerleri su altında bırakmış, neticede birkaç günlük mesafedeki alan, günümüze kadar bataklık (Batîha)⁴⁰ hâline gelmiştir. Bu yer, Vâsıt ve Basra arasındadır. Günümüzde Sultan'ın di- [37] vanında onun ismi "Âcâmu'l-Berid" ve "Ahrâbu Cûhâ" harabeleridir. Burası Sevâd bölgesinin en mamur yeri-ydi. Buranın ahalisi Sevâd'ın eski ahalisidir. Hulvân eyaleti Cebel eyaletine ilave edilmiştir. Eskiden orası "Şadfirûz" diye isimlendirilirdi. Bunun dışında başka değişikliklerle Sevâd, 48 ilçeye (tassûc)

38 İstân (üstân) kelimesinin eyalet anlamına gelmesi ve Irak bölgesinde bu kelimenin *kûre* olduğu bilgisinden hareketle biz de tercümemizde *kûre* kelimesini "eyalet" olarak tercüme ettik. Bk. Rıza Kurtuluş, "Üstân", *TDV İslam Ansiklopedisi*, İstanbul 2012, XXXII/395.

39 Bağdat Sevâd'ında, üzerinde aynı isimle bir nehir bulunan büyük bir bölgedir. Yâkût el-Hamevî, II/179.

40 Güney Irak'ta Kûfe, Vâsıt ve Basra arasında Fırat ile Dicle Nehirleri'nin meydana getirdiği bataklık bölge. Hakkı Dursun Yıldız, "Batîha", *TDV İslam Ansiklopedisi*, İstanbul 1992, V/195.

sahip 10 eyalet (kûre) hâline geldi. Sonra bu eyaletler, içinde bulunduğumuz Mutî'nin halifeliğine ve 345/956 yılına kadar su baskını, sürgün ve taşınma, kuraklık ve buralara hâkim olan Türk ve Deylemlilerin zulmü ve tecavüzleri sebebiyle eksilmeye devam etmiş ve bir kısmı harabe hâline dönüşmüştür.

İlim sahiplerinden birisi bu değerli bölgede yani Irak'ta bulunanların özelliklerini şu sözlerle belirtmiştir:

Onlar; akliselim, methedilen arzuları ve dengeli fiziki özellikleri olan, her işlerinde maharetli, mutedil vücut azaları bulunan, mahiyetleri dengeli, esmer renklidirler. Bu, en mutedil ve en faziletli renktir. Bazıları bu rengi, onların karakterinin uyumluluğuna, esmer renklerinden dolayı görülen vücutlarının içinin ve organlarının ölçülü oluşuna delil getirmektedir. Onlar, rengi ve yüzü insanların en güzeli, en ağırbaşlısı ve anlayışlısıdır. Onlar ilim ve hayır ehlidir. Tüm bunlar bölgelerindeki güneyin sıcağı ve kuzeyin soğuğunun karışmasından kaynaklanmaktadır. Zühal'in (Satürn) soğuğu ile Merih'in (Mars) sıcaklığının karışmasından dolayı Müşteri (Jüpiter) onları etkilemiş, yaratılış açısından mutedil olmuşlardır. Ayrıca her bölgenin güzelliği onlarda bir araya toplanmış ve yaratılış olarak dengeli olmuşlardır. Onların, zekâları ve güzel işlere sarılma özellikleri vardır. Onlar nasıl böyle olmaz ki? Zira onlar misafirlere ikram eden, Dicle ve Fırat ile 48 ilçenin (tassûc) sahibi insanlardır.

Ferezdak, İbn Hübeyre'yi hicvederken şöyle demiştir:

Irak, Dicle ve Fırat topraklarında karnını doyurdun mu? Sen değersiz kabilen Fezâreoğullarında kal!

Beşşâr b. Bürd de şu şekilde söylemiştir:

Dicle ve Fırat, Übülle'ye kadar sularını içilebilir şekilde taşırlar.

Bir başkası:

Bu iki nehir, Irak halkının yalan söylemeyen rehberleridir.

demiştir.

Mes'ûdî dedi ki: *Medînetü's-Selâm* diye isimlendirilen Bağdat; yeri, havası ve yiyeceğiyle her yerden iyidir. Çünkü güvenlik, sağlık, güç ve yönetimden sonra dünyadaki en hayırlı hususlar güzel su ve havadır. Bir de her ne kadar Mısırlılar farklı

bir görüş belirtse ve Nil Nehri'ni öne alsalar da dünyanın en değerli nehirleri Dicle ve Fırat'tır. Her dönemde yer ve ülkelerin birbirlerine kıyas edilmesinin neticesinde, dünyadaki en güzel yer Dicle ile Fırat'ın birleştiği bölgedir. Çünkü bazı bölgelerin yazı güzeldir ancak kışı, soğuğunun şiddeti ve devamlı kar yağmasından dolayı iş yaparak kazanmayı ve üretimi engelleyecek kadar soğuktur. Bazı bölgelerin de kışı güzeldir ancak yazı; sıcak yaprak kıpırdamayan bir hararet, sivrisinek ve haşeratlar sebebiyle kişinin güzel elbise giymesini engelleyecek ve iş ile üretimi yürütemeyecek derecede sıcaktır. Hatta bunlar, bizi doğduğumuz ve büyüdüğümüz şehrimizden uzaklaştırması sebebiyle bizi üzüntüye sevk eder. Böylece memleketimizden uzun süre ayrı kalır, ondan çok uzakta yaşar ve evimizden ayrı düşeriz. Memleketimizi az ziyaret ederiz. Fakat zaman doğası gereği ayırır ve yok eder. Ebû Dülef Kâsım b. İsa el-İclî bu anlamdaki mısraları güzel söylemiştir:

Feleğin felaketleri bizi doğu ve batıya dağıtıp sürükledi.

Sevdiğim yerde dur felek! Çünkü sen kötü musibetlere doğru çok uçtun.

Bir başkası da şöyle demiştir:

Memlekette tanışlarım, ailem ve komşularım var. Uzakta olduğum için, sevdiğim her şeyi unutmuş gibi davranabilirim.

Vatana karşı bir arzu, doğduğu yere doğru bir sevgi olmasaydı bu bağlamda söylediklerimizi burada dile getirmezdik. Hikmet ehlinden birisi şöyle demiştir: "Bir kişinin vefakâr oluşunun ve sözünde devamlı durmasının alametlerinden birisi onun kardeşlerine sevgi duyması ve vatanına düşkün olmasıdır. Bir kişinin akli başında olmasının bir alameti, kişinin doğduğu yere aşkla bağlı olması, doğduğu toprağa daha fazla özlem duymasıdır." Birisi de "Allah Teâlâ, vatan sevgisiyle Allah Teâlâ ülkeleri uzun ömürlü kılmıştır." demiştir. Bir kişinin asaletli oluşunun bir alameti doğduğu yere olan sevgisidir.

Mes'ûdî dedi ki: Astronomiyle ilgilenen önceki ve sonraki birçok kişi, Bağdat şehrinin yerini şöyle tarif etti: Üçüncü [39] bölgedeki enlemi yani Ekvator'a uzaklığı 30 derece 32 dakika

uzaklıkta; dördüncü bölgedeki enlemi ise 36 derece uzaklıktadır. Bağdat'ın enleminin 33 derece 9 dakika olduğunu da söylediler. Buna göre Bağdat, sanki iki bölge yani üçüncü ve dördüncü bölgenin ortasına yakın bir yerdedir. Onların çoğuna göre, bizim de söylediğimiz gibi, Bağdat dördüncü bölgedir. Eskilerden Mârînûs, Dorotheos ve diğer gök bilimcilerinin görüşü de böyledir.

Her bölgenin enlemi (arızı), onun Ekvator'dan uzaklığı kadardır. Dilersen onunla ilgili şöyle de diyebilirsin: Bir yer kuzey kürede olursa Kuzey Kutbu noktasına olan uzaklığı, güney kürede olursa Güney Kutbu noktasına olan uzaklığı onun enlemini belirler. Çünkü bir şehir Ekvator'dan bir derece uzaklaşırsa kutbun birine bir derece yakınlaşır, diğerine bir derece uzaklaşır. Boylam (tûl), bir şehrin batıdan uzaklığı, bazen de doğudan uzaklığıdır. Batıdan doğuya 180 derecedir. Bağdat'ın enlemi 33 derece, boylamı 70 derecedir. Dımaşk ile Bağdat'ın enlemi aynıdır. Dımaşk'ın boylamı ise 60 derecedir. Batıda İfrîkiyye bölgesindeki Kayravan, Beytü'l-Makdis, Kay-sâriyye, Saydâ, Sûr, Antakya ve Kirman bölgesindeki Sîrcân⁴¹ şehirlerinin enlemi de aynı şekildedir.

Enlemi 30 derece olan şehirler arasında Mısır'ın Fustat; Fars bölgesinde Basra, Şîrâz, Şînîz, Cennâbâ, Mehrûbân ve Tûc; Sind bölgesinde Kandehar şehirleri vardır. Enlemi 36 derece olan şehirler arasında Şam bölgesindeki Kinnesrîn ordugâhında Halep, Menbic, Bâlis,⁴² Rakka, Nusaybin; Mâhât bölgesindeki Nihâvend, Hemedan; Şam uç bölgesinden Tarsus, Kum, Rey, Mevsıl (Musul), Beled,⁴³ Samsat (Sümeysât), Cisru Menbic, Debâvend,⁴⁴ Kûmis;⁴⁵ Horasan bölgesinde Nîsâbur,

41 Kirman ile Fâris arasında bulunan, üçüncü bölgede yer alan, boylamı 83, enlemi ise 31,5 derece olan bir şehirdir. Yâkût el-Hamevî, III/295.

42 Halep ile Rakka arasında, boylamı 65, enlemi 36 derece olan bir şehirdir. Ebû Ubeyde b. el-Cerrâh, öncü kuvvetlerini Bâlis'e göndermiş ve burada cizye anlaşması yapılmıştır. Yâkût el-Hamevî, I/328.

43 Farsça *Şehrâbâz* denilen Beled veya Balat, Musul'un üstünde Dicle'nin kenarında eski bir şehirdir. Yâkût el-Hamevî, I/481.

44 Taberistan ile Rey arasında bir bölgedir. Yâkût el-Hamevî, II/436.

45 Taberistan dağlarının ardında büyük bir bölgedir. Yâkût el-Hamevî, IV/414.

Buhara, Semerkant, Üşrûsene vardır. Söz konusu bölgelerdeki şehirlerin tamamı aynı çizgidedir. Oysaki bu konuları bilmeyen kimseler, söz konusu şehirlerinin konumlarının farklı olmasından, enlem ve boylam olarak aralarındaki mesafelerin uzaklığından dolayı onları farklı çizgide zannederler. “es-Sûretü'l-Me'mûniyye” (Me'mûn'un haritası) vb. yerlerde gördüğüm gibi bu bölgelerin tamamı aynı çizgidedir. [40]

Anlattığımız şekilde enlemleri aynı olan bu yerlerin, farklı sebep ve etkenlerden dolayı havaları farklıdır. Bu sebeplerden bir tanesi yerin derinliklerinde soğuk buharların bulunması ve yüzeye çıkmasıdır. Topraktaki bu soğuk buharlar bulunan yerler gibi, gökte de onların tam mukabilinde yer alan ve toprağın sıcaklığını sağlayan yıldızlar vardır. Ancak topraktan çıkan soğukluk yıldızlara da hâkim olmakta ve yıldızların sıcaklık etkisini yok etmektedir. Tihâme bölgesindeki yüksek yerler böyledir. Bunlar üç tanedir: Birisi Tihâme ve Necid arasındaki Serât'tır. İkincisi, onun aşağı tarafındaki Vecc yani Tâif, üçüncüsü de onun en uzağında bulunan Yemen bölgesindeki San'a'nın yakınıdır. Bunlar yüksek yerler ve büyük dağlardır. Bunların, yıldızların etkisiyle sıcak olmaları gerekir. Ancak yerden çıkan buharlar bu bölgeye hâkim olurlar ve buralar soğur. Yukarıda da ifade ettiğimiz gibi Dımaşk ile Bağdat şehirlerinin enlemleri aynıdır ve bu sebeple Dımaşk'ın da Bağdat gibi sıcak olması gerekir. Fakat yerden çıkan soğuk buhar orayı kaplar ve oraya hâkim olur. Benzer bir şekilde yıldızların mukabilindeki yeryüzü bölgelerinde, yıldızlar soğutma etkisi yapabilir. Ancak bu bölgelerde yerin derinliklerinden çok sıcak buharlar çıkarlar, yıldızların etkisini yok ederler ve buraya sıcak hâkim olur. Bu da çok sıcak ülkelerde olduğu gibi, o ülkeyi sıcak hâle getirir. Bazen yıldızların yeryüzünün bölgelerindeki sıcak etkileri, soğuk buhardan ortaya çıkan toprağın soğuğuna etki yapmakta ve buraya sıcaklık hâkim olmaktadır. Bazen de yıldızların yeryüzünün bölgelerindeki soğuk etkileri, sıcak buhardan ortaya çıkan toprağın ısıya etki yapmakta ve buraya soğukluk hâkim olmaktadır. Bunun dışında da burada anlatması uzun sürecek eskilerin kitapla-

rında var olan açıklama ve izahlar vardır. Daha önce ismini verdiğimiz kitaplarda bu konuyla ilgili asgari bilgiler vermiştik. O sebeple bu kitapta aynı hususları tekrar etmeye gerek yoktur. Üstelik bu kitapta özet ve ihtisar yapacağımıza dair [41] bir sözümüz vardı. İlme önem verene az bilgi kâfi gelir.

Yerkürenin doğu tarafının üstündeki ve arkasındaki her şey, batı yarım küredeki insanlara göre daha üsttedir. Bunun birkaç sebebi bulunmaktadır: İlk olarak doğu, yıldızların doğduğu, günün başladığı yerdir. Batı ise onların battığı ve günün sona erdiği yerdir. İkinci olarak doğu erkek, batı dişidir. Doğru kısmında erkek yıldızlar, batı kısmında ise dişi yıldızlar vardır. Erkek daima dişiden daha üsttedir. Üçüncü olarak gök cisimlerinin doğuya doğru hareketi yükselme, batıya doğru hareketi ise alçalma şeklindedir. Dördüncü olarak gözle görülen ve kıyasla elde edilen husustur. Buna göre biz Fars bölgelerinin Irak'tan, Irak'ın Şam'dan, Şam'ın Mısır ve İskenderiye'den daha üstte olduğunu görmekteyiz.

Dünya'nın doğusunun batısından daha üstte olduğunu gösteren başka bir örnek de şudur: Muhammed b. Mûsâ el-Hârizmî, Yahyâ b. Ebû Mansûr, Sind b. Ali, Ebû Ma'ser vb. Bağdatlı matematikçiler, Bağdat'ın doğudan boylamının 110 derece olduğunu tespit ettiler. Bu esnada gök kubbenin ufkundan Bağdat semasının ortasına kadar olan kısmı ölçtüler. Bu, çeşitli uzaklıktaki yerlerde ortalama Güneş tutulması saatleri olarak bilinir. Sâvûn İskenderânî'nin (İskenderiyeli Theon) ifade ettiğine göre Batlamiyus, İskenderiye'nin doğu tarafından boylamını 119,5 derece olarak hesaplamıştır. Bağdat'ın boylamından onu çıkardığımızda geriye 9,5 derece kalmaktadır. Hâl böyle olunca biz, Bağdat'ta Güneş'in İskenderiye'den 4 dakika değil 40 dk. önce doğduğunu söyleriz. Bu ülkeler aynı şekilde enlemlerde de farklıdır. Bir örnek daha verelim: Yemen bölgesindeki San'a ufkundan Kuzey Kutbu'nun yükseliği 14,5 derecedir. Bağdat'tan Kuzey Kutbu'nun yükseliği 33 küsur derecedir. Bu sebeple bir beldede gün uzar iken bir başka beldede kısalmaktadır. Başka bir örnek de şudur: Yemen semasının ortasında Sühey'l'in yükseliği 23 derecedir. Sühey'l,

Irak'ta ufuk çizgisinde görülür iken Horasan'da hiç görülmez. Büyük Ayı yıldızı Horasan'da hiç batmaz, Yemen'de ise hiç görülmez. Bunun birçok örneği vardır.

Mes'ûdî dedi ki: Müstaîn, Mütevekkil'in veziri Ubeydullah b. Yahyâ b. Hâkân'ın 248/862 yılında Berka'ya sürgüne [42] gönderilmesini emrettiğinde, Ubeydullah, Mısır ülkesindeki İskenderiye'ye gitti ve Güneş'in batışı esnasında İskenderiye Feneri'nin üstünde Güneş'in kızılığını gördü. Oruç olduğu için iftar etmemesi ya da bölgenin her noktasında Güneş'in batması gerektiğini düşündü. O, Allah Teâlâ'nın her topluluğun kendi ülkelerinde Güneş'in batmasına kadar oruç tutmalarını farz kıldığı görüşündeydi. Çünkü Güneş'in batışı farklı ülkelerde değişmekteydi. Nitekim doğu ülkelerinde Güneş'in doğuşu da batışı da batıdakilerden önce olmaktadır. Biz bu konuda gök bilimcilerin sözlerini daha önce nakletmiştik. Bunun, sadece Cenâb-ı Hakk'ın bildiği farklı sebepleri olabilir. Ubeydullah, bir kişinin bir taşla İskenderiye'nin fenerinin en üstüne çıkmasını ve Güneş'in tam battığı yeri gözetlemesini emretti. Güneş battığında adam taşı atacaktı. Adam bunu yaptı ve taş yatsı namazından sonra yere düştü. Bunun üzerine, Ubeydullah yatsı namazından sonra iftarını yaptı. O, daha sonraki oruçlarında da aynı vakitte iftar yaptı. Ubeydullah, Sâmerâ'ya döndüğünde de yatsı namazının sonrasına kadar iftar etmez oldu. Hatta ona göre bu farzdı ve söz konusu Güneş'in batışı ile yatsı namazı vakitleri eşitti. Bu, fıkıh ilmi ve doğu ile batıdaki Güneş'in hareketleriyle ilgili cehaletteki son noktadır.

el-Âsârü'l-Ulviyye kitabında Aristoteles şöyle demiştir:

Doğudaki yazın gün dönümünün olduğu yerde çok büyük bir dağ vardır. Onun yüksekliğinin alameti, Güneş'in gece üç saat boyunca batmaması ve sabah namazından üç saat önce de Güneş'in aydınlık olmasıdır.

İskenderiye Feneri dünyanın harikalarından bir tanesidir. Kral İskender b. Philip'in ölmesinden sonra Yunan kralları Batlamyuslardan birisi onu inşa ettirmiştir. Çünkü onlarla

Bizans kralları arasında kara ve deniz savaşları vardı. Onlar bu feneri, en tepesinde şeffaf taşlardan yapılmış büyük bir aynayla birlikte deniz vasıtalarını görmeye yarayan bir gözetleme yeri olarak kullandılar. Çünkü Rum ülkesinden gözlemin göremeyeceği uzaklıktan gemiler gelebiliyordu. Onlar bu ayna vesilesiyle onları görüyor ve onlar gelmeden önce hazırlık yapabiliyorlardı. Günümüzde fenerin uzunluğu yaklaşık [43] 230 zirâ'dır. Oysaki eskiden 400 zirâ idi ancak uzun zaman neticesinde, deprem ve yağmurlarla bir kısmı yıkıldı. Çünkü İskenderiye, yağmurun çok yağdığı bir yerdir. Onun bu durumu Mısır'ın Fustat şehrine benzemez. Çünkü orada yağmur az yağar. İnsanların bu konuda söylediklerini ve Fustat'a az yağmur yağma sebebini biz bu kitabın ilgili bölümünde anlatacağız.

İskenderiye Feneri üç bölümden oluşmaktadır: Yarıya yakını, üçte birinden biraz daha fazlası (yaklaşık yüzde kırkı) dörtgendir. Bu kısmı beyaz taşlardan yapılmış ve yaklaşık 110 zirâ'dır. Bunun üstü sekizgendir, tuğla ve kireç ile inşa edilmiştir. Bu kısım 60 küsur zirâ'dır ve çevresinde insanın dolaşacağı bir boşluğa sahiptir. En üst kısım ise yuvarlaktır. Mısır, İskenderiye ve Şam Valisi Ahmed b. Tolun onu tamir etti. En üstüne ahşaptan bir kubbe yaptırdı. Oraya fenerin iç tarafından çıkılacak bir merdiven yaptı. Kubbe, tek parça ve yayvan çıkıntısı olmayan bir şekildedir. Fenerin doğu tarafında ise her harfinin uzunluğu bir zirâ eni bir karış olan, Yunan dilinde, oyulmuş ve kurşun dökülerek işlenmiş taş bir kitabe bulunmaktadır. Kitabe, yerden yaklaşık 100 zirâ mesafede bulunmaktaydı.

Fenerin temeline deniz suyu ulaşmaktadır. Bu sebeple batıda deniz tarafındaki temel kısmı harap olmuştur. Bu kısmı Ebü'l-Ceyş Humâreveyh b. Ahmed b. Tolun yaptırmıştır. Bu fenerle İskenderiye şehri arasında günümüzde bir millik mesafe söz konusudur. Fener, bir burunda bulunmaktadır ve iki tarafında deniz suyu bulunmaktadır. Fener, İskenderiye Limanı'nın ağzına doğru inşa edilmiştir. Bu, eski liman değildi. Çünkü eski şehrin limanında, gemiler yerleşim yerinin uzak-

lığından dolayı durmuyorlardı. Bugünkü liman ise gemilerin duracağı bir konumdadır. İskenderiyeliler, geçmişlerinden fener ile deniz arasındaki mesafenin yaklaşık günümüzdeki şehir ile fener arasındaki kadar olduğunu rivayet etmektedirler. Kısa bir sürede deniz suyu oraya hâkim olmuş ve bu artış hâlen de devam etmektedir.

Mes'ûdî dedi ki: 344/956 yılının Ramazan/Ocak ayında fenerin üstünden yaklaşık 30 zirâ'lık bir kısım, Mısır, Şam ve Mağrib topraklarının çoğunda aynı anda meydana gelen bir [44] depremle yıkıldı. Bize depremle ilgili birçok haber geldiğinde Mısır'ın Fustat şehrindeydik. Bu deprem gerçekten çok feci ve korkutucuydu. Deprem yarım saat kadar devam etti. Ramazan/Ocak ayının 18. günü Cumartesi gece yarısındaydı. Süryânî aylarından Kânûnu'l-Âhar'ın 5'i, Fars aylarından Dey Mâh'ın 9'u, Kıptî aylarından Tûbe'nin de 9'u idi.

Biz, büyük ve birçok depremiyle meşhur pek çok yere gittik. Fars sahilindeki denizle bir dağ arasında bulunan Sîrâf böyle bir yerdir. Mihricân Kazek'teki Saymera ülkesi,⁴⁶ Cibâl bölgesindeki Küber⁴⁷ diye isimlendirilen büyük bir dağın eteğindeki Mâsebezân,⁴⁸ Şam topraklarında Avâsım bölgesindeki Kınnesrîn ordugâhı, üzerinde Şam bölgesine doğru uzanan bir dağın eteğindeki Antakya şehri, gerçekten birçok depremin yaşandığı Kûmes şehri depremleriyle meşhurdur. Depremlerin büyüklüğünden dolayı bu şehirdeki pınarlar kurumuş ve pınarlar başka yerlerde yeryüzüne çıkmıştır. Bu bölge, çok haraptır. Kûmes ile Nîsâbur arasında engin ve büyük bir dağ vardır. Buranın suları, ağaçları, meyveleri ve vadileri çoktur. Buradaki pek çok insan, bu meyveleri yiyerek yaşamalarını sürdürürler, ev kadar ve girişi yukarıdan aşağıya doğru

46 Mihricân Kazek üç kelimeden oluşmaktadır. *Mihr*, Güneş, muhabbet ve şefkat; *cân*, nefis veya ruh; *Kazek* de zannımca bir kişi ismidir. Bu yerin anlamı, *Kazek kişinin muhabbeti* veya *güneşidir*. Cibâl bölgesindeki Saymera, yakınında birçok şehir ve köye sahip geniş bir eyalettir. Yâkût el-Hamevî, V/233. *Saymera*, Cibâl ile Huzistan arasında, Mihricân Kazek bölgesinin bir şehridir. Yâkût el-Hamevî, III/439.

47 Yâkût el-Hamevî, IV/433.

48 Yâkût el-Hamevî, V/41.

olan küçük mağaralarda yaşarlar. Bu dağa Mevrucân adı verilir. Mevrucân aynı zamanda bu dağa yakın bir köydür. Dağ, bu köy ile Horasan'a bağlı ilk yerleşim yerlerinden biri olan, Nîsâbur'un bir beldesi ve "yedi kapı" anlamına gelen Hefdera arasındadır. Kûmes ise, Rey ile Horasan arasında müstakil bir yerdir. Onun şehirleri, Bestâm, Semnân, Damağân'dır. Oranın Taberistan ile arasında Karen isminde büyük bir dağ daha vardır. Âmul⁴⁹ şehri de çok deprem olan bir yerdir. Onun üst tarafında Demâvend⁵⁰ isminde, bir rivayete göre dünyanın en büyük dağ uzanmaktadır. Taberistan şehirlerinin çoğu ve bölgenin diğer şehirleri de deprem bölgesidir.

Bahsettiğim depremden daha büyük ve daha uzun süren bir deprem görmedim. Yerin altından kazıyan, sallayan ve harekete geçiren büyük bir şey geçip gidiyormuş gibi hissettim. Sanki o, daha da büyük ve çok derindeydi. Ancak havada büyük bir patlama sesi var gibiydi. Ancak Allah'a şükür Fustat'ta tüm [45] insanlar kurtuldu ve yıkım da az oldu. Horasan bölgesinde Semerkant'ın ötesindeki Keşş ve Nesef'te peş peşe depremlerle birçok ekili arazi, köy ve geniş yerleşim bölgesi yere batırıldı. Bu depremler, Çin ülkesinden başlayıp Ferğana topraklarına kadar uzandı. Bu bölgelerde birçok insan yok oldu. Onlardan bazılarının yeri sazlık ve kokmuş siyah sular hâline geldi. Bazıları kül gibi oldu. Çünkü yüksek ve güçlü dağlar, eteklerine doğru yıkılmıştır. Bu, Horasan ve diğer ülkelerde gözlenmektedir. Biz ihtisas sahibi ve diğer insanların depremler, onların meydana gelişi, şiddeti, yerin dibine geçirilişi, oluşu vb. konularla ilgili sözlerini önceki kitaplarımızda anlattık.

Yedi bölgeyi, onların boylam ve enlemleriyle ilgili söylenenleri, dördüncü bölgeyi ve onun diğerlerine olan üstünlüğünü ve bunlarla ilgili konuları anlattıktan sonra şimdi denizleri, sayılarını, ölçülerini, alanlarını ve bunlarla ilgili haberleri anlatacağız.

49 Taberistan'ın ova kısmındaki en büyük şehirdir. Yâkût el-Hamevî, I/57.

50 *Dübâvend* veya *Debâvend* gibi farklı okunuşları da vardır. Rey ile Taberistan arasındaki bir eyalettir. Bu eyaletin ortasındak çok büyük kubbe gibi yuvarlak bir dağ bulunmaktadır. Yâkût el-Hamevî, II/436.

Denizler

Denizler, Sayıları, Uzunlukları, Enleri, Birleşme ve Ayrılma Noktaları, Büyük Nehirlerin Onlara Döküldüğü Yerler, Onlara Komşu Olan Ülkeler vb. Hususlar

Önceki ve sonraki âlimler denizler, sayıları, kapladığı alanlar, derinlikleri, genişlikleri, birleşme ve ayrılma noktaları, onların gelgit ve diğer hususlarıyla ilgili ihtilaf etmişlerdir. Biz bu konuda söylenenlerin en doğru ve en meşhur olanlarını anlatıp açıklayacağız. Çünkü ömrümüzün bir vaktinde bu konuyla ilgilendik, görmek ve bilgi sahibi olmak için çaba sarf ettik. Nihayetinde bizim dışımızdakilerin bilmediği ve anlamadığını düşündüğümüz bazı hususları öğrendik. Denizler konusuna ilk olarak Habeş Denizi'ni anlatarak başlıyoruz. Zira denizlerin dünyasında suların en büyüğü, en değerlisi ve en tehlikelisi odur. Onun etrafında önemli ülkeler vardır. Üstelik denizin derinliklerinde, adalarında ve sahillerinde sadece buralara özgü nefis mücevherler, çeşitli güzel kokular, ilaçları mevcuttur. Bunlardan dolayı muhtasar ve özlü bir şekilde [46] onunla konumuza başlıyoruz.

1. Habeş Denizi (Hint Okyanusu)

Habeş Denizi; Çin, Sind, Hint, Zenc, Basra, Übülle, Fars, Kirman, Uman, Bahreyn, Şıhr, Yemen, Eyle, Mısır'daki Kulzüm (Süveyş) ve Habeşistan'a sınırdır. Dünya'nın yerleşim bölgelerinde ondan daha büyük bir deniz yoktur. Habeş ülkesinin en batı ucundan başlayarak doğudaki Hint ve Çin ülkelerinin en ucuna kadar olan kısmı, Ekvator çizgisinin bu aradaki uzunluğuna eşittir. Dünya'nın yüz ölçümünü ölçme ve onun konumlarını enlem ile boylam olarak çizmeyle (topoğrafya) ilgilenenlerin söylediğine göre bu denizin uzunluğu 8.000 mildir. Kuzeyde genişliği 2.700, bir rivayete göre ise 1.900 mildir.

Bu görüşler Batlamyus ile ondan önceki ve sonrakilerin görüşleridir. İslam dünyasında bu görüşte olanların sonuncusu; denizler, gelgit vb. olaylarla ilgili risalesi bulunan Ya'kûb b. İshak el-Kindî ve onun öğrencisi *Menâfiu'l-Bihâr ve'l-Cibâl ve'l-Enhâr* isimli risalesi bulunan Ahmed b. et-Tayyib'dir.

Batlamyus bu denizi, dünyadaki yerleşim yerlerinin sınırları içine dâhil etmiş ve onun güney taraftan ulaştığı noktanın meçhul olduğunu söylemiştir. Başkaları ise onun uzunluğunun 4.500 fersah olduğunu belirtmişlerdir. İlk görüş sahipleri bunu reddetmişler ve kabul etmemişlerdir. Çünkü 4.500 fersah 18.000 mildir. Bir fersah, dört mil, bir mil ise 3.000 zirâdır. Buna göre bu denizin uzunluğu yeryüzünün dörtte üçüne tekabül eder. Yeryüzü 24 bin mil'dir ve deniz yeryüzünün üç çeyreklik kısmını oluşturmaktadır. Böylece bu denizin dışı da yeryüzünün geri kalan kısmı, bu denize nispetle çok küçük kalmaktadır. Hâlbuki durum böyle değildir. Birinci görüş daha doğrudur, açıkladığımız gibi ona göre hareket edilebilir ve güvenilecek görüş de birincisidir.

- [47] Habeş Denizi'ne akan meşhur ve büyük nehirlerden birisi Fırat'tır. Onun kaynağı, altıncı bölgeden Ermeniy'e'nin uç bölgesindeki Kalikala (Erzurum) taraflarında "İfradhamuş" diye ifade edilen bir dağdır. Fırat Nehri, Rum diyarını (Anadolu) kateder; Malatya, Sümeysât (Samsat), Bâlis, Rakka, Rahbe, Hît ve Enbâr'ın yakınından geçer. Bağdat'ta son bulan "Nehru'r-Rufayl"⁵¹ diye de isimlendirilen İsa Nehri, ondan ayrılır. es-Sırât⁵² ve Sarsar Nehirleri de ondan ayrılır. Hepsi de Dicle'ye dökülür. Sonra Fırat ikiye bölünür. Birisi *el-Alkamî* diye isimlendirilir ve onun bir kısmı batıya doğru akar. Bu, Kûfe vd. yerlere uğrar. İkinci kısım ise, *Süverâ* diye isimlendirilir ve Süverâ⁵³ şehrine uğrar; Nil'e ve Tufûf'a varır. Sevâd arazilerinin pek çoğunu sular. Bunların tamamı, Basra ve Vâsıt düzlüğüne varır; Farsça "Behmenşîr" diye isimlendirilen Dicletü'l-Meftah da denilen Dicletü'l-Avrâ' ile birleşir, ardından Übülle ve Abbâdân ile bu denize yani Basra Körfezi'ne dökülür. Onun baştan sona uzunluğu 500 fersahtır. 600 fersah da denilmiştir.

51 Bağdat'ta Dicle'ye dökülen, *İsa Nehri* de denilen nehirdir. el-Katîf Abdül-mümin, *Merâsîdül-İttılâ' alâ Esmâi'l-Emkine ve'l-Bükâ'*, Dâru'l-Cîl, Beyrut 1412, III/1402.

52 Fırat'tan ayrılan ve Bağdat'a akan nehirdir. Ebû Ubeyd el-Bekrî, *Mu'cemü Me'sta'cem min Esmâ'i'l-bilâd ve'l-Mevâzi'*, 3. baskı, Âlimü'l-Kütüb, Beyrut 1403, III/829.

53 Irak'ta Bâbil bölgesinde Süryânî şehridir. Yâkût el Hamevî, III/278.

Habeş (Hint) Denizi'ne dökülen diğer bir nehir Dicle'dir. Onun kaynağı, beşinci bölgeden *Zülkarneyn'in kalesi* (Hısn-ı Zi'l-karneyn) diye bilinen bölgede bulunan Âmid (Diyarbakır) civarındaki pınarlardır. Dicle; Cezîretü İbn Ömer, Bâsûrîn,⁵⁴ Kardâ bölgesinden Sâbûr'un (Şâpûr) kabri, Bâzebdâ, Bâhed-râ, Beled ve Mevsıl'a (Musul) uğrar. el-Merc eyaletinde Ömer Bârkânâ diye meşhur Ömer'in üst tarafında Büyük Zap, Dicle'ye akar. Burası, Musul ile el-Hadîse arasında, el-Hadîse'nin doğu tarafında bir fersah mesafededir. Bu nehrin çıkışı ise Azerbaycan ve Pâpgîş arasındaki Müşenkeher'dendir. Katînâ arzı ile Musul arasındaki bir dağın başındaki pınardan, çok kıvılcıklı bir renkte iner. Bu nehir, dağ, vadi ve yamaçlardan akar ve suyun kıvılcıklı temizlenir. Bâşezzâ ve Haftûn topraklarına uğrar ve anlattığımız şekilde Dicle'ye dökülür. Kaynağından nehre döküldüğü yere kadar yaklaşık 10 günlük yürüyüş mesafesidir.

Küçük Zap suyu, Sinn'in bir mil kadar üstünde, Deyru İbni Kâmiş (İbn Kâmiş Manastırı) diye bilinen yerdedir. Onun kaynağı ise Dînever bölgesinde, Şehrezûr'dan sonra Azerbaycan'ın yerleşim yerlerinden (rustâk) Selek diye bilinen bir dağdadır. Döküldüğü yer olan Dicle'ye kadar uzunluğu 15 günlük yürüyüş mesafesidir.

Dicle Nehri daha sonra Bağdat'a uğrar. Oradan çıktıktan sonra doğusundan Deyâlâ, Nehrubîn, en-Nehrevân gibi pek [48] çok ırmak Dicle'ye dökülür. en-Nehrevân Nehri, Ermeniyeye dağları, Azerbaycan'daki Seyser, Şehrezûr ve es-Samğân bölgesinden çıkmaktadır. Sonra birleşip Bâsulvâ diye bilinen yerden, Celûlâ'nın ötesinden ve Horasan yolundaki Tâmarrâ adı da verilen Hânkîn'den devam eder. O, Dicle'den suyunu alan Kâtûl kanallarından yardım alır, Deskeretü'l-melik'e iki fersah uzaklıktaki Bâcîsrâ olarak bilinen bölgeye ulaşır ve orada en-Nehrevân ismini alır. Ba'kubâ'ya uğrar ve Nehrevân şehrinin ortasından Cîsr-i Bûrân, Abertâ, Burzâtyâ ve İskâf-ı Beni'l-Cüneyd'e varır. Cercerâyâ bölgesinde bu kısım Dicle'ye

54 Musul'un Dicle tarafında Musul'a bağlı bir yerleşim yeridir. Yâkût el-Hamevî, I/322.

dökülür. Dicle Nehri, buradan sonra Vâsıt'a ulaşır ve nihayet Basra düzlüğünden denize dökülür.

Kitâbü'l-İstizkâr isimli kitabımızda Dicle Nehri'nin bölünmesi ve suyun akış güzergâhından çıkma sebebini anlatmıştık. Bu, Fars Hükümdarı Kısra Pervîz döneminde olmuştur. Onun asıl aktığı yer Cûhâ'da iken suyu, Kesker bölgesindeki Sersûr ilçesi (tassûc) ve diğer yerlerde yerin dibine çekilmiştir. Sonuçta o, yukarıda açıkladığımız gibi bataklıkların da bulunduğu düzlükler (Batîha) hâline gelmiştir. Dicle Nehri'nin asıl akış güzergâhının kalıntıları günümüze kadar gelmiştir. Bunlar, Femi's-Sulh ile Behendef, Bâderâyâ, Bâkusâyâ, Fâmiyetü'l-İrak'tan Bâzibîn'e; Deberbâ, Kurkûb, et-Tîb, Şâburzân, Dermekân'dan Cûr Nehri'ne ve Mezâr'a kadar olan yerlerdedir.

Serbet, Sâtîdemâ, Ersenâs, ez-Zerm, Cezîretü İbn Ömer ile Bâsûrîn arasındaki Dûşâ Nehri gibi pek çok nehir Fırat ve Dicle Nehirlerine dökülmektedir.

Dicle Habur Nehri de Bâsûrîn ile Sâbûr (Şâpûr) kabri arasında Dicle'ye dökülmektedir. Habur Nehri'nin kaynağı, Ermeniyeye ülkesinde ez-Zevezân⁵⁵ bölgesindeki Aynü'l-Batrîk (Patrik'in Pınarı) diye bilinen bir pınardır. Habur, Cûdî Dağı ile Tinnîn⁵⁶ dağları arasından ve diğer yerlerden geçer. Orada Rahzâdiyye'den Ali b. Dâvûd el-Kürdî'nin ve başkalarının sarayları bulunmaktadır.

Dicle Nehri'ne dökülen diğer bir nehir Seffân'dır.⁵⁷ Onun kaynağı Ömer bölgesinde, Kâre ve Alemü's-Şeytan diye bilinen dağdır. Bu dağ, Ermeni Süryânîlerin kalanlarının bulunduğu Tur Abdin Dağı'ndan sonra bulunmaktadır.

Aynü'l-Verde diye isimlendirilen Ra'sü'l-Ayn'dan çıkan ve Karkîsiyâ⁵⁸ civarında Fırat'a dökülen Fırat Habur Nehri de bu-

55 Ermeniyeye dağları ile Ahlat, Azerbaycan, Diyarbakır ve Musul arasında güzel bir eyalettir. Yâkût el-Hamevî, III/158.

56 Musul'a bağlı Cûdî Dağı yakınındaki bir köydür. Yâkût el-Hamevî, II/54.

57 Diyârırebîa'da Nusaybîn ile Cezîretü İbn Ömer arasında bir bölgedir. Yâkût, el-Hamevî, III/224.

58 Yâkût el-Hamevî, IV/329. Günümüzde Deyru'z-Zûr'a 40 km Habur Nehri'nin Fırat Nehri'ne döküldüğü yerdeki el-Busayra'nın bulunduğu yerin eski ismi olmalıdır.

lunmaktadır. Bunlar gibi pek çok nehir Dicle Nehri'ne dökülmektedir. Dicle Nehri'nin başından sonuna kadar uzunluğu 400 fersah'tır. Daha uzun olduğu da söylenmektedir.

Habeş (Hint) Denizi'ne dökülen nehirlerden birisi Mehrânü's-Sind (İndus) Nehri'dir. Onun çıkış yeri beşinci bölgedeki Sind'in üst bölgesindeki pınarlardandır. Burası, Bevûra ülkesinin Kannûc'daki dağlarıdır. Bu nehir, Keşmir, Kandehar ve Tâfen'den geçer ve Multan'a ulaşır. Multan, *altın gediği* anlamına gelir. Orada Mehrân diye isimlendirilir. Nehir, son olarak Mansûre ülkesine varır ve Sind sahilindeki Deybül şehrinin iki fersah ötesinde denize dökülür. Mansûre ile deniz arasında yedi günlük yürüyüş mesafesi vardır. Orada Mısır'daki Nil Nehri'ndekine benzer bir timsah olan "Susmar" bulunmaktadır. İki nehrin gelgit zamanı da benzerdir. Orada yaklaşık 300 fersahlık bir alanda, düzlükler ve farklı kamışlardan büyük sazlıklar bulunmaktadır. Ayrıca orada kendisine el-Meyd adı verilen Sind ırkından Mansûreli büyük bir topluluk bulunmaktadır. Onların Hint, Çin, Cidde, Kulzüm (Süveyş) vb. yerlere gidip gelen Müslüman gemilerin yolunu kesen Akdeniz'deki savaş gemileri gibi gemileri vardır.

Ebû Osman Amr b. Bahr el-Câhiz, *Kitâbu fî'l-Ahbâr anî'l-Emsâr ve Acâibi'l-Büldân* isimli kitabında şöyle demektedir: "Mehrânü's-Sind ve Nil Nehirlerinin kaynağı birdir." Câhiz, buna, her ikisinin de sularının artma zamanının aynı olmasını, benzer timsahlara sahip oluşunu ve ziraat şeklinin aynı olmasını delil olarak getirmiştir. O, böyle bir şeyi nasıl söylemiş anlamıyorum. Zira Sandâbûr Koyu, Zâbic⁵⁹ Köfrezi gibi Hint sahillerindeki pek çok küçük körfez ve koyda aynı şekilde timsahlar bulunur. Mısırlıların da karşılaştığı gibi buralardaki insanlar ve diğer hayvanlar, bu timsahlardan zarar görürler.

Mehrân Nehri'nden, Küçük Mehrân diye isimlendirilen bir başka nehir ayrılır. Büyük Mehrân Nehri'nin uzunluğu başlan-

59 Hint ülkesinin en sonunda, Herkend (Bengal) Denizi'nin ötesinde Çin sınırında bir adadır. Yâkût el-Hamevî, III/124.

gıcından sonuna kadar yaklaşık 500 fersahtır. Bundan daha uzun olduğu da söylenmiştir.

[50] Hint Denizi'ne dökülen büyük bir nehir ise Cencs (Ganj) olarak bilinen Büyük Hint Nehri'dir. O, Mehrân Nehri'nden daha büyüktür. Bu nehrin etrafında Hintli ve başka milletlerden pek çok insanın evleri vardır. Nehrin kaynağı, Tibet bölgesinde bir dağdadır. Burası ile Tibet arasında, nehrin Hint Denizi'ne döküldüğü Hint Yarımadalarından biri olan ve *çıl-lak adalar* olarak bilinen yarımadanın olduğu yere kadar herhangi bir yerleşim yoktur. Bu nehrin başından sonuna uzunluğu 400 fersahtır. Bir görüşe göre ise 500 fersahtır. Büyük İskender b. Philip ile Hint Meliki Vefur'un buluşması burada olmuştur. Bunu, tüm Hintliler bilirler.

Hint Denizi'ne dökülen bu nehirlerin dışında pek çok büyük nehir bulunmaktadır. Örnek olarak şunları söyleyebiliriz: el-Meşrukân, Düceyl gibi Ahvaz nehirleri; Fars ve Kirman nehirleri; Sicistan nehri olan Hermend, Gazne, Dâver (Devâr) gibi Zâbulistan ülkesi nehirleri; Kâbil, Tîz-i Mekrân, Sind, Hint, Çin, Soğd dağları, Ferğana ve bunların etrafındaki bölgelerdeki nehirler.

2. Rum Denizi (Akdeniz)

Rum Denizi; Şam, Mısır, Mağrib, Endülüs, İfrenç,⁶⁰ Sakâlîbe (Slavlar),⁶¹ Rum vd. milletlere aittir. Uzunluğu 5.000 mildir. Genişliğinin 800, 700, 600 mil olduğuna dair farklı görüşler vardır. Bunlardan daha az veya çok olan sayılar, zaman geçtikçe karanın denize, denizin de karaya sokulduğu yerlere göre söylenenlerdir. Bazıları ise onun uzunluğunun 6.000, en geniş yerinin ise 400 mil olduğu görüşündedir.

Akdeniz'in başlangıcı Kuzey Afrika'daki Sebte ve Tanca sahilleri ile Endülüs'teki Ümmü Hâkim ve diğer adaların sahilleriyle birbirinden ayrılan ve Zükak (Cebelitârik) diye meşhur,

60 Frankların ülkesi, Avrupa'nın batısı ve kuzeyidir. Işın Demirkent, "Franklar", *TDV İslam Ansiklopedisi*, İstanbul 1996, XIII/173.

61 Yörükân, s. 177. Bulgar şehrinde de Sakleblerin (Sakâlîbe) olması sebebiyle buradaki Türklere de aynı ifadenin kullanılmış olabileceğiyle ilgili bk. Mukaddesi, s. 367, dipnot 463.

Atlas Okyanusu'na açılan körfezdır. Buradaki boğazın genişliği yaklaşık 10 mildir. Onun akışı görülecek şekilde belirgindir. Akdeniz'in başlangıcından, Okyanus'a geçışteki genişlediği ve büyüdüğu yer arasında üç günlük bir mesafe vardır.

Akdeniz'e dökülen büyük ve meşhur nehirlerden birisi Nil Nehri'dir. Bu nehrin kaynağı, Ekvator çizgisinin yedi buçuk derece yani 141,3 fersah ve 425 mil arkasındaki Kamer Dağı [51] 'dır. Buradan on nehir daha çıkmaktadır. Bu nehirlerden beş tanesi Ekvator çizgisinin arkasında, güneydeki iki gölden birisine dökülmektedir. Bu iki gölden de hepsi birinci bölgedeki bir gölde birleşen üç nehir çıkar. İşte bu nehirlerin birleştiği gölden Mısır Nil'i çıkar, Sudan'ı baştan başa geçer, önce Nûbe'deki Alvedar⁶² şehrine daha sonra da aynı şekilde Nûbelilere ait olan Dünkale'ye uğrar. Birinci bölgeden çıkar, ikinci bölgeye geçer. Nûbe'den sonra, o taraftaki ilk İslam şehri olan Yukarı Mısır'daki (Saîd bölgesi) Asvan şehrine devam eder. Sonra Saîd'i kateder ve Fustat şehrine uğrar. Nil, üçüncü bölgede pek çok koldan suyla beslenerek Akdeniz'e dökülür. Ekvator çizgisinden İskenderiye'deki denize dökülen bu kolu, 30 derece, 1.820 mil, 606,66 fersaktır. Bu da Nil Nehri'nin kaynağı Kamer Dağı'ndan, Akdeniz'e döküldüğu yere kadar Nil Nehri'nin toplam uzunluğunun 748,66 fersah, 2.245 mil olması demektir. Bazıları, çıktığı yerden döküldüğu yere kadar uzunluğunun 1.130 kûsur fersah olduğu görüşündedir.

Kamer Dağı'nın yakınında Zenclerin pek çok mülkü ve evi bulunmaktadır. Bunlar Süfâle Zencleri ve ahalisi Müslüman olan Kanbelü adası, Berberi (Barbarâ) ülkesi ve Hafuni bölgesine kadar uzanır. Daha önceki kitaplarımızda bu dağın Kamer'e (Ay) nisbetinin sebebini, Ay'ın evreleri esnasında burada ortaya çıkan garip etkileri ve felsefecilerin, Mâneviyye (Maniheizm) düalistlerinin ve diğerlerinin bu konudaki sözlerini anlatmıştık.

62 Alve; Nûbe ülkesinde, Nil Nehri'nin yakasında, Dünkale şehrinin altındaki yerleşim yeridir. el-İdrîsî Ebû Abdullah, *Nüzhetül-Müştâk fi'htirâkı'l-Âfâk*, Âlemül-Kütüb, Beyrut 1409, I/38.

Seyhan Nehri de Akdeniz'e dökülen nehirlerdendir. O, Şam uç bölgesindeki Ezene (Adana) Nehri'dir. Onun çıkış yeri [52] Cezîre uç bölgesinde, Malatya taraflarındaki Seyhan isimli yerleşim yeridir. Günümüzde bu nehrin çoğuna Rumlar ve Ermeniler hâkimdir.

Ceyhan Nehri, Akdeniz'e dökülen başka bir nehirdir. O da Seyhan Nehri gibi Şam uç bölgesindeki Misîsi (Misis) Nehri'dir. Onun çıkış yeri, yedinci bölgedeki Mar'aş (Kahramanmaraş) şehrinin arkasındaki pınarlardır.

Bir başka nehir de Şam uç bölgesindeki Tarsus nehri olan Beredan'dır (Berdan). Onun çıkış yeri Kabazuk (Kapadokya) bendi (thema/askerî eyalet)⁶³ Hirakle'nin⁶⁴ arkasında, Turabi Ahmer dağındaki Ekvâh Tepesi yamacındaki pınarlardır. Bu nehir yaklaşık bir mil aktıktan sonra ikiye ayrılır: Bir bölümü Hirakle'ye doğru akar, diğer kısmı ise Tarsus'a ulaşır. Tarsus'a iki "berîd"lik (posta) mesafedeki Katâliyye diye bilinen bir yerde, suyu bol olan Fâtir isminde bir nehir ona katılmaktadır. Onun çıkış yeri de el-Berâzi' Tepesi'nin ardındaki bir tepedir. Bir günlük bir akış mesafesinden sonra bu nehir, Berdan'a katılır. Çok soğuk olmasından dolayı ters bir isimlendirme ile *Fâtir* (ılık su) diye isimlendirilmiştir. Berdan Nehri, Tarsus'u ikiye böler ve altı mil sonra Akdeniz'e dökülür.

Akdeniz'e dökülen nehirlerden birisi olan el-Ürnut (Asi); Hıms, Hama, Şeyzer ve Antakya'da yer almaktadır. Çıkış yeri, Hıms ve Dımaşk arasındaki el-Lebve diye bilinen yerleşim ye-

63 Mes'ûdî'nin de aşağıda ifade ettiği gibi Roma Devleti, Arapça'da "bend/bünûd" diye ifade edilen thema adı verilen askerî bölgeler oluşturmuştur. Biz bend olarak geçen thema ifadesini askerî eyalet olarak tercüme etmeyi tercih ettik. Bk. Işın Demirkent, "Bizans", *TDV İslam Ansiklopedisi*, İstanbul 1992, VI/233.

64 Konya'nın Ereğli ilçesidir. Hârûnürreşîd zamanında fethedilen kaledeki kumandanın güzel kızına meftun olan Hârûnürreşîd'in arkadaşı, onun için Bâlis yoluna birkaç mil mesafedeki Râfika civarında, Fırat sahilindeki Rum topraklarında bulunan Heraklius (Hirakl) Kalesi'ne benzeterek bir kale kurmuştur. Mes'ûdî, *Mürûcû'z-Zeheb*, s. 279. Sıffin'in batı tarafında, Hârûnürreşîd tarafından fethedilen yerdeki bir patrik'in kızı Hirakle adına Râfika (Rakka'ya bitişik bir yer) ve Bâlis arasında yapılan kalenin bulunduğu yerleşim yeridir. Ancak Mes'ûdî'nin döneminde sadece kalesi kalmıştır. Yâkût el-Hamevî, V/398-399.

ridir. Kades ve Fâmiye Göllerini ikiye ayırır. Cendâris Gölü'nden çıkan er-Rukyâ (Afrin) Nehri ona katılır ve Antakya'nın yakınında Akdeniz'e dökülür.

Sayılanların dışında Endülüs, İfrenc, Sakâlibe (Slavlar), Rum ve başka bölgelerde Akdeniz'e dökülen büyük nehirler vardır. Bu kitapta yeri geldiğinde anlatacağımız üzere, suyunu Maytus (Azak) Gölü'nden alan İstanbul Boğazı gibi kuzeyden gelen pek çok su Akdeniz'e akmaktadır. Önceki kitaplarımızda kuzeydeki suların güneydekilere göre yüksek ve sularının çok, güneydekilerin ise az olduğunu, filozofların, düalistlerin ve başka hikmet ehlinin bunlarla ilgili görüşlerini ifade etmiştik. Yine önceki kitaplarımızda Akdeniz'de bulunan Kıbrıs, İkrîtiş (Girit) ve Sikilliyye (Sicilya) gibi büyük adaları ve Sikilliyye'nin ardındaki volkanik dağ ile bu dağdan çıkan ve Sikilliyye (Sicilya) Volkanı (Etna Yanardağı) diye bilinen ateş kaynağını anlatmıştık. Bu volkan, geceleyin 100 fersahtan daha fazla bir alanda denizi ve karayı aydınlatır. Yükseldiği zaman volkanın kıvılcımlarının, insan bedenine benzer şekiller oluşturduğu, bunların akislerinin suya düştüğü ve suyun üzerinde yüzdüğü görülür. Bu, defter ve sayfalarındaki yazıların silinmesine yarayan hafif beyaz bir taştır. Bu, "fensek" diye tanınır ve yine "kayşûrâ" diye isimlendirilir. Bu volkanın etrafında, karna bağlandığında, karın ve mide ağrıları ile sarılığa iyi gelen yeşim taşı bulunmaktadır. Yine bu taşla, Akdeniz'den çıkan mercanın aslı olan ve "büssed" diye bilinen taş yapılabilir. Bu volkanda, Aristo'nun mantık kitaplarına giriş niteliğindeki *Îsâgûcî* kitabının yazarı Porphyrios (Furfûriyûs) ölmüştür. Bunu önceki ve sonrakilerden pek çok kişi, Ya'kûb b. İshak el-Kindî ve mantık kitaplarının ilk özetinde Ahmed b. et-Tayyib söylemiştir.

3. Hazar Denizi

Hazar Denizi; Bâbü'l-Ebvâb (Derbend), Ermeniyeye, Azerbaycan, Mûkân, Cîl, Deylem, Cürçân sahilindeki Âbeskûn, Taberistan, Hârizm ile Farsların diğer ülkelerine ve bu denizin etrafındaki yaşadıkları yerlere aittir. Uzunluğu 800 mil, genişliği ise 600 mildir. Daha fazla diyenler de vardır. Uzunlamasına

bağırsak şekline benzemektedir. Horasan bölgesindeki Hârizm ile bitişik olmasından dolayı bazıları onu *Horasan Denizi* diye isimlendirmişlerdir. Etrafındaki çöllerde birçok Oğuz Türk'ü göçebesi bulunmaktadır. Orada aynı zamanda Derbend'den (Bâbü'l-Ebvâb) sonra gelen Şirvan bölgesindeki petrol yağı yatağı (neffâta) olan Bakü bulunmaktadır. Oradan petrol yağı sevk edilir. Orada yerden çıkan ateş pınarları yani volkanlar vardır. Yine uzak mesafelerden geceleyin görülen birçok ateş pınarının bulunduğu petrol yağı yatağının karşısında adalar vardır.

Mürûcû'z-Zeheb ve Meâdinü'l-Cevher isimli kitabımızda, yer yüzünün meskûn yerlerindeki başka volkanları anlattık. Bunlardan bazıları şunlardır: Yukarıda anlattığımız Sicilya'daki volkan; Şihr ve Hadramut ülkesinde Vâdi-i Berehût Volkanı, Hazar [54] ve Derbend (Bâbü'l-Ebvâb) volkanları; Fars ve Ahvaz ülkeleri arasındaki Hindîcan bölgesinde, geceleyin 40 fersahtan daha uzun bir mesafeden görülen ve bu yolda birçok yolculuk gerçekleştirildiği için herkes tarafından tanınan Âsek⁶⁵ Volkanı; Mancilan'ın arkasındaki Tûmân sıcak su kaynağı diye bilinen, Mâsebezân ülkesinde Sîrvân'dan sonra gelen ve Bağdat'tan Bendenîceyn⁶⁶ ile Ebrâzî'r-Rûz yolunda 40 fersahlık mesafeden görülen Erbucân⁶⁷ Volkanı; Zâbic Adaları⁶⁸ hükümdarının sahip olduğu Mihrâc ülkesinde ve Kele⁶⁹ ile Serbüze (Sumatra)⁷⁰ gibi Çin Denizi'ndeki diğer tüm büyük volkanlar.

Mihrâc, Zâbic'e hâkim olan her krala verilen, onlara özgü bir isimdir. Mihrâc'ın hükümdarlığı zapt edilemeyecek kadar çok, askerleri sayılamayacak kadar fazladır. En hızlı kayığa sahip bir insan bile tamamı mamur olan bu adaları iki yılda ancak dolaşabilir. Bu hükümdar, hiçbir hükümdarın sahip olmadığı, her türlü güzel koku ve baharata sahiptir. Onun top-

65 Yâkût el-Hamevî, I/53.

66 Yâkût el-Hamevî, I/499.

67 Yörükân, s. 259-260. Buranın Erîvecân olması da mümkündür. Yâkût el-Hamevî, I/167.

68 Yâkût el-Hamevî, III/123.

69 Uman ve Çin arasındaki yolun yarısında Hint'teki bir limandır. Yâkût el-Hamevî, IV/478.

70 Yâkût el-Hamevî, III/206.

raklarından kâfur, tütsü bitkisi, karanfil, (sürtülerek veya yakılarak) güzel koku veren bitki, (bir tür baharat ve tedavi için kullanılan küçük) Hint cevizi, (Hint, Çin ve Afrika'da yetişen) güzel kokulu kakule, (Hindistan'ın doğu adalarında yetişen bibere benzeyen, biberden farklı olarak kuyruğu olan) güzel kokulu bir bitki vd. tedarik edilir.

Mihrâc ülkesindeki volkan, adaların etrafındaki dağlarda bulunmaktadır. Bu volkan, Güneş ışığının çokluğundan dolayı gündüz siyah görünür. Gece ise volkan, ateşinin havaya yükselmesi ve gidişinden dolayı gökyüzünün en tepesinde ateşin parıltısının ulaştığı bir kıvılcığa sahiptir. Bu volkandan, gök gürültüsü ve yıldırım seslerinden daha şiddetli bir ses ortaya çıkar. Bazen de hükümdarlardan birinin ölümünün ikazını veren ve uzak mesafelerden duyulan garip korkunç bir ses duyulur. Kimi zaman bundan daha alçak bir ses olur ve önde gelenlerden birinin ölümünün ikazını verir. Böylece hükümdarlardan birisinin ölümünün uyarısı, eski zamanlardan beri köklü âdet ve tecrübelerle yapılmış olur. Bunda herhangi bir uydurma söz konusu⁷¹ değildir. Kendisinden sesler işitilen bu dağları, her zaman ut, kaval, davul ve diğer çalgı aletleri ve çeşitli dans ile alkış sesleri gibi sesleri olan başka bir ada takip eder. Bunları işiten birisi her türlü sesi ayırt eder. Bu bölgeden geçen Sîrâf, Uman ve başka bölgelerden gelen denizciler; Deccal'in burada olduğunu, onun durumunun herkes tarafından bilindiğini iddia ederler. Bunların dışında da volkanlar bulunmaktadır. [55]

Hazar Denizi'ne dökülen büyük ve meşhur iki tane nehir Siyah İrtiş ile Beyaz İrtiş'tir. Bunlardan her birisi Dicle ve Fırat'tan daha büyüktür. Bu nehirlerin denize döküldüğü yerler arasında yaklaşık on günlük mesafe vardır. O ikisinin yanında, Kimek ve Oğuz Türklerinin yazlık ve kışlıkları vardır.

Hazar Denizi'ne dökülen diğer bir nehir Kür (Kura) Nehri'dir. Tiflis, Cürzân (Gürcistan) bölgesindeki Soğdubîl⁷² şehri

71 Nüshanın birinde "Mühtelif" yazmasına rağmen Muhakkik Kâsım Vehb "Mühtelik", Sâvî "Mütehallif" olarak düzeltmişlerdir.

72 Ermeniyeye bölgesinde, Tiflis'in karşısında, Kura Nehri'nin doğusundaki şehirdir. Yâkût el-Hamevî, III/410.

ve sonra da Berzea (Berde) şehrini geçen bu nehir, Verasân da denilen Res (Aras) Nehri ile birleşir ve birlikte Hazar Denizi'ne dökülür.

Hazar Denizi'ne dökülen İsbîzruz⁷³ Nehri, Sîser⁷⁴ bölgesinden çıkar ve Şah-ı Rûz⁷⁵ Nehri ile birleşerek Azerbaycan ve Deylem'i geçerek denize dökülür.

Hazar Nehri de Hazar Denizi'ne dökülür. Daha önce başkenti Belencer olan Hazar ülkesinin o dönemdeki başşehri olan İtil'e uğrayan bu nehre, Burtâs⁷⁶ Nehri akmaktadır. Burtâs, Hârizm ile Hazar ülkeleri arasındaki büyük bir Türk boyudur. Bu nehir, Hazar Nehri'yle birleşmektedir. Bu nehir-den Hârizm ve başka bölgelerden farklı ticaret malları taşıyan büyük ticaret gemileri geçmektedir. Siyah tilki derileri Burtâs ülkesinden getirilirdi. Bunlar en değerli ve en pahalı postlardı. Onların fenek⁷⁷ ve halenci çöl tilkileriyle aralarında değer farkı bulunmayan kırmızı ve beyaz olanları da vardı. Onların en kötöleri ise Arabi diye bilinenleriydi. Siyah kürklü olanlar dünyada sadece bu bölgede ve bölgenin yakınlarında bulunmaktadır. Fars milletlerinin hükümdarları bu kürkleri giymekle övünürlerdi. Bu derilerden başlık ve kürkler yaparlardı. Siyah olanları çok paraya mal olurdu. Bunlar, Bâbü'l-Ebvâb'a (Derbend), Berzea'ya ve Horasan'ın diğer şehirlerine nakledilirdi. Bazen de aradaki bağlantı sebebiyle, Sakâlibe bölgesindeki Cerbî'ye⁷⁸, sonra da İfrenç ve Endülüs ülkelerine gönderilirdi. Bu siyah ve kırmızı renkli deriler Mağrib ülkelerine götürülür, kimileri onların Endülüs'ten ve ona yakın

73 Azerbaycan bölgesinde *beyaz nehir* anlamına gelen meşhur bir nehirdir. Yâkût el-Hamevî, I/172.

74 Hemedan'a bitişik bir yerdir. Yâkût el-Hamevî, III/297.

75 Tâlikân bölgesinden çıkan ve İsbîzruz Nehri ile birleşip Cürcân Denizi'ne dökülen nehirdir. Bekrî, *el-Mesâlik ve'l-Memâlik*, I/175.

76 Bir millet ile sakinlerinin de aynı isimle bilindiği büyük bir bölge ismidir. Hazar bölgesine komşudurlar ve aralarında başka bir millet yoktur. İtil Vadisi boyunca yayılmışlardır. Yâkût el-Hamevî, I/384.

77 Afrika'da yaşayan sarı ve uzun kulaklı, uzun kuyruklu bir tilki türüdür. Mes'ûdî, *Mürûcû'z-Zeheb*, s. 241, dipnot 250.

78 İçlerinde Ermenistan, Azerbaycan vb. yerlerin de bulunduğu Kuzey Kutbu'ndaki dörtte birlik bir bölgeye denir. Bekrî, *el-Mesâlik ve'l-Memâlik*, I/118.

olan Avrupa ile Sakâlîbe ülkelerinden geldiğini zannederdi. Bunların doğası kuru ve çok sıcaktır. Bu da söz konusu tilkilerin etinin acı olduğunu gösterir. Onun postu diğer hayvanlarınkine göre çok daha sıcaktır ve sıcak tutar. Tabiatındaki bu çok sıcak ve kuru oluşu, ateşe benzetilir. Hastalar ve yaşlıların onu giymesi uygundur. Nitekim Halife Mehdî, Rey şehrindeki makamında hangi postun daha sıcak tuttuğunun imtihanını yapmak istedi. Birkaç şişeye su doldurttu ve onların ağzını farklı postlarla bağlattı. O yıl soğuk şiddetliydi, kar da çoktu. Sabahleyin şişeleri istedi. Bu siyah tilkinin postuyla ağzı bağlanmış olan hariç diğer hepsinin donmuş olduğunu gördü, en çok sıcak ve kuru tutanın bu post olduğunu anladı. [56]

Om diye bilinen, Dicle ve Fırat Nehirlerinden daha büyük olan Hazar Nehri de Hazar Denizi'ne dökülen nehirlerdendir. Bu büyük nehir Kizilü'r-Rûz diye bilinir ve bu, "kurt nehri" anlamına gelir. Kabk Dağı'ndan⁷⁹ çıkan sular ona akar. Bâbü'l-Ebvâb'ın (Derbend) arkasından Hazar Denizi'ne dökülür. Bu nehrin üzerinde yapısı acayip büyük kemerli bir köprü vardır. Bu kemer, Cezîre uç bölgesinde Sümeysât (Samsat) yakınlarında bulunan ve Fırat'a dökülen Sence Nehri⁸⁰ üzerindeki, dünyanın harika yapılarından biri olan Sence Köprüsü'ne benzer.

Hazar Denizi'ne dökülen nehirlerden birisi de Belh, Tirmiz ve Hârizm şehirlerinin nehri olan Kâlif yani Ceyhun Nehri'dir. Onun kaynağı beşinci bölgedeki Rabat'ın arkasında Bedahşân'daki (Balahşan) pınarlardır. Burası Belh şehrine yirmi günlük mesafededir. Orası Belh'e bağlı yerleşim merkezlerinin sonuncusudur. Bu sınır şehri, Türk ırkının bir kolu olan ve kendilerine Ohan, Tibet ve Aygan adı verilen şehirli ile göçebelerin karşısındaki uç bölgesidir (sugûr). Bu nehir de Aygan ırkı ile tanınır. Ona birçok nehir dökülür, büyük sular ona akar ve Tirmiz şehrinin iki fersah üstünde son şeklini alır.

79 Lân ve Derbend (Bâbü'l-Ebvâb) ülkelerine bitişik bir dağdır. Yâkût el-Hamevî, IV/306. Bu dağ, Kafkas Dağları olmalıdır.

80 Adıyaman ile Keysun (Keysun) arasında akan nehirdir. Yâkût el-Hamevî, III/265. Tarihte *Singas* diye de isimlendirilen Sence köprüsü, yakınlarda restore edilen Kızılın Köprüsü olmalıdır.

Bu bölgeye “Male” denilir. Onun suyu çoğalır, artar ve göl gibi olur. Tirmiz şehri, doğu tarafından bu nehrin üst tarafında yer alır ve bunun karşısındaki batı tarafında ise Belh’ten on iki fersah uzaklığındaki Belh sınırı vardır. Burası nehrin karşıya geçiş yerinin en dar olduğu ve suyunun en çok olduğu yerdir. Nehrin buradaki genişliği yaklaşık iki mildir. Nehir, bu geçiş yeri dışındaki yerlerde, Tirmiz geçişinin yaklaşık 40 fersah daha altında bulunan Zem⁸¹ geçiş yerinde olduğu gibi yer yer genişlemektedir. Zem, bu geçiş yerine yakın, nehrin batı kenarında, kumluk ve toprak arasında bir şehirdir. Onun doğu tarafında ise yerleşim yoktur. Burası Nehşeb,⁸² Semerkant ve diğer şehirlere kadar uzanan bir çöldür. Âmû geçişi ise Zem geçiş yerinin 50 fersah altındadır. Âmû,⁸³ nehrin dört mil batısındadır. Onun karşısında nehrin doğusunda, nehre iki mil mesafede Firebr⁸⁴ diye isimlendirilen bir şehir vardır. Firebr’dan Horasan’da hüküm sürmüş İsmâil b. Ahmed b. Esed b. Ahmed b. Saman-hudâ’nın oğullarının (Samanogulları) ülkesinin başkenti Buhara’ya 18 fersah mesafe vardır. Firebr ile Buhara ve onun yerleşim yerlerini çevreleyen büyük sur arası 15 fersah, Buhara ile bu surun kapısının arası ise üç fersaktır. Soğd hükümdarlarından biri çok eskiden bu büyük suru Türk akınlarını ve onların vereceği zararları engellemek için yapmış. Halife Mehdî de yapımını yenilemiştir. Çünkü orası, Sel-müveyh’in⁸⁵ *ed-Devletü'l-Abbâsiyye ve Ümerâ-i Horasân* isimli

81 Tirmiz ve Âmül’den Ceyhun’a giden yolda küçük bir yerleşim yeridir. Yâkût el-Hamevî, III/151.

82 Mâverâünnehir şehirlerinden, Ceyhun ile Semerkant arasında ve Semerkant’a üç merhale mesafelik yerde bulunan bir şehirdir. Yâkût el-Hamevî, V/276.

83 “Âmû” diye bir yerleşim yeri bulamadık. Mes’ûdî’nin Firebr diye tarif ettiği yer, Âmül’e yakındır. Kaynaklarımızda “Âmül’den Belh Nehri’nin kıyısına bir fersah vardır, oradan Firebr’e geçiş bir fersaktır.” denilmektedir. İbnü’l-Fakîh, *el-Büldân*, Thk: Yusuf el-Hâdî, Âlemü’l-Kütüb, Beyrut 1996, I/621. “Firebr, Ceyhun Nehri’nin doğu yakasında; Âmül batı yakasında karşılıklı şehirlerdir.” Yâkût el-Hamevî, I/58; IV/245.

84 Ceyhun ve Buhara arasındaki küçük beldedir. Yâkût el-Hamevî, IV/245.

85 Ebû Salih Süleyman b. Salih el-Leysî, biyografi ve müttakilerin haberleri yazarlarından biridir. Horasan’ın fetihleriyle ilgili bir kitabı vardır. *ez-Zehbi, Siyeru A’lâmi’n-Nübelâ*, Thk: Şuayb el-Arnaût vd., 3. baskı, Müessesetü’r-Risâle, Beyrut 1985, IX/433.

kitabında belirttiğine göre, Horasan Valisi Ebü'l-Abbâs et-Tûsî tarafından yıkılmıştı. Nehrin Hârizm geçişi, Âmû geçişinden yetmiş fersah daha alttadır. Anlatıldığına göre Kral İskender b. Philip, askerleri çok olduğu için 500 gemiyi birleştirerek oluşturduğu köprüyle Tirmiz geçişini beş ayda ancak geçebilmiştir. Bu nehir sonra Hârizm bölgesine gelir ve Cürcâniye diye bilinen göle (Aral Gölü) dökülmektedir. Cürcâniye⁸⁶ bu nehrin de aktığı, dünyadaki meskûn yerlerdeki göllerin en büyüklerinden biri olan aynı isimli göle yakın bir şehirdir. Bu şehir de göl gibi yaklaşık 40 günlük mesafededir. Bu gölden, Hazar Denizi'ne dökülen büyük nehirler çıkmaktadır.

Şâş ülkesinin, suyu çekildiği ve çukurlardan oluştuğu için suyunu kullanamadığı Şâş Nehri, Aral Gölü'ne dökülmektedir. Bu insanların kullandıkları ve içtikleri su, ancak Türk diye bilinen ve bu nehre akan büyük bir nehirden sağlanmaktadır. Fergâna ve Hocende⁸⁷ Nehirleri de bu nehir gibi Şâş Nehri'ne dökülmektedir. Şâş Nehri, Fârâb bölgesine geldiğinde büyür ve göl gibi olur. Her çeşit ticaret malını taşıyan gemiler, bu nehir üzerinden Aral Gölü'ne giderler ve Ceyhun Nehri'nin döküldüğü yerden Hârizm bölgesine çıkarlar. Bu nehir, Kanû- [58] nu's-sâni (Ocak) ayının başında gelgit olayıyla sular arttığı zaman deniz gibi olur. Fârâb'ın karşısındaki arazinin genişliği 30 fersahtan daha düşük olduğu için, burayı nehir suyu basar. Buradaki tepe ve yüksek yerlerin başlarındaki köyler ve çiftlikler, kale gibi kalır. Buradaki insanlar birbirlerine ancak kayıklar ile gidebilirler. Burada suyu içmek ve kullanmak, Mısır Nil Nehri'nde olduğu gibi sadece suyun arttığı zaman mümkündür. Ancak her iki nehrin suyunun artış zamanları farklıdır. Üstelik buradaki suyun karayı basması ve genişliğiyle, Mısır Nil'inin basması ve genişliği de farklıdır. Mısır Nil'inin suyunun karayı basması, iki taraftan girinti ve çamur oluşturacak şekilde en fazla iki fersah olur.

86 Hârizm'de Ceyhun sahilinde, Hârizmlilerin Gürgeç dediği şehirdir. Yâkût el-Hamevî, II/122.

87 Mâverâünnehir'de Seyhun Nehri'nin kenarında meşhur bir şehirdir. Ortasından bir nehir akar. Şâş Nehri'nin de batı yakasındadır. Yâkût el-Hamevî, II/347.

Ceyhun Nehri'nin sazlıklar ve bataklıklarda suyunun çekildiği ve son bulduğu rivayet edilmektedir. Ceyhun Nehri ile ilgili ikinci bir görüş daha vardır. Buna göre Ceyhun Nehri, Kirman'ın arkasından Hint Denizi'ne dökülmektedir. Biz, Fars, Kirman, Sicistan'ın her tarafını gezdik, ancak bunun doğruluğuna dair bir şey göremedik. Çünkü Kirman'dan Hint Denizi'ne akan nehirler Kirman'ın Hürmüz sahilinden ve başka bilinen yerlerden akmaktadır. Ceyhun Nehri, başlangıçtan Aral Gölü'ne döküldüğü yere kadar yaklaşık 400 fersahtır. Daha çok veya daha az olduğu da söylenmiştir.

4. Pontus Denizi (Karadeniz)

Burgar (Bulgar), Rus ve diğer milletlerin denizidir. Kuzeyde Lâzika⁸⁸ diye ifade edilen şehirden başlar. Bu deniz, Kostantiniye'nin (İstanbul) arkasındadır, uzunluğu 1.300, genişliği 300 mildir. Uzunluğu 300, genişliği 100 mil olan Maytus (Azak) Gölü'yle bağlantısı vardır. Maytus, kuzeyde yerleşimin olduğu yerin yanındadır. Maytus Gölü'nün bir ucu da Kuzey Kutbu'nun altında, Tûlye⁸⁹ diye isimlendirilen yerleşimin bulunduğu bölgeden sonraki Lîs şehrine yakın bir yerdedir.

[59] Karadeniz'den suları Akdeniz'e akan İstanbul Boğazı çıkmaktadır. Bu kitabın ilgili yerinde anlatacağımız gibi uzunluğu 350 küsur mildir.⁹⁰ Boğazın sularının akışı ve hareketi, dar yerlerde çok belirgindir. Suyu soğuktur. Bazıları Azak Gölü ile Karadeniz'i bir kabul eder, Karadeniz'i bazı kısımlarda boğaz ve büyük ırmaklarla Bâbü'l-Ebvâb Gölü'ne (Hazar Denizi) bağlarlar. Bu sebeple denizler ve dünyadaki meskûn yerlerle ilgili kitap yazanlardan bir grup yanılmış ve Karadeniz, Azak Gölü ve Hazar Denizi'nin bir olduğunu zannetmişlerdir.

88 "Lâzika" "Lazların ülkesi" anlamına gelmektedir ve Karadeniz'in güneydoğu kıyısındaki tarihi bir bölgedir.

89 Yâkût el-Hamevî, Kindî'den, onun kuzey bölgesinde insanların yaşadığı yerde bulunduğunu bilmediğine dair sözlerini naklettikten sonra şöyle der: *Bir kısmı Kuzey Kutbu'nun altında büyük bir göldür. Lîs şehrine yakındır ve ondan sonra Tûlye denilen mamur bir yer gelmektedir.* Yâkût el-Hamevî, II/59.

90 Mes'ûdî, ileride İstanbul Boğazı'nın uzunluğunu 360, bir görüşe göre de 330 mil olarak ifade etmiştir. s. 149.

Karadeniz'e dökülen meşhur büyük nehirlerden bir tanesi Tanâyıs'tır (Don Nehri). Kuzeyden başlayan nehrin kenarlarında Sakâlîbe (Slavlar) ve kuzeydeki en uç bölgelerdeki milletlere ait birçok yerleşim yeri bulunmaktadır. Bu denize akan Denbe (Tuna),⁹¹ Melave⁹² (Morava) gibi büyük nehirler de vardır. Melave Nehri'nin ismi de Sakâlîbe dilindedir. Bu, genişliği yaklaşık 3 mil olan, İstanbul'un arka tarafında, birkaç günlük mesafede bulunan büyük bir nehirdir. Üzerinde Sakâlîbe'den Namcin (Nemçe) ve Merave'den (Moravya) pek çok ev bulunmaktadır. Yine oralarda sonradan Hristiyan olan pek çok Bugar (Bulgar) oturmuştur. Ayrıca yukarıda anlatılan Türk/Şâş Nehri'nin suyunu Karadeniz'den aldığı da rivayet edilir.

5. Atlas Okyanusu

Atlas Okyanusu birçok kişiye göre denizlerin en büyüğü ve kaynağıdır. Pek çok deniz, Atlas Okyanusu'ndan çıkar. İnsanların çoğu onu, "el-Ahdar" (Yeşil) diye isimlendirir. Yunançada "Okyanus" diye isimlendirilir. Batlamyus ve başkalarına göre onun bitiş yerlerinin çoğu bilinmemektedir. Kuzeydeki meskûn mahallerin sonundan başlar, Mağrib'e uzanır ve güneydeki meskûn mahallerin ucuyla son bulur. Batıda ve kuzeyde ise belirli bilinen bir sınırı yoktur. Zâbic, Mihrâc Adaları, Şelâhid⁹³ ve Herlec⁹⁴ Adalarının ötesinde, Çin Denizi'ne bağlanır. Bu denizin batısındaki adalara el-Hâlidat,⁹⁵ kuzeyindeki

91 Denbûs, Denûbâ, Türklerin *Tuna* diye isimlendirdikleri nehir (İbn Saîd el-Mağribî, *Coğrafyâ*, Mektebetü's-Şâmile, <http://shamela.ws/browse.php/book-463#page-1>, I/65) olmalıdır.

92 Michael Jan de Goeje nüshasında, *Belâve veya Merâve olabilir*, şeklinde geçmektedir.

93 Doğuda, Herkend (Bengal) Denizi'nden sonra, Seylan (Serendib/Sri Lanka) Adası'nın bulunduğu büyük denizdir. Yâkût el-Hamevî, III/357.

94 Câbe, Şelâhid ve Hezlec Adalarının her birisi nin arasında iki fersah vardır ve tüm bu adalar Câbe isimli bir krala aittir. İdrîsî, I/81. Hint Câbesi/Kralı'na ait Câbe, Şelahid, Herleh Adaları vardır. İbn Hurdazbih, *el-Mesâlik ve'l-Memâlik*, Dâru Sadr, Ofset baskı, Beyrut 1889, I/66. Câbe Adası'ndaki dağda volkandan bahsedilmektedir. el-Kazvîni, *Âsâru'l-Bilâd ve Ahbâru'l-İbâd*, Dâru Sâdr, Beyrut, I/82. Burası Cava Adası olmalıdır.

95 Atlas Okyanusu'nda, Mağrib'in (Fas) en ucundaki Saadet Adaları diye isimlendirilen adalardır. Atlas Okyanusu'nda, Mağrib'e (Fas) iki yüz fersah uzaklıkta altı adadır. Yâkût el-Hamevî, II/133-134. Bu adalar, Kanarya Adaları olmalıdır.

on iki adaya ise Biritanya ismi verilir. Onun bazı sahillerinde pek çok Endülüs ve İfrenc şehri bulunmaktadır. Diğer tarafta ise Ebû Afîr ve Mağrib Basrası'nın⁹⁶ ardında başka Mağrib şehirleri vardır. Ahsâs⁹⁷ halkı diye bilinen Berberiler ile birçok Sudanlının yerleşim yerleri⁹⁸ vardır.

Atlas Okyanusu'na Endülüs, İfrenc ve diğer ülkelerden birçok büyük nehir akmaktadır. Bu dönemde⁹⁹ Endülüs'ün ve Endülüs Emevî Devleti'nin başkenti olan Kurtuba şehrinin nehri bunlardan birisidir. Bu nehrin kaynağı, Kurtuba'ya altı günlük mesafede Linşeke ismi verilen bir dağdır. Bu nehirden pek çok gemi Kurtuba'ya gelmekte, oradan da Kurtuba'ya iki günlük mesafede bulunan İşbiliye (Sevilla) şehrine geçmektedir. Nehrin İşbiliye'den Atlas Okyanusu'na döküldüğü yer, iki günlük mesafedir. Endülüs'ün yanında Atlas Okyanusu'nun kenarında, Endülüs şehirlerinden birisi olan Şezûne'nin (Sedona/Medina Sidonia) karşısında Kâdis diye bilinen bir ada vardır. Kâdis ile Şezûne arasında yaklaşık 12 mil vardır.

Kâdis Adası'nda, üstünde bakırdan bir heykelin yer aldığı sütun bulunan harika, büyük bir deniz feneri vardır. Büyüklüğü ve yüksekliği sebebiyle fener, Şezûne ve daha ötesinden görülebilmektedir. Okyanusun bu kısmının ötesinde, bilinen mesafelerde, birbirlerini gören adalarda başka heykeller de vardır. Herkül denilen bu heykelleri, geçmişte zorba kral Herkül inşa ettirmiştir. Bu heykeller görenleri, daha ötede yol ve gidilecek yer olmadığını eski dillerde ve çeşitli işaretlerle heykellerin üstündeki açık ve okunabilir yazılarla uyarmaktadır. Heykellerin ellerinde, bu yazıları okuyamayan kişiler için yazıların yerini tutsun diye, insanların faydasına ve onların denizde tehlikeye düşmelerini engelleyecek şekilde işaretler bulunmaktadır. Heykellerin bu durumu çok eskilerden

96 Atlas Okyanusu'na 40 km uzaklıkta, Sûku Erbiâu'l-Garb yolunda Hamrâ diye de bilinen tarihî şehir olmalıdır.

97 Mağrib'in (Fas) batısının ortasında bir yerleşim yeri ile buradaki şehirli topluluğa ait isim olmalıdır.

98 Mes'ûdî, Sudan yerleşim yeri olarak siyahi olanların ülkelerini kastetmektedir. Zira birkaç sayfa sonra bunu açıklamaktadır.

99 Mes'ûdî'nin yaşadığı dönemde Endülüs Emevî Devleti mevcuttur.

günümüze yani 345/956 yılına kadar meşhurdur. Bunu eski filozoflar, yeryüzü coğrafyası ve dünya tarihiyle ilgilenenler ve başka kişiler dile getirmektedirler. Yine *Mantık* isimli kitabın sahibi Aristo, dört risaleden oluşan *el-Âsâru'l-Ulviyye* isimli kitabının ilk risalesinde Tarseyüs adıyla bilinen nehri anlatırken söz konusu nehrin zorba kral Herkül'ün yaptırdığı heykellerin ötesine kadar aktığını söylemektedir. Aristo aynı şekilde dört risaleden oluşan *es-Semâ ve'l-Âlem* kitabının ikinci risalesinin sonunda, yeryüzünün küçüklüğünden söz ederken şöyle demektedir: *"Dünya'nın küçüklüğünün bir de- [61] lili, Herkül'ün heykelleri diye ifade edilen yerdeki deniz ile Hindistan sınırlarındaki denizin birbirine bağlandığı ve bu sebeple insanların söylediği denizlerin tek bir deniz olduğu iddiasıdır."* Bunu aynı şekilde İskender Afrodisî¹⁰⁰ de, Aristo'nun *el-Âsâru'l-Ulviyye* kitabına yazdığı ve onun yaklaşık beş yüz varaklık en büyük nüshası olan şerhinde açıklamıştır.

Batlamyus *el-Medhal ile's-Sinâti'l-Kürriyye* isimli kitabında şöyle demektedir: *"Ekvator çizgisinin üstünde, kuzeyde Yengeç Dönencesi'nin ötesinde Siyahîler olduğu gibi Ekvator çizgisinin aşağısında Oğlak Dönencesi'nin altında da Siyahîler vardır. Atlas Okyanusu soğuk doğudan yani Oğlak Dönencesi'nin başladığı yerden gelip kuzeye sapar ve sıcak batıda yani Yengeç Dönencesi'nin batısında son bulur."* O, bu bilgileri Mısır ülkesinin güneyindeki yerleşim yerlerinin haberlerini derleyip toplayan kitaplardan öğrendiğini de söylemektedir. Bu kişiler, oralarındaki milletlerin tanınıp bilinmesi için, Mısır krallarının gözetiminde bilgili insanların bu bölgelere gönderilmesi kapsamında oraya gitmişlerdir.

Mes'ûdî dedi ki: Birçok insan bu denizlerin uzunluklarını belirleme yoluna gitmiştir ancak bu uğurda söylenenler, yaklaşık birer rakam ve tahminden ibarettir. Çünkü insanın bu raları görmeye ve bu noktalara ulaşmaya gücü yetmeyeceği için denizlerin uzunlukları tam olarak bilinebilecek bir husus değildir. Önceki kitaplarımızda ismini verdiğimiz *Mantık* sa-

100 Mahmut Kaya, "İskender Afrodisî", *TDV İslam Ansiklopedisi*, İstanbul 2000, XXII/560.

hibinin *el-Âsâru'l-Ulviyye* isimli kitabında dediği, yine ondan önce ve sonraki kişilerin bahsettiği deniz ve nehirlerin yerlerinin değişmesinin sebebi; yeryüzünün gelişmesi ve yaşlanması, hayatı ve ölümü; yıllık ve kamerî yani aylık gelgitin mahiyeti ile bu yükselme ve çekilmenin Habeş Denizi ve Atlas Okyanusu gibi bazı denizlerde daha güçlü ve görünür iken, Akdeniz, Hazar ve Azak Denizi gibi bazı denizlerde ise daha zayıf ve gizli olmasının sebepleri, hatta Mağrib'i takip eden Akdeniz bölgesinde açık seçik olmasına karşın Afrika sahillerindeki kendisine Cerbe denilen ve deniz ile arasında yaklaşık [62] bir millik mesafede bulunan adadaki şehirde sabah vakti su çekilirken ve biterken çiftlik hayvanlarının çıkıp otlaması, akşamleyin su yükselmeden önce barınaklarına geri dönmeleri gibi konuları anlatmıştı.

Bazı din âlimlerinin gelgitin oluşumuyla ilgili olarak, Allah Teâlâ'nın vekili olan bir meleğin, denizlerin en uç noktalarına bir ayağını ya da parmağını koyması ve onun dolması ile met (yükselme), ayağını ya da parmağını kaldırması ve suyun eski yerine gelmesiyle de cezir (çekilme) olduğu şeklindeki görüşünü de anlattık. Şöyle bir görüş de vardır: Bunlar, Allah Teâlâ'nın yarattığı hiçbir kula bildirmediği gaybi işlerdir. Bununla Allah, insanların öğüt almasını ve Kendi birliğine şaşılacak özellikteki hikmetine delil getirmelerini murat etmiştir. Bu konudaki eski filozof ve hikmet sahiplerinin ihtilafı bunun, Güneş'in mi yoksa Ay'ın mı etkisiyle olduğu noktasındadır. Buna göre Ay'ın ışığı arttığı zaman met (yükselme), ışığı azaldığı zaman ise cezir (çekilme) mi olmaktadır? Nitekim Ay'ın ışığının artmasıyla birlikte gerek insanların gerekse diğer canlıların vücutlarında kuvvet, ısınma ve ıslaklığın artması, oluşması ve gelişmesi gibi fiiller ortaya çıkmaktadır. Bu esnada insan vücudundaki kan, balgam vb. karışımlar beden ve damarların dışına çıkmakta, böylece ciltte ıslaklık, nem ve güzellik artmaktadır. Ay ışığının azalmasıyla birlikte vücutlar daha zayıf olmakta ve vücut soğukluğu çoğalmaktadır. O zaman bu karışımlar vücut ve damarların derinliklerinde kalmakta ve ciltte kuruluk artmaktadır. Tıpla uğraşanlar bunu

bilmektedir. Ay ışığının artması ve azalması ile hastalıklar ortaya çıkar. Ay başında hastalanan vücutların, hastalıkları defetmesi daha kolaydır. Ay sonunda hastalanan vücutların, hastalıkları defetmesi ise daha zordur. Bu görüşlerden anlaşıldığı kadarıyla hastalık krizleri; ayın yedisi, on dördü, yirmi biri ve yirmi sekizinde ayın almış olduğu yarım ay, dolunay, son dördün ve ayın kaybolmasıyla oluşan dört şekle göre olur. Ayın söz konusu her bir şekli, yedi günde meydana gelir. Çünkü Ay, yedinci günde yarım, on dördüncü günde tam, yirmi birinci günde yarım olur ve nihayet yirmi sekizinci günde kaybolur. Hastalık krizleri de aynı şekilde yedi, on dört, yirmi bir ve yirmi sekizinci günlerde oluşur ve ayın bu kısımlarında [63] gerçekleşir. Çünkü ayın bu şekilleri, daima sabittir. İnsanlar bunların dışında, hastalık nöbetlerinin mahiyeti ve tüm canlıların oluşumu hakkında farklı görüşler ortaya koymuşlardır. Yavru ay başı doğduğunda, ay sonuna göre daha sağlam ve daha büyük olmaktadır. Ay'ın büyümesiyle beraber canlıların gelişmesi; tüyleri, beyinleri, sütleri, yumurtalarının gelişmesi; kadınların âdetinin artması; deniz, nehir ve başka yerlerdeki balıkların çoğalması; ağaçların, yeşilliklerin, meyvelerin, kokulu bitkilerin ve çiftçilerin bildiği diğer bitkilerin de artması söz konusudur. Tüm bunların eksilmesi/azalması da Ay'ın küçülmesiyle gerçekleşir. Maden cevherlerinin çoğalması, parlaklık ve saflıklarının artması, yılan, akrep vb. tüm yeryüzü haşeratinin sokması, diğer yırtıcıların hareketleri; ay başında daha güçlü ve şiddetli, ay sonunda ise daha az ve zayıf olur. Bunun dışındaki hareketleri ve bizim söylemediğimiz başka şeylerde de durum böyledir. Biz az olanı söyleyerek ancak çok olana dikkat çekmiş oluyoruz.

Astroloji bilginlerine göre, Ay ve Güneş ile beş yıldızdan oluşan yedi değişen yıldızın ve başkalarının, bu âleme etkileri söz konusudur. Bununla birlikte Ay'ın yeryüzüne etkileri, dünyaya yakınlığı ve Güneş'e uzaklığından dolayı Güneş'ten daha açıktır. Bu bilgi, evvelkilerin şerh ve izah kitaplarında vardır. Yine Sâbit b. Kurre el-Harrânî'nin kitabı, Câlînûs'un (Galen) söylediği ve diğer kitaplarında var olan Güneş ve

Ay'ın dünyaya etkilerini toplamış, oğlu Sinân b. Sâbit de bunları bize anlatmıştır. Aynı şekilde ismini belirttiğimiz kitaplarımızda her bir denize özgü inci, yakut, mercan vb. madenî ya da taş olan mücevher ve canlı çeşitlerini; ilaç, bitkisel ilaç, koku vb. hususları; deniz suyunun tuzlu, acı, kalın ve yoğun oluşunun sebebini; denizlere dökülen nehirlerdeki maddelerin çokluğuna rağmen denizde bunların çoğalmamasını; ağır gemilerin denizlerde yüzmeyişinin sebebini ve hatta tatlı su nehirlerine ulaşınca tatlı su ve tuzun yoğunluğu sebebiyle bu [64] gemilerden bazısının battığının bilinmesini ve kalınlığın batmayı engellemesinin bir sebebi olduğunu anlattık.

Mantık sahibi Aristo, *el-Âsârü'l-Ulviyye* isimli kitabında bunlara şu delili getirmektedir: Birisi bir yumurta alsa ve onu tatlı su bulunan bir kaba koysa yumurta suda batar. Şayet bir suya tuz atılsa, tuz onu kaplasa ve tuz erinceye kadar su bir kenara bırakılsa veya denizden su getirilse de yumurta bu tuzlu sulardan birine bırakılsa, yumurta suyun yüzeyinde kalır. *Mantık* sahibi şöyle demektedir: *Denizciler, tatlı suda batan gemilerin tuzlu denizde batanlara göre daha çok olduğunu gördüklerini söylemektedirler.* Söz konusu kitabın sahibi buna Filistin Gölü'nü (Ölü Deniz) örnek olarak vermektedir. Bu göl, çok acı ve tuzludur. Bir insan veya hayvan alınıp bağlansa ve bu suya atılsa, suyun kalınlığı ve ağırlığına oranla atılanın hafifliği sebebiyle, onun suda yüzdüğü görülecektir. Bu göle kirli bir elbise batırılsa fazla acı ve tuzlu olması sebebiyle o an temizlenir. Nitekim bu gölde hiçbir balık yaşamamaktadır.

Mes'ûdî dedi ki: Aristo'nun anlattığı göl, pis kokulu olan Eriha ve Zügar¹⁰¹ Gölü'dür. Biz bu gölü gördük. Taberiye Gölü'nden çıkan Ürdün Nehri, Filistin Gölü'ne akmaktadır. Taberiye Gölü'nün suları, Kades¹⁰² ve Keferlâ Göllerinden çıkan ve Taberiye'ye dökülen bir nehirdendir. Karûn, Hayt ve bu ikisinin arkasından gelen Dımaşk yerleşim yerlerinden birçok su, Taberiye'ye akmaktadır. Ürdün Nehri, bu pis gölün ortasından

101 Yâkût el-Hamevî, III/142.

102 Lut Gölü'nün bir kenarındaki vadide bulunan bir pınardır. Yâkût el-Hamevî, IV/311.

geçip onun suyuyla karışmadan gölün ortasında batmakta ve Filistin şehirlerinden posta merkezi olarak kullanılan Kefer-sâbâ ile Remle arasında büyük bir pınardan çıkmaktadır. Bu, Akdeniz'e dökülen ve uzunluğu bir günden daha az mesafede olan Ebû Futrus Nehri'dir. Onun suyu cıva gibi ağırdır ve yanında yol vardır. Söylediklerimiz ancak Ürdün Nehri'ne atılan ve Ebû Futrus Nehri'nin pınarında ortaya çıkan eşya ile bilinir. Rivayet edildiğine göre bunu, eskilerden bu ülkelere sahip olan ve Dünya coğrafyası ile ilgilenen bir kişi denemiştir. Anlatıldığına göre aynı şekilde Isfahan Nehri Zerenrûz,¹⁰³ eyaletin sonundaki bir kumlukta bitmekte ve yere batmakta, sonra yeniden Kirman'da ortaya çıkmakta ve Habeş Denizi'ne dökülmektedir. Bu, önceki hükümdarlardan birinin bir kamış [65] üzerine yazıp onu suyun çekildiği yere atması, daha sonra bu yazının Kirman'da ortaya çıkmasıyla da bilinmiştir. Biz bu güzel nehri gördük. Farsların onunla ilgili pek çok şiiri vardır.

Pis kokulu Zügar Gölü'nde ne bir canlı balık ne başka bir varlık vardır. Oradan sadece "Kufru'l-Yahud" denilen, tırpanlara ve ağaç kurdu gelmesin diye bağlar budandığında bağ budaklarına sürülen ve başka ilaçların yapımında da kullanılan bir boya kökü çıkar. Bu boya kökünün gölden çıkarılması, buradan çıkan bir ses ve bu sesin hangi surette oluştuğu ile ilgili garip haberler bulunmaktadır. Bu göl ve çevresinde çizgili karpuz şekline benzeyen Yahudi kertiği diye bilinen sarı bir taş bulunmaktadır. Hipokrat, Câlînûs (Galen) vd. bilginler, bu taşın bir suda bekletilip suyunun içilmesi hâlinde, mesane hariç böbreklerdeki taşları düşürdüğünü söylemektedirler.

Yeryüzünde canlı yaşamayan göl sadece Zügar Gölü değildir. Bir de Azerbaycan şehirlerinden Urmiye ile Merağa'ya bir günden daha az mesafede bulunan Kebûzân Gölü vardır. Bu göl çok büyük, suyu çok fazla, daha acı ve daha tuzludur. Burada hiçbir canlı yaşamamaktadır. Göl, ismini gölün ortasında bulunan bir adada Kebûzân diye bilinen bir köye nispetle almıştır. Burada, gölde taşımacılık yapan denizciler oturmaktadır. Herhangi bir

103 Isfahan Nehri'nin bir ismidir. Yâkût el-Hamevî, III/139.

kimsenin temas etmediği ancak bizim anlattığımız bu göle, Azerbaycan'dan birçok nehir ve su akmaktadır.

Ya'kûb b. İshak el-Kindî'nin talebesi Ahmed b. et-Tayyib es-Serahsî; yol, ülke, deniz, nehir, ülke ve benzerlerinin haberleriyle ilgili güzel bir kitap yazdı. Aynı şekilde Horasan'ın hükümdarı Ahmed b. İsmâil b. Ahmed b. Esed'in veziri Ebû Abdullah Muhammed b. Ahmed el-Ceyhânî; âlemin özellikleri, haberleri ve onda gerçekleşen ilginç hususları, şehirleri, yerleşim yerlerini, denizleri, nehirleri, milletleri, onların oturdukları yerleri vb. diğer ilginç haberleri ve hoş kıssaları içeren bir eser yazdı. Ebü'l-Kâsım Ubeydullah b. Abdullah b. Hurdazbih'in, günümüze kadar her türlü insan tarafından [66] tanınan ve coğrafya eserlerinin en meşhuru olan *el-Mesâlik ve'l-Memâlik*, ismiyle bilinen kitabı da aynı şekildedir. Muhammed b. Ahmed b. en-Necm b. Ebû Avn el-Kâtib'in kitabı *el-Mütercim bi'n-Nevâhî ve'l-Âfâk ve'l-İhbâr ani'l-Büldân* da aynıdır. Bunların dışında, kara ve denizlerdeki pek çok harikulade olayı ele alan, ismini zikretmediğimiz ancak tüm gayretini ve çabasını bu yola veren, birinin ulaştığı bilgiye diğeri ulaşmayan başka isimler ve kitaplar da vardır.

Bu yedinci kitabımızda ve önceki kitaplarımızda, âlemin haberleri ve harikulade olayları anlatmakla birlikte, bunları akıl ve nakil olarak destekleyen delil ve kuvvetlendiren hüccetlere de yer verdik. Bunların dışında, anlatılana uygun olarak ve ihtiyaç ölçüsünde yaygın ve meşhur olan haberlere ve bunlara şahitlik eden şiirlere de kitabımızda yer verdik. Bizim zamanımızdan önce pek çok yazar gelip geçse ve biz onlardan çok sonra olsak da amaçladığımızı yazma ve hedefimizi gerçekleştirmede hata etmediğimizi ümit ediyoruz. Onların ilk olma özelliği varsa da bizim onlara uyma faziletimiz var. Belki de düşünceler birleşir, vicdanlar aynı hususu kabul eder ve bazen tecrübe birikimi, araştırma arzusu ve hatalardan korunma sebebiyle sonra gelen daha güzel bir kitap, daha sağlam bir çalışma olabilir. Böylece öncekinin yanında var olmayan ancak sonrakinin elinde olan imkânlardan dolayı ilimler gelişir ve onlara son nokta konulamaz. Herhangi bir

ilim belirli bir noktada durmaz ve onun net bir sonu yoktur. Bu hususu Allah Teâlâ şöyle bildirmektedir: “...*Elbet her bilen- den daha üstün bir bilen vardır.*” (Yusuf, 76) Oysaki sonraki- lerin kitaplarında daha faydalı ve kazançlı bilgiler olmasına rağmen insanların pek çoğunun özelliği öncekileri övmek, onların kitaplarını yüceltmek, geçmişi methetmek, kalanları kötülemektir. Ebû Osman Amr b. Bahr el-Câhiz, çok manalı güzel şekilde birçok kitap yazdığını ve kendisine nispet etti- ğini ancak kimsenin bunlara kulak vermediğini ve bunları is- temediğini gördüğünü söylemektedir. Câhiz sözlerine şunları da ilave etmektedir. “O, derecesi daha düşük, daha az faydalı kitaplar yazıp onları öncekilerden Abdullah b. Mukaffa, Sehl b. Hârûn veya başka birine ya da kitap konusunda meşhur ol- muş isimlere nispet edince, insanlar bu kitapları kabul edip onların nüshalarını elde etmek için âdeta yarışmışlardır. Bu- nun sebebi de bu kitapların sadece eskilere nispet edilmesi, bu zamanın insanların kendi dönemlerinde yaşayan insan- [67] lara haset etmeleri, insanların eskilere özgü kılınan menkıbe- lere koşuşturması ve kitapların başlıklarını yüceltmeleridir.” Bunlar, büyük insanların değer vermediği bir gruptur. İşin ha- kikatı, her şeye adaletli bir biçimde hakkını veren ve adaleti hakkıyla yerine getiren fikir ve düşünce insanının yaptığıdır. Onlar hatalı davrandıkları zaman eskiyi yüceltmez, doğruyu yaptıklarında da sonrakini hatalı görmezler. Böylesi âlimler kitaplar yazmışlar, ilimleri tedvin etmişlerdir. Şimdi eski za- manlarda yaşamış yedi milleti, onların dillerini, bulundukları bölgeleri vb. hususları ele alacağız.

İlkçağlarda Yedi Millet

Onların Dilleri, Görüşleri, Yerleri, Her Milletin Diğerinden Farklı Yönleri

Önceki kitaplarımızda insan neslinin başlangıcı, yeryüzü- ne dağılışları ile ilgili görüşleri, bu konularda uzmanlığı olan olmayan her bir grubun görüşünü, onlardan âlemin yaratıldı- ğı görüşünde olanları ve ilahi şeriatlara boyun eğmekten yüz çeviren Brahmanlar ve diğerleri ile yine eskilerden Hintliler, filozoflar, Mâneviyye (Maniheizm) düalistleri ve başkalarının

zıt görüşlerini anlatmıştık. Şimdi de yedi milleti ele alacağız. Geçmiş milletlerin haberleri ve onların yaşadığı yerlerle ilgilenenler; ilkçağlardaki önde gelen ve büyük milletlerin yedi tane olduğunu, onların birbirinden fitri özellikleri, doğal görünüşleri ve dilleriyle ayrıldığı görüşündedirler.

1. Farslar

Farsların ülkelerinin sınırları Mâhât'tan Cibâl ve Azerbaycan'dan onun ötesindeki Ermeniyeye ülkesine; Arrân ve Beylekân'dan Derbend'e (Bâbü'l-Ebvâb) kadar; Rey, Taberistan, Meskat, Şâberân, Cürcân, İbraşehir (Nîsâbur) Herat, Merv ve diğer Horasan şehirleri ile Sicistan, Kirman, Fâris, Ahvaz ve bunlara bitişik olan o zamandaki Acemlerin (Arap olmayan, özellikle de Farslılar) yurdudur. Tüm bu yerler hükümdarı ve dili bir olan tek bir ülkedir. Ancak dil olarak aralarında çok küçük ayrılıklar vardır. Bunun sebebi şudur: Herhangi bir dil ancak yazılan harfleri ve harflerinin birleşim şekli bir olduğu zaman tek dil olur. Bunun dışındaki hususların farklı olması onun bir dil olmasına zarar vermez. Buna göre Pehlevice, Darrice (Doğu Farsçası/Afgan Farsçası), Azerice vb. Fars dilleridir.

2. Keldânîler

Bunlar, Allah Teâlâ'nın *Tevrat*'ta İbrâhim'e seslenirken adı geçen Süryânîlerdir: "(Ey İbrâhim!) Ben, seni ülkelerine vâris kılmak için Keldânîlerin ateşinden kurtaran Rabbim." Aristoteles, onları şehirlerin siyasetini resmettiği kitabında anlatmıştır. Yunanca ismi *Politiya* (*Politika*) olan kitapta, milletlerin yönetimi ve birçok şehir ile Yunan şehirlerini ve başka şehirleri ele almaktadır. Burada ve başka kitaplarda milletlerin ve şehirlerin sayısını 170 olarak belirtmektedir. Gerek Aristoteles ve Batlamyus gerekse başka kişiler, bu ismi yani *Keldânîler* ismini kullanmaktadır.

Keldânîlerin asıl memleketi, isimlerinin nispet edildiği, Irak topraklarındaki Kelvâzâ¹⁰⁴ şehridir. Onlar Nunuviyyûn

104 Bağdat'ın yakınındaki bir ilçedir. Şu anda harabe hâlinde ancak kalıntıları bulunan bu yer, Bağdat ile arasında bir fersahlık mesafededir. Yâkût el-Hamevî, IV/477.

(Ninovalılar), Esuriyyûn (Asurlular), İrmân (İremliler), Erdevân,¹⁰⁵ Cerâmika,¹⁰⁶ Irak Nabatîleri, Sevâd halkı gibi farklı halklar ve kavimlerden oluşur. Onların Nabatîler olduğu da rivayet edilmektedir. Çünkü Keldânîler, Nebî b. Bâsûr b. Sâm b. Nûh'un çocuklarıdır. Bir görüşe göre de bu isimlendirmenin sebebi, onların toprakları ve suları istinbat etmeleri yani bulup çıkarmalarıdır. Denildiğine göre bunun dışında Keldânîler ile diğer halk ve kavimlerin de isimlerinin farklı anlamları vardır. Mesela, rivayete göre *İrmân* (İremliler) diye isimlendirilme sebebi şudur: Âd kavmi helak olunca İrem Semûd'u denilmiş, Semûd helak olunca İrem'in kalanları için İrmân (İremliler) denilmiştir. Onlar Nabatî İremlileridir. Geçmiş milletlerin tarihini bilen Arap âlimlerinden İbnü'l-Kelbî ve başkaları bu şekilde söylemişlerdir.

[69]

Keldânîlerin yaşadığı yerler; Irak, Diyârırebîa, Diyârımu-dar, Şam, bugünkü göçebe ve yerleşik hayata mensup olanlarıyla Arap beldeleri olan Yemen, Tihâme, Hicaz, Yemâme, Aruz, Bahreyn, Şıhr, Hadramut, Uman ile Irak'ın ve Şam'ın arkasındaki göçebe bölgelerin tamamıdır. Bu yerler, Arap Yarımadası'dır. Burası, tek bir hükümdarın hâkim, dilinin de sadece Süryânîce olduğu tek bir ülke idi. Süryânîce, kitap sahiplerinin rivayet ettiğine göre, Hz. Âdem, Hz. Nûh ve Hz. İbrâhim (as) ve başka peygamberlerin de dili olan ilk dildir. Tüm diller, Fars diliyle ilgili yukarıda ifade ettiğimiz duruma uygun bir şekilde küçük farklarla Süryânîceden ayrılmıştır. İbrânîceden sonra Süryânîceye en yakın dil Arapçadır. Arapça ile Süryânîce arasında çok fazla fark yoktur. Denildiğine göre ilk İbrânîce konuşan, Hz. İbrâhim (as) olmuştur. O, Bâbil bölgesindeki "Kûsâ min Hunîras" beldesindeki "Ur Keşed" diye bilinen köyünden çıktıktan sonra, Cezîre bölgesindeki Harran'a geçmiş, ardından Fırat'ın öbür tarafına geçerek yanındakilerle Şam bölgesine ulaşmıştır. Orada konuştuğu dil İbrânîce olmuştur. İbrânîce denilmesinin sebebi, öbür tarafa geçmesi esnasında

105 Sevâd bölgesinde yaşayan Nabatîlerdir. Hatîb el-Bağdâdî, *Târîhu Bağdât*, Thk: Mustafa Abdülkadir Atâ, Dâru'l-Kütübi'l-İlmiyye, Beyrut 1417, I/79.

106 Musul halkıdır. İbn Haldûn, *Târîhu İbn Haldûn*, Thk: Halil eş-Şehâde, Dâru'l-Fikr, Beyrut 1988, II/9.

“abr/öbür tarafa geçme” ifadesine nispetle konuştuğu dilin oluşmasıdır. Nitekim *Tevrat* İbrânîce indirilmiştir. Hâlbuki *Tevrat*’ı ilk olarak İbrânîceden Süryânî diline çeviren Irak’taki İsrailoğulları, “Tercûm” diye tanınan Süryânîce konuşuyorlardı. *Tevrat*’ın İbrânîce nazil olması, İbrânîcenin İsrailoğullarına anlaşılır, kaynağının yakın, fasih olması ile çoğu kişinin Süryânîceyi zor anlaması sebebiyledir.

Hz. İsmâil’in, açık bir şekilde oğulları olan Rebîa ve Mudar’dan oluşan Nizârîler ile ilgili bir ihtilaf yoktur. Rebîa ve Mudar’ın dışında ihtilaflar olmakla birlikte İyâd ve Enmâr da Nizârîlerdendir. Bunlar, Nizâr b. Mead b. Adnan b. Üdd b. Üded b. Mukavvim b. Nâhûr b. Tîreh b. Ya’rub b. Yeşcüb b. Nâbit b. Kayzâr b. İsmâil b. İbrâhim’in oğullarıdır. Bir rivayete göre ise şöyledir: Nizâr b. Mead b. Adnan b. Üdd b. Üded b. Yâ’mur b. Yeşcüb b. Ya’rub b. Hümeysi’ b. Sâbûh b. Nâbit b. Kayzâr b. İsmâil.

Yemenlilerin nesebinde de ihtilaf yoktur: Bunlar, Sebe’ b. [70] Yeşcüb b. Ya’rub b. Kahtân b. Âbir b. Şâlih b. Erfehşed b. Sâm b. Nûh’un iki oğlu Himyer ve Kehlân’dır. Diğer Yemenliler de Âbir’in iki oğlu Cürhüm ve Hadramut’tan gelmiştir.

İsrailoğulları ve diğerlerinin nesebinde de ihtilaf yoktur. Allah’ın Dostu Hz. İbrâhim’in dili Süryânîce idi. O, İbrâhim b. Târuh (Âzer) b. Nâhûr b. Sârûğ b. Erû b. Fâliğ b. Âbir b. Şâlih b. Erfehşed b. Sâm b. Nûh b. Lemek b. Mettûşelah b. Ehnûh b. Yered b. Mehlâil b. Keynân b. Enûş b. Şît b. Âdem. Yemenlilerin nesebi ile Âbir’de birleşmektedir.

Yemenli nesep bilginleri ve onların âlimleri, Arapçayı ilk konuşanın Ya’rub b. Kahtân olduğu, Arapça diye isimlendirilmesinin sebebinin anlamları irab ettiği (ortaya çıkardığı) ve Kahtân’ın dilinin Arapça değil de ilk dil olan Sâm b. Nûh’un ve diğerlerinin dili olduğu görüşündedirler. Sadece İsmâil b. İbrâhim Arapça konuşmuştur. Çünkü o, annesi Hacer ile birlikte Mekke’ye hicret ettiğinde Amelâk b. Lâvud b. İrem b. Sâm b. Nûh’un çocukları Amâlik ve Cürhüm kabileleri içerisinde büyümüşür.

İsmâil b. İbrâhim'in çocukları olan Nizârlılar ile İshak b. İbrâhim'in çocukları olan İsrailoğullarının neseplerinde de ihtilaf yoktur. Ne Hz. İbrâhim ne de oğlu İshak Arap idiler. Hz. İbrâhim'in oğlu İsmâil, Arapça ağzından çıkan ve onu konuşan ilk kişidir. Nizârlılar ile Yemenlilerin nesep olarak birleştiklerinde de ihtilaf yoktur. Hûd ve Sâlih (as) ikisi de Arap idiler, Allah onları Âd ve Semûd kavimlerine peygamber olarak gönderdi. İkisi de Hz. İbrâhim'den önceydiler ve ikisinin ismi de *Tevrat*'ta geçmez.

Mes'ûdî dedi ki: Yemenli çok eski ve yakın geçmişteki tarihçi ve nesep bilginlerinden bir grup, Âd'dan sonra hükümdarlığın Yaktan yani Kahtân b. Âmir'e geçtiği görüşündedir. Onlar, buna Alkame zî-Ceden'in şu mısrasını delil getirdiler: *"Kahtân'ın yani Âd'ın mülkünü, gelecekte felaketler bitirecek."* Onlardan bazıları ise bu neseple ilgili şu görüştedir: Kahtân b. Hûd b. Abdullah b. Hulûd b. Âd b. Avd b. İrem b. Sâm b. Nûh. Bu kişinin ismi *Tevrat*'ta el-Cebbâr b. Âbir b. Şâlih b. Erfehşed b. Sâm b. Nûh olarak geçmektedir. Bu nesebe de şairin şu mısrasını delil getirdiler: [71] *"Kahtân'ın babası Ahkâf sahibi Hûd'dur."* Bazıları da Hûd'un nesebinin Âbir b. Şâlih b. Erfehşed olduğu görüşündedirler. Yine Nizâr b. Mead'ın çocuklarının neseplerini bilenler ile Hişâm b. Muhammed b. es-Sâibü'l-Kelbî, eş-Şerkî b. Katâmî ve Nasr b. Mezrû el-Kelbî gibi bazı Yemenliler ile başkaları, silsilenin Kahtân b. Hümeysi' b. Teymen b. Nebît b. İsmâil b. İbrâhim şeklinde olduğunu söylerler. Onlara göre bunun delili Heysem b. Adî et-Tâi ve Hişâm b. Muhammed b. es-Sâibü'l-Kelbî'nin babası Muhammed b. es-Sâib'den, onun da Ebû Sâlih'ten onun da Abbâs'tan şu rivayetidir: Hz. Peygamber (sav) ensârdan ok yarışı yapan bir grup gence uğradı ve *"Okunuzu atın ey İsmâiloğulları! Zira babanız atıcıydı. Siz de atın. Biz Huzâalî İbnü'l-Edra' ile birlikteyiz."* Bunun üzerine topluluk oklarını bırakıp *"Ey Allah'ın Rasûlü! Senin yanında olduğun kazanmıştır."* deyince Hz. Peygamber *"Atın! Ben hepinizle beraberim."* buyurmuştur. (Buhârî, Cihâd, 78; Enbiyâ 12; Menâkıb, 4)

Başka Yemenliler, Kahtân'ın Hz. İsmâil'in soyundan olduğunu kabul etmemekte ve yukarıda ifade ettiğimiz Kahtân b. Âbir

b. Şâh b. Erfehşed b. Sâ'm b. Nûh silsilesini benimsemektedirler. Onlara göre söz konusu hadis, âhâd haberdur. Âhâd haberler de ilim ve ameli kesinlikle gerektiren kesin mütevâtir bir haber değildir. Hz. Peygamber'in "Atın ey İsmâiloğulları!" sözü sahih olsa bile onlar anneleri yoluyla Hz. İsmâil'e bağlanmıştır. Her ne kadar birileri, Mesih'i Âdem'in soyundan çıkarıp ilah mertebesinde görse de Allah Teâlâ Mesih'in babasız yaratıldığını bildirmekle birlikte onun, Âdem'in zürriyetinden olduğunu haber vermiştir. Aksi takdirde Mesih'in babası olmadığı için Allah Teâlâ, -haşa- yalan söylemiş olurdu. Mesih, Âdem'e ancak anne tarafından nispet edildi. İnsanlar, söz, fiil ve vezin olarak nesilden nesile aktarılan neseplerini ve kendilerinin Kahtân b. Âbir'in çocukları olduklarını çok iyi bilmektedirler. Onlar bunun dışında başka bir şey bilmemektedir.

Yemenlilerin nesebiyle ilgili bir başka görüş de şudur: Himyer b. Sebe' b. Yeşcüb b. Ya'rub b. Kahtân, Âd'dan daha öncedir. Onlar bu görüşlerine Âd hükümdarlarından biri olan el-Halcân b. el-Vehm'in şu sözünü delil getirdiler: Cünâde b. [72] el-Esammü'l-Âdiy, rüyasında Âd heyetinin Kâbe'ye geldiğini ve helak olduklarını görmüş, bu haber el-Halcân'a ulaştınca o, şöyle demiştir:

Her yıl bir bidat çıkarıyor, rüyaları olmayacak şekilde tabir mi ediyorsunuz?

Âd'in dikkat ettiği âdetleri vardır: Biz yaşadığımız müddetçe burada kaldık, ölünce de burada gömüleceğiz.

Cürhüm'ün bize ve Himyer'e hakaretlerinden utanıyoruz.

Himyer ve Kehlân ile ilgili haberler, üzerinden birçok millet geçmiş, uzun zaman olmuş ve binlerce yıl geçmiş eski haberlerdir. Bu konularda insanlar çok şeyler söylemişler ve sözü uzatmışlardır. Bu konudaki rivayetlerin ekserisi sadece Ubeyd b. Şeriyye el-Cürhümî, Hîre halkı ravileri ve başkalarına dayanır.

Yemenliler ve Nizârîler ilgili söz ve durum çoktur, uzar gider. Bu uzun bir konudur ve üzerinde çok kalam edilebilir. Biz bu kitabımızda özeti düşündüğümüz için, o konuda çok söze

gerek yoktur. Bu konuyu, konuyla ilgili söylenenlerin birçoğunu, iki tarafın delillerini ve birbirlerine karşı şiir ve nesir olarak övünmelerini ve diğer bilgileri *Fünûnü'l-Meârif ve mâ Cerâ fî'd-Dühûri's-Sevâlif* ve *el-İstizkâr limâ Cerâ fî Sâlifî'l-A'sâr* isimli kitaplarımızda açıkladık. Bu kitabımızda sadece bazı asgari bilgiler ifade edip daha önce söylediklerimize işaret edecek ve önceki kitaplarımızda verdiğimiz bilgilere göz atacağız. Çünkü bu kitap onlara dayanmakta ve basamak görevi görmektedir.

3. Yunan, Rum, Sakâlibe, Frank ve Bunlarla Bağlantısı Olan Kuzeydeki Milletler

Onlar kuzeydedir ve onların dilleri de kralları da birdir.

4. Lûbiye Milleti

Bunlar Mısır'da ve Mısır'ın güneyinde, Mağrib ülkesinde ve batıda Atlas Okyanusu'na kadar olan bölgelerde yaşarlar. Dilleri ve kralları birdir.

5. Türk Milleti

Karluklar, Oğuzlar, Kimekler, Dokuz Oğuzlar ile Türkçe "Sibir", Farsça "Hazerân" diye bilinen Hazarlardır. Hazarlar yerleşik hayatı olan bir Türk kavmidir. Onların isimleri bilinmekte ve Hazar vb. isimler verilmektedir. Türklerin dilleri de kralları da birdir.

6. Hint, Sind ve Bunlarla Bağlantısı Olan Milletler

Bunların dilleri ve kralları birdir.

[73]

7. Çin, Seylî ve Yerleşim Olarak Bunlarla Bağlantısı Olan Milletler

Bunlar, Âmûr b. Yâfes b. Nûh'un çocuklarıdır. Kralları ve dilleri birdir.

Bu yedi milletten sonra insan nesli çoğaldı; birçok millet, halk ve kabile oluştu. Diller ayrıldı ve dil grupları oldu. Milletler ırk ırk, çeşit çeşit oldu. Milletlerin görüşleri, ibadetleri, yerleşim yerleri, ibadet şekilleri birbirinden ayrıldı. Yukarıda saydığımız yedi milletin her birisi, diğerinden farklıdır. Her bir milletin diğerinin karşısında bir kralı vardı. Ancak putlara tap-

mak hepsinde ortaktı. Her millet putları yüceltiyordu. Bu ilahlar önceki milletler tarafından benzerleri yüceltilen ancak farklı ilahlardı. Hepsi yüce özler ve semavi cisimlerden ulu olanları temsil ediyordu. Bu semavi cisimler, feleklerle ilgili şekillerdir ve toplamaları yedidir. Bunların ikisi, Güneş ve Ay'dır. Diğer beşi ise Zühâl (Satürn), Müşteri (Jüpiter), Merih (Mars), Zühre (Venüs) ve Utarit'tir (Merkür). Bu ve bunların dışındakiler, dünyayı etkileyen gök cisimleridir. Her milletin dini; ibadet şekillerine, dünya maişetleri ile yaratılışlarına uygun tabii seciyelerine ve komşu oldukları milletlere göre kendilerine mahsustu.

Mes'ûdî dedi ki: Bu kitabımızdan önce ve bu kitabı yazarken kendisini esas aldığım *el-İstizkâr limâ Cerâ fî Sâli'î'l-A'sâr* isimli kitabımızda şunu anlattık: İlkçağlardaki bu yedi milletin hikmet sahiplerinin, meşhur yedi toplantısı gerçekleşmiştir. Her bir toplantıda yedi hikmet sahibi kişi, farklı asırlar ve vakitlerde toplanmalarını gerektiren olay ve hâllerle ilgili bir araya gelmiştir. Onların bu toplantılarında şu hususlar ele alınmıştır: Farklı inceleme ve araştırma konuları; devletlerin yer değiştirmesi ve milletlerin farklılaşmasıyla zamanla ortaya çıkan değişikliklerden hikmetli örnekler ve zaman içerisindeki olaylardan ibret almak; âlemin ne olduğu, mahiyeti ve sebebi, ilk sebebi ve varlıkları, zahiri ve bâtını, hakikatleri ve eşyanın yaratılması ve yapılması ile sonunda nereye döneceğiyle ilgili sözler, tüm bu ve diğer sorular; araştırma konuları [74] ve inceleme örnekleri.

Biz yukarıda yedi milleti, yerleşim yerlerini, dillerini, görüşlerini ve bunlarla ilgili konuları anlattık. Şimdi de Farsları, onların hükümdarlarını, sayılarını ve hükümdarlarının kaç yıl hüküm sürdüklerini ele alacağız:

Fars Hükümdarları

*İlk Fars Hükümdarı Keyûmers'ten Son Hükümdar
Yezdicerd b. Şehriyâr'a Kadar Fars Hükümdarlarının
Dönemleri ve Hâkimiyet Yılları*

Dönemlerine göre İlk Dönem Fars, Mülûkü't-Tavâif (Emîrlikler) ve ikinci Fars yani Sâsânî dönemleri hükümdarlarının

toplam süresi 4.140 yıl, beş buçuk aydır. Fars, hükümdarları ve dönemlerinin tarihiyle ilgilenen kişilerin çoğu, ilk Fars hükümdarlarının 331 yıl ara döneminin olduğu görüşündedirler. İlk hükümdar Keyûmers ile Huşeng arasında 223, Hükümdar Huşeng ile Tahmûras arasında 108 yıl süren bir ara dönem vardır. Bu seneler, yukarıda zikrettiğimiz süreye dâhil edilince toplam 4.471 yıl beş buçuk ay yapar.

Birinci Kuşak

İlk Dönem Fars Hükümdarlarının Birinci Kuşağı

[75]

İlk dönem Fars hükümdarlarının birincisi Keyûmers Kilşah'tır. Bu, *çamur hükümdarı* anlamına gelir ve Farsların nesebinin kaynağı odur. Farslara göre o, insanlığın babası Âdem'dir, neslin temelidir. 40 yıl hüküm sürmüştür. 30 yıl da denilmiştir. Bu, insan neslinin başlangıcındaki ilk 1.000 (hezâriyek) yıldır. Bunun anlamı 1.000 yıldır. O, Fars'taki İstahr'da oturmuştur. Huşeng 40 yıl, Tahmûras 30 yıl, Cem 700 yıl üç ay, Dahhâk olarak meşhur olan Bîveresb ise 1.000 yıl hüküm sürmüştür. Dahhâk ile ilgili Farslar abartılı şeyler anlatmışlardır.

Dahhâk ile ilgili anlatılan haberlerden birine göre onun iki kürek kemiği arasında ona musallat olmuş ve sadece insanların beyinleriyle beslenen iki yılan varmış. Yine o, cin ve insanların kendisine itaat ettiği bir sihirbazmış. Yedi bölgenin hükümdarıymış. Azgınlığı artıp, taşkınlığı çoğaldığı ve halkından pek çok insana yönelik katliam yaptığı için halkın arasından, İsfahan halkından ibadet ehli, Kâbî isminde bir ayakkabıcı adam çıkmış. Kendine işaret olmak üzere ayakkabı derilerinden bir sancak dikmiş ve insanları Dahhâk'ı tahttan indirip öldürmeye yerine de Ferîdun'u hükümdar yapmaya çağırmış. Halkın avamı ona tabi olmuş, onların önde gelenlerinden pek çoğu Dahhâk'a gitmiş ve onu yakalamışlar. Ferîdun onu Rey ile Taberistan arasındaki Demâvend Dağı'na göndermiş. Onu oraya bırakmışlar ve şu ana kadar orada bağlı bir şekilde sağ olarak kalmış. Onun haberleri daha çok uzundur. Biz *Mürûc'ü'z-Zeheb* ve *Meâdinü'l-Cevher* isimi eserimizde bu ayrıntıları açıkladık. Dahhâk'ın zulmü ve kötü yönetimi sebebiyle onun düştüğü du-

ruma insanlar çok sevindiler. Bu sancağı da uğurlu kabul ettiler ve sahibi Kâbî'nin adına nispet ederek ona "Direfş-i Kâbîyân" [76] ismini verdiler. Direfş eski Farsçada sancak anlamındadır. Günümüz Farsçasında ise "İşfe'l-Harez"dir. O, altınla ve pahalı farklı mücevher ile süslenilir. Sadece büyük savaşlarda hükümdarın, veliahtının veya onun yerindeki kişinin başının üzerinde görülür. Bu bayrak hükümdarların tamamına göre kutsal olmuştur. Ancak Farsların son devleti Sâsânîlerin son hükümdarı Yezdicerd b. Şehriyâr onu, tarihle ilgili bazı ihtilaflar olmakla beraber, 16/637 yılında Kâdisiye'de Arap Müslümanlarla yapılan savaşta Azeri komutan Rüstem'e vermiştir. Sâsânîler, bu savaşta mağlup oldular ve Rüstem öldürüldü. Söz konusu sancak, Dırâr b. el-Hattâb el-Fihri'ye geçti. Ona iki milyon dinar kıymet biçildi. Dırâr'ın onu almasının Medâin Fethi esnasında veya 19/640 yılında Nihâvend'in fethi esnasında ya da 21/642 yılında olduğu rivayet edilir.

Kâbî ve onun peşinden gidenlerin Dahhâk'ın hâkimiyetine son vermelerinden dolayı Erdeşîr, iktidarı döneminde kendinden sonra gelecek hükümdarları, halkın seçkinleri ve köşesine çekilmiş ibadet ehlinin bir araya gelip kendilerine baş seçmelerine karşı gevşek davranmamaları konusunda uyarmıştır. Şayet bu ihmal edilirse, hanedanın durumu kötüleşir, mülk ellerinden çıkar ve devlet yok olur. Aynı şekilde Aristoteles de birçok risalesinde İskender'i, din ve devlet işlerini bilenler de başkalarını uyarmışlardır.

Yemenliler, Dahhâk denen adamın Arapların Ezd kabilesinden olduğunu iddia etmektedirler. Nitekim İslami Dönem'de şairler onu şiirlerinde söylemişler, Hakem b. Sa'dü'l-Aşîre b. Mâlik b. Üded b. Zeyd b. Yeşcüb b. Arîb b. Zeyd b. Kehlân b. Sebe' b. Yeşcüb b. Ya'rub b. Kahtân'ın mevlası Ebû Nûvâs Hasan b. Hânî, Nizâr kabilelerinin tamamını hicvettiği kasideinde onu, Kahtân'ı ve kabilelerini övmüştür. Bu, meşhur bir kasidedir ve Halife Hârûnürreşîd, bu sebeple uzun süre kendisini hapsedmiştir. Bir rivayete göre ise Hârûnürreşîd, bu kaside sebebiyle şaire had uygulayarak ceza vermiştir. Kasidenin ilk beyiti şu şekildedir:

En ufak bir durumda değişen biri gibi aslını terk eden ve değişen bir kabileden değilim.

Ebû Nüvâs bu kasidesinde Dahhâk'ı söz konusu ederek Yemen'i övmüştür: [77]

Biz Nâid erbabıyız, bizimidir San'a, güzel kokar ibadet yerleri, Aramızda Dahhâk diye biri var, cinler de kuşlar da ona taparlar.

Aynı kasidede Nizâr'ı da şöyle yermektedir:

Yer Nizâr'ı, derisini ince ince soy, üzerindeki örtüyü kaldır ki görünsün ayıpları.

Ebû Nüvâs'ın bu kasidesini Nizârlı bir grup reddetmiştir. Rebîa b. Nizâr'ın oğullarından bir adam ona cevap vermiş, Nizâr'ı ve menkıbelerini övdüğü, Yemen ve ayıplarını saydığı ilk satırları şu şekilde olan kasidesini söylemiştir:

Yok olmuş bir yurdu övmeyi bırak, Mead'in dönemi bitmiştir."

Ebû Nüvâs bunun üzerine şöyle demiştir:

Mead'ı öv, insanlara karşı yüksek konumuyla övün.

Korkusuzca Yemenlilerin Kahtânoğullarının örtüsünü kaldır, ayıpları görünsün.

Ebû Temmâm, Afşin'i Ferîdun'a benzeterek övdüğü, Bâbek'i de Dahhâk'a benzeterek yerdığı kasidesine şöyle başlamıştır:

Savaş derileri soyup insanları gömmüştür. Burada vahşi hayvanların dışında kimse kalmaz.

Ebû Temmâm, Afşin ve Dahhâk ile ilgili şöyle demiştir:

Bâbek, Dahhâk gibi herkese zulüm yapıyor. Sen de (Ey Afşin!) Ferîdun gibisin.

Geçmiş millet ve hükümdarların tarihiyle ilgilenenlerin çoğu, Dahhâk'ın Nabatlı Keldânî hükümdarların ilklerinden olduğu görüşündedirler. Ferîdun 500 yıl hüküm sürmüştür.

İkinci Kuşak: Bel'ân

İlk Dönem Fars Hükümdarlarının İkinci Kuşağı:

Yüceler Anlamında Bel'ân

[78]

Onların birincisi Menûçehr'dir. Hükümdarlığı 120 yıl sürmüştür. Farmlar, anlattıkları hâller ve niteledikleri mucizelerle

onu yüceltmîş, şanını yükseltmişlerdir. Onunla Ferîdun arasında 13 nesil vardır. O, İrec b. Ferîdun'un çocuklarından. Onun yedi çocuğu vardı. Fars halkları ile hükümdarlarının çoğu, onların soyundan gelir. Nesil konusunda Farslar için o, soy ağacı gibidir. Aynı şekilde Farslara göre Kürtler de Kürd b. İsfendiyâr b. Menûçehr'in çocuğudur. Kürtlerin Bâzen-cân, Şûhcân, Şâzencân, Neşâvera, Bûzikân, Luriyye, Cûrkân, Câvâniyye, Bârisiyân, Celâliyye, Müstekân, Câbârka, Cûrûkân, Kîkân, Mâcûrdân, Hezbâniyye ve diğer kolları vardır. Bunlar Fars, Kirman, Sicistan, Horasan, Isfahan, Mâhât'tan Cibâl bölgesi, Mâhü'l-Kûfe (Dînever), Mâhü'l-Basra (Nihâvend), Mâhü Sebezan,¹⁰⁷ el-Îğâreyn -yani bu iki yer Burc ve Kereci Ebû Dülef-, Hemedan, Şehrezûr, Derâbâz, Samğân (Dameğân), Azerbaycan, Ermeniyye, Arrân, Beylekân, Bâbü'l-Ebvâb (Derbend), Cezîre bölgesinden Şam ve Sugûr (Uç bölgeler) topraklarının Kürt bölgelerinde bulunurlar.

Son dönemdeki Kürtlerden ve yukarıda saydığımız bazı yerlerde kendileriyle tanıştığımız akli başında olanlardan bir grup, kendilerinin Kürd b. Merd b. Sa'saa b. Harb b. Hevâzin'in neslinden oldukları görüşündedirler. Kürtlerden bazılarına göre onlar Sübey' b. Hevâzin'in soyundan gelmişlerdir. Mudarlı nesep bilginlerine göre Sübey' ve Harb'in nesilleri kesilmiş, soyları kalmamıştır. Hevâzin'in soyu sadece oğlu Bekr ile devam etmiştir. Bazı Kürtler de Rebîa'dan olduklarını, Bekr b. Vâil'in neslinden geldiklerini söylemektedirler. Onlara göre çok önceden kendi aralarında savaşlar olmuş, bu sebeple onlar Fars topraklarına gelmişler, onların içine dağılmışlar, dilleri değişim geçirmiş, farklı halk ve kavimler hâline gelmişlerdir.

Mes'ûdî dedi ki: Biz önceki kitaplarımızda bedevi ve dağlarda yaşayan doğu, batı, kuzey ve güneydeki bazı Arapları; Kürtleri; Catları; Belûc, Kirman'daki Kûcler yani Kufsleri; İfrîkiyye ve Mağrib topraklarındaki Kûtâme, Züveyle, Müzâte, Lûvâte, Hûvâra, Sunhâce, Ūrba, Lemta gibi Berberiler ile baş-

ka Berberi kolları ve halkları; Feyre, Büce ve diğer göçebe milletleri anlattık.

Rivayet edildiğine göre, Menûçeher'den sonra Sehm b. Emân b. Esfiyân b. Nûzer b. Menûçeher 60 yıl hüküm sürmüş, sonra Türk olan Efrâsiyâb hükümdar olmuş ve 12 yıl hüküm sürmüştür. Daha sonra Zevv onu yenmiş ve üç yıl hüküm sürmüştür. Sonra Gerşâsp (Güştâsp) üç yıl hüküm sürmüştür.

Üçüncü Kuşak: Keyânîler

*İlk Dönem Fars Hükümdarlarının Üçüncü Kuşağı:
İzzetliler Anlamında Keyânîler*

Onların ilki Keykubâd'dır ve 120 yıl hükümdarlık yapmıştır. Keykâvus 150 yıl, Keyhüsrev 60 yıl Keyluhrasb (Luhrasb) 120 yıl, Keybüştâsb (Güştâsp) aynı şekilde 120 yıl hüküm sürmüştür. Onun tahttan ayrılmasına 30 yıl kala, Zerdüş b. Burşesb (Poyruşaspa) b. Esbimar (Peteresp), Mecûsîlik dinini getirmiştir. Hükümdar Keybüştâsb, Mecûsîliği kabul etmiş, halkını da ona zorlamıştır. Mecûsîlik üstün gelinceye kadar savaşmıştır. Bundan önce Farslar, Haniflerin görüşü olan Sâbiîlik dinine mensup idiler. Sâbiîlik, Bûdâsb'in¹⁰⁸ Hükümdar Tahmûras'a getirdiği dinî yoldur. Bu kelime, aslı Süryânîce olan Arapçalaşmış bir kelimedir. O, "Hanîfû" idi. "Bâ" ile "fâ" arasına bir harf olduğu ancak Süryânîcede "fâ" harfinin olmadığı da söylenilir. Sâbiîn kelimesinin Sâbî b. Mûteveşlih b. İdris'e nispet ve onun ilk Hanifiyyeden olduğu da ifade edilir. Bir rivayete göre Sâbiîn kelimesi, önceki kitaplarda açıklamasını verdiğimiz gibi başka görüşler olmakla birlikte Hz. [80] İbrâhim döneminde yaşayan Sâbî b. Mârî'e nispet edilir.

Zerdüş, *Abesta (Avesta)* ismindeki kitabını Tahmûras'a getirmiştir. *Abesta (Avesta)* Arapça okunduğunda "kâf" harfi gelmiş ve "*Abestak*" denilmiştir. Onun 21 suresi, her surenin

108 "Tarihçilerin ekseriyeti onun, Tahmûras'ın saltanatının başında Hindistan'da ortaya çıkmış bir yalancı peygamber olduğu ve Sâbiîler'in inancını tebliğ ettiği görüşündedirler... Budâsef ile Sümeniyye arasında ilgi kurulurken Budâsef ile Buda arasındaki ilgi gözden kaçırılmış, ikisinin aynı şahıs olduğu düşünülmemiştir." Günay Tümer, "Budizm", *TDV İslam Ansiklopedisi*, İstanbul 1992, VI/358.

de 200 yaprağı vardır. Harf ve seslerinin sayısı 60'tır. Her bir harf ve sesin ayrı bir şekli vardır. Onlardan bazıları tekrar eden harflerdir. Bazı harfler düşmüştür. Zira bu husus, Avesta diline özgü değildir. Zerdüşt bu yazıyı icat etmiştir. Mecûsîler, ona *Dini Dübeyre* (din yazısı) ismini vermişlerdir. Zerdüşt, altın kalemle kazıyarak, ilk Farsça ile 12.000 öküz derisine yazmıştır. Bugün hiç kimse bu dilin anlamını bilmez. Sadece onlar için bazı sureler ilk Farsçaya çevrilmiştir. Eştaz, Citraşt, Bânîst, Hâdûht gibi sureler onların ellerindedir ve onları namazlarında okumaktadırlar. Citraşt, âlemin başlangıcı ve sonu ile ilgili bilgi vermektedir. Hâdûht'te öğütler vardır. Zerdüşt, *Avesta* için *Zend* diye isimlendirdiği bir şerh yazmıştır. Farslara göre *Zend* de Rab tarafından Zerdüşt'e indirilmiştir. Zerdüşt, onu Pehleviceden Farsçaya tercüme etmiştir. Daha sonra Zerdüşt *Zend* için de *Bâzend* ismini verdiği bir şerh daha yazmıştır. Mûbez ve hûrbez¹⁰⁹ Zerdüşt din adamları, buna *Bârîde* diye isimlendirdikleri şerh yapmışlardır. Onlardan bazıları bu şerhi *Ekrede* diye isimlendirmişlerdir. İskender, Fars hükümdarını yenip de Dârâ b. Dârâ'yı öldürünce bu kitabı yaktırmıştır.

Zerdüşt, herkesin yazısı anlamına gelen ve Mecûsîlerin "Keşen Dübeyre" diye isimlendirdiği yeni bir yazı icat etmiştir. Farslar, başka milletlerin dillerini, hayvanların seslerini, kuşların ötüşleri vb. hususları bu alfabeyle yazarlardı. Bu dilin harf ve ses sayısı 160'tır. Her bir harf ve sesin ayrı bir şekli [81] vardı. Hiçbir milletin yazısının harfleri bu iki yazının harflerinden daha çok değildir. Çünkü "Rûmî" diye isimlendirilen Yunan yazısı o dönemde 24 harfe sahipti. Yunan yazısında "ح, خ, ع, ب, ه" yoktu. Süryânî harfleri 22 taneydi. Aslen Süryânîce olan İbrânîce de sadece harflerinin bitişmemesiyle Süryânîceden ayrılıyordu. Zerdüşt'ün icat ettiği yeni yazının şekli ne Süryânî ne de Himyeri yazısının şekline benzerdi. "Müsned" diye bilinen Himyeri yazısı, Süryânîceye yakındır. Arap harfle-

109 Mes'ûdî, mûbez'i *Zerdüştlükte din adamı* olarak açıklamaktadır. Bk. Arapça asıl metin s. 90. Herbad ve Môbad gibi rahip grupları vardır. Şinasi Gündüz, "Mecûsîlik", *TDV İslam Ansiklopedisi*, İstanbul 2003, XXVIII/284.

ri, iki yazıyla toplam 29 harftir. Bunların dışındaki milletlerin alfabeleri birbirine yakındır.

Zerdüşt'ün icat ettiği bu iki yazının dışında Farsların beş yazı çeşidi daha vardır. Onlardan bazıısı Nabatî diline dâhildir, bazıısı dâhil değildir. Biz, bunların tamamını ve şu hususları da açıklayan bir kitap yazdık: Zerdüşt'e atfedilen mucize, onun büyüklüğünü gösteren olağanüstü olay ve işaretler vardır. Zerdüştlükte beş kadim esas vardır: 1- Ahura Mazda: Allah Teâlâ'dır. 2- Ehrimen: Şirret şeytandır. 3- Kâh: Zamanıdır. 4- Cây: Mekândır. 5- Hûme: Yaratılış ve insanın mayasıdır. Onların bunlarla ilgili delilleri; Güneş ve Ay ile diğer nurları kutsamalarının sebebi; nâr/ateş ve nûr/ışık arasındaki fark; insanın başlangıcıyla ilgili sözler, onun Mîşâh/Meşye yani Keyûmers'in oğlu Mehlâ ve Mîşânî/Meşyâne yani Keyûmers'in kızı Mehline/Müheleyne'den başlaması ile Farsların soylarının bu iki kişiye dayanması; bunların dışında dinlerini, ibadet şekillerini, ateşgedelerinin yerlerini kitaplarımızda isimleriyle anlattık.

Makâlât tarzında kitapları olan Müslüman kelimciler ve Zerdüştîlere cevap vermeyi amaçlayan selef ve halef âlimler, onların şöyle iddia ettiklerini rivayet etmişlerdir: *"Allah düşündü. Düşüncesinden şer yani şeytan meydana geldi. Allah, şeytanla anlaşma yaptı ve ona insanları fitneye düşürmesi adına uzun bir zaman mühlet verdi."* Bu ve buna benzer görüşleri, Mecûsîler reddederler. Onların fikirleri kabul edilmez ve onlardan uzak durulur. Benim görüşüm bunun, avamdan birisinin duyduğu bir şeyi inanarak anlatması, sonra Mecûsîlerin tamamına nisbet edilmesidir.

Behmen 112, kızı Humânâ (Hümay) 30, Behmen'in oğlu Dâra'l-Ekber 12, Dârâ b. Dârâ 14 yıl hükümdarlık yapmıştır. [82] İskender onları altı yıl hâkimiyeti altına almıştır.

Mes'ûdî dedi ki: *Mürûcû'z-Zeheb ve Meâdinü'l-Cevher* isimli kitabımızın yedinci bölümün sonunda bu Fars hükümdarlarının hâkimiyet yıllarının çok olmasının sebeplerini, bu konunun sırlarını, onların Türklerle yaptığı ve çok meşakkat ma-

nasına “Pîkâr” adı verilen savaşları, diğer milletlerle yaptıkları savaşları, Destan oğlu Rüstem ve İsfendiyâr’ın Horasan, Sicistan, Zâbulistân ve başka ülkelerle yaptıkları harpleri, bunların dışında onların dönemlerinde olan hadise ve olayları anlattık. Yine *Ahbârü’z-Zemân ve men Ebâdehu’l-Hıdsân mine’l-Ümemi’l-Mâziye ve’l-Ecyâli’l-Hâliye ve’l-Memâlikî’d-Dâsire* isimli kitabımızda, bu ilk dönem Farsların Keldânîler olup olmadığı veya hükümdarlığın onlara Keldânîler tarafından verilip verilmediğine dair insanların farklı görüşlerini, Keldânîlerin hâkimiyetlerinin, onları bitiren gruplaşma ve savaşlar neticesinde, Musul hükümdarlarına sahip Asurlular tarafından yok edildiği görüşünde olanları da, tufandan sonra Bâbil bölgesinde ülkenin ilk olarak zorba Nemrut ve onu takip eden nemrutların hâkimiyetinde olduğu görüşünde olanları da anlattık. Aynı şekilde *Tevrat* ve başka kitaplarda yer alan, asırlar öncesinde yaşayıp da haberlerini bilmediğimiz milletlerin ihtilafından da bahsettik. Zira Allah Teâlâ zaman aşımına uğramasına ve çok geride kalmasına rağmen, önceki milletlerin ve geçmiş ümmetlerin haberlerini bilmemizi sağlamış ve şöyle buyurmuştur: “Sizden önce gelip geçen onca halkın, Nûh halkının, Âd ve Semûd halklarının ve onlardan sonra gelen ve sayılarını yalnız Allah’ın bildiği toplumların başlarından geçen olaydan hiç mi haberiniz yok?..” (İbrâhim, 9)

Dördüncü Kuşak; Mülûkü’t-Tavâif

- [83] *Sayıları Bilinebilen Mülûkü’t-Tavâif (Emîrlikler):*
Fars Hükümdarlarının Dördüncü Kuşağı ve Hâkimiyet Yılları

Mülûkü’t-Tavâif (Emîrlikler) hükümdarları, Fars, Nabat ve Araplardan yaklaşık 100 kişidir. Bunlar, Asur yani Musul bölgesinden Farsların en uzak bölgesine kadar olan yerlerde hüküm sürdüler. Onların büyükleri ve diğerlerinin kendilerine tabi olanları, Eşğân b. Eşü’l-Cebbâr b. Siyâvuş b. Keykâvus’un soyundan Eşkânilerdir. Onlar, kışları Irak’ta, yazları ise Azerbaycan’daki Şîz’de¹¹⁰ kalıyorlardı. Burada günümüze kadar

110 Azerbaycan bölgesinde Ermeniyeye’de bir kasabadır. Zerdüş, oralıdır. Yâkût el-Hamevî, III/383.

ulaşan ilginç bina ve heykel kalıntıları ile güzel ve her çeşit renkle boyanmış gök cismi, yıldız, dünya, kara, deniz, yerleşim yeri, bitki, canlı resimleri ve başka enteresan resimler bulunmaktadır. Ayrıca buralarda diğer Fars dönemlerinde de kutsal sayılan ateşgedeler vardır. Bunlara Farsça *ateş* anlamına gelen “âzer” ve *güzel* anlamında “huş” kelimelerinden oluşan “Âzerhuş” denilirdi. Herhangi bir Fars hükümdarı buraya hâkim olduğunda onu yüceltmek maksadıyla burayı yürüyerek ziyaret ederdi. Oraya adaklar adanır, Mâhât ve Cibâl bölgesinden ve başka yerlerden hediyeler ve mallar getirilirdi. Tarih ve biyografi eserlerinde Mülûkü't-Tavâif olarak, ifade ettiğimiz gibi üstün konumları ve devlet düzenlerinden dolayı sadece Eşkâniler kabul edilir.

Eşkânilerin ilki Eşk b. Eşk b. Erdevân b. Eşğân b. Eşü'l-Cebbâr b. Siyâvûş b. Keykâvus'tur ve 10 yıl hüküm sürmüştür. Sâbûr (Şâpûr) b. Eşk 60, Cûzerc b. Eşk 10, Bîzen b. Sâbûr (Şâpûr) 21, Cûzerc b. Bîzen 19, Nersî b. Bîzen 40, Hürmüz b. Bîzen 19, Erdevânü'l-Ekber 12, Hüsrev b. Erdevân 40, Belâş [84] b. Hüsrev 24, Erdevânü'l-Eşğar 13 yıl hüküm sürmüşlerdir. Bu Mülûkü't-Tavâif'in sayısını bilebildiklerimizin tamamı 11 tane, hâkimiyetleri ise 268 yıldır.

Mülûkü't-Tavâif'in isimleri ve hâkimiyet süreleri bilinmeyen ve Fars tarihleri ve diğer hükümdarların biyografik eserlerinde herhangi bir şekilde sözü geçmeyenler vardır. Bunun sebepleri o çağlardaki hâkimiyet durumunun düzensiz oluşu ve görüş ayrılığından kaynaklanan problem ve gruplaşmalar ile her bir melikin sadece kendi bölgesine hâkim olmasıdır. Bir de Erdeşîr Bâbekân'ın yaptığını bu konunun sonunda anlatacağız. Geçmiş milletlerin ve hükümdarların tarihiyle ilgilenenlere göre doğru olan, Dâryûş yani Dârâ b. Dârâ'nın öldürülmesinden Erdeşîr b. Bâbek'in ayaklanmasına kadar geçen sürede Mülûkü't-Tavâif'in hâkimiyet süresi, 513 yıldır. Bu, Kral Philip İskender'in Makedonya'ya hâkim olduğu ilk yıldan günümüze yani 345/956 yılına kadar 1.267 senelik bir süredir. Bu 345/956'dan Sâsânî Hükümdarı Yezdicerd b. Şehriyâr'ın öldürüldüğü 32/652 yılı çıkarıldığında geriye

313 (Miladi olarak 304) yıl kalır. Fars Sâsânîlerinin hâkimiyeti 439 yıldır. Bu senelerden sonra geriye kalan, İskender'in Dâryûş yani Dârâ b. Dârâ'yı öldürmesinden Erdeşîr b. Bâbek'in ayaklanmasına kadar olan süreden önceki 513 yıl, Mülûkü't-Tavâif'in hâkimiyet süresidir. Bu konuda söylenenlerin tamamının açıklamasını ve izahını *Ahbâru'z-Zemân* ve onun ardından yazdığım *Kitabu'l-Evsat* kitaplarımda, sonra da *Mürücü'z-Zeheb* ve *Meâdinü'l-Cevher* isimli kitabımın son nüshasının yedinci bölümünde yazdım. Bu kitabın son nüshası, şu an itibarıyla gerekli birçok ilavelerin, mana ve ifade değişikliklerinin yapıldığı, ilk nüshasını 332/944 yılında telif ettiğim eserimin en kapsamlısıdır. Bunu burada ifade etmem, [85] bu nüshanın yaygınlığı ve birçok insanın elinde bulunması sebebiyledir. Mülûkü't-Tavâif ile ilgili konuları daha sonra *Fünûnu'l-Meârif* ve *mâ Cerâ fi'd-Dühûri's-Sevâlif*, ardından *Zehâiru'l-Ulûm* ve *mâ Cerâ¹¹¹ fi Sâlifi'd-Duhûr* ve *el-İstizkâr limâ Cerâ fi Sâlifi'l-A'sâr* isimli kitaplarımda yazdım. Elinizdeki kitap, *el-İstizkâr* isimli kitabımdan sonra ve bu kitap esas alınarak yazılmıştır. Yedinci kitabımdır. Bu kitaplardan her biri peş peşe ve birbirine bağlı olarak yazılmıştır. Her kitabımızda sadece zorunlu olanların dışında farklı başlıklar ve birbirinden bağımsız ifadeler vardır.

Farslar ile başka milletler arasında İskender'in tarihi konusunda büyük bir farklılık vardır. Birçok kişi, bu konunun farkında değildir. Bu, Farsların dinî ve hükümdarlık sırrıdır. Bu sırrı ancak mübez ve hûrbez Zerdüşî din adamları ile onlardan eğitim alanlar, bir de dirayetli insanlar bilirler. Biz buna Fâris, Kirman vb. Fars topraklarında bizzat şahit olduk. Zira bu husus gerek Fars tarihi gerek biyografi ve genel tarihle ilgili telif edilen kitaplarda yer almamaktadır. Zerdüşî b. Burşesb (Poyruşaspa) b. Esbimar (Peteresp), -Farsların inancına göre- kendisine indirilen *Avesta*'da hâkimiyetlerinin 300 yıl sonra sallanacağını, dinlerinin ise kalacağını söylemiştir. Ancak bin yılının başında din de devlet de ortadan kalkmıştır.

111 Bu kitabın başında söz konusu kitabın ismi "mâ kâne" olarak geçerken burada "mâ cerâ" şeklindedir.

Zerdüşť ve İskender arasında 300 yıl vardır. Çünkü Zerdüşť, bu kitabımızda verdiğimiz habere göre Keybüştâsb b. Keyluhrasb döneminde ortaya çıkmıştır. Erdeşîr b. Bâbek, İskender'den 510 küsur yıl sonra hükümdar olmuş ve Mülûkü't-Tavâif Dönemi'ni bitirerek ülkeyi tek çatı altında toplamıştır. Erdeşîr, bin yılın tamamlanmasına yaklaşık 200 yıl kaldığını fark etti. O, hâkimiyetini 200 yıl daha uzatmak istedi. Çünkü o, 200 yıl geçtiğinde, devletin yok olacağına dair peygamberlerinin verdiği habere inanarak, insanların devlete yardım etmemesi ve onu koruyamamasından korktu. Kendisiyle İskender arasında 510 küsur yıl vardı ve Erdeşîr bunun yaklaşık yarısını tarihten düşürdü. Mülûkü't-Tavâif'in hâkimiyet yıllarını bu dönemden sayarak onların dışındakileri sayı- [86] dan düşürdü ve ülkede onun ortaya çıktığı, Mülûkü't-Tavâif'e galip geldiği ve onların en güçlüsü ve en çok askere sahip olanı Erdevân'ı öldürdüğü tarihin, İskender'den sonra tam olarak 260. yılda olduğu bilgisini yaydı. Tarihi bu şekilde kaydettirdi ve insanlar arasında bu yayıldı. Bundan dolayı Farslar ile diğer milletler arasında ihtilaf oluşmuş, bu illetten dolayı Mülûkü't-Tavâif'in hâkimiyet tarihinde sıkıntı oluşmuştur. Erdeşîr b. Bâbek, kendisinden sonra hükümdarlara miras olarak bıraktığı, döneminin sonunda oğluna yaptığı din ve devletle ilgili tavsiyesinde konuyu şöyle dile getirmiştir: *"Bin yılının başında gerçekleşecek olan felaket bilgisi kesin olmasaydı size hükümdarlığımı bıraktığımı, şayet ona sarılırsanız gece ve gündüz baki olup hayat devam ettiği müddetçe onun sizin tarafınızdan ebedî kılınacağını düşünürdüm. Fakat hakikat şu ki yok oluş vakti geldiğinde siz arzularınıza uyar, iyi görüşlerinizi terk eder, kötülerinize sahip çıkar, iyilerinizi ayaklar altına alırsınız."* Aynı hususu Erdeşîr'in mübez din adamı, davetçisi ve onun ortaya çıkacağını müjdeleyen Tenser; Demâvend Dağları, Rey, Taberistan, Deylem ve Cilan'ın sahibi Cüsnasf'a¹¹² son mektubunda bildirmiş ve şöyle demiştir:

112 Tenser, Cüsnasf Şah (Güşnasb Şah) ve söz konusu mektup yani "Nâme-i Tenser" için Bk. Rıza Kurtuluş, "İbn İsfendiyâr", *TDV İslam Ansiklopedisi*, İstanbul 1999, XX/93.

Bin yılının başında gerçekleşecek felaket bilgimiz olmasaydı, hükümdarların hükümdarı devleti ebedî kıldı, derdik. Fakat bin yılının başındaki felaketin gerçekleşeceğini biliyoruz. Bu felaket, hükümdarların işini yapmaması, yapılması gerekenin yapılması, olmaması gerekenin yapılması yani düzenin bozulması sebebiyle gerçekleşecektir. Bu da kaçınılması imkânsız olan yok oluşa götürmektedir. Buna rağmen biz fânî olsak da baki kalmak için çalışmamız ve bunun çaresini aramamız gerekir. Sen de bu kişilerden ol. Kendinin ve halkının yok olmasına müsaade etme. Çünkü yokluk düşüncesi, tüm gücüyle sana yardımı engeller. Sen fânî âlemde seni süsleyecek ve baki âlemde sana fayda verecek olan hayırlı işleri yaparak kendine yardım etmeye muhtaçsın. Allah'tan seni bundan daha yüce bir konuma ve daha yüksek bir mertebeye ulaştırmasını isteriz.

İkinci Dönem Fars Hükümdarları

[87] *Beşinci Kuşak: Sâsânîler*

İlk Sâsânî Hükümdarı, Behmen b. İsfendiyâr b. Keybüştâsb (Güştâsp) b. Keyluhrasb'ın (Luhrasb) soyundan Erdeşîr b. Bâbek b. Sâsân b. Bâbek'tir. Erdeşîr, Mülûkü't-Tavâif'i (Emîrlikler) ortadan kaldıran, bu sebeple de devletine "birleşmiş devlet" denilen kişidir. Hâkimiyeti 14 yıl birkaç ay sürmüştür. Sonra hükümdarlıktan elini eteğini çekmiş ve onu oğlu Sâbûr (Şâpûr)'a teslim etmiştir. Kendini ibadete vermiş ve Irak'taki Mülûkü't-Tavâif'in meliklerinin en büyüğü olan Melik Erdevân'ın ölümünden itibaren başına geçtiği hükümdarlığı uzun sürmüştür. Erdeşîr'in ilk defa ortaya çıkışını ve onun davetçisi, zühd sahibi ve insanların kendisine "Dûşer" diye isim verdiği Tenser'in haberini ve şunları anlattık: Tenser, Mülûkü't-Tavâif'in meliklerinin çocuklarından, Eflatunî mezhepli birisidir. Babasından kendisine Fars bölgesinde mülk kalmış ancak o, elini eteğini çekerek mülkten vazgeçmiştir. Tenser'in Erdeşîr adına nasıl davette bulunduğunu ve onun ortaya çıkışını müjdelediğini, bunun için dört bir tarafa davetçiler gönderdiğini de anlattık. Tenser, Erdeşîr'e devleti hazırlamış, sonuç itibarıyla devlet onun çatısı altında toplanmış ve tüm Mülûkü't-Tavâif'e üstünlük sağlamıştır. Tenser'in farklı devlet ve din siyaseti konusunda güzel mektupları vardır. Bu

mektuplarda, Erdeşîr'den ve onun hâlinde haber vermekte, onun din ve devlet konusunda, devlet eliyle ilk defa yaptığı işlerle ilgili gerekçelerini ifade etmektedir. Bunlar daha önce hiçbir melikin yapmadığı hususlardır. Her ne kadar durum bu olsa da bu yenilikler, o dönemde zamanın gerektirdiği işlerdir. Tenser, mektuplarından birisini daha önce bahsi geçen Cûsnasf'a, bir başkasını da Hint Hükümdarı'na göndermiştir. Onun dışında da Tenser'in gönderdiği mektupları mevcuttur.

İkinci Sâsânî Hükümdarı Sâbûr (Şâpûr) b. Erdeşîr, 31 yıl 6 ay hüküm sürmüştür. Mani ve ona nispet edilen düalizm anlayışına sahip Maniheizm (Mani dini) onun döneminde. Üçüncü Sâsânî Hükümdarı Hürmüz b. Sâbûr (Şâpûr) 1 yıl 10 ay, dördüncüsü Behrâm b. Hürmüz 3 yıl 3 ay hüküm sürmüştür. Mani ve ona tabi olan bir grup bu dönemde Fars'ın Sâbûr (Şâpûr) şehrinde öldürülmüştür. Beşinci Sâsânî Hükümdarı Behrâm b. Behrâm 17 yıl bir rivayete göre ise 18 yıl, altıncısı Behrâm b. Behrâm 4 yıl 4 ay, yedincisi Nersî b. Behrâm b. Behrâm 9 yıl 6 ay, sekizincisi Hürmüz b. Nersî 7 yıl 5 ay, dokuzuncusu Sâbûr (Şâpûr) Zü'l-Ektâf b. Hürmüz 72 yıl, onuncu- [88] su Erdeşîr b. Hürmüz 4 yıl, on birincisi Sâbûr (Şâpûr) b. Sâbûr (Şâpûr) Zü'l-Ektâf 5 yıl 4 ay, on ikincisi Behrâm b. Sâbûr (Şâpûr) 11 yıl, on üçüncüsü Yezdicerd el-Esim (Günahkâr) b. Sâbûr (Şâpûr) 21 yıl, on dördüncüsü Behrâm Gûr b. Yezdicerd 23 yıl hüküm sürmüştür. Behrâm Gûr, Hîre hükümdarlarının yanında yetişmiş ve kendisi adına bizim önceki kitaplarımızda anlattığımız işlerden dolayı Havarnek (Sarayı) yapılmıştır. Fasih bir Arapçası ve güzel şiirleri vardı. On beşinci Sâsânî hükümdarı Yezdicerd b. Behrâm Gûr 18 yıl 4 ay 7 gün, on altıncısı Fîrûz b. Yezdicerd 27 yıl hüküm sürmüştür. Fîrûz'u Haytalların (Eftalitler/Akhunlar) hükümdarı Ahşunvar (Aksuvar) öldürmüştür. On yedinci Sâsânî hükümdarı Belâş b. Fîrûz 4 yıl, on sekizincisi Kubâz b. Fîrûz 43 yıl hüküm sürmüştür. Zerdüş'tün Avesta kitabını te'vil eden Mûbez Mazdek onun döneminde yaşamıştır. Mazdek, Avesta'nın zahirini, ona aykırı bir biçimde bâtını anlam ile yorumlamış, bu anlamda te'vil ve bâtın ashabından Zerdüş'tün şeriatında zahiri bırakıp bâtına sapan ilk kişi kabul

edilmiştir. Mazdekiyye inancı ona nispet edilir. On dokuzuncu Sâsânî hükümdarı Enûşîrvân b. Kubâz 48 yıl hüküm sürmüştür. O, Mazdek ve ona tabi olanları bu dönemde öldürmüştür.

- [89] Mazdek mezhebi ve te'vil konusundaki Mazdek'in görüşleri ile Mani'nin görüşleri arasındaki farkları, Mani ile ondan önceki düalistlerden İbn Deysân, Marcion ve diğerlerinin arasındaki farkları; birisi övülen ve istenilen hayırlı, diğeri ise yerilen ve arzu edilmeyen kötü iki fail (varlık sebebi) olduğu görüşlerini; bunların hepsi arasındaki farkları ve bu dönemdeki te'vil ashabından olan Bâtıniyye mezhebinin görüşlerini *Hazâinü'd-Dîn* ve *Sirru'l-Âlemîn* isimli eserimizde anlattık. Enûşîrvân, toprak vergisini (haraç) ilk defa koyan ve onun kurallarını açıklayan kişidir. Daha önce mukâseme yani ortaklık usulü uygulanıyordu. Enûşîrvân'ın babası Kubâz, hâkimiyetinin son döneminde haraç usulüne başlamış ancak tamamlayamamıştır. Biz *el-İstizkâr limâ Cerâ fî Sâlihi'l-A'sâr* kitabımızda bunları; "Sevâd arazisi, kapladığı alan, özelliği, ilçeleri (tassûc), taksimatı, Irak bölgesi ve eniyle boyuyla sınırları, sınırların bittiği yerlerin özellikleri" konusunda anlattık.

Yirminci Sâsânî hükümdarı Hürmüz b. Enûşîrvân 12 yıl hüküm sürmüştür. Behrâm Çûbîn er-Râzî ona karşı çıkmış; bu, Hürmüz'ün gözlerine mil çekilmesiyle son bulmuştur. Ondan önce ve sonrasında Fars hükümdarlarından gözlerine mil çekilen bir kişi bilinmemektedir. Yirmi birinci hükümdar Hüsrev Pervîz b. Hürmüz 38 yıl hüküm sürmüş, onu oğlu Şîreveyh öldürmüştür. Yirmi ikinci hükümdar, babasını öldüren Şîreveyh b. Pervîz'in asıl ismi Kubâz'dır ve 6 ay hüküm sürmüştür. Yirmi üçüncüsü Erdeşîr b. Şîreveyh 1 yıl 6 ay, yirmi dördüncüsü Şehriberâz 40 gün hüküm sürmüştür. Onun haberini, ölüm sebebini, hükümdarların hâkimiyet dönemlerine göre onun dışındaki Fars süvarileri ve yiğitlerinin ölüm sebeplerini; ayrıca üstünlüğü, fazileti, cesareti, meşhur hikâyeleri, önemli savaşlarıyla herkesin bildiği başka kişileri, *Mekâtîlû Fûrsânî'l-Acem* kitabımızda anlattık. Bu kitap, Ebû

[90] Ubeyde Ma'mer b. el-Müsennân'nın *Mekâtîlû Fûrsânî'l-Arab* isimli kitabına reddiye olarak yazılmıştır.

Yirmi beşinci Sâsânî hükümdarı, Kistrâ b. Kubâz 3 ay, yirmi altıncısı Kistrâ Pervîz'in kızı Bûrân 1 yıl 6 ay hüküm sürmüştür. Bûrân, 2/623 yılında tahta çıkmıştır. Farsların onu başlarına geçirdiği haberi ile aralarındaki gruplaşma ve fitneler Hz. Peygamber'e (sav) ulaşınca, Allah Rasûlü onunla ilgili şöyle buyurmuştur: *"İşlerini bir kadının yürüttüğü toplum kurtuluşa eremez."* (Buhârî, Megâzî, 82, Fiten, 18; Tirmizî, Fiten, 75; Neseî, Kudât, 8) Yirmi yedincisi Fîrûz b. Cüşnes Bende 6 ay, yirmi sekizincisi Kistrâ Pervîz'in kızı Azermîduht da aynı şekilde 6 ay hüküm sürmüştür. Hur Hürmüz el-Âzerî, Horasan'ın ispeh-bezi¹¹³ yani başkomutanıdır. Kâdisiye'deki Rüstem'in babası olan bu kişi, Azermîduht'un yakın adamlarındandı. Rüstem'in babası, onu arzuladı ve onunla bir araya gelmek için ona mektup gönderdi. Azermîduht bir gece buluşmak için randevu verdi ve güvenlik görevlisine onu öldürmesini emretti. Görevli de Rüstem'in babasını öldürdü. Rüstem, Horasan'da bir görüşe göre de Azerbaycan ve Ermeniyye'de babasına vekâlet ediyordu. Azermîduht'un, babasını öldürdüğü haberi kendisine ulaşınca Rüstem, onun üzerine yürümüş ve babasının intikamı için onu öldürmüştür. Bu olay 10/631 yılında gerçekleşmiştir. Yirmi dokuzuncu Sâsânî hükümdarı Ferruhzâd Hüsrev b. Pervîz 1 yıl hüküm sürmüştür. Otuzuncu ve Sâsânîlerin son hükümdarı Yezdicerd b. Şehriyâr b. Kistrâ Pervîz b. Hürmüz b. Enûşîrvân b. Kubâz b. Fîrûz b. Yezdicerd b. Behrâm Gûr b. Yezdicerd el-Esim b. Sâbûr (Şâpûr) el-Esğar b. Sâbûr (Şâpûr) el-Ekber Zü'l-Ektâf b. Hürmüz b. Nersî b. Behrâm b. Behrâm b. Behrâm b. Hürmüz b. Sâbûr (Şâpûr) b. Erdeşîr b. Bâbek, 20 yıl hüküm sürmüştür. Yezdicerd Horasan'ın Merv şehrinde Hz. Osman'ın halifeliği döneminde 32/652 yılında öldürülmüştür.

Farsların beş tane en üst idari statüsü vardır. Bunlar hükümdar ile halk arasındaki kişilerdir. Onlardan birinci ve en üstü, *dini koruyan* anlamına gelen "Mûbez"dir. Çünkü Farsçada *din* "mû" ve *koruyan* "bez"dir. "Mûbezân-ı mûbez", mûbez-

113 Vali, emîr ve başkumandan anlamında bir terim. Tahsin Yazıcı, "İspehbed", *TDV İslam Ansiklopedisi*, İstanbul 2001, XXIII/176.

lerin başıdır ve başkadıdır. Bunların derecesi, peygamberlerin derecesine yakındır ve çok yüksektir. Başkanlıkta mûbezlerin bir altında *hûrbezler* vardır. İkinci statüde, vezir bulunur. İsmi, *en büyük memur* anlamına gelen “büzürgfer-i medâr”dır. Sınıflandırmamızda üçüncü statü “ispehbez”dir. Ordu komutanı anlamında emîrlerin emîridir. Çünkü *ispeh* ordu, *bez* koruyandır. Dördüncü statü, *kâtipleri koruyan* anlamında “debîrbez”dir. Beşinci statü, *sanatkâr, çiftçi veya ticaret erbabını koruyan* anlamında “tehşebz”dir. Onların başkanı ve onlardan birisi “vesteryûş” diye isimlendirilir. Bu sayılan beş sınıfın tamamı, hükümdar adına işleri yürüten ve yapanlar, hükümdar ile halk arasında irtibatı sağlayanlardır. “Merzubân” sugûr yani sınır bölgelerinin idarecisidir. Çünkü “merz” Farsların dilinde *sınır*, “bân” da *işleri yürüten* demektir. Doğu, batı, kuzey ve güneyde olmak üzere toplam dört merzubân bulunmaktadır. Her birisi ülkenin dörtte birine denk gelir.

Farsların, ülkelerinin sınıflandırılmasının yapıldığı, “Kehnâme” isminde bir kitapları bulunmaktadır. Bu kitaptaki sıralamaya göre, Fars ülkesi altı yüze ayrılmaktadır. Bu kitap, merasimler (rusûm) anlamına gelen “âyinnâme” grubu kitaplarından birisidir. Bu kitap binlerce varaktan oluşan büyük bir kitaptır ve tamamı sadece mûbezler ile diğer üst seviyeli kişilerde bulunur. Kitabımızın yazıldığı 345/956 yılında, Cibâl, Irak ve diğer Fars topraklarının mûbezi, Enmâz b. Eşrehşit’tir. Ondan önce mûbez, Halife Râzî’nin 325/937 yılında Bağdat’ta öldürttüğü İsfendiyâr b. Ezrubâd b. Enmîz idi. Onun haberini, öldürülüşünü, öldürülme sebebi olan bu dönemdeki Bahreyn Karmatîlerinin lideri olan Karmatî Süleyman b. Hasen b. Behrâm el-Cennâbî ile birlikteliği hakkında söylenenleri; *Mürûcû’z-Zeheb* ve *Meâdinü’l-Cevher* kitabının “Râzî dönemi” başlığında anlattık.

Hükümdarların ve milletlerin tarihleriyle ilgilenenler, Farsların nesebi, hükümdarlarının isimleri ve hâkimiyet süreleri ile ilgili farklı görüşler belirtmişlerdir. Biz bu konuda İsrailoğulları, Yunan ve Rum gibi başka milletlerin değil, sadece Farsların söylediklerini buraya yazdık. Çünkü bu konuda söz konusu milletlerin görüşleri, Farsların anlattığından farklıdır.

Her ne kadar üzerinden uzun bir zaman geçmesi ve zamanın [92] birbirini kovalaması sebebiyle tarihleri yok olsa, menkıbeleri unutulmuş, sınırları yok olup devletleri sona ermiş olsa da Farsların anlattıklarını almak elbette daha uygundur. Biz onlardan birazını anlatıyoruz. Onlar çok izzetli ve şerefli, başkanlık ve siyasette önde olan bir topluluktur. Savaş esnasında atlı, karşılaşmada sabırlıdırlar. Düşmanları onlara vergi verir, onların gücünden ve askerlerinin çokluğundan çekinerek itaat ederler. Biz Farsların nesebiyle ilgili ihtilafları ve farklı görüşleri *Mürûcû'z-Zeheb* ve *Meâdinü'l-Cevher* kitabımızın yedinci bölümünde anlattık.

Bâbillilerin birçok kitapta ve zîc/astronomi cetvellerinde Nemrut ve onu takip eden nemrutlardan Senhârîb, Buhtun-nasr ve ondan sonra çocukları ve diğerleri gibi ismi geçen hükümdarları vardır. Biz bu kitabımızda bu hükümdarların sayısı, isimleri, hükümdarlık yıllarıyla ilgili farklı görüşler olmasından ve zaman aşımından dolayı onlara değinmedik. Farsların söylediğine göre başkentleri Belh iken oradan ayrılıp da Irak topraklarındaki Medâin'i başkent yapınca kadar Bâbil hükümdarları sadece İlk Dönem Fars hükümdarlarının vekilleri ve Irak ile onun batısının merzubânlarıdır. Başkenti ilk defa Medâin'e taşıyan kişi, Humânâ (Humây) bt. Behmen b. İsbendiyâz (İsfendiyâr)'dır.

Mes'ûdî dedi ki: 303/915 yılında Fars'ın İstahr şehrinde Farsların değer verdiği soylu ailelerin birisinin yanında, kendisinde Farslarla ilgili birçok bilginin, onların hükümdarları, binaları ve yönetimlerinin haberlerinin bulunduğu büyük bir kitap gördüm. Bu kitapta *Hudâynâme*, *Âyinnâme*, *Kehnâme* vb. Farslara ait kitaplarda bulunmayan bilgiler vardı. Sâsânî ailesinden 25'i erkek, 2'si kadın toplam 27 hükümdarın resmi bulunmaktaydı. Her birinin yaşlanıp öldüğü veya gençlik zamanındaki bir resmi, ziyneti, tacı, sakalı ve yüzünün resimleri vardı. Bunlar toplamda 433 yıl 1 ay 7 gün hüküm sürmüşlerdi. Her biri öldüğünde onun resmini çizmişler ve onu dolaplara kaldırmışlar. Böylece onlardan ölenlerin yüzü, hükümdarların savaşta durumu ve oturmuş vaziyetteki resimleri,

[93] her birinin yakınları ve halkıyla birlikte biyografisi, onların dönemindeki olağanüstü tabiat olayları ve büyük hadiseleri herkes bilsin diye bu kitap yazılmıştır. Fars hükümdarlarının hazinelerindeki kitaplardan istifadeyle yazılan bu kitap, 15 Cemâziyelâhir 113 (24 Ağustos 731) tarihinde yazılmıştır. Bu kitap, Halife Hişâm b. Abdülmelik b. Mervân adına Farsçadan Arapçaya tercüme edilmiştir.

Söz konusu kitaptaki Sâsânîlerin ilk hükümdarı Erdeşîr'dir. Resmindeki öne çıkan hususlar, resminin parlak kıvrıllığı, şalvarının mavi rengi ve tacının altından yeşil rengidir. Resimde ayakta durmaktadır ve bir elinde mızrağı vardır. Sâsânîlerin son hükümdarı Yazdicerd b. Şehriyâr b. Kısra Pervîz ile ilgili dikkat çeken nokta ise nakışlı yeşil renkli resmi, şalvarının nakışlı mavi rengi ve tacının kırmızı olmasıdır. O ayakta, bir elinde mızrak ile bir kılıca yaslanmaktadır. Bu resimler, bu dönemde eşi benzeri görülmeyen her türlü Acem boyalarıyla bezenmiş, altın ve gümüş süslü, bakırı kazınmış bir hâlde levhası çini renginde nadir bir boyadandır. O, güzelliği ve sağlam yapısıyla kâğıt mıdır yoksa parşömen midir bilmiyorum.

Mürûcû'z-Zeheb ve Meâdinü'l-Cevher kitabımızın Fars tarihini içeren yedinci bölümünde yukarıdakilerin özetini anlattık. Burada İlk Dönem Fars hükümdarları olan Keyâniler, Eşkân ve Erdevân'dan oluşan Mülûkü't-Tavâif (Emîrlıklar) Sâsânîler ile onların dönemleri, nesepleri, sonuncu hükümdarları olan Yazdicerd b. Şehriyâr'a kadar hükümdarları, onlardan soyu devam edenler ile etmeyenleri, biyografileri, savaşları, hileleri, entrikaları, Irak topraklarına hâkimiyetlerini; en-Nebatü'l-Erdevân'ın hükümdarlığının yıkılışını; İrmânlar (İremli) ve onların özel ve genel çeşitli dinî ve idari siyasetleri, dönemleri, konuşmaları ve mektupları, hâkimiyet yılları ve alametleri, onların dönemlerinde gerçekleşen tabiat olaylarını; Mecûsî dininin başlangıcı ve ortaya çıkışını; peygamberleri Zerdüş ve getirdikleri, yazılarını yazdıkları yedi yazı çeşidini, her yazı çeşidinin harflerini ve neden ayrı olduklarını; Nevruz ve Mihricân Bayramları, Nevruz'un sebebi ve başka bayramlarını; bayramlarda ateş yakma, su dök-

me ve Hristiyanların zünnarı gibi göbeklerine küstîc kemeri bağlamalarını; hükümdarlığın sebepleri ile halkın hükümdarlara ve yönetilmeye gereksinimlerini; hâkimiyetin Farslardan Araplara geçerek Fars Hükümdarlığı'nı yıkılacağına dair ikaz mahiyetindeki olayları, kendinden öncekilerle ilgili gördükleri hususları ve bu konuda bekledikleri işaret ve alametleri, kendi devletlerinin böyle bir duruma düşmesinden sakınmaları, yeme içme ile ilgili kap kakak çeşitleri, elbise-leri, binekleri, meskenleri vd. onların üst ve halk sınıflarıyla ilgili hükümlerini; kurdukları şehirler, eyaletler, kazdıkları kanallar, yeryüzünde yaptıkları ilginç binalar ve ateşgedeler, onların ateşe ibadet etmelerinin nedenini; nurların mertebeleri, nur ve nâr/ateşin arasındaki farklar, nurların zıtları ve onların mertebeleri ile ilgili söylenenleri; hükümdarların ve dinî liderlerin mertebeleri; merzubânlar, ispehbezler, hûrbezler, mûbezler ve onların altındakileri; Fars'ın sancakları ve bayrakları, neseplerinin farklılaşması, insanların bunlarla ilgili söylediklerini; yüksek evleri, içlerindeki hükümdarların ve başkalarının çocuklarını; şehâriceleri;¹¹⁴ dihkanları;¹¹⁵ İslam'ın gelişi öncesi ve sonrasından şu ana kadar onlarla Sevâd arazilerinde ve başka bölgelerde oturanlar arasındaki farkları; Farsların gelecekte olanı söyledikleri ve hükümdarlarının kendilerine dönüşü ve yeniden hükümdarlığın ortaya çıkışına dair gelecek ile ilgili beklentileri ile bununla ilgili söyledikleri delillerle, yıldız etkilerinin de olduğu konuyla ilgili uyarılar ve başka işaret ve alametleri; Behrâm, Hemavend, Siyâvuş vb. diğer gelmesi beklenenlerin gelmesi gibi konuları, bunların hikâyelerini; Güneş'in üç gün tutulması gibi onlarla ilgili yeryüzündeki işaretler, bunların gelme sınırlarının süresi ve belirlenen vakitleri gibi bu kitapta anlatmadığımız konuları; İslam'ın ortaya çıkışından sonra onlardan, Farslar Hz. İbrâhim'in oğlu İshak'ın soyundandır, görüşünde olanla-

114 Farsların eşrafından denilmektedir. Şevkî Dayf, *Târîhu'l-Edebi'l-Arabî, Dâru'l-Meârif, Mısır 1995, I/9.*

115 Sâsânîler'le Orta Çağ'daki bazı İslam devletlerinin idari teşkilâtında *köy reisi, şehir ve yöre beyi* anlamına gelen bir tabirdir. Faruk Sümer, "Dihkan", *TDV İslam Ansiklopedisi*, İstanbul 1994, IX/289.

rı; Mead b. Adnan'ın çocuklarının Farsları, Yemenlilere karşı öven şiirlerini ve kendilerinin, babaları İbrâhim'in çocukları olduklarına dair şiirleri delil getirmelerini de biz anlattık.

[95] Cerîr b. el-Hatafâ et-Temîmî'nin Yemenlilere karşı Nizârî övdüğü beyitleri şöyledir:

Babamız Allah'ın dostudur bunu inkâr etmezsiniz, ata olarak ve övünmek için İbrâhim ne kadar da değerlidir.

İshak'ın çocukları arslanlardır, üzerlerinde savaş malzemeleri ve kalkanları vardır.

Onlar, düşmanlarına karşı gururlandıklarında, kendilerinden olan İspehbez ve Kistrâ'yı Hürmüzân ve Kayser'i saymaktadırlar.

Babamız İshak'ın babası İbrâhim, hidayete ermiş tertemiz bir peygamber olarak bizi bir araya toplar.

İbrâhim babamız, bizi ve Fars'ın çocuklarının önde gelenlerini birleştirir, artık bundan sonra geride kalanları önemsemeyiz.

Babamız Allah'ın dostudur, Allah da Rab'bimizdir. Biz Rab'bimizin bize verdiği kaderden razıyız.

Kureyş'in Adî kabilesinden İshâk b. Süveyd el-Adevî de şöyle demektedir:

Bir gün Kahtân efendilikle övündüğünde, biz daha yüce ve daha büyük efendi olmakla övünürüz.

Amcamız İshak'tan bu yana biz onlara hükümdarlık yaptık, onlar her zaman hayatta bize köle olarak yardım etmişlerdir.

İbrâhim babamız, bizi ve Fars'ın çocuklarının önde gelenlerini birleştirir, tek başına kalan bile böyle bir babadan sonra başka bir kişiyi önemsemez.

Nizârlı bir şair de şöyle demektedir:

İshak da İsmâil de en özlü soy ve en yüce övünç kaynağıdır.

Farsların büyükleri ve Nizâroğulları her ikisi de büyük ve her yönüyle tertemiz oldular.

Farslar eski çağlarda İbrâhim ve oğluna hürmet maksatlı büyük adaklarla Kâbe'ye gelirlerdi. Onlara göre dünyadaki evlerin en büyüğü ve yedi muazzam puthanenin en yücesi

oradaydı. Farslı bir kişi Kâbe'ye hizmet ederse, Kâbe onun ömrünü uzatırdı. Cahiliye Dönemi'ndeki bir Arap'ın şiiriyle buna delil getirmişlerdir:

Farslar grup grup zezem suyuna gelmişlerdir. Bu, Farsların en eski çağlarında yaşanmıştır.

Farsların, İshak'ın (as) soyundan gelmesiyle alakalı şöyle diyenler vardır: Farsların tamamının nesep olarak dayandığı kişi olan Menûçehr, Menşehr b. Menşehribâğ'dır. O da Yaîş b. Veyzek'tir. Veyzek, İshak b. İbrâhim Halil'dir. Onların bu konudaki delilleri Müslüman Farslı şairlerin övünerek söylediği şu şiirdir: [96]

Babamız Veyzek'tir. Herkes nesebiyle övündüğünde ben onunla övünürüm.

Babamız Veyzek, peygamber olan bir kuldur. Onun peygamberlik ve zühd şerefi vardır.

Herkes kimlikleriyle övünürken benim gibisi var mı? Benim nesebim, gerdanlığın ortasındaki en pahalı taş gibidir.

Yukarıdaki gibi düşünen Farsların tamamı, hükümdarlığın İsmâiloğullarından İshakoğullarına intikal edeceği görüşündedir. Bu görüş çağımızdaki te'vil ashabından Bâtıniyye'nin genel görüşüdür. Bu konuda onlarla zıt görüşlere sahip olanlar vardır ve onlar şöyle derler:

(Hükümdarlık) el-Îs'in çocuklarına mı yoksa Imrân'ın ailesinin çocuklarından seçilmiş iki kişiye mi intikal edecek?

Onların bilginlerine göre bu konuda sır, işaret ve alametler vardır. Bunların dışında mûbez, hûrbez vd. ilim sahibi kişilere ayrıca Irak, Huzistan, Fâris, Kirman, Sicistan, Mâhât vd. Fars bölgelerindeki Fars tarihini bilenlere göre, bu konuda önemli olaylar ve dönemler vardır. Bu hususu, onların meşhur ve sahih olan kitaplardan naklettik.

Mürûcû'z-Zeheb kitabı, âlemin başlangıcı ve öncesi ile bu konudaki önceki ve sonraki kişilerin görüşlerini; her grubun diğerlerine karşı ihtilaf ettikleri görüşlerine karşı delillerini; yaratılışı; insanların yeryüzüne dağılışını; peygamberleri ve

şeriatlerini; Arap, Fars, Süryânî, Yunan, Rum, Hint, Çin ve diğer milletlerden hükümdarları ve onların biyografilerini, siyasetlerini; milletleri ve onların görüşlerini, fırkalarını, tabiatlarını, ahlaklarını, yaşadıkları yerleri ile yine bu milletlerin tabiplerini, hikmet sahiplerini, eski filozoflarını; yeryüzünün kenar ve uç bölgelerini, yeryüzünü, onun şeklini ve dağılımını, üstündeki ilginç binaları, mamur olan ve olmayan bölgelerini; gezegenleri ve şekillerini; yıldızları ve yeryüzüne etkilerinin mahiyetini; yedi bölgenin özellikleri, alanları, uzunluk ve genişliklerini; [97] denizleri, körfezleri, denizlerin bitişen ve ayrı olanlarını, onda ve etrafındaki ilginç durumları; zamanla ve tekrarlanan hadiselerle kara iken deniz veya deniz iken kara hâline gelenleri, bunun felek ile ilgili ve tabii sebebinin; nehirleri, onların başlangıç ve bitişlerini; yok olup gitmiş milletlerin, harabe olmuş ülkelerin haberlerini; âlemin, peygamberlerin ve hükümdarların Hz. Âdem'den itibaren Peygamber'imize kadar olan dönemdeki tüm tarihini; Peygamber'imizin doğumu, peygamber olarak gönderilişi, hicreti, savaşları, gündüz ve gece seriyyeleri, vefatına kadar olanları; halifeleri; Hz. Peygamber'den sonraki hükümdarları, kâtipleri, vezirleri, onların önemli haberlerini, onların zamanından Abbâsî Halifesi Mutî' dönemine (345/956) kadar olan olaylar, hadiseler ve savaşları içermektedir. Bu *Mürûcû'z-Zeheb* kitabı, üç yüz altmış beş bölümdür. Bu kitabın özelliği, bu bölümler birleştiği zaman kitabın *Mürûcû'z-Zeheb* ve *Meâdinü'l-Cevher* olarak tek kitap olması, söz konusu bölümler ayrıldığında ise her bir bölümün kendi başına ele aldığı konuyu kapsayan tek bir kitap hâline gelmesidir.

Yunanlılar ve Hâkimiyet Yılları

İskender'in babası Philip'ten, sonuncu krala Kleopatra'ya kadar 16 Yunan kralı vardır. Bunların toplam hâkimiyet süreleri 293 yıl 18 gündür. Sâvün İskenderânî'nin (İskenderiyeli Theon) *el-Kânûn'u*¹¹⁶ ve başka yerlerde bu şekilde geçmekte-

116 İskenderiyeli Theon'un Handy Tables'ı, Zîc-i Sâvün (Seyûn) ya da el-Kanûn olarak bilinir. Bu anlamda zîc ile aynı anlamda kullanılan "kanun" ifadesi, *astronomi cetveli* anlamına gelmektedir. Bk. Yavuz Unat, "Zîc", *TDV İslam Ansiklopedisi*, İstanbul 2013, XXXIV/397.

dir. Kralların hayatları ve milletlerin tarihleriyle ilgilenen bir grup, Yunanlıların 303 yıl hâkimiyet sürdüğü görüşündedir. Krallarının sayıları ve hâkimiyet yıllarıyla ilgili bundan daha fazla veya daha az rakamlar da verilmektedir. Ancak en meşhur olan, bizim söylediğimizdir.

Hanifler/Sâbiîlerden bahsedilen ilk tarihler, kanun, zîc/astronomi cetvelleri ve diğer kaynaklara göre, İlk Çağ'da ilk Yunan kralı olarak kabul edilen kişi, İskender'in babası Philip'tir. 7 yıl krallık yapmıştır. Ondan önce de sayıları, özellikleri ve hâkimiyet süreleri tartışılan Yunan kralları var idi. [98]

İkinci Yunan Kralı Philip'in oğlu İskender'dir. Mecûsî, Hristiyan vd. göre onun hâkimiyet süresi ile ilgili ihtilaf olmakla birlikte, Dârâ b. Dârâ'yı öldürmesinden öncesinde 9, sonrasında 6 olmak üzere toplam 15 yıl hâkimiyet sürmüştür. 36 yaşındayken kral olmuştur. Halk, yaşının daha fazla olduğunu söylese de itimat edilecek rakam budur.

Üçüncü Yunan Kralı Batlamyus Orandes 7, dördüncüsü Batlamyus Aleksander 22 yıl hüküm sürmüştür. Mısır ülkesindeki İskenderiye'de 72 Yahudi âlimi, İbrânîceden Yunançaya *Tevrat* nüshasını onun adına çevirmişlerdir. Bu *Tevrat* nüshası, Huneyn b. İshâk'ın da aralarında bulunduğu önce ve sonrakilerden bir grup tarafından Arapçaya tercüme edilmiştir. Birçoğuna göre en sahih *Tevrat* nüshası budur.

Haşr görüşüne sahip ve çoğunluğu teşkil eden Yahudi topluluğu olan Eşmeaslar¹¹⁷ ile adalet ve tevhid görüşüne sahip Anâniyye¹¹⁸ Yahudileri, *Tevrat*, *Peygamberler* ve *Zebûr* kitaplarının İbrânîce tefsirlerine inanırlar. Bunlar, yirmi dört kitaptır. Bu kitapları, birçoğu ile birlikte bulunduğumuz değerli İsrailîlerden bir grup huzurunda Arapçaya tercüme ettim. Bunlardan birisi Eşmeas mezhebine mensup Taberânî'nin

117 Şemûniyye de denilir ve Şemûn es-Sadîk'a (MÖ 135) nispet edilirler. Daha sonradan Ferîsiler olarak bilinirler. Bk. Salih b. Hüseyin el-Ca'ferî, *Tahcîlü men Harrafe't-Tevrâti ve'l-İncil*, Riyad 1998, II/530.

118 VIII. yüzyılda Anâniyye adıyla ortaya çıkan, IX. yüzyılın ilk yarısından itibaren Karaîm ismini alan mezheptir. Bk. Mustafa Sinanoğlu, "Karâîlik", *TDV İslam Ansiklopedisi*, İstanbul 2001, XXIV/424.

kâtibi Ebû Kesîr Yahyâ b. Zekerîyyâ'dır. Ebû Kesîr'in vefatı 320/932 civarındadır. Söz konusu grup içerisinde yer alanlardan birisi olan Saîd b. Ya'kûb el-Feyyûmî¹¹⁹ de Eşmeas mezhebine tabidir. O, Ebû Kesîr'den ders okumuş, Eşmeas mezhebine tabi olanların çoğu onun tefsirini tercih etmiştir. Feyyûmî'nin, Dâvûd'un neslinden ve Yahudi cemaat lideri olan¹²⁰ Dâvûd b. Zekkâ ile Irak'ta tartışmaları, ona itirazları vardır. Bunlar Abbâsî halifesi Muktedir döneminde gerçekleşmiştir. Dâvûd b. Zekkâ ile Saîd Feyyûmî sebebiyle onlar iki gruba ayrılmışlardır. Bu sebeple aralarında hüküm vermek için Abbâsî veziri Ali b. İsa'nın meclisinde diğer vezir, kadı ve ilim ehlinin de bulunduğu bir oturumda Saîd Feyyûmî hazır bulunmuştur. Feyyûmî, onların çoğunun reisi olmuş, onlar da onun delil ve görüşlerini kabul etmişlerdir. Onun vefatı 330/942'den sonradır. Feyyûmî'ye tabi olanlardan biri de Kûmsî diye meşhur, 334/946 vefat tarihli Dâvûd'dur. O, Kudüs'te otururdu. Bir diğ[er]i de İbrâhim Bağdatî'dir. Ben her ikisini de görmedim. Bizimle Ebû Kesîr arasında Filistin ve Ürdün'de İslam ve Yahudi şariatları ve aralarındaki farklarla ilgili pek çok münazara gerçekleşmiştir. Yine E'bud ve diğerleri, İbn Ebü's-Senâ diye bilinen ve Diyârimudar bölgesinde, Rakka'da Sâbit b. Kurre es-Sâbiî'nin felsefe ve tıp sahasında öğrencisi olan Yehûda b. Yusuf, aynı şekilde Rakka'da İbn Eşlemyâ diye tanınan Saîd b. Ali ve Bağdat'ta bir araya geldiğimiz Ya'kûb b. Merdeveyh, Yusuf b. Kayyumâ vb. ile aramızda münazaralar olmuştur. 300/942 yılından sonra Bağdat'a bizi ziyarete gelen, kelam konusunda en son mütehasıslardan ve en iyilerden olan Yahudi İbrâhim et-Tüsterî gördüklerimizin sonuncusudur.

Yunan krallarının beşincisi Batlamyus Erib 27, altıncısı Batlamyus Muhibbû'l-Ahî 26, yedincisi Batlamyus Sani' 25, sekizincisi Batlamyus Muhibbû'l-Ebî 17, dokuzuncusu Bat-

119 Saîd b. Yûsuf Feyyûmî, Orta Çağ Babilonya Yahudiliğinin tanınmış âlim ve yazarı, Ahd-i Atîk'in ilk Arapça mütercimidir. Ömer Faruk Harman, "Feyyûmî, Saîd b. Yûsuf", *TDV İslam Ansiklopedisi*, İstanbul 1995, XXII/517-519.

120 *Re'sûlcâlût* görevi, yani, İslami Dönem'de Yahudileri devlet katında temsil eden cemaat lideri. Nuh Arslantaş, "Re'sûlcâlût", *TDV İslam Ansiklopedisi*, İstanbul 2008, XXXV/5.

lamyus Zahir 24, onuncusu Batlamyus Muhibbû Ümmihî 20, on birincisi Batlamyus el-Havvâl 23, on ikincisi Batlamyus Muhlis 17, on üçüncüsü Batlamyus Aleksander da 20 yıl, on dördüncüsü Batlamyus Kassâs 18 gün, on beşincisi Batlamyus Diyunisyus 29 yıl, on altıncısı Batlamyus'un kızı Kleopatra 22 yıl hüküm sürmüşlerdir. O, hikmet ehlinde bir kadındır ve rukye ile diğer konularda kitapları vardır. *el-Mecistî* ve diğer kitapların sahibi Batlamyus el-Kalûzî, bu kral Batlamyuslardan birisi değildir. Haddizatında o, bir kral değildir. Biz bunu, bu kitapta "Romalı ilk kralların tarihi" başlığının Kral [100] Antonius Pius konusunda özet, ondan önceki kitaplarda ise ayrıntılı olarak anlattık.

Fünûnu'l-Meârif ve mâ Cerâ fi'd-Dühûri's-Sevâlif kitabımızda Yunanlıları, neseplerini, görüşlerini, ülkelerini, neseplerinin başlangıcıyla ilgili farklı görüşleri anlattık. Onların neseplerini Yunan b. Yâfes b. Nûh'a, Yunan b. Erû b. Fâliğ b. Âbir b. Şâlih b. Erfehşed b. Sâam b. Nûh'a veya Kahtân b. Âbir'in kardeşi Yunan b. Âbir'e bağlayanlar vardır. Onların el-Yefez b. el-Îs b. İshak b. İbrâhim'in çocukları ya da Rumların kardeşleri olduğunu söyleyenler, bunların dışında farklı görüşleri olanlar da vardır. Biz bunların yanı sıra *Fünûnu'l-Meârif* isimli kitabımızda Rumların Yunanlıları mağlup etmesini; isimleri kaybolacak, gündemden düşecek şekilde Yunanlıların Rumlara dâhil olmasını ve Rum diyarından (Anadolu) çıkışı ve Şam ile Mısır'a gidişi esnasında Kral Augustus'un Yunanlılara galip gelmesi neticesinde onların tamamının Rumlara nisbet edilmesini; insanların Pisagor, Thales, Empedokles, Revâkîler/Stoacılar, Yeni Stoacılar grubu;¹²¹ Homeros, Arkesilau, Sokrat, Eflatun, Aristoteles, Theophrastos, Themistius, Hipokrat, Câlînûs ve diğer filozoflar ve tabiplerin Rum mu yoksa Yunan mı olduğu konusundaki tartışmaları da anlattık. Biz onların kitaplarından deliller getirerek onların Yunanlı olduğunu ve yine onların Rum olduğu görüşünde olanları; krallarının biyografilerini, savaşlarını; İskender'in haberlerini, doğu ve batı seferlerini,

121 Mahmut Kaya, "Revâkiyyûn", *TDV İslam Ansiklopedisi*, İstanbul 2008, XXXV/24-26.

hâkim olduğu toprakları, karşılaştığı kralları, kurduğu şehirleri, gördüğü ilginç şeyleri; Ye'cûc ve Me'cûc seddiyle ilgili haberleri; İskender ve hocası, Mantık kitapları ile başka kitapların yazarı Aristoteles b. Nikomakhos arasında olanları; Aristoteles'in kelime anlamı olarak *tam gıdanın* açıklamasını, bir rivayete göre "Aristo"nun *fazilet*, "tales"nin *tam* manasına gelmesi sebebiyle isminin *tam fazilet* olduğu görüşünü; Nikomakhos'un anlamının *hasmını ezen* olduğunu; onun, devlet ve dinin yönetim şekilleriyle ilgili mektup ve yazışmalarını; İskender'in Zülkarneyn olup olmadığını, bununla ilgili söylenenleri; Antakya şehrinin kurucusu, şehrin isminin kendine nispet edildiği ve Arapların da Arapçalaştırıp şehre *Antakya* dediği kişi olan Antiokhos ve Selûkiyye¹²² şehrinin kurucusu Selevkos gibi İskender'den sonra gelen bazı önemli kişilerin haberlerini; onların Mısır'ın İskenderiye şehrindekilerle (Batalmyuslar) savaşlarını; filozofların haberleri, onlardan ilahilerin (metafizikçiler) ve tabiatçıların görüşlerini; onlardan öldürülenleri; şehir (siyaset) felsefesiyle ilgili olan Sokrat, Eflatun ve Aristoteles'in dönemine kadar onların görüşlerini; ilk tabiatçı felsefe ekolüne sahip Pisagor, Miletli Thales, Yunan halkı, günümüzde bakiyeleri Harran Sâbiîleri olan Mısır Sâbiîlerinin onlara karşı görüşlerini de kitabımızda anlattık. Aristo, *el-Hayavân* isimli 19 makaleden oluşan kitabında bu filozofları ele almış ve şöyle demiştir: "*Sokrat'tan itibaren 20 yıldan bu yana insanlar tabiatçı felsefeden şehir felsefesine ve Sokrat'ın görüşlerine yöneldiler.*" İsimlerini verdiklerimizden onun görüşlerini benimseyenler, tüm mevcudatın/varlıkların, varlıklarını aldıkları bir *ilk varlığı* kabul etmişlerdir. İlk varlık tüm cömertliğiyle mevcudata nasıl geçmiştir? Varlıklar ondan, varlıklarını nasıl almışlardır? O, hangi şeyle asıl mevcudatın varlığının sebebi ve hedefidir? Ona hangi açıdan inanmak gerekir? Mevcudatın varoluş mertebelerinin sırası nasıldır? Varlıkların birbirleriyle bağlantısı nasıldır? Bu bağ ne ile sağlanmış ve nasıl birleşmiştir? Varlıkların maddeleri ve heyûlânî cisimleri yani se-

122 Hatay'ın Samandağı ilçesinin antik yerleşimi olmalıdır. Silifke'nin eski isminin *Seleucia* olması sebebiyle söz konusu yerin Silifke olma ihtimali de vardır.

mavi cisimleri içeren tabiat cisimlerinin cevherleri/özleri nedir? Ruhsal/tinsel şeylerin ve onlardan her birinin görevleri ve insan nefislerinin mertebeleri nelerdir? Onların gücü ne kadardır? Her birinin yaptıkları, birbirlerine karşı mertebeleri, tüm azalarının/bileşenlerinin sayısı ve mertebeleri nedir? Onların en güçlüsü yani başı olanı hangisidir? Onların mertebeleri nedir? Baş olmada en son ve üst mertebedeki kimdir? Onların boyun eğdirileni ile boyun eğdireni nedir? İnsanda akıl nasıl oluşur? Düşünen özgür kişide akıl, faaliyetini nasıl [102] gerçekleştirir? İnsanlar, insan olmanın gereği arzu edilen mutluluk ile saadet yolundan saptığında insanın vardığı bedbahtlık/mutsuzluk konusunda ihtilaf etmişlerdir. Uykuyu, rüya çeşitlerini, rüyanın nefsin hangi kısmı olduğunu da anlatmıştık. *Sadık rüya* nedir? Nefis, sadık rüyayı nereden elde eder? Sadık rüya nasıl ve ne şekilde hakikate işaret eder? Rüya tabiri bilgisinin yolu nasıldır? Beşerî topluluklara ve insanların hedefledikleri amaçlara ulaşmak için yardımlaşmak üzere ortaya koydukları sosyal sınıflara ihtiyaç nedir? Onların en büyüğü, ortası ve en küçüğü hangisidir? Erdemli şehirde olan *şehirli birlik-telik* nedir? *Erdemli şehir* nedir? Onun bölümlerinin ve yönetim mekanizmalarının mertebeleri nedir? Bu şehrin bölümlerinin konumu, nasıl canlı azalar gibi konumlanmıştır? Çünkü bu canlılar, insan mutluluğunun doruğa ulaşmasında insana yardım eder. Aynı zamanda bu canlı azalar, canlı hayatının güzelleşmesine de yardım eder. Bu şehrin yöneticisinin ve *ilk reisinin* (reîsühe'l-evvel) nasıl, onun özelliklerinin ve şartlarının ne olması uygun olur? Onun doğumu, çocukluğu ve gençliğinde, erdemli şehrin yöneticisi ve erdemli bir yönetici, yetkin bir idareci seçilmesini sağlayan üstünlüklerinin neler olması uygundur? O, hangi edep ve sanatlarla yetiştirilmelidir ki o erdemli yöneticilik mesleğini başarabilsin? Bu, daha çok ve daha az hangi millette bulunur? O, şehrin bölümlerinden birinde mi yoksa dışında mıdır? Eflatun'un *el-Fahsu an Meliki'l-Medîneti'l-Fâdile* isimli eserinde anlattığına göre bu hususta Eflatun ile Aristoteles arasında farklılık vardır. Hakikatte bu erdemli devletin kralı, bir filozoftur. Aristoteles ise *es-Siyâsetü'l-Mede-*

nîyye isimli eserinde devletin kralı olan filozofu, bu şehrin bölümlerinin sayısını ve onun tabiatındaki benzerlerini anlatmıştır. Bu şehirdeki *ilk reisi* takip eden yönetim organlarının nasıl olması gerekir? Bu yönetim organları ne ile tamamlanır ve birbiriyle nasıl uyumlu hâle gelir? *Cahiliye şehirleri*, *sapkın şehirler*, *fasık şehirler* gibi erdemli şehire zıt kaç türlü şehir vardır? Bu şehirlerin meliklerinin ve iktidarların mertebeleri nelerdir? Bunlar nereye doğru başı çekerler, herhangi bir maksada ulaşmak üzere nasıl yardımlaşırlar? Erdemli şehrin halkının dünya ve ahirette elde edecekleri saadetlerin çeşitleri nelerdir?

[103] Erdemli şehre zıt olan şehirlerin halklarının dünya ve ahirette maruz kalacakları bedbahtlıkların çeşitleri nelerdir? Tam manasıyla arzu edilen saadeti elde etmek için erdemli şehir halkının bilmeleri gerekenler nelerdir? Bu amaçla birlikte ve genel olarak yapmaları gerekenler nelerdir? Erdemli şehrin halkı ile onlara zıt olan diğer millet ve şehir halklarının ayrıldığı farklılıklar nelerdir? Erdemlilerin şehirlerine zıt olan şehirlerde, yabancıların kendilerine özgü bir şehirleri olmadığı takdirde erdemli şehrin halklarının durumlarının, onlarda da olması için gerekli olan nedir? Cahilane görüş, topluluk, şehir ve başkanlık ile sapkın görüş, topluluk, şehir ve başkanlık sınıflarına sebep olan bozuk yöntemler söz konusudur. Diğer varlıkların varlığının kendisine bağlı olduğu *ilklerle* ilgili filozofların görüşleri vardır. O söz, varlığı için gayrisına zorunlu/muhtaç olmayan, varlığı en mükemmel olan *ilktir*. Kendi dışındakilerinin hepsinin varlığı onun sebebiyledir. Her şey ondandır. O, ise onlardan değildir. Mevcudat, varlıklarını, onun varlığından almıştır. O, her şeydir ancak her şey o değildir. Onu bilmenin vacip oluşu, ona giden yolla değil sadece ondan gelen iledir. Ona giden yol ancak onunla olur. Sebeplenlen varlıklar ilk sebebi, sonradan olanlar ezeli olanı, yaratılanlar yaratıcıyı kavrayamazlar. Semavi akıllar ve onların mertebeleri, semavi cisimlerin mertebelerine göre, sayıları da onların sayılarına göredir. Faal akıl, nefis, sûret, heyûlâ ve diğer varlıklar; cisimlerdir. Onlar, altı cinstir: *Semavi cisim*, *düşünen nefis/canlı* (insan), *düşünmeyen nefis/canlı* (hayvan), *bitkiler*, *katı cisimler* -bir başka

ifadeyle madenler- ve *dört unsur*. Onlar ise ateş, hava, su ve topraktır. Onların görüşleri *ilk akıl, semavi akıllar, nefis*, bunların altındaki *tabiat* ve *faal akıldan* ibarettir. Bu faal akıl; Allah ile yarattığı varlıklar arasında bulunan, varlıklar âleminde düşünen nefsin izzet ve şeref bulduğu, iyilik ve kötülükleri gösteren bir ayna, helak ve kurtuluş suretlerinin kendisiyle düşündüğü orta illettir. Onların düşünen ve diğer nefislerle ilgili görüşlerine göre nizâiyye, tehayyüliyye, hissiyye ve behîmiyye [104] gibi nefis türleri vardır. Onlar, semavi cisimlerle bağlantılıdır, onların sayılarına göre bölünmüştür. *Düşünen nefis*, hiç ölmeyip diri olan cevherden, basit bir cevherdir. Onun ölümü ise bir cisimden başka bir cisme geçiş ile olur. O, bedenlerden ayrıldığı âlemlerdeki her şeyi aynıyla görür ve hiçbir şey ona gizli kalmaz. Onun amacı ve en üstün gayesi saadettir ve akıl âlemine ulaşmaktır. İnsanın hakikati ve varlık sebebi, akıl âleminin duyu âlemine geçişidir. Sonuçta insan, hatırladıktan sonra unutulur, ilimden sonra bilmez olur. Onlardan bu görüşte olanlara göre insan, herhangi bir sebepten dolayı küçük âleminden ibarettir. İnsanda bir araya gelen, ona benzeyen, onunla ilgisi ve mensubiyeti bulunan diğer varlıklar, görüşünü zikrettiğimiz kişilere göre *âlemler* arasındadır. İletin ve illetli olanın ezelî olduğuna dair görüşünü Aristoteles; sekiz makalelik *Sem'u'l-Kiyân* kitabının ilk makalesinde ve aynı şekilde sekizinci makalesinde, dört makalelik *es-Semâ ve'l-Âlem* kitabında ve on üç makalelik *Kitabü mâ ba'de't-Tabîa* kitabında anlatmıştır. İhtilaflarına rağmen farklı din ehlinin ve âlemin ezelî olduğunu savunanların; nefislerin bedenlerden ayrılmasından sonraki dirilişi ile te'vil ashabı ve başkalarının hissedilemeyen latif ruh ve hissedilip duyularla algılanabilen yoğun ruhla ilgili görüşleri vardır. Ruh ile ilgili bu tanımları destekleyen ve onun manasını açıklayan başka tanım, görüş ve mezhepler de mevcuttur.

Mes'ûdî dedi ki: Tabiat ve diğer ilimlerde Aristoteles Eflatun'un, Eflatun Sokrat'ın, Sokrat da Archelaos'un öğrencisidir. Archelaos'un kelime anlamı *yırtıcıların başıdır*. Archelaos da Anaksagoras'ın öğrencisidir. *Fünûnu'l-Meârif ve mâ Cerâ*

fi'd-Dühûri's-Sevâlif isimli kitabımızda şu konuları da anlattık: Felsefe, tanımları, bölümlerinin mahiyetiyle ilgili rivayetler; Pisagor, Miletli Thales, Revâkiyyûn/Stoacılar, Eflatun, Aristoteles ve diğerlerinin konuyla ilgili sözleri, ihtilafları; filozofun hakikatte olması gereken özelliği, onun genel tanımı, mahiyeti, yaşantısı, ahlakı, vasıfları, fiziki şekli; felsefenin mertebeleri, felsefenin varıp duracağı son yer, günümüze kadar prensiplerinin nasıl oluştuğu, günümüzde hangi noktaya geldiği; mantık kitaplarının amacı, özelliği ve mantık kitaplarını yazmaya iten ihtiyaç, onlardan elde edilecek fayda; sekiz mantık kitabının olmasının nedeni, kitapların sıralamasındaki illet, onlardan her biriyle varılmak istenen hedef; mantık kitaplarını okumak isteyip de onları incelemeye başlayan kişiye gerekli olan hususlar; felsefe ilminin hangi ilim sınıfına girdiği, kaç tane tanımının olduğu; kendini filozofluğa nispet edenler; felsefe tanımlarının hangi cihetlerden çıktığı, her birinin manası, ilk felsefenin (metafizik) ve ikincilerin (sevânî) kısımları, bu kısımların ayrılması ve bu şekilde devam etmesinin sebepleri; sırasıyla Sokrat, Eflatun, Aristoteles, teyzesinin oğlu Theophrastos, Eudemos ve onları takip edenlerin yaptığı şehir (siyaset) felsefesinin hangi sebeple başladığı; ilim meclisinin Atina'dan Mısır'daki İskenderiye'ye nasıl geçtiği; (Yunanlıların son) Kraliçesi Kleopatra'yı öldürdüğü (ve Yunan Devleti ortadan kalktığı) zaman Kral Augustus'un, eğitimi sadece İskenderiye ve Rum ülkesinde yaptırmaması; Ashâb-ı Kehf/mağaradaki uyuyan gençler olayının gerçekleştiği dönemdeki Kral Tidesyus'un,¹²³ eğitimi Rum ülkesinden İskenderiye'ye geri çevirmesi, bunun sebebi; (eğitimin) Ömer b. Abdülazîz döneminde İskenderiye'den Antakya'ya daha sonra da Mütevekkil döneminde Harran'a geçişi, Mu'tazid döneminde Kuveyrî, Muktedir döneminde Bağdat'ta vefat eden Yuhannâ b. Haylân, İbrâhim b. Mervezî, sonra İbrâhim b. Mervezî'nin iki öğrencisi Ebû Muhammed b. Kernîb ve Ebû Bîşr Mettâ b. Yunus'ta nihayetlenmesi; insanların günümüze kadar Aristoteles'in

123 Ashâb-ı Kehf'in yaşadığı dönem olarak Mes'ûdî, ilgili bölümde Kral Decius'u ifade etmiştir. Haddizatında buradaki kral ismi Mes'ûdî'nin kitabının başka bir yerinde kullandığı bir isim değildir. Bk. Arapça asıl metin s. 115, 127.

mantık kitaplarının Mettâ tarafından açıklanmasına dayanmaları, Mettâ'nın Râzî döneminde Bağdat'ta vefatı, daha sonra da Yuhannâ b. Haylân'ın öğrencisi ve Dımaşk'ta 339/950 yılı Receb/Aralık ayında vefat eden Ebû Nasr Muhammed b. [106] Muhammed el-Fârâbî'ye bu eğitimin geçmesi gibi konuları da anlattık. Günümüzde bu konuda kendisine ilim için müracaat edilen Ebû Zekerıyyâ b. Adî ismiyle tanınan, Bağdat'taki bir Hristiyan'dan başka kimse tanımıyorum. Onun felsefi durumu, görüş ve metodunun başlangıcı, bizim daha önce söylediğimiz gibi ilk filozoflardan (doğa filozofları) Pisagorcuların görüşüne tabi olan Muhammed b. Zekerıyyâ er-Râzî'nin dersine katılmasıyla gerçekleşmiştir.

Şimdi biz Romalı krallarını, Sâbiîlik (Hanif/Putperest) ve Hristiyanlık dönemlerini, toplam krallık sürelerini, dönemlerinde gerçekleşen büyük olayları, ülkelerini ve diğer haberleri anlatacağız.

Roma Kralları

Roma Krallarının Sâbiîlik (Haniflik) ve Hristiyanlık Dönemleri, Onların Sayıları, Krallık Süreleri

Roma krallarının ilki Gaius'tan (Caligula) günümüzde, Halife Mutî' döneminde, 345/956 yılındaki kralları Kostantin (Konstantinos) b. Leon b. Basil'e (Basileios) kadar Roma krallarının toplam sayısı 78'dir. Bunlardan 40 tanesi Hristiyanlıktan önce *Sâbiîler* yani *Hanifler* (Sâbiûn/Hunefâ') diye isimlendirilenlerdir. Kostantin b. Helena'dan şu andaki Kostantin b. Leon'a kadar olan Hristiyanlık Dönemi'nde ise 38 kral hüküm sürmüştür. Toplam hâkimiyet süreleri 966 yıl 1 aydır. Bunun 374 yıl 3 ayı Sâbiîler Dönemi, Kostantin b. Leon'a kadar olan 591 yıl 10 ayı ise Hristiyanlık Dönemi'dir.

Sâbiîler Dönemi

Roma Krallığı'nın İlk Dönemi: Sâbiîler Dönemi

[107]

Sâbiîler Dönemi'nin ilk kralı, 18 yıl hüküm süren Romalı Kayser Gaius (Caligula) kabul edilir. Ondan önce de krallar vardır. İlk kralları, Romulus ve kardeşi Remus'tur (Romus).

Elbânî (Arnavut?) olan bu krallar, *kurt'un iki oğlu* diye tanınırlar. *Romalı* ifadesi de *Roma şehri* de bu ikisinin ismine nispet edilir. O ikisinin dışında da krallar vardır. Ancak Gaius, Eski Çağ'daki kralların ilki sayılır.

Bir rivayete göre Roma krallarının ilki Ruhmâsâtûhâs'tır. O, Gaius el-Asfar b. Rum b. Semlâhîn b. Heryâ b. Alka b. el-Îs b. İshak b. İbrâhim'dir. Roma krallarının ikincisi Jül Sezar (Iulius Caesar) 4 yıl 4 ay hüküm sürmüştür. Üçüncüsü Augustus'tur. "Augustus" kelimesinin ilk Frank dilinde anlamı "ışık"tır. "Kayser" diye de isimlendirilmiştir. "Kayser" kelimesinin manası da *ikiye ayrılan ve yarılandır*. Çünkü anlattıklarına göre doğumu yakinken annesi ölmüş, annesinin karnını yarmışlar ve onu çıkarmışlardır. Bu, Roma krallarının çoğu için bir alamet olmuş ve krallar bu isimle meşhur olmuştur. Araplar da Rum meliklerini *Kayserler* diye isimlendirmiştir. O, 56 yıl 5 ay hüküm sürmüştür. Roma krallarının tarihiyle ilgilenenlerin çoğu, Roma Krallığı'nı Augustus ile başlatırlar. Çünkü o, memleketi Roma şehrinde çıkan Roma krallarının ilkidir. O, ordusunu karadan ve denizden harekete geçirip Yunanlıların ülkesini, Mısır'ı ve Şam'ı ele geçirmiş; Yunanlıların son kralı Kleopatra'yı öldürmüştür. Roma ve Yunanlıların hâkimiyetini birleştirmiş, Yunanlıların devletleri sona ermiş ve hepsi Roma diye isimlendirilmiştir. Bu, onun hükümdarlığının 12. yılında gerçekleşmiştir. O, Hîredes b. Antikus'u, Everşelem'e (Yeruşalayim/Beytü'l-Makdis/Kudüs),¹²⁴ Yahûdâ ve Celîl Dağlarına vali yapmıştır. Hükümdarlığının 42. yılında Mesih (as), Filistin bölgesinde Beytülahm'da Kanûnu'l-evvel (Aralık) ayının çıkmasına 6 günü kala Çarşamba günü doğdu. Onun doğumu esnasında Meryem, Hristiyanlara göre 13 yaşındaydı. Meryem, Mesih'in göge çekilmesinden 6 yıl sonra vefat ettiğinde 51 yaşındaydı. Hz. Âdem'den İsa Mesih'in doğumuna kadar Hristiyanlara göre 5.506 yıl olmuştu. Bu kitapta söylediğimiz Yunanlıların son kralı Kleopatra'nın tahttan indirilmesiyle onun doğumu arasında 30 yıl vardır.

[108] ba günü doğdu. Onun doğumu esnasında Meryem, Hristiyanlara göre 13 yaşındaydı. Meryem, Mesih'in göge çekilmesinden 6 yıl sonra vefat ettiğinde 51 yaşındaydı. Hz. Âdem'den İsa Mesih'in doğumuna kadar Hristiyanlara göre 5.506 yıl olmuştu. Bu kitapta söylediğimiz Yunanlıların son kralı Kleopatra'nın tahttan indirilmesiyle onun doğumu arasında 30 yıl vardır.

124 Mes'ûdî, Beytü'l-Makdis ismiyle ilgili İbrânice kullanımını esas almakta ve Everşelem/Yeruşalayim ifadesini kullanmaktadır. Biz, buradan itibaren söz konusu ifadeyi Kudüs olarak tercüme ettik.

Roma krallarının dördüncüsü Kayser Tiberios 23 yıl hüküm sürmüştür. Şam topraklarında, Ürdün bölgesindeki Taberiye şehrini kuran odur. Şehir onun adına izafe edilmiş, Araplar bölgeyi fethedince bu ismi Arapçalaştırmış ve şehre Taberiye demişlerdir. Krallığının 15. yılı Hristiyanlara göre İsa (Yeşu')¹²⁵ en-Nâsirî, Ürdün Nehri'nde vaftiz edildi. Onu vaftiz eden de teyze oğlu Yahyâ b. Zekerıyyâ idi ve bu sebeple o, *Vaftizci Yahyâ* ismini aldı. Yahyâ'nın annesinin ismi Sâbât idi. Yahyâ, Hz. İsa'dan 6 ay büyüktü. Tiberios'un krallığının 17. İskender b. Philip'in ise 342. yılında, Hristiyanlara göre İsa en-Nâsirî asıldı. Bu, Âzâr'ın (Mart) 23'ü Cuma günüydü. Onlara göre bu, Âdem'in cennetten yeryüzüne indiği günün aynısidir. Hristiyanlara göre o ölmüş, defnedilmiş, geri kalkmış, ölülerin arasından sağ olarak ayağa kalkmış ve 33 yaşında iken semaya çıkmıştır. Onlara göre semaya ancak geri inecek kişi çıkabilir. Yahudilerin bayramı, bu yıl Âzâr'ın (Mart) çıkmasına 7 gün kala Cumartesi günüdür. Hristiyanların bayramı ise Âzâr'ın (Mart) çıkmasına 6 gün kala Pazar günü Mesih'in kalkışı ve Nisan'ın 3'ü Perşembe günü göğe yükselmesidir. Hristiyanlar, Hz. İsa'nın doğması sebebiyle çarşamba günü, asıldığı gün olması sebebiyle de cuma günü, farz olarak değil de nafil olarak oruç tutarlar.

Roma krallarının beşincisi Gaius b. Tiberios 4 yıl hüküm sürmüştür. Hristiyanlara göre papaz yardımcılarının (şem- [109] mäs)¹²⁶ ve sonradan şehitlerinin başı olan Stephenus'u o öldürdü. O, Yuhannâ b. Zebedi'nin kardeşi Ya'kûb'u da, Hristiyanlardan pek çok kişinin gözü önünde öldürmüştür. Roma krallarının altıncısı Claudius b. Tiberios 14 yıl hüküm sürmüştür. Krallığının ilk yılında İsraililerin valisi Agrifus, havarilerden birisi olan Yuhannâ b. Zebedi'yi öldürmüştür. Şemûnü's-Safâ'yı (Simun Petrus) hapsedmiş, ancak o daha sonra hapisten kurtulmuştur. (Şemûnü's-Safâ bunun) ardından Hris-

125 Mes'ûdî, Hz. İsa'nın ismiyle ilgili Hristiyanların kullanımını esas almakta ve Yeşu' ifadesini kullanmaktadır. Biz, buradan itibaren söz konusu ifadeyi Hz. İsa olarak tercüme ettik.

126 Kilise'de hizmet gören "Kıssıs"'ın bir alt mertebesindeki görevlidir. İbrâhim Mustafa vd., *Mu'cemü'l-Vasît*, Dâru'd-Davet, 1/494.

tiyanların *Allah'ın şehri, kralın şehri ve şehirlerin anası* diye adlandırdıkları Antakya şehrine gitmiştir. Çünkü orası Hristiyanlık dininin ortaya konulduğu ilk yerdir. Orada Petrus'un Kürsîsi (patriklik makamı)¹²⁷ vardır. O, Şemûn ve Semân diye isimlendirilir. O, Hz. İsa en-Nâsırî'nin halifesidir. Petrus, 12 havari ve 70 kişiden oluşan tüm öğrencilerin başıdır. Petrus, günümüze kadar Antakya'da Kusyân diye bilinen kilisenin inşaatına başlamıştır. Roma Kralı Claudius'un krallığının 3. yılında Şemûn's-Safâ, Roma şehrine girmiş, orada üskuf¹²⁸ olmuş ve orayı senelerce yönetmiştir. Furûtânîkî¹²⁹ ismindeki kralın karısı onun dinine girmiştir. Ona *Hristiyan Patrika* denilmiştir. O, Kudüs'e gitmiş ve Hristiyanların, Mesih'in asıldığını zannettikleri ve *Mesih'in Haçı* ismini verdikleri tahta parçasını bulup çıkarmıştır. O, Yahudilerin elindeydi ve onlar Hristiyanların o haçı almasını engellemişlerdi. Onu, bu kadın Yahudilerden aldı ve Hristiyanlara iade etti. Böylece onları güçlendirdi. Biz bundan önceki kitaplarımızda konunun ayırıntısını anlatsak da bu kitabın ilgili bölümünde Konstantin'in annesi Helena'yı anlatırken bu tahtayla ilgili rivayetlerden ve onun daha sonraki durumundan kısaca bahsedeceğiz.

Roma krallarının yedincisi Neron b. Claudius 13 yıl 3 ay hüküm sürmüştür. Krallığının 13. yılında o, Petrus ve Pav-
[110] lus'u Roma'da baş aşağı asarak öldürdü. Bu, Hz. İsa'dan 22 yıl sonraydı. Biz önceki kitaplarımızda Roma şehrinde Ariusçular hariç tüm Hristiyanların *sihirbaz* olarak isimlendirdikleri Mısırlı Simon ile Petrus'un haberini anlattık. O, Hz. İsa'nın havarisi iken Hz. İsa ile havarilere muhalefet etmiştir. Rivayet edildiğine göre Neron'un krallığının 8. yılında Yahudiler, Kudüs'te Hristiyanlara göre gerçekten Hz. İsa en-Nâsırî'nin kardeşi olan Ya'kûb b. Yusuf'a karşı devrim yaptılar. O, Beytül-Makdis'teki üskufların ilkidir. Onların görüşlerini kabul etmeyi reddedip Hristiyanlıkta kalmasından dolayı Yahudiler,

127 Kürsilerle ilgili açıklamalar için bk. Arapça asıl metin s. 126.

128 Kısîs'in üstünde Metran'ın altında bir Hristiyan din adamıdır. İbrâhim Mustafa, I/436. O dönemde böyle bir sıralamanın söz konusu olmadığı tartışılmalıdır.

129 Bu kişi, Konstantin'in annesi Helena'dır. Bu isim, Latince isimdir.

kutsal mabetlerinden onu baş aşağı atmışlar, o da ölmüştür. Kutsal mabedin yanına defnedilmiştir. Onlar kiliseyi tahrip ettiler, tahta haçı ve iki haydutun tahtalarını¹³⁰ aldılar. Bunları aynı yere gömdüler. Rivayet edildiğine göre bu Kral Neron zamanında, yeryüzünün haritası, şekli, denizlerinden, nehirleri mamur olan ve olmayan yerlerinden bahseden *Coğrafya* isimli kitabın sahibi Mârînûs el-Hakîm yaşamıştır. Batlamyus el-Kalûzî yeryüzünün haritası ve şekliyle ilgili aynı isimdeki *Coğrafya* kitabında onu anlatmış ve onun anlattığı bazı hususları kabul etmemiştir.

Roma krallarının sekizincisi Galba 7 ay hüküm sürmüştür. Dokuzuncusu Otho 3 ay, onuncusu Vitellius 8 ay, on birincisi Vespasianius 9 yıl 7 ay hüküm sürmüştür. O, krallığının 2. yılında kendisine karşı olması sebebiyle oğlu Titus'u Kudüs'e göndermiş; Titus orayı kuşatmış ve savaş yoluyla almıştır. Oranın Yahudi ve Hristiyan halkından pek çok kişiyi öldürmüş ve kutsal mabedi tahrip etmiştir. Rivayet edildiğine göre öldürülen İsraili sayısı yaklaşık üç bindir. Onun döneminde yaygın bir şekilde Hristiyan ve Yahudilere eziyet edilmiştir. On ikinci kral Titus b. Vespasianius 2 yıl 3 ay hüküm sürmüştür. Onun krallığının ilk yılında Marcion, hayır ve şer ikilemini ^[111] ve aralarında da (üçüncü bir inanç unsuru olan) saadet olduğuna dair görüşünü ifade eden makalesini ortaya koymuştur. O, Harran'daki üskülardan birisinin oğluydu. Düalistlerden Merkîyûniyye ona nispet edilir. On üçüncü kral Döminitianus b. Vespasianius 15 yıl 10 ay, on dördüncüsü Kayser Nerva 1 yıl 5 ay, on beşincisi Kayser Traianus 19 yıl hüküm sürmüştür. Onun krallığının 6. yılında havari Yuhannâ, deniz adalarının birisinde İncil'i yazdıktan sonra, Efes şehrinde vefat etmiştir.

Roma krallarının on altıncısı İliyâ (Aelia) Azeryânûs 20 yıl hüküm sürmüştür. Kudüs'te Yahûdâ ve Celîl Dağlarında ve Şam'ın diğer bölgelerinde kendisine muhalefet ettiği için birçok Yahudi'yi öldürdü. Hristiyanlar da aynı akıbetle karşılaştı. O, Kudüs'ü tahrip etti. Bu, şehrin son tahribi idi. Krallığının

130 Hz. İsa ile birlikte çarmıha gerildiğine inanılan iki hırsız haydutun çarmih tahtalarıdır.

8. yılında orayı imar etti ve oraya İliyâ ismini verdi. Günümüze kadar orası bu isimle anılır oldu. Orada bir grup Yunan ve Romalıyı iskân etti. Akraniun Mezarlığı'nın bulunduğu yere Zühre adına büyük bir mabet yaptı. O, *Baha* diye isimlendirilen mabet tarafına büyük bir kule inşa etti. Onun en üstüne de altınla kendi adı olan İliyâ'nın yazılı olduğu mermer bir levha koydurdu. Bu kule günümüze yani 345/956 yılına kadar ayakta durmakta ve *Dâvûd'un Mihrabı* diye isimlendirilmektedir. Bu kule, şehrin suruna bitişiktir. Burası Dâvûd'dan 200 yıl¹³¹ sonra yapılmıştır. Yedi katlı büyük bir yapıdır ve en üstünden bir kısmı yıkılmıştır. Bu kral döneminde, Sessiz Filozof Saken-des (Secundus The Silent) yaşamıştır. Biz onun, kral ve başkalarıyla olan haberlerini, sembol ve işaretlerini *el-İstizkâr limâ Cerâ fî Sâlifî'l-A'sâr* isimli kitabımızda anlattık. Roma krallarının on yedincisi Antonius Pius 22 yıl hüküm sürmüştür.

Mes'ûdî dedi ki: Antonius Pius döneminde; *el-Mecistî* kitabı ile *Coğrafya*, *Makâlâtü'l-Erbea*, Sâvün İskenderânî'nin (İskenderiyeli Theon) şerh ettiği *Kânûn*, *Kitâbu'l-Envâ'*, her ne kadar ut aleti anlatılmasa da *Kitâbu'l-Mûsikî* gibi kitapları olan Batlamyus el-Kalûzî yaşamıştır. Bu, ut aletinin daha sonra icat edildiğine bir delildir. Bunun dışında da ona nispet edilen kitaplar vardır. O, onların dilinde Ptolemios'tur. Bir rivayete göre o, bu kitapta daha önce anlattığımız, altıncı Roma Kralı Claudius'un soyundandır. *el-Mecistî*'de tarihlerin belirlendiği gök bilimi gözlemleri, bu Antonius'un dönemindedir. Söz konusu kitabın 9. makalesinde bu anlatılmaktadır. Câlînûs (Galen) onun çağına yetişmiş ve onun çocukluğuna şahit olmuştur. Batlamyus'un, eski gözlemleri bulunan Hipparkhos'a yaptığı muhalefesinde Câlînûs, Batlamyus'un görüşlerini ve gözlemlerini desteklemiştir. Burada milletlerin hekim, filozof ve hükümdarlarının haberlerini bildiği söylenen insanların çoğu ve bunlardan onlarla çağdaş olanlardan bazıları hata etmişlerdir. Zira bu kişiler, İskender'den sonra bu isme sahip olan Yunan krallarından birini ve daha önce bu kitapta anla-

131 Michael Jan de Goeje nüshasındaki bir dipnotta yer alan bir el yazmasında *iki yüzlerce yıl* şeklinde bir not vardır.

tilan Yunan krallarının en son kraliçesi olan Kleopatra'nın babasını, Batlamyus (el-Kalûzî) olarak kabul etmişlerdir. Onlar bu konuda, bizim daha önceki kitabımızda anlattığımız gibi görüşlerini destekleyen bazı hususları da ifade etmişlerdir.

Mes'ûdî dedi ki: Onların sözünün yanlış olduğunun en büyük delili, Batlamyus'un *el-Mecistî* kitabının üçüncü sözünün sekizinci kısmındaki, İskenderiye'de Güneş'i gözlemlediğine ve Buhtunnasr'ın 880 yılının Kıptî aylarının üçüncüsünün 7. gününde sonbahar gün eşitliğini (ekinoks) gördüğüne dair sözleridir. Hükümdar Buhtunnasr ile İskender'in Dârâ'yı ele geçirmesi arasında 429 yıl 316 gün vardır. Bu kitapta daha önce ifade ettiğimiz gibi İskender'in Dârâ şehrini ele geçirmesiyle, Roma Kralı Augustus'un İskenderiye'ye girmesi üzerine İskender'den sonra oraya sahip olan *Batlamyuslar* lakaplı Yunanlıların son kraliçesi Kleopatra'nın oradaki hâkimiyetinin sona ermesi arasında 286 yıl 18 gün vardır. Augustus'un orayı ^[113] almasıyla vefatı arasında da 44 yıl vardır. Ondan sonra, Roma Kralı Antonius döneminde söylediğimiz gibi Batlamyus senelerce yaşamıştır. Bu aradaki süre de 123 yıl 7 aydır. Sonuç itibarıyla Buhtunnasr'dan söz konusu Antonius'a kadar 882 yıl 8 ay 14 gün geçmiştir. Biz bunun, Batlamyus'un gözlem yaptığını söylediğimiz tarihe uygun olduğunu görmekteyiz.

Roma krallarının on sekizincisi Kayser Quintilianus diye isimlendirilen Marcus, 19 yıl hüküm sürmüştür. Cezîre bölgesindeki Ruhâ'nın (Urfa) üskufu Bar (Eber) Deysân,¹³² görüşlerini onun krallığı döneminde ortaya koymuştur. Düalistlerin Deysâniyye kolu ona nispet edilir. Süryânîce olan Bar Deysân'ın manası, *nehirin oğlu* demektir. Bu, Ruhâ'nın (Urfa) Şââ diye bilinen kapısının yanında, günümüzde hâlâ Deysân ismiyle tanınan nehirdir. Bu nehir, Harran'a¹³³ doğru akışının

132 Mes'ûdî, daha önce bu ismi İslam tarihi kaynaklarında olduğu gibi *İbn Deysân* olarak vermiştir. Ancak burada söz konusu ismi Süryânîce aslına uygun bir şekilde Bar Deysân olarak vermektedir. Konuyla ilgili geniş bilgi için bk. Mustafa Öz, "Deysâniyye", *TDV İslam Ansiklopedisi*, İstanbul 1994, IX/270.

133 Metinde *Hulvan* geçmekle birlikte bunun muhtemelen yazım hatası olduğu düşünülmektedir.

şiddetiyle bilinir ve Belîh'e dökülür. Nehir, aylarca akar ancak yaz mevsiminde suyu kesilir. Bu nehrin şehrin kapısı tarafında, Hristiyanların her yıl ayin yaptıkları bir kilise vardır. Bir rivayete göre Bar Deysân, bu nehre atılmış, nehrin sahilinde bulunmuş ve burası ona nispet edilmiştir.

Roma krallarının on dokuzuncusu Commodus b. Antonius 12 yıl hüküm sürmüştür. Tabiplerin başı ve reisi, tabiplerin kendisine uyduğu ve kitaplarına güvendikleri, Hipokrat'ın kitaplarının açıklayıcısı ve onlara samimiyetle bağlı Câlînûs, Yunanlıların Ebergâmus (Pergamon/Bergama) şehrinde onun döneminde yaşamıştır. Câlînûs bunu, kitaplarının fihristinde kayıtlı *Ahlâku'n-Nefs* kitabında anlatmıştır. İskender ile bu Kral Commodus arasında 500 küsur yıl vardır. Câlînûs *Ahlâku'n-Nefs* kitabında bunu da anlatmıştır. Câlînûs'tan günümüze yani İskender'in 1267. yılı ve (miladi) 345/956 yılına kadar yaklaşık 700 küsur yıl vardır. Câlînûs, Mesih'ten yaklaşık 200 yıl sonra yaşamıştır. Onun zamanında Hristiyanlık, Romalılar, Yunanlılar ve diğer milletler arasında yaygınlaşmıştı. Nitekim Câlînûs, Hristiyan dindarları *Cevâmiu Kitâbi Eflâtûn fî's-Siyâse* kitabında anlatmaktadır. Çünkü o, dindar bir Hristiyan idi. [114] Câlînûs ile Hipokrat arasında yaklaşık 600 yıl vardır. Çünkü Hipokrat, İskender'den yaklaşık 100 yıl önce İlk Dönem Fars hükümdarlarından Ertahaşt döneminde yaşamıştır. Bana göre Ertahaşt,¹³⁴ Behmen b. İsbendiyâz (İsfendiyâr) b. Keybüştâsb (Güştâsp) b. Keyluhrasb (Luhrasb)'tır. Câlînûs bunu, *Eymân-u Hipokrat* kitabının tefsirinde anlatmaktadır. Bu kitabı Arapçaya tercüme eden ve şerh eden Huneyn b. İshâk'tır. Câlînûs burada şöyle anlatmaktadır: Ertahaşt, Fars hâkimiyeti altında bulunan Yunanlıların topraklarındaki Gus (Kos/İstanköy) şehrindeki valisine birini gönderdi. Fars hükümdarı validen, Hipokrat'a çok hediye vermesini ve saygı göstererek onu kendisine göndermesini emretti. Çünkü Farslarda o dönemde "Mûtân" denilen bir çeşit veba hastalığı ortaya çıkmış-

134 Hipokrat'ın İran Kistrâsı I. Erdeşîr (Pers İmparatoru I. Artaxerexes, MÖ. 465-424) tarafından bir veba salgını münasebetiyle İran'a davet edildiğine göre Ertahaşt, Mes'ûdî'nin zannettiği gibi, Behmen değildir. Bk. Esin Kahya, "Hipokrat", *TDV İslam Ansiklopedisi*, İstanbul 1998, XVIII/120.

tı. Hipokrat bunu kabul etmedi. Çünkü o, Yunanlıların düşmanı olduğu için Farsları tedavi etmeyi uygun görmüyordu.

Mes'ûdî dedi ki: Hipokratlar üç kişidir: Birisi, Câlînûs ve başkalarının tercüme ve şerh ettiği, tıpla ilgili yazılmış kitapların yazarıdır. Onun *Kitâbu'l-Fusûl*, yeni hastalıklarla ilgili *Kitâbu Takdîmetü'l-Ma'rife*, hastalıklara karşı önlemlerle ilgili *Kitâbu Mâü's-Şeîr*, iklimler ve bölgelerle ilgili *Kitâbu Ebteditma/Ebîzimyâ* ve onun metodunda, ona nispet edilen başka kitapları vardır. Seklâbiyûs (Asklepios) soyundandır. Yunanlılar tarafından kutsal görülen ve mabedi bulunan bir kişidir. Seklâbiyûs, Ebellûn (Apollon) soyundandır. Onun hikmet ve felsefesi aynı şekilde kutsal görülüyordu ve bazı adalarda onun da mabedi bulunmaktaydı. Hristiyanlığın ortaya çıkışından önce, Yunanlıların döneminde insanlar oraya gidip hac yapıyorlardı. Eflatun ruhla ilgili *Fedon* isimli kitabında ondan bahsetmiştir. Hipokratlardan diğer ikisi de ilkinin soyundandır. Çünkü büyük Hipokrat'ın iki oğlu vardır. Onlardan birisi Tassus (Thessalus) ve diğeri Dracon'dur. O ikisinden her birinin, dedesinin ismini taşıyan Hipokrat isminde oğlu vardı. Önceki ve sonrakilerden pek çok kişi bunu söylemiştir. Bunlardan birisi de Câlînûs'un görüşleriyle ilgili iki oğlu İshâk ve Dâvûd'a soru cevap metoduyla yazdığı *Üstuksat* kitabında bunu ifade eden Huneyn b. İshâk'tır.

[115]

Roma krallarının yirmincisi Kayser Pertinaks 3 ay, yirmi birincisi Kayser Julianus 2 ay, yirmi ikincisi Severus 17 yıl hüküm sürmüştür. Onun döneminde Yahudi ve Hristiyanların öldürülmesi, işkence ve sürgünü yaygınlaştı. O, Mısır ülkesine gitti ve İskenderiye'de "İlahlar Mabedi" denilen büyük bir mabet yaptı.

Roma krallarının yirmi üçüncüsü Antonius 6 yıl, yirmi dördüncüsü Macrinus 1 yıl 2 ay, yirmi beşincisi II. Antonius 4 yıl, yirmi altıncısı *Mamiyâs* lakaplı Aleksander 13 yıl, yirmi yedincisi Maksiminus 3 yıl, yirmi sekizincisi Pupienus 3 ay, yirmi dokuzuncusu Gordianus 6 yıl, otuzuncusu Kayser Philip 6 yıl hüküm sürmüştür. O, Hristiyanlığa davet edilmiş

ve olumlu cevap vermiştir. O, böylece daha önce tabi olduğu Sâbiî (Hanif/Putperest) görüşlerini terk etmiştir. Halkından pek çok kişi ona uymuş ve Hristiyan olmuştur. Fakat bu halkın gruplaşmasına ve dinî birliğin bozulmasına yol açmıştır. Ona muhalefet edenler içerisinde Decius isminde bir patrik, Philip'i öldürmüş ve hâkimiyeti ele geçirmiştir. Roma krallarının otuz birincisi olan Decius 2 yıl hüküm sürmüştür. Hristiyanların peşine düşmüş ve onlardan pek çok kişiyi öldürmüştür. Ondaki Ashâb-ı Kehf gençleri de korkup kaçmıştır. Onlar Efes şehrinin doğusunda oraya 1.000 zirâ mesafede bulunan Rum diyarı (Anadolu) Haves diye bilinen bir dağda kalmışlardır. Efes, Akdeniz'e sahil bir şehirdi. Günümüzde ise şehir sahilten uzak kalmış, tahrip olmuş ve yaklaşık bir millik mesafede yeniden (Selçuk) kurulmuştur.

[116] Mes'ûdî dedi ki: Bu kitaptan bir önceki *el-İstizkâr limâ Cerâ fî Sâli'î'l-A'sâr* isimli kitabımızın Roma krallarıyla ilgili bölümünde, insanların Ashâb-ı Kehf ve Rakîm ile onların yerleri konusundaki ihtilaflarını; Ashâb-ı Rakîm'in onlar olup olmadığını; bazılarının, Rakîm Ashabı'nın Rum ülkesinde Ammûriye¹³⁵ ve Nîkiyye (İznik) arasında yer alan Hârimî adlı bir mağarada olduğu görüşünü; Güneş'in doğuşu ve batışı esnasında mağaraya nasıl vurduğunu; bununla ilgili açıklama ve izahın sebebini; Halife Vâsik'in Münecim Muhammed b. Mûsâ b. Şakir'i oraya gönderişini ve onun orada şahit oldukları hususları anlattık.

Mes'ûdî dedi ki: Astronomi, yön ve taraflarla ilgilenen ve gök cisimlerinin bu âleme etkileriyle ilgilenen insanlar; Güneş'in, doğuşu ve batışı esnasında, onların mağaralarına kuzey taraftan vurmasıyla ilgili birçok söz söylemişlerdir. Onlardan birisi şöyledir: Yengeç Dönencesi'nin kuzeyinde, 24 dereceden daha üstte olan enlemlerdeki her yerde, kapısı kuzeye bakan her ev bu şekildedir. Güneş, doğduğunda kapının sağından vurmaya başlar, tepedeyken evin arkasına geçer; batarken ise evin sol tarafından vurur. Ashâb-ı Kehf Mağarası'nın olduğu

135 Amorium, Afyonkarahisar ilinin sınırları içinde, Emirdağ ilçe merkezine 13 km uzaklıkta bir antik kenttir.

yer, çok kuzeydedir; kapısı da kuzeye doğrudur. Onlar, Ashâb-ı Kehf'in şehri Efes, beşinci bölgede, batıdan boylamı 57, enlemi ise 38 derecedir, derler. Allah Teâlâ'nın bu mağarayı insanlar için, onlara değer vermek ve âlemlere bir işaret olması adına, söylediğimiz gibi kuzeye doğru yaratmış olması mümkündür. Rab'bimiz bunu şu âyet-i kerimesiyle haber vermektedir: *"Şayet sen orada bulunsaydın şu manzaraya şahit olurdun: Güneş doğup yükselirken mağaranın içine değil sağ tarafına vurup geçiyor, batarken de yine onların üzerine doğrudan vurmaksızın sol taraftan yalayıp geçiyor. Onlar ise mağaranın dip tarafındaki geniş alanda uyuyorlar. İşte bu, Allah'ın sınırsız kudretinin göstergelerinden biridir. Allah kime hidayet ederse o doğru yola erişmiştir. Kimi de dalalette bırakırsa ona yardım edip yol gösterecek kimse bulamazsın."* (Kehf, 17).

Roma krallarının otuz ikincisi Kayser Gallus 2 yıl hüküm sürmüştür. İdarede kardeşi Julianus ona eşlik etmiştir. Otuz üçüncüsü *Aryânûs* lakaplı Kayser Gallienus 15 yıl hüküm sürmüştür. Otuz dördüncüsü II. Claudius 1 yıl hüküm sürmüştür. [117] Onun döneminde Mani ortaya çıkmıştır. Düalist ashabından Mâneviyye (Maniheizm) ona nispet edilmiştir. Onun sözü, bu kitabın daha öncesinde, İkinci Dönem Fars hükümdarları yani Sâsânîlerin haberleriyle ilgili bölümün Sâbûr (Şâpûr) b. Erdeşîr kısmında; Mani'nin öldürülmesi de Behrâm b. Hürmüz b. Sâbûr (Şâpûr) kısmında özet olarak, önceki kitaplarımızda ise ayrıntılı ve açıklamalı bir şekilde geçmiştir. Maniheistlerin Mani'nin, İsa Mesih'in vaat ettiği *Faraklit* olduğu görüşü de geçmişti. Mani'nin bu konuda *Cibille*, Arapçaya tercüme edilmiş *Şapuragan* ve *Sifru'l-Esfar* vd. kitaplarında söyledikleri; Mâneviyye (Maniheizm), Deysâniyye, Merkiyûniyye vb. düalistler ile başka filozofların ilk prensiplerle ilgili delilleri geçmişti. Mani, birçok kitabında Merkiyûniyye ve Deysâniyye'den bahsetmiş, *Kenz* adıyla Arapçaya tercüme edilen kitabının bir bölümünü Merkiyûniyye'ye, *Sifru'l-Esfar* kitabının bir bölümünü de Deysâniyye'ye tahsis etmiştir. Başka kitaplarda da onlardan bahsetmiştir. Biz tüm bunları, onların Mani'den önce olduğunu göstermek için anlattık. Çünkü Mani'yi,

onun taraftarlarını, görüşlerini, fırka, mezhep ve dinlerini hiç bilmeyenler o ikisinin Mani'den sonra olduğuna inanmaktadırlar.

Roma krallarının otuz beşincisi Aurelianus b. Claudius 6 yıl, otuz altıncısı kendisini idarede destekleyen kardeşi Forus ile birlikte Tacitus 9 ay, otuz yedincisi Probus 9 yıl, otuz sekizincisi Carus 2 yıl 5 ay, otuz dokuzuncusu Diocletianus 17 yıl hüküm sürmüştür.

Roma krallarının kırkıncısı Maksiminus ve idarede ortağı Maksitiyus b. Maksiminus; birçok olay ve büyük savaşlardan sonra ülkeyi ikiye ayırmışlardır. Biz bunları *Ahbâru'z-Zemân ve men Ebâdehu'l-Hıdsân mine'l-Ümemi'l-Mâziye ve'l-Ecyâli'l-Hâliye ve'l-Memâliki'd-Dâsire* isimli kitabımızda anlattık. Maksiminus Şam, onun ardındaki Cezîre bölgesi ile Rum ülkesinin bir kısmına; Maksitiyus Roma şehrine ve ona bağlı

[118] Frank ülkesine sahip olmuştur. Bizanitiya (Bizans) ve ardındaki yerlere o ikisiyle birlikte Kostantin'in (Konstantinos) babası Kostans sahip olmuştur. Sonra Kostans ölünce buraların yönetimi eşi Helena'dan doğma oğlu Kostantin'e geçmiştir. Kostantin, Maksiminus ve Maksitiyus ile Roma ve başka yerlerde uzun savaşlar yapmış, bu savaşlar Maksiminus'un ölmesi ile sonuçlanmıştır. Maksitiyus da görevden el çekmiştir. O ikisinin krallık süresi yaklaşık 9 yıldır.

Ebü'l-Hasan Ali b. Hüseyin b. Ali el-Mes'ûdî dedi ki: Roma krallarının bu ilk dönemi, *ilk Hanifler* de denilen *Sâbiîler* dinine mensupturlar. Onlar 40 tanedir. Sâvün İskenderânî'nin (İskenderiyeli Theon) zîc/astronomi cetveline göre Augustus'tan Kostantin b. Helena'ya kadar onların sayısı 29'tur. Augustus'tan Kostantin'in babası Kostans'a kadar bu krallar, Ceyumert'ten Erdeşîr'e kadar ilk Fars hükümdarları ve grupları gibidir. Onların tarihlerinde problem, sayılarında ihtilaf vardır. Süreleri tam olarak tespit edilememiştir. Hristiyanlığını ortaya koyan ve bu uğurda savaşan Kostantin'den itibaren onların tarihine güvenilebilir. Aynı şekilde Hükümdar Erdeşîr b. Bâbek'ten itibaren senelerinin tarihine, hükümdarlarının

dönemleriyle ilgili tarihlere güvenilebilir. Biz, onların hükümdarlarının sayısı ve dönemlerinin süresiyle ilgili elimizden geleni yaptık. Şimdi kitabımızın yazılış tarihi olan 345/956 yılına kadar, İslam'ın doğuşunun önce ve sonrasını kapsayan Roma krallarının ikinci dönemi olan Hristiyan kralları anlatacağız.

Hristiyanlar Dönemi

Roma Krallığı'nın İkinci Dönemi: Hristiyanlar Dönemi
Onların Tarihleri, Sayıları, Onların Döneminde
Gerçekleşen Dinî ve Siyasi Önemli Olaylar

[119]

Bu dönemin krallarının ilki Kostantin b. Kostans'tır. Annesi Helena ile tanınır ve daha önce ifade ettiğimiz gibi ona nispet edilir. O, 32 yıl 3 ay hüküm sürmüştür. O, Hristiyanlık dinine girdiğini ortaya koyan bir kraldır. O, Hristiyanlık kabul edilinceye ve ülkede yayılincaya kadar savaşmıştır. *el-İstizkâr limâ Cerâ fî Sâlifi'l-A'sâr* isimli kitabımızda onun Hristiyan olma ve Haniflerin görüşlerini terk etme sebebi konusundaki görüş ayrılıklarını, Haniflerin onun bedenindeki alaca hastalığının ortaya çıkışı üzerine onu tahttan indirme konusunda hem fikir olmalarıyla ilgili görüşleri anlattık. Çünkü Haniflerin inançlarına göre asıl, ibadetlerinde vacip olan, böyle bir kişinin krallığa uygun olmadığıdır. Kral, Hristiyanlık dinini yayan kişilere yardım etmiş, yakın çevresi ve kendisine bağlı olanlarla birlikte kendisine muhalefet edenlere galip gelmiş ve Hristiyanlığı yaymıştır. Çünkü Hristiyanlıkta, söz konusu hastalığı olan birisinin kral olmasında mahzur yoktur. Bazılarının bu konudaki görüşü şöyledir: O, hastalığını gizlemiş ve sadece Hristiyanlığını gizleyen vezirlerinden birisine açıklamış ve bu sebeple krallıktan indirilmesinden endişe ettiğini ona bildirmişti. Vezir, Hristiyanlıkta kral olabileceğine dair ona garanti vermiştir. Kral, etrafındaki düşmanlarına karşı yedi yıldız yani Güneş, Ay ve beş yıldızın yeryüzündeki temsilcisi olan yedi put adına askerlerini defalarca gönderdi. Sâbiîler kurbanlarını bu putlara sunuyorlar ve ibadet ediyorlardı. Askerler her seferinde son derece zayıf bir hâle düştükten sonra, yenilmiş ve mağlup bir şekilde dönüyorlardı. Vezir,

putları küçümsedi, onlara ibadeti uygun görenleri ayıpladı. Bu şekilde vezir, Kral'ı Hristiyanlığa girmeye yönlendirdi, o da Hristiyan oldu. Kral'ın Hristiyanlığı benimseme sebebiyle ilgili Hristiyanların görüşü ise şöyledir: Kral, Bürcân (Tuna [120] Bulgarları) ile savaşırken rüyasında, savaş esnasında gökyüzünde ışık saçan bir haçın ortaya çıktığını gördü ve rüyasında kendisine “Düşmanına karşı haçla yardım iste ki sana yardım edilsin. Bayrakların ucuna mızrak ucu takar gibi haçlar tak.” denildi. Düşmanları onu yenerken Kral, denilenleri yaparak onlara karşı galip geldi. Böylece Kostantin, Hristiyan oldu. Onlardan bazıları da onun uyanırken bunu gördüğü görüşündedir. İki tarafın bunlar dışındaki görüşlerini açıklayarak ve ayrıntılarıyla anlattık.

Kostantin'in krallığının 3 yılı bittiğinde, Azak (Maytus) Denizi'nden¹³⁶ suyunu alan boğazın kenarında Kostantiniye şehrini kurdu. Bu dönemde söz konusu deniz, Hazar olarak bilinir ve Akdeniz, Şam ve Mısır'a kadar ulaşır. Onun şehri kurduğu yer, Bizans bölgesinde Tâblâ¹³⁷ diye bilinir. Kral, onu çok korunaklı ve sağlam yapmıştır. Orayı kendi ismine nispet edilen bir başkent yapmış, ondan sonra günümüze kadar Roma kralları da orada kalmıştır. Ancak kitabımızın yazıldığı bu dönemde Romalılar onu “Bûlin” diye isimlendiriyorlardı. Büyüklüğünden dolayı oranın *kralliyet yurdu* olduğunu anlatmak istedikleri zaman ona “İstan-bûlin” diyorlardı. Kostantiniye ifadesi kullanmıyorlardı. Sadece buraya Araplar, Kostantiniye (İstanbul) derlerdi.

Kostantiniye (İstanbul); Rum, Frank, Slav, Endülüs ve kuzeyde, uzakta yaşayan milletlerin yurtlarını birleştiren büyük bir kıtadadır. Doğusundan Horasan vb. Türk ülkelerinden Hindistan ile Çin'e kadar birleşmiştir. Hazar Denizi diye bilinen Azak (Maytus) Denizi'nden suyuna alan (İstanbul) boğazının suyu, üç taraftan şehri kuşatır ve Akdeniz'e dökülür. Bir

136 Karadeniz kastedilmektedir. Bk. Arapça asıl metin s. 59.

137 Tâblâ, Diyârırûm'a (Anadolu) bağlı 14 yerleşim yerinden, İstanbul Boğazı'nın batı tarafında bulunan, Rum krallarının oturduğu ve yoğun ticarete sahip bir bölgedir. Müellifi meçhul, *Hudûdu'l-Âlem mine'l-Meşrik ile'l-Mağrib*, Kahire 1423, I/184.

rivayete göre de doğu ve kuzeyden kuşatır, diğer iki tarafı yani batısı ile güneyi karadır. Boğazın uzunluğu 360, bir rivayete göre 330 mildir. İslam bölgelerinin Şam, Cezîre vb. tarafından gelen kimseler için üzerinde 6 geçit bulunmaktadır.

Birinci Geçit: Akrûblâ (Akropolis/Damalis/Üsküdar) diye bilinir. Orada boğazın uzunluğu bir mildir. Burada Sâbü-ru'l-Cünûd b. Erdeşîr konaklamış ve Kostantiniye'yi kuşatmıştır. Orada bir ateşgede kurmuş, buradan ayrılırken Romalılara ona dokunmamalarını şart koşturmuştur. Mehdî dönemine kadar bu ateşgede kalmış, sonra tahrip edilmiştir. Ondan sonra bir savaşta Fars hükümdarı Enûşîrvân b. Kubâz orada konaklamış ve oraya bir nehir akıtmıştır. Üzerine de değirmenler dikmiştir. Boğazın bu bölümüne taşla bir set yapmak istemiş ve öbür tarafa geçmek için kumu yığmıştır. Ancak suyun Ha- [121] zar Denizi'nden Şam ve Mısır denizi olan Akdeniz'e şiddetli akmasından dolayı su onu alıp götürmüştür.

İkinci Geçit: *Afğâtî* denilen bu kısım, bir önceki geçitten yaklaşık 30 mil uzaklıktadır. Şam tarafından bu tarafa genişliği 9 mildir. Bu, İslam ülkelerine hareket etmek istediklerinde Roma askerlerinin kullandığı geçittir.

Üçüncü Geçit: *Senkera* diye bilinen bu kısım ile Afğâtî kısmı arasında yaklaşık 30 mil bulunmaktadır. Bu kısmın genişliği 12 mildir. Burası ile Nîkıyye (İznik) şehri yakındır.

Dördüncü Geçit: Filâs diye bilinen bu kısım ile Senkera arasında 8 mil vardır. Şam uç bölgesi (Anadolu) tarafından Trakya askerî eyalet (bent/thema) tarafına genişliği yaklaşık 40 mildir. Rum esirler, Müslüman esirlerle değiştirilmek istendiği zaman Lâmes'e (Limonlu/Erdemli)¹³⁸ buradan geçirilirdi. Çünkü burası, esirleri ürperten geniş bir geçittir.

138 Esir değişiminin yapıldığı yer bir kaledir. Bu kale, Limonlu yerleşiminin batısında bulunur, kuzeyinden geçen Lamas Irmağı'na 120 m, Silifke-Mersin kara yoluna 262 m, denize ise 325 m uzaklıktadır. Silifke-Mersin arasında yer alan kalenin Mersin'e uzaklığı 37 km, Silifke'ye uzaklığı ise 22,5 km'dir. Hasan Buyruk, "Ovalık Kilikya'da Bir Bizans Sınır Savunma Yapısı: Lamas Kalesi", *Uluslararası Sosyal Araştırmalar Dergisi*, Cilt: 6, Sayı: 25, s. 157.

Beşinci Geçit: *Lebâdû* diye bilinir. Onunla Filâs kısmı arasında 20 mil vardır. Şam uç bölgesi (Anadolu) tarafından Trakya askerî eyalet tarafına genişliği yaklaşık 20 mildir. İslami Dönem'de buradan geçerek Kostantiniye'yi muhasara eden, babaları hükümdar ve halife olan üç emîr bulunmaktadır. Onlardan birincisi Yezîd b. Muâviye b. Ebû Süfyân, ikincisi Mesleme b. Abdülmelik b. Mervân, üçüncüsü Hârûnürreşîd b. Mehdi'dir.

[122] Altıncı Geçit: *Ebidû* (Abydos) diye bilinir. Mısır ve Şam Denizi yani Akdeniz'e dökülen boğazın ağzıdır. Başlangıcı, Hazar Denizi diye bilinen Azak Denizi'dir (Karadeniz). Başlangıç yerinde genişliği yaklaşık 10 mildir. Orada Kûzkâne ve diğer Rus milletlerinin gemilerinden bu denize gelen kimseleri engelleyen Müsennat isminde Rum şehri bulunmaktadır. Rumlar onlara *kızıl renkliler* anlamında "Rusya/Rus" derler. Günümüze kadar Ermeniler, Bulgarlar ve diğer Sakâlibe (Slavlar) milletleri, Peçenek Türkleri vb. milletlerin çoğu Rum milletine dâhil edilmiştir. Rumlar, onların çoğunu Şam uç bölgelerindeki kalelerde topladılar ve onları kendilerine hasım olan ve ülkelere etrafındaki Bürcân (Tuna Bulgarları) ve başka milletlere karşı set yaptılar. Ebidû (Abydos), Kostantiniye tarafından değil de Şam ve Cezîre (Anadolu) tarafından boğazın kenarında bir şehirdir. Bu geçitten Kostantiniye'ye 200 Roma mili, bizim milimizle yaklaşık 120 mil mesafe bulunmaktadır. Ebidû Geçidi'nde iki dağ vardır: Birisi, Ebsîk (Opsikion) yerleşim yeri (Anadolu) tarafında, diğeri Trakya yerleşim yeri (Avrupa) tarafında. Her bir dağda gemileri gözetleyen 20 bekçi bulunmaktadır. Onlar, buradan giriş çıkış yapan gemileri kontrol etmektedirler. Orada bir taraftan diğer tarafa, demirden iki direğe bağlı açılıp kapanan demir bir zincir bulunmaktadır. Bu, Şam uç bölgesi, Şam ve Mısır'dan Bizans'la savaş yapmaya gelen Müslüman filosunun, Kostantiniye'yi kuşatmak amacıyla kullandıkları boğaza giriş kapısıdır. "Üstûl" (Filo) kelimesi *savaş gemileri topluluğunu* ifade eden Rumca bir kelimedir.

Biz önceki kitaplarımızda Kostantiniye'nin kurulma sebebi ve bu konudaki farklı görüşleri anlattık. Boğazın arkasın-

da Bürcân'ın (Tuna Bulgarları) toprağı vardır ve Kostantin, Bürcân Kralı'na karşı hile yapmıştır. Çünkü Kostantin, bölgeyi ve yerin sağlamlığını bilmektedir ve şehrin kurulmasına izin vermiştir. Şehrin havası, suyu ve toprağı gibi özelliklerinin kötülendiğı; şehrin atlarının ülkenin neminden ve kötü kokusundan dolayı akciğerlerinin hasta olması sebebiyle ne üredikleri ne de kişnedikleri; bir rivayete göre ise bunun orayla ilgili bir tılsım olduğı gibi tüm haberleri ve başka rivayetleri de önceki kitaplarımızda anlattık.

Kostantin'in idaresinin 20. yılında Roma ülkesinde Nîkiyye (İznik) şehrinde I. Sinhûds (sinod/konsil)¹³⁹ vardı. Bu kelimenin anlamı, *toplanılan yerdir* (el-mecme'). Orada ayin (kuddâs)¹⁴⁰ yapılır. Bu toplantıda 2.048 tane, görüşleri farklı üskuf hazır bulunmuştur. Onlardan aynı görüşte olan 318 tanesi yetkili olarak seçildi ve onlar Arius İskenderânî'yi aforoz ettiler. Hristiyan Ariusçular onun ismine nispet edildi. Bu toplantıda Melkiyye,¹⁴¹ Ya'kûbiyye ve Ibâd yani Nestûriyye vb. diğerk Hris- [123] tianlar, hemfikir oldukları iman ve her gün ayinde (kuddâs)

139 Konsil (concile, council) kelimesi terim olarak, özellikle Katolik Hristiyanlıkta inanç, ahlak ve disiplin konularındaki problemleri karara bağlamak üzere davet edilen Katolik Kilisesi Piskoposlar Kuruluna verilen addır. Aynı anlamdaki Grekçe *sunodos*, Latince *synodustan* gelen *sinod* (synode) ise Batı Kilisesinde önceleri konsille eş anlamlı olarak kullanılırken günümüzde piskopos veya başpiskopos tarafından piskoposluk bölgesinin problemlerini çözmek üzere toplanan ve din adamlarından oluşmuş mahallî kurulu ifade etmekte, bizzat piskoposların oluşturduğu kurula ise konsil denilmektedir. Ömer Faruk Harman, "Konsil", *TDV İslam Ansiklopedisi*, İstanbul 2002, VI/175.

140 İlahi varlığa/Tanrı'ya yakınlaşmak için Hristiyanlarca her gün yapılan duadır. Bk. Arapça asıl metin s. 136.

141 Melkiyye veya Melkâiyye ismi önce V. yüzyılda Mısır'da, ardından Arap ve Ya'kûbî yazarların tesiriyle Yakın Doğu'da kullanılmış; başlangıçta Kadıköy Konsili taraftarı olan tüm Hristiyanları kapsarken daha sonra sadece İskenderiye, Kudüs ve Antakya patrikliklerinde Bizans ayin usulüne tabi olan Ortodoks Hristiyanları ifade etmeye başlamıştır. 1054 yılında kilisenin Katolik ve Ortodoks olarak ikiye ayrılmasına kadar bu iki ana kiliseye bağlı olanların tamamını ifade ederken, bölünmeden sonra Roma ile bağını sürdürenlere Katolik Melkâiler, İstanbul'un yanında yer alanlara Ortodoks Melkâiler denildi. Günümüzde ise *Melkâî* denilince sadece Bizans ritine bağlı Doğu Katolikleri anlaşılmakta, Grek Ortodoks Kilisesine mensup olan diğerleri için Ortodoks tabiri yeterli olmaktadır. Mustafa Sinanoğlu, "Melkâiyye", *TDV İslam Ansiklopedisi*, İstanbul 2004, XXIX/84-85.

dua etme esaslarını ortaya koydular. İçinde nafile ve farzların bulunduğu 40 tane kitapları vardı. Onlar Yahudilerin Fısıh (Pesah) Bayramı'ndan sonraki gün olan pazar gününün Hristiyanlar için Fısıh (Paskalya) Bayramı olması, böylece iki din mensuplarının bayramının aynı günde olmaması üzerinde ittifak ettiler. Bu konsildeki en üst ve başkan, Mısır'ın İskenderiye şehrinin patriği İskender idi. Onun Rumca ismi "Patriyârüküs" idi. Anlamı, *babaların reisi* idi. Patrik, bu kelimenin kısaltılmış hâlidir. Antakya Patriği Üstâs, Beytül-Makdis'in üskufu Mârkus, Roma Patriği Polyûs da hazır bulundular. Bu toplantı, Kral İskender'in 636. yılının 19 Haziranı'nda idi. Bir rivayete göre ise Kral Kostantin'in 19. yılıydı. Hristiyanların çoğu bunu Şemûn b. Kalûfâ'dan olduğunu kabul ederek ona nispet etmişlerdir.

Helena, günümüzde *Kıyâme* diye bilinen kiliseyi İliyâ'da inşa etti. Ertesi sabahı Fısıh (Paskalya) Bayramı'nın olduğu Büyük Cumartesi Günü'nde orada büyük bir ateş yanar. Helena, Beytül-Makdis şehrinin üzerinde yükselen Tûr-u Zeytâ (Zeytin Dağı) diye bilinen dağın üzerinde Kostantin Kilisesi'ni ayrıca kadın ve erkekler için birçok küçük kiliseyi de yaptırmıştır. Bu dağ, Yahudilerin kiblesinin karşısındadır. İliyâ şehri, tarihte görülmemiş bir şekilde mamur hâle getirilmiştir. Onun bu mamur hâli, İslam'dan önce Fars ordularının Şam ve Mısır'a sahip olduğu zaman orayı tahrip etmesine, kiliselerdeki ve diğer yerlerdeki insanların boyunlarını vurmalarına kadar sürmüştür. Bu, Fars Hükümdarı Kisrâ Pervîz ile Rum (Bizans) Kralı Phokas'ın olduğu dönemde gerçekleşmiştir. Bunları bu kitaptaki ilgili bölümde özet olarak anlatacağız. Önceki kitaplarımızda ise ayrıntılı bir şekilde anlatmıştık.

Hristiyanlar için kutsal "Tûr" yani dağlar dört tanedir:

Birincisi Allah Teâlâ'nın Mûsâ (as) ile konuştuğu ve ona *Tevrat*'ı indirdiği Tûr-u Sînâ'dır. O, Kulzüm'deki (Süveyş) şehire birkaç günlük, Kızıldeniz sahilindeki Râye'ye bir günden biraz fazla mesafededir.

İkincisi Tûr-u Sînâ dağına birkaç günlük mesafede Tûr-u

[124] *Hârûn*'dur.

Üçüncüsü yukarıda zikrettiğimiz *Tûr-u Zeytâ*'dır.

Dördüncüsü tamamı Melkiyye Hristiyanlarına ait olan Filistin ve Taberiye arasındaki *Tûr-u Ürdün*'dür. "Tûr" kelimesinin çoğulu "el-Etvâr", *dağlar* demektir.

Helena, Hıms Kilisesi'ni yaptırmıştır. Dört temel üzerine inşa edilmiş, dünyadaki harikulade yapılardan birisidir. Helena, Diyârımudar yurdundaki Ruhâ (Urfa) Kilisesi'ni de inşa ettirmiştir ve sözü geçen yer dünyadaki dört harikulade yapıdan birisidir. Helena, bu kitabımızın yazıldığı tarihte mevcut olan Ruhâ'nın (Urfa), Âmid (Diyarbakır) yolu üzerinde *Tell Fehhâr* diye bilinen bir köyündendir. Kostantin'in babası Kostans'ın haberini ve onun Helena'yı görür görmez onunla evlenme sebebini anlattık. Dünyanın dört harikası; Dımaşk Camii, İskenderiye Feneri, Sence Köprüsü ve bu kilisedir. Hristiyan tarih ve biyografi kitap yazarlarının bir grubu bu konuda hata etmişler ve Kostantin'in annesi Helena'nın Şam'a gelişinin, oğlu Kostantin'in idaresinin 7. yılında olduğunu zannetmişlerdir. Bu, büyük bir hatadır. Çünkü Kostantin, krallığının 20 yılı geçtikten sonra Hristiyanlık dinini benimsemiştir.

Mes'ûdî dedi ki: Gerek Hristiyanlığının öncesinde gerekse sonrasında Kostantin'in tarihi, biyografisi, din ve devlet yönetimi, onun dünyadaki gidişatı ve savaşlarıyla ilgili rivayetler vardır. Biz bunların tamamını *Ahbâru'z-Zemân ve men Ebâdehu'l-Hıdsân mine'l-Ümemi'l-Mâziye ve'l-Ecyâli'l-Hâliye ve'l-Memâliki'd-Dâsire*, onun ardından *Kitabu'l-Evsat, Mürûcû'z-Zeheb ve Meâdinü'l-Cevher* kitabının son nüshası ile *Fünûnu'l-Meârif ve mâ Cerâ fi'd-Dühûri's-Sevâlif* ve *el-İstizkâr limâ Cerâ fi Sâlihi'l-A'sâr* kitaplarımızda anlattık. Biz bu kitapta, bu konulara dikkat çekme ve bir giriş olsun diye asgari bilgiler anlatmaktayız.

Hristiyan Roma krallarının ikincisi Kostantin b. Kostantin b. Helena 24 yıl hüküm sürmüştür. Babası Kostantin, sağlığında iken onu veliaht yapmış ve onu Kostantiniye'ye, kardeşi Kostans'ı ise Antakya, Şam, Mısır ve Cezîre'ye vali tayin etmiştir. Bölgenin merkezini de Antakya olarak belirlemiştir. Diğer [125]

kardeşi Kostûs'u ise Roma ve onun ardındaki Frank ve Slav ülkeleri ile diğer bölgelere vali tayin etmiştir. Babası onun, Roma'da kalmasını sağlamıştır. Babaları, Kostantin'e itaat edeceklerine dair iki kardeşten söz ve ahit almıştır. Onun yönetimi, ölünceye kadar yolunda gitmiştir.

Kralların üçüncüsü, Helena'nın oğlu Kostantin'in kardeşinin oğlu Julianus 2 yıl hüküm sürmüştür. O, amcası ve amca oğlu döneminde Sâbiîlik dinine mensubiyetini gizlemekteydi. Kral olunca bunu açığa vurdu, Hristiyanlıktan döndü ve kiliseleri tahrip etti. Sâbiîlerin kabul ettiği, yüce cevherlerin ve semavi cisimlerin yeryüzündeki temsilcileri olan putları geri getirdi. Sâbiîlere göre onlar ilk sebep (yaratıcı) ile yaratılmışlar arasındaki ibadetlerdeki araçlardır. O, pek çok Hristiyan'ı öldürdü ve Hanifliğe dönmeyen kişileri ölümle cezalandırdı. O, Hanifliğe (putperestliğe) dönen kimseleri, buhurlu ateşe atılmaya ve putlar için kesilen hayvanlardan yemeye vb. zorlayarak imtihan ediyordu. O, çok güçlü ve askerleri çok bir kraldı.

Mes'ûdî dedi ki: Hükümdar Sâbûr (Şâpûr) b. Erdeşîr zamanında Julianus, Irak bölgesine gitti ve kendisine isabet eden kör bir okla öldü. Biz onun ve Bâbil hükümdarı Sâbûr'un (Şâpûr) ordusunun haberlerini, iki hükümdar arasındaki savaşları *Mürûcû'z-Zeheb* ve *Meâdinü'l-Cevher* kitabının yedinci bölümünde, Farsla ilgili konuda Sâbûr'un hükümdarlığı kısmında anlattık. Romalılar onu "Arbedîs" diye isimlendirirdi. Bu kelimenin manası *dininden dönendir*. Putperestler ise onu "Ûsbeyûs" diye isimlendirirdi. Bu kelimenin manası ise *dinine bağlı inanandır*. Hristiyanların hepsi onunla bağlarının olmadığını kabul etmekte ve bazıları ona "Büztâd/Apostat" (mürted) demektedir.

Roma krallarının dördüncüsü Yubyanus (Jovian) bir yıl hüküm sürmüştür. O, öldürülen Julianus'un vekiliydi ve onunla birlikte ordusunun içerisindeydi. Askerler onun, başlarına kral olmasını istediler. O da onların Hristiyanlığa dönmesi şartıyla bunu kabul etti. Askerler bunu kabul ettiler ve Hristiyan-

lık yeniden hâkim oldu. Yubyanus, Sâbûr ile aralarında geçen bazı olaylar ve barış antlaşmasından sonra Roma askerleriyle beraber Irak'tan ayrıldı. Biz bunları önceki kitaplarımızda anlattık. Kralların beşincisi I. Valentinianus 12 yıl 5 ay, altıncısı [126] Valens 3 yıl 3 ay hüküm sürmüştür. Yedincisi II. Valentinianus 3 yıl 4 ay hüküm sürmüştür. Ona idarede Gratianus destek olmuş ancak ondan önce ölüp gitmiştir.¹⁴² Kralların sekizincisi Büyük Tedos (Theodisius) 19 yıl hüküm sürmüştür. Tedos'un (Theodisius) anlamı *Allah'ın hediyesidir*. Onun döneminde II. Sinhûds'ta (sinod/konsil), Bizans ülkesinde Kostantiniye'de 150 üskuf bir araya geldi. Onlar, Makedonius'u, taraftarlarını ve kendisinden sonra onun görüşlerini benimseyecek patrikleri aforoz etmişlerdir. Bu konsilde reisler, İskenderiye Patriği Timotheus, Antakya Patriği Meletius, Beytû'l-Makdis Patriği Kiril (Cyril) idi. Bu konsildeki ilk patrik, Beytû'l-Makdis'in ilk patriği idi. Daha önce oradakilerin hepsi üskuf idi. Patrikler ise dört kürsînin sahibidirler:

Birinci Patrik Kürsîsi, havarilerin reisi ve Hz. İsa'nın halifesi Petrus'un bulunduğu Roma şehrinde dir. İkincisi, Dört İncil'den birisinin sahibi Markos'un bulunduğu Mısır'daki İskenderiye şehrinde dir. Üçüncüsü ilk patriği Mitrofanis olan Bizans ülkesindeki Kostantiniye'dedir. Onu, Hristiyanlığın esaslarını tespit eden 318 üskuf, daha önce sözü geçen Nîkiyye (İznik) şehrindeki konsilde kurmuştur. Dördüncüsü de aynı şekilde Petrus'a ait olan Antakya'dakidir. Petrus, Roma şehrine gittiğinde bu kürsîdeki yerine Vazius'u (Euodios/Evodus) bırakmıştır. Günümüzde, bu kitabın yazıldığı 345/956 tarihinde, patrikler beş tane olmuştur. Hepsisi de Melkiyye'ye mensuptur. Nîkiyye'deki (İznik) 318 üskuf ile gerçekleştirilen I. Sinhûds (sinod/konsil) ile bu toplantı arasında 56 yıl vardır. Bu konsilde İskenderiye Patriği Timotheus, Mısır ve İskenderiye ülkesindeki düalist patrik, üskuf ve rahiplere, düalist

142 Mes'ûdî, zaman zaman bazı kişilerin ölümü için heleke/helekû ifadesini kullanmıştır. Müslümanlardan Ukl ve Ureyne kabilesinden kısas gereği öldürülenler ile Yezîd b. Muâviye için de bu ifadeyi tercih etmiştir. Biz bu ifadeyi, normal ölümü ifade eden kelimelerden ayırmasını göstermek amacıyla ölüp gitmiştir diye tercüme ettik.

[127] görüşlere sahip olanlar bilinsin diye et yemeyi serbest bırakmıştır. Çünkü düalistler et yemekten sakınıyorlardı. Buna rağmen Mısır ve İskenderiye dışındaki Roma, Antakya vb. yerlerdeki patrik, üskuf ve rahipler et yemekten sakındılar, bunun yerine çile çekmek adına balık yediler. Çünkü “dinleyiciler”¹⁴³ hariç düalistler ne et ne de balık yerlerdi. Dinleyiciler ise eti de balığı da yerlerdi. Onlardan bazıları ise eti değil de sadece balığı yerdi.

Mes'ûdî dedi ki: Tedos'un (Theodisius) hâkimiyetinin 8. yılında, bu kitapta Roma Krallarının İlk Dönemi konusunda daha önce sözünü ettiğimiz Kral Decius'tan kaçan Ashâb-ı Kehf gençleri ortaya çıktılar. *Fünûnu'l-Meârif ve mâ Cerâ fi'd-Dühûri's-Sevâlif* kitabımızda; onların haberini, onlarla ilgili söylenenleri, onların yerinin Akdeniz sahilinde İzmir şehrinin ötesinde Efes şehri veya Rum ülkesindeki Kurra'nın arkasındaki Harmî diye isimlendirilen Hûte veya kendisine işaret edilen başka bir yer olup olmadığı konusundaki ihtilafı, Kral Tedos'un (Theodisius) haberini, krallığın ona geçişini ve onun öncesi ile sonrasına dair haberleri anlattık.

Roma krallarının dokuzuncusu Arkadios b. Tedos (Theodisius) 13 yıl hüküm sürmüştür. Onuncusu, Büyük Tedos'un (Theodisius) oğlu Küçük Tedos, 42 yıl hüküm sürmüştür. Onun yönetiminin 21. yılında, III. Sinhûds (sinod/konsil) Efes şehrinde, Kostantiniye Patriği Nestûrus'la alakalı olarak gerçekleşti. O, 4 yıldır bu kürsîdeydi. Bu konsilde 200 üskuf hazır bulundu. Başlarında ise İskenderiye Patriği Cyril, Roma Patriği Kalestus (Caelestinus) ve İliyâ Patriği Bulaniyus vardı. Hepsi Nestûrus'u aforoz ettiler, ondan uzak olduklarını ilan ettiler ve onu sürdüler. O da Yukarı Mısır'a gitti ve Ehmîm ve Bülyenâ'da¹⁴⁴ ikamet etti. Sîfleh isminde, bu kitabın yazıldığı günümüzde dahi yeri bilinen bir köyde vefat etti. Melkiyye,

143 Kurallara uyma noktasında Maniheist cemaat, tam anlamıyla kurallara bağlı kalan *seçkinler*, kurallara tam olarak riayet etmeyen ve halkın ekserisini oluşturan *dinleyiciler* olmak üzere ikiye ayrılır. Şinasi Gündüz, “Maniheizm”, *TDV İslam Ansiklopedisi*, İstanbul 2003, 27/576.

144 Ebşûye de denilen, Mısır'ın batı tarafındaki bir köydür. Yâkût el-Hamevî, I/73.

Hristiyan Ibâdîlerini (Nestûrîler) ona nispet ettiler. Bunlar Doğululardı ve onları küçümsemek için böyle yaptılar ve onlara *Nestûrîler* ismini verdiler. Günümüzde Doğuluların patrikliği, Irak bölgesinde Medâin şehrindeydi. Başlarında Dâd-yeşû' vardı ve sorumlu olduğu ülkeler Fars Hükümdarlığı'na ait olanlardı. [128]

Mes'ûdî dedi ki: Ibâd'ın (Nestûrîler) anlattığına göre Kral Tedos (Theodisius), Antakya Patriği Yuhannâ ve üsküflarına, Nestûrus ve İskenderiye Patriği Kiril (Cyril) arasındaki ihtilafı incelemek üzere Efes şehrine gitmelerini mektupla bildirdi. Nestûrus ve taraftarları ile Kiril ve taraftarları orada bir araya geldiler. Kiril başı çekti ve Nestûrus, aralarında hakemlik yapmak üzere belirlenen Antakya Patriği Yuhannâ gelmeden önce aforoz edildi. Nestûrus, Kiril'in hilesini, pervasızlığını ve haktan sapmaya çalıştığını görünce toplantıdan ayrıldı ve "Dindarlık, tartışma, hile ve baş olma arzusuyla olmaz." dedi. Antakya Patriği Yuhannâ oraya gelince Kiril'in yaptığı hileyi anladı. Kiril'in Nestûrus'a yaptığını ve onun aforoz edilmesini kabul etmedi. Yuhannâ, Nestûrus ve Kiril'in yazılarının okunması esnasında Kiril'inkini kabul etmedi. Nestûrus'un görüşünü ve güvenilirliğini onayladı, Kiril'in görüşünü reddetti. Onun görüşünün gerçeğe aykırı olduğunu, o görüşe sahip olmanın ve onu benimsemenin hiç kimseye caiz olmadığını beyan etti. Yuhannâ Antakya'ya döndü. Olanları, Kiril'in kralın yakın çevresine birçok mal vererek Nestûrus'a karşı hile yaptığını ve onu aforoz ettiğini, Nestûrus'un aforozunun devam ettiğini Doğu Patriği'ne yazıyla bildirdi. İşte bu olay, Doğu Hristiyanları ile Batı Hristiyanları arasındaki ihtilaf sebeplerinin bir tanesi oldu ve aralarındaki düşmanlığa, savaşa ve kan dökmeye sebep oldu.

Ibâd'ın (Nestûrîler) anlattığına göre; Mesih'in göğe çekilmesinden ve 12 havariden biri olan Tomâ'dan¹⁴⁵ yaklaşık 30 yıl sonra, Hristiyanlar arasında ihtilaf oluşmadan önce, ilk zamandan beri Doğu Kürsîsi'ne oturan Süryânî patriklerinin ilki, 70

145 *Müteşekkik* lakaplı, Matta İncil'inde ismi geçen on iki havariden birisidir. Ca'ferî, I/487, 3. dipnot.

elçiden biri olan (selîh)¹⁴⁶ Edde Ber Mârî'dir. O, Medâin, Deyrukunnâ, Kesker ve Sevâd bölgesindeki başka yerleri Hristiyanlaştıran kişidir. O, iki tane kilise yaptırmıştır. Birisi o gün Fars'ın başkenti Medâin'deydi. Orayı kendisinden sonra gelen patriklerin kürsîsi hâline getirdi ve bir patriğin atanması için bu kiliseden olması şartını getirdi. İnşa ettiği diğer kilise ise kendi mezarının da bulunduğu Deyrukunnâ'dadır. Biz önceki kitaplarımızda Fars Hükümdarı Sâbûr'un (Şâpûr) Doğu Hristiyanlarını Mecûsî olmaya zorlaması ve onların bundan geri [129] durması üzerine Sâbûr'un onlardan yaklaşık 200 bin kişiyi öldürmesiyle ilgili vb. haberleri anlattık. Melkiyye'nin anlattığına göre Nestûrus'un görüşleri tamamen kaybolmuş ancak Nusaybin Mitrânı Bersûmâ tarafından ihya edilmiştir. O, Doğu Hristiyanlarını ona çağırdı ve onlar da bu görüşlere tabi oldular.

Mes'ûdî dedi ki: Bu konsilde Nestûriler, Melkiyye'ye muhalefet ettiler ve onlardan ayrıldılar. Kostantiniye şehrinde bir araya gelip Makedonius'u aforoz eden 150 üskuf'un bulunduğu İkinci Konsil'den, 200 üskufun Efes şehrinde bir araya geldiği bu konsile kadar 51 yıl geçmiştir. Bu Tedos'un (Theodisius) döneminde, Hristiyanlar arasında din ve devletle alakalı olaylar gerçekleşmiştir. Bu hadiselerden birisi, "Altın Ağız" diye bilinen Kostantiniye Patriği Yuhannâ'nın, zenginlerin cömertliğiyle ilgili verdiği bir hükümden dolayı devlet tarafından sürülmesidir. Bu hükmü, kralın eşi Eudokia ve başkaları hoş görmemişlerdir.

Roma krallarının on birincisi Marcianus 6 yıl hüküm sürmüştür. Onun krallığının ilk yılında IV. Sinhûds (sinod/konsil), Halkîzûn (Kadıköy) şehrinde Kostantiniye Patriği Diskaros (Dioscorus) ve Eutyches'e karşı toplanmıştır. Burada 630 üskuf bir araya gelmiştir. Efes şehrinde bir araya gelen 200 üskufun yer aldığı III. Konsil'den bu konsile 21 yıl geçmiştir. Bu konsilde Ya'kûbiyye mensupları diğer Hristiyanlara muhalefet etmiş ve onlardan ayrılmışlardır. *Ahbârû'z-Zemân ve men*

146 Selîh, *elçi* manasında Süryânîce bir kelimedir. Edde Ber Mârî de, Hz. İsa'nın gönderdiği yetmiş elçiden birisidir. Doğu Kürsîsi'ni kuran ilk üskuftur. Roma Kralı Neron zamanında yaşamıştır. Ca'ferî, I/487, 1-2. dipnot.

Ebâdehu'l-Hıdsân mine'l-Ümemi'l-Mâziye ve'l-Ecyâli'l-Hâliye ve'l-Memâliki'd-Dâsire isimli kitabımın *Roma Kralları, Dönemleri ve Biyografileri*yle ilgili bölümünde, Antakyalı bir rivayete göre de Harranlı olan Severus'un öğrencisi Ya'kûbu'l-Berzeânî'nin (Baraday/Baradaeus) haberini, Diskaros'un taraftarlarının Ya'kûbiyye mensupları arasına nasıl katıldıklarını ve Ya'kûb'a kendilerini nasıl nispet ettiklerini, Severus'a olanları anlattık.

Fünûnu'l-Meârif ve mâ Cerâ fî'd-Dühûri's-Sevâlif kitabımda Hristiyan Roma krallarının haberleri bölümünde bu Marcianus'tan ve dönemindeki Sinhûds'tan (sinod/konsil) bahsederken Melkiyye, Nestûriyye ve Ya'kûbiyye'nin ittifak ettiği hususları, onların inanç, teslisteki inanılacak uknumlar/asıllar, cevher/öz vb. konulardaki ihtilafları ile ayrıntılı bir [130] şekilde her grubun getirdiği delilleri; bu gruplara muhalif olan diğer Ariusiyye, Mârûniyye ve Antakya patriklerinin ilki olan Pavlus Şimşâtî'nin mezhebi olan Beylekânî¹⁴⁷ vb. grupların görüşlerini; Hristiyan, Mecûsî, düalist gruplar arasında orta yollu kürsî taraftarları (patrik makamları); onların başkaları yüceltmesi, mertebelerine göre onların ibadetleri vb. hususlarını anlattık. Bu kitapta ise önceki kitaplarımızdaki ve eserlerimizdeki bilgilere dikkat çekerek asgari bilgiler ve özlü sözler anlatıyoruz.

147 "Constantine-Sylvanus'un kurduğu Paulicians (Pauliciens, İslâmî kaynaklarda Beylekânî → Beyâlike) hareketi, VII. yüzyılda Doğu Roma sınırlarında Mezopotamya ve Kuzey Suriye'de ortaya çıktı. Temel görüşleri düalisttir; iyi ve kötü diye iki tanrının varlığını savunurlar. Ahd-i Atîk'i ve Ahd-i Cedîd'in bazı bölümlerini kabul etmezler. Pavlus'a çok değer vermeleri sebebiyle bu adı alan hareket mensupları İmparator V. Konstantinos tarafından himaye edilmiştir." Aynı madde içerisinde, Samsatlı Paul'den, Hz. İsa'nın bir insan olduğu şeklindeki görüşüyle bahsedilmesi; Beylekânî hareketi ile Samsatlı Pavlus ilişkisinin kurulmadığı ve söz konusu hareketin meşhur Pavlus ile ilişkilendirildiği görülmektedir. Bk. Mehmet Aydın, "Hristiyanlık-Mezhepler ve Tarikatlar", *TDV İslam Ansiklopedisi*, İstanbul 1997, XVII/354-355. İki Pavlus'un ayrı olduğu ve Samsatlı Pavlus'un mezhebinin bir isminin de Bulyaniyye olduğuyla ilgili Bk. Tahir Aşirov, "İbn Hazm'a Göre Hristiyan Mezhepleri", *Milel ve Nihal-İnanç, Kültür ve Mitoloji Araştırmaları Dergisi*, Cilt: VI, Sayı: 3, Eylül-Aralık 2009, s. 108-111. Bu arada Şimşât'ın, Samsat'tan farklı olduğunu ve Şimşât'ın Fırat'ın doğusunda, Harput'un yakınlarında eski bir şehir olduğunu ifade edelim. Mehmet Yavuz, "Şimşât", *TDV İslam Ansiklopedisi*, İstanbul 2010, XXXIX/164.

Ya'kûbîlerin, üçüncüsü olmayan sadece iki kürsîsi vardır. Onlardan birisi Antakya'da diğeri Mısır'dadır. Mısır Kıptîleri, Fustat ve Mısır'a bağlı diğer bölgelerdeki, onların ardındaki Nûbeli ve Habeşli Hristiyanların çoğu; Ya'kûbîye mezhebindir. Buralarda sayılamayacak kadar çok bu mezhepten Hristiyan vardır. Onların patriklerinin makamı, İskenderiye'nin nahiyesi olan Ebû Makârâ diye bilinen bir manastırdır. Mısır'daki Melkiyye ve Nestûriyye taraftarları son derece azdır. Bu iki bölgenin dışında ise Ya'kûbiyye'nin sadece mitrânları ve üsküfları mevcuttur.

Roma krallarının on ikincisi Büyük Leon 16 yıl hüküm sürmüştür. On üçüncüsü Küçük Leon bir yıl hüküm sürmüştür. O, Ya'kûbî mezhebindir. Ülkesinin insanını da buna yönlendirmek istemiş, fakat ölüp gitmiş ve isteğine de ulaşamamıştır. Bir rivayete göre zehirlenmiştir. Roma krallarının on dördüncüsü olan Zenon 17 yıl hüküm sürmüştür. O da, Ya'kûbî mezhebindir. Krallığa karşı soğuk durmuş, onu oğluna bırakmıştır. Ancak oğlu ölünce krallığa geri dönmüştür. On beşincisi Anastasios 27 yıl hüküm sürmüştür. O da aynı şekilde, Ya'kûbî mezhebindir. On altıncısı Justinos (Iustinos) 9 yıl hüküm sürmüş, Ya'kûbiyye mezhebine mensup olanların öldürülmeleri ve sürgün edilmeleri için onların peşine düşmüştür.

Roma krallarının on yedincisi Justinianus (Iustinianos) 29 yıl hüküm sürmüştür. Onun döneminde V. Sinhûds (sinod/konsil) Kostantiniye şehrinde gerçekleşmiştir. Onlar Menbic Üskufu Orijanus'u bu toplantıda aforoz etmişlerdir. Bunun sebebi onun, ruhların canlıların bedenlerinde yeniden hayat bulacağı, isimlerin ve bedenlerin değişeceğine dair görüşleridir. Ona göre Allah Teâlâ bunu, yaratılmış olanlardan ancak günahları işlemek suretiyle hak edenlere yapar. Allah onları bir faydadan dolayı azaba sürüklemeyiz. O, kendiliğinden de kötülüğü defetmez. Çünkü Allah, canlılara acı vermesi, onlara

[131] karşı adaletli oluşu ve onların hür kılınması vb. inanç konularında başka görüşlerden uzaktır. Ruhâ (Urfa) Üskufu Eybâ, Misis Üskufu Tedos (Theodisius) ve Ankara Üskufu Tuzrûtûs (Theodores) de bazı görüşlerinden dolayı aforoz edildiler.

Bu konsilde dört kürsî sahibi (patrik) ve 164 üskuf hazır bulundular. Taraftarları geldiği hâlde İliyâ Patriği gelmedi. Halkîzûn'da (Kadıköy) toplanan 630 kişilik 4. Konsil'den bu konsile kadar geçen süre 136 yıldır. *Fünûnu'l-Meârif ve mâ Cerâ fî'd-Dühûri's-Sevâlif* kitabımızda, bu kral döneminde Mısır ve İskenderiye ülkesindeki Ya'kûbiyye ve Melkiyye'nin durumunu; İliyâ, Yehûdâ ve Celîl Dağlarındaki Yahudileri, onların Hristiyanları öldürmesini; bu Kral'ın Filistin ve başka yerlerde yaptırdığı kilise ve manastırları; Nâtis ve Ulleyka'nın yanındaki ve *Tevrat*'ın Hz. Mûsâ b. İmrân'a indirildiği yer olan Tûr-u Sînâ'dakiler ile bu kralın diğer yaptıklarını anlattık.

Roma krallarının on sekizincisi Justinos (Iustinos) 13 yıl hüküm sürmüştür. Onun döneminde Enûşirvân, Fars'ta hükümdardır. On dokuzuncu kral Tiberios 3 yıl 8 ay hüküm sürmüştür. Onunla Enûşirvân arasında mektuplaşma ve hediyeleşmeler gerçekleşmiştir. Yirminci kral Mavrikos, 20 yıl 4 ay hüküm sürmüştür. Onun döneminde Hıms'a bağlı olan Hama şehrinde Mârûn diye tanınan bir adam ortaya çıktı. Bu kitabın yazıldığı günümüze kadar Hristiyanlığın Mârûniyye mezhebi ona nispet edilir. Onların durumu Şam'da ve diğer bölgelerde bilinmektedir. Onların çoğu; Lübnan Dağı, Senîr, Hıms ve Hama, Şeyzer ve Maarratü'n-Nu'mân gibi Hıms'a bağlı yerlerdedir. Hama ve Şeyzer'in doğusunda, kocaman bir binası bulunan büyük bir manastır vardır. Onun çevresinde, içinde rahiplerin bulunduğu 300'den fazla küçük manastır bulunmaktadır. Bu büyük manastırda altın, gümüş ve mücevherat çok eşya vardır. Bu manastır ve etrafındaki küçük manastırlar, peş peşe gelen bedevi saldırıları ve sultanın zulmüyle tahrip edilmişlerdir. Bu kilise, Hıms ile Antakya'dan geçen el-Ürnut (Asi) Nehri'ne yakındır. Mârûn, irade ve diğer konularda ken- [132] dinden önceki Hristiyanlardan farklı birtakım görüşler ortaya koymuştur. Onun birçok taraftarı olmuştur. Onun mezhebinin, Melkiyye, Nestûriyye ve Ya'kûbiyye mezheplerine teslis konusundaki uygunluğunu, ancak Mesih'in birisi uknum/asıl, diğeri irade olmak üzere iki cevher/özden oluştuğu şeklinde, Nestûriyye ve Melkiyye arasında orta bir yol tutan ve böyle-

ce bu mezheplerden ayrılan yönünü ve diğer hususlarını *el-Makâlât fî Usûlî'd-Diyânât* isimli kitabımızda açıkladık.

Mârûniyye'ye mensup olan Kays el-Mârûnî adında birisi tarih, yaratılışın başlangıcı, peygamberler, kitaplar, şehirler, milletler, Roma ve diğer krallar ve onlarla ilgili rivayetler konusunda güzel bir kitap yazmıştır. Kitap Müktefî'nin halifeliği ile sona ermiştir. Mârûniyye'ye mensup bir kişinin bu bağlamda başka bir kitabını görmedim.

Melkiyye, Nestûriyye ve Ya'kûbiyye'den eski ve yeni bir grup bilgin, kendi mezhepleriyle ilgili birçok kitap yazmıştır. Kral, peygamber, millet ve ülkeler vb. konularda Melkiyye'ye ait gördüğüm en güzel kitaplar, Mahbûb b. Kostantin el-Menbicî'ye ve İbnü'l-Ferrâş el-Mısri diye tanınan İskenderiye Markos Kürsîsi Patriği Saîd b. el-Bitrîk'e ait olanlardır. Bu ikinci kitabı biz Mısır'ın Fustat şehrinde gördük. Kitap, Râzî'nin halifeliği ile bitmektedir. Mısırlı Rahip İsnâyûs'un (Athenaeus) kitabında, Roma ve diğer milletlerin krallarının biyografi ve haberleri, Hz. Âdem'den başlayıp Kostantin b. Helena'ya kadar anlatılmıştır. Doğulu İbâd'a (Nestûrîler) mensup Kâtip Ya'kûb b. Zekerıyyâ el-Keskerî'nin kitabını Irak ve Şam bölgesinde gördüm. Tarih konusunda Hristiyanlara ait başka kitaplardan daha fazla ilim çeşidini kapsıyordu. Hristiyan Ebû Zekerıyyâ Denhâ'nın yazdığı Ya'kûbiyye'ye ait bir kitap, Roma ve Yunan kralları, onların filozofları, biyografileri ve haberleriyle ilgilidir. O, cedelci, münazaracı ve filozofluk taslayan birisiydi. Benimle onun arasında Bağdat'ın batı yakasında Ümmü Ca'fer kesiminde ve Tikrit'in Hadra' diye bilinen kilisesinde teslis ve diğer konularda birçok münazara olmuştur. Biz bunları *el-Mesâil ve'l-Ilel fî'l-Mezâhibi ve'l-Milel ve Sirru'l-Hayât* isimli [133] kitaplarımızda anlattık. Bu münazaralar, 313/925 yılındaydı.

Mes'ûdî dedi ki: Behrâm b. Çûbîn, Hüsrev Pervîz b. Hürmüz b. Enûşîrvân'ı yenip hükümdarlığını ele geçirdi. Hürmüz de öldürülünce Hüsrev Pervîz, kendisinden yardım istediği Mavrikos'a sığındı. Mavrikos ona yardım etti ve kızı Meryem'i onunla evlendirdi. Meryem, babası Pervîz'in katili olan Şîre-

veyh'in annesidir (Ümmü Şireveyh). Mavrikos, ona büyük bir orduyla destek verdi. Hüsrev Pervîz, bu orduyla Ermeniyye ve Azerbaycan'a doğru harekete geçti. Behrâm ile orada savaştı ve onu yendi. Behrâm da Türk yurduna kaçtı ve suikastla öldürülene kadar orada kaldı. Biz onun dönemindeki olayları, *Mürûcû'z-Zeheb ve Meâdinü'l-Cevher* isimli kitabımızın şu anda yani 345/956 yılında gözden geçirdiğimiz son baskısında anlattık. Son nüsha, 332/944 yılında yazılmış olan nüshanın birkaç katıdır.

Roma krallarının yirmi birincisi Phokas 8 yıl 4 ay hüküm sürmüştür. Phokas, kral olunca Hüsrev Pervîz'in kayınpederi Mavrikos'ın çocuğunu ve adamlarını öldürmek üzere takip etmiştir. Bu husus, Pervîz'e ulaşınca onu kızdırmış, bu amaçla askerlerini Şam ve Mısır bölgesine sevk etmiş, oraları ele geçirmiştir. Orada pek çok Hristiyan'ı öldürmüşler, İliyâ ve başka yerlerdeki kiliseleri yıkmışlardır. Şehriberâz komutasında kalabalık ve donanımlı bir ordu Kostantiniye'ye (İstanbul) doğru harekete geçmiş ve Bizanslıların karşısında boğaz kıyısında çadırlarını kurmuştur. Ordunun Kostantiniye'yi muhasarası çetin olmuştur. Herakleios b. Phokas b. Markos¹⁴⁸ yaşadığı Salûnîka (Selânîk) şehrinden ayrılıp denizden kuşatılan Kostantiniye halkına erzak getirdi. Burada onun yürekliliği ve cesareti ortaya çıktı. Kostantiniye halkı onu sevdi. O, patrik ve ileri gelenlerle gizlice bir araya geldi. Onları Phokas'a karşı kışkırttı, onun döneminde başlarına gelen sıkıntıları hatırlattı, aralarındaki kötü işlerini, onun kötü yönetimi ve çirkin siyaseti sebebiyle Farsların onlara hâkim oluşunu ve kan dökmeye eğilimini anlattı. Onu yakalayıp öldürmeye davet etti. Onlar da ona icabet ettiler ve Phokas'ı öldürdüler.

Hicret Sonrası

Hicretten 345/956 Yılına Kadar Roma Kralları

[134]

Patrik ve diğer ileri gelen Romalılar, Phokas'ın ölümünden sonra uygun bir kralı seçmek için bir araya geldiler. Uzun

148 Herakleios b. Herakleios. Işın Demirkent, "Herakleios", *TDV İslam Ansiklopedisi*, İstanbul 1998, XVII/210.

konuşma ve birçok tartışmadan sonra Herakleios'u seçtiler. Onu kral yaptılar. Onun kral olmasıyla durumlarının iyi olacağını umdular. O, Hristiyan Roma krallarının yirmi ikincisi oldu. Bâbil Hükümdarı Kısra Pervîz b. Hürmüz'ün hükümdarlığının 33. yılında tahta geçen Herakleios, 25 yıl, bir rivayete göre ise bundan daha fazla hüküm sürmüştür. Onun krallığının ilk yılında Rasûlullah'ın (sav) hicreti gerçekleşmiştir. Herakleios, Hz. Peygamber, Hz. Ebû Bekir, Hz. Ömer dönemlerinde, Hz. Osman'ın da halifeliğinin ilk iki yılında krallık yapmıştır. Onun döneminde Müslümanlar, Suriye, bir başka ifadeyle Şam ve Cezîre bölgesine hâkim olmuşlardır. Kardeşi Kostantin, yönetimde onun destekçisi idi ancak ondan önce ölmüştür. Herakleios kral olunca Farmlar ile savaflara önem vermiştir. Onun Farmlarla birçok savaşı olmuştur. Kısra Pervîz ile Kostantiniye'yi kuşatan ordusunun komutanı Şehriberâz arası bozulmuştur. Herakleios ona gelmiş ve Pervîz'e karşı ona destek vermiştir. Herakleios, boğazdan birçok gemiyle Hazar Denizi'ne (Karadeniz) çıkmış ve Trabzende (Trabzon) ve Ebvâbu Lâzika'ya¹⁴⁹ hareket etmiştir. Oradaki Lân,¹⁵⁰ Hazar, Serîr,¹⁵¹ Abhâz, Cürzân (Gürcistan), Ermen vb. diğer Acem (Arap olmayan, özellikle Farmlar) hükümdarlarından yardım aldı. Herakleios Arrân, Beylekân, Azerbaycan ve dağlık bölgeden Mâhât'a varmış, askerleriyle Irak bölgesinde birleşmiştir. Birçok hücum yapmış, birçok kişiyi öldürmüş ve esir almıştır. Pervîz'in ona yaptığı bir hile ile Herakleios, Kostantiniye'ye geri dönmüştür.

[135] Mes'ûdî dedi ki: Şehriberâz'ın haberini, onunla Pervîz'in arasının bozulma sebebini ve son hâllerini; Herakleios'un haberlerinin ayrıntısını, onunla Farmların arasındaki savafları, onun hile ve tuzaklarını, onunla Hz. Peygamber arasındaki

149 "Lâzika" "Lazların ülkesi" anlamına gelmektedir ve Karadeniz'in güneydoğu kıyısındaki tarihî bir bölgedir.

150 Kafkaslarda (Kabk Dağı) Derbend (Bâbü'l-Ebvâb) şehrinin bitişiğinde, çok meşhur büyük bir şehrin bulunmadığı ancak çok halkın yaşadığı geniş bir bölgedir. Yâkût el-Hamevî, I/245.

151 Lân ve Derbend (Bâbü'l-Ebvâb) ülkeleri arasında bir bölge ismidir. Semender şehri ile arasında iki fersah mesafe vardır. Yâkût el-Hamevî, III/219.

mektuplaşmaları ve elçilerin gidip gelmesini, onun ordusuyla Müslümanlar arasındaki Şam, Mısır ve diğer bölgelerdeki Hz. Ebû Bekir ve Hz. Ömer dönemlerindeki savaşları, onun Şam bölgesinden çıkışını ve Rum ülkesine giderken geçtiği geçidi, Âkâm Dağı'na çıkışı ve Şam'a dönüp söylediği "Selam üzerine olsun ey Suriye! Bu, sana ebediyen geri dönmeyecek olan bir kişinin vedasıdır. Artık uğursuz çocuk doğmuştur. Keşke o uğursuz çocuk doğmasaydı! O çocuğun sütünü emmesi ne kadar tatlı, süttten kesilmesi ise ne kadar acıdır!" sözlerini; Herakleios'un, Hz. Ömer ve Hz. Osman döneminde Şam valisi iken Muâviye b. Ebû Süfyân ile arasında geçen yazışmaları ve birbirlerine iltifatlarını, Muâviye'nin kölesi Fenâk ile Herakleios'un Osman b. Affân'ın öldürüleceğini haber vermesini; ondan sonraki Müslümanların durumunu ve diğer haberleri *Ahbâru'z-Zemân ve men Ebâdehu'l-Hıdsân mine'l-Ümemi'l-Mâziye ve'l-Ecyâli'l-Hâliye ve'l-Memâlikî'd-Dâsire ve Fünûnu'l-Meârif ve mâ Cerâ fi'd-Dühûri's-Sevâlif* isimli kitaplarımızda anlattık. Şimdi burada ise sadece asgari bilgiler ve özlü sözleri ifade ediyorum. Buradaki amacım ise önceki kitaplarımda yazdığım bu konulara işaret etmek ve oralarda açıkladığım bilgilere bir giriş yapmaktır.

Roma krallarının yirmi üçüncüsü Herakleios'un kardeşi -bir rivayete göre oğlu-, Kostantin b. Kostantin, Hz. Osman döneminde 9 yıl 6 ay hüküm sürmüştür. O, içinde at, savaş malzemesi ve teçhizat bulunan 1.000 savaş gemisinden oluşan bir donanma ile Mısır'daki İskenderiye'yi almak gayasıyla deniz savaşı yapmıştır. O zaman Hz. Osman'ın Mısır ve İskenderiye valisi, Abdullah b. Sa'd b. Ebû Serh'ti. Denizde karşılaştılar. Savaş Kostantin'in aleyhine bitti. Onun gemileri parçalandı, adamlarının çoğu öldü. Kostantin, bir gemiyle kaçarak kurtuldu ve İfrîkiyye bölgesindeki Sikılliyye (Sicilya) Adası'na gitti. Oranın kralı Cercik, onun bu yenilgisiyle Hristiyanlığı yok ettiğini düşünerek ve onu uğursuz kabul ederek öldürdü. Bu savaş, *Zatü's-Savârî* diye isimlendirilmiştir. Çünkü gemileri ve gemi direkleri (savârî) çok olan bir savaştı. Bu savaş, 34/655 yılında gerçekleşmiştir.

[136] Mes'ûdî dedi ki: Onun krallığı döneminde VI. Sinhûds (sinod/konsil) Bizans ülkesindeki Kostantiniye'de gerçekleştirilmiştir. Bir rivayete göre ise bu konsil, Herakleios'tan önce yapılmıştır. Onların bir araya gelmesinin sebebi Melkiyye'ye muhalefet eden ve irade ile fiil konusunda Mârûniyye'ye benzer bir görüş ortaya koyan İskenderiyeli Korus'u (Dioscorus) aforoz etmektir. Bu konsilde toplanan üskufların sayısı 289'dur. Bundan daha az olduğu da rivayet edilmiştir. V. Sinhûds (sinod/konsil) ile bunun arasında 68 yıl 4 ay vardır. Daha az olduğu da söylenilir. Bu, Sinhûdsların (sinod/konsil) sonuncusudur. Bu kitabın yazıldığı 345/956 yılına kadar başka bir konsil toplanmamıştır. Bugün kral, Konstantin b. Leon b. Basil'dir (Basileios). Biz bunu, Bizans ülkesine yakın olmamız, onlarla ilgili haberleri araştırmamız ve Şam uç bölgesi, Antakya, Şam ve Mısır'ı dolaşmamız sebebiyle öğrendik.

Melkiyye mensupları, ayinlerinde (kuddâs) bu altı konsilden isim olarak bahsetmektedirler. Kuddâs, bunların her gün (Tanrı'ya) yakınlaşmak amacıyla yaptığı duadır. *Konsiller* ifadesinin belli dillerdeki güvenilir tercümelerine karşın Hristiyanlar, konsil ismiyle ilgili farklı görüşler belirtmişlerdir. Mısırlılar bunlara, tekili "sinhûds" (sinod) olan "sinhûdisât" ismini vermişlerdir. Biz de en fasihi olduğu ve bu dönemde burada ikamet ettiğimiz için kitabımızda bu ismi kullandık. Doğulular ona "Senâdisât" demişlerdir. Bir başka topluluk "Senâtis" ismini kullanmıştır. Biz bunları; sinhûdsların (sinod/konsil) toplanma sebeplerini, bu konudaki ihtilaf ve tartışmalarını; kürsî ashabı yani tekili patrik olan patriklerin, bu kitabı yazdığımız dönemde Roma, Mısır'daki İskenderiye, Antakya, Kostantiniye ve İliyâ şehirlerindeki haberleri ile onların mertebe, isimlendirme ve sayılarını *Mürûcû'z-Zeheb ve Meâdinü'l-Cevher* ile *Fünûnu'l-Meârîf ve mâ Cerâ fi'd-Dühûri's-Sevâlif* kitaplarımızda anlattık. Üstelik bunların isimleri Hristiyanların ayinlerinde (kuddâs) okudukları fısıltı hâlinde ki dualarda (dibtaha) geçmektedir. Yine biz, Mesih'in 12 ve 70 havarisinin isimlerini, onların ülkelere dağılışını ve haberlerini, başlarına gelenler ve mezarlarının yerlerini, Dört İncil'in

sahiplerini, 12 havariden olan Yuhannâ ve Mattâ'yı, 70 talebeden olan Luka ve Markos'u, Markos'un İskenderiye'nin sahibi [137] oluşunu, ondan sonra bu kürsîde bulunan patriklerin ihtilafı konularda diğer kürsî sahiplerine karşı söz sahibi oluşlarını, ihtilaf hâlinde hüküm veren kadılarını, bir toplantı yaptıkları zaman patriklerin başı açık bir şekilde oturduklarını, Petrus'un vekili olduğu için bu kürsînin sahibinin ise sarığıyla oturduğunu anlattık. Petrus'un vekil olma sebebi şudur: Petrus, yazdığı *İncil*'le öğrencilerini İskenderiye'ye gitmeye ve insanları tebliğe davet etmiş, herkes bundan çekinmiştir. Çünkü orada Sâbiîler (putperestler) ve tekili "Kâtîr" olan kişiler bulunmaktadır. Kıptî dilinde "Hîrâtukus" denilen bu kişiler kâhinlerdir. Petrus'un temsilcisi olarak görevlendirilen kişi, topluluğun en küçüğü Markos olmuştur. Petrus da *İncil*'i almış, kendi adını silerek Markos'un adını onun üzerine yazmış ve şöyle demiştir: "Onların ihtilaf ettikleri konularda karar verecek kişi olarak seni belirledik." Bunların dışında Hristiyanlık dininin sırlarını, havarilerin (selîh) ve diğerlerinin *Berkesis*¹⁵² diye bilinen kitapta ve Dionysius'un¹⁵³ *Felûbâhîtû* kitabındaki haberlerini, aynı şekilde onların sırlarını, Petrus'un öğrencisi olan Klement'in kitabında olanları da yazdım. Birçok Hristiyan'ın bu kitabı bildiğini ve sahih olarak kabul edip savunduklarını, aynı şekilde Pavlus'un farklı zamanlarda Roma halkına ve diğerlerine yazdığı 14 mektubu bildiklerini gördüm. Bu mektuplar "Selîh'in Kitabı"¹⁵⁴ diye isimlendirilmektedir.

el-Makâlât fî Usûlî'd-Diyânât ve Hazâinü'd-Dîn ve Sirru'l-Âlemîn isimli kitaplarımızda Rablık âlemi, akıl âlemi, nefis âlemi ve tabiat âleminde oluşan dört âlemle ilgili milletlerin görüşlerini, ruhani varlıkların mertebelerini, ulvi cevherleri/özleri ve semavi cisimleri, diğer vasıtaları, nâr/ateş ve nûr arasındaki farkları, nurların mertebelerini, bu konularda her bir grubun görüşlerini anlattık. Bu gruplar, Hintliler; eski gök-

152 Havarilerin kitabı "Ferâksîs" diye isimlendirilir. İbn Nedim, *el-Fihrist*, Beyrut 1997, I/39.

153 Muhtemelen milattan sonra 248-265 yılları arasında İskenderiye patrikliği yapan ve *el-Mevâid* ve *Resâil* gibi eserleri bulunan kişidir.

154 24 risalelik Pavlus'un kitabıdır. İbn Nedim, I/39.

bilimciler; düalistler; bu dönemde te'vilcilerden, onlarla aynı görüşlere sahip olanlar; Hanifler; günümüzde bakiyeleri Vâsıt ve Basra arasındaki köylerde ve arazilerde bulunan Bâbillilerden oluşan, namazlarında/dualarında Kuzey Kutbu'na ve Oğlak Dönencesi'ne doğru yönelen Keldânîler; Budizm¹⁵⁵ mezhebine bağlı olan Çin Sâbiîleri ve diğerlerinden oluşan Sümenîler;¹⁵⁶ namazlarında/dualarında doğuya yönelen Yunan halkı; günümüzde bakiyeleri Harran Sâbiîleri olan ve namazlarında/dualarında kibleleri olan sağa yönelen, solu arkalarına alan Yunan Sâbiîlerinin yediği domuz, tavuk, sarımsak, bakla gibi birçok yiyeceği yemekten kaçınan *Mısır Sâbiîleridir*. Onların Agastimun, Hermes, Homeros ve *Sûratü'l-Felek ve'l-Kevâkib* kitabının ve başka kitapların sahibi Arâtis (Eratosthenes), Oribasius, I. ve II. Erânî ve başkalarının peygamber oluşuyla ilgili görüşleri vardır. Kesilecek hayvanlar, yedi yıldız ve yıldız dumanları için dualarıyla ilgili sırları vardır. Gökteki yedi yıldız gibi yüce ruhaniyetleri temsil eden, onların mabetlerinde din adamı sınıfları vardır. En büyük kâhinlerinin ismi "Baş Kemrîn"dir. Onların görüşü, Eflatun'un "Nefsini gerçek bir şekilde bilen kişi ilahlaşır." ve "Mantık kitabının sahibinin (Aristo) "Nefsini bilen kişi her şeyi bilir." sözleridir. Aristoteles'in *Mantık* kitabına giriş niteliğindeki *Îsâgûcî* kitabının yazarı, Hristiyan ve gizlice Yunanlıların Sâbiî mezhebini destekleyen Porphyrios es-Sûrî (Furfûriyûs) ile Pisagor, Miletli Thales ve diğerlerinin bulunduğu *ilk felsefeyi* (felsefe-i ûlâ/metafizik) destekleyen, Sâbiî mezhebinden Mısırlı Kâhin Anebo¹⁵⁷ arasında ilahi ilimlerle ilgili soru ve cevaplardan oluşan hususla-

155 Asıl metinde *Bûdâsb* şeklinde geçmekle birlikte bu ifadenin İslami kaynaklarda *Budâsef* olarak geçtiği ve bu kelimenin *Bodisatva*'nın Arap fonetiğindeki şekli olduğu ifade edilmektedir. Tümer, VI/358.

156 Asıl metinde *Şümeniyye* olarak geçen *Sümeniyye*; Hindistan'ın Gucerât bölgesinde, deniz kıyısında yer alan bir şehrin ve burada bulunan tapınakla putun adı olan *Sûmenât'a* (Somnât, bugünkü adıyla Somrat-Patan) nispetle Budist inancını benimseyenler için Müslüman yazarlar tarafından kullanılan bir terimdir. Ahmet Güç, "Sümeniyye", *TDV İslam Ansiklopedisi*, İstanbul 2010, XXXVIII/132.

157 Porphyrios ile Mısırlı Kâhin Anebo'nun mektuplaşmaları ve Anebo'nun hayalî biri olduğuna dair Bk. C. Cengiz Çevik, "Bir Akıntı-Karşıtı Figür: Iamblichusçu Abamon", <https://jimithekeawl.com/2011/05/23/abamon/>, (19.03.2018).

rı da yazdık. Bunlar, eskilerin ilimleriyle ilgilenen ve onların görüşleriyle mezheplerini bilen insanlarca tanınan risalelerde mevcuttur. Pisagorcuların görüşlerine göre ve onları destekleyen birçok kitap yazılmıştır. Bu konuda yazılan son eser, tıp ve başka eserler sahibi Ebû Bekir Muhammed b. Zekerıyyâ er-Râzî'nin 3 makaleden oluşan ve 310/922 yılından sonra yazılmış olan *Kitâbu'l-Mansûrî*'dir.

Eflatun, metafizik ile ilgili meşhur kitabı *Timaios*'da, öğrencisi Timaios'a âlemlerin tasnifini 3 makale hâlinde anlat- [139] mıştır. Bu kitabı Yahyâ b. el-Bitrîk Arapça'ya tercüme etmiştir. Bu kitabının dışında Eflatun'un doğal âlemin oluşunu, bununla ilgili şekil, renk ve terkipler, bunların farklılığı vb. konuları anlattığı *Timaios et-Tabî* kitabı vardır. Onun şerhini Câlînûs, tercümesini Huneyn b. İshâk yapmış ve ondan birinci ve ikinci fasikülün düştüğünü söylemiştir. O, Arapça'ya tercümesini 4 makale şeklinde yapmıştır.

Aristoteles, ilimlerin tasnifini *Mâ ba'de't-Tabîa* (Metafizik) kitabının "lâm" harfi bölümünde ve diğer bölümlerde yapmıştır. Bu eserin tefsirini Themistius, Arapça'ya tercümesini ise İshâk b. Huneyn yapmıştır. Biz önceki kitaplarımızda Hristiyanların şu görüşlerini de anlattık: (Şanı büyük veyüce) Yaratıcı başlangıçta ruhani, cevher/öz sahibi, sade, canlı, konuşan, kendisine yakın/mukarreb melekleri, ihtiyacı olmadığı hâlde kendisini yüceltsinler diye yarattı. Onları birbirinden üstünlük açısından farklı dokuz tabakaya ayırdı. *Ruhaniler topluluğu* olarak isimleri, ilk dil olan Süryânîcede "tuğam", Rumcada "tuğmates", Arapçada "tügem" idi. Onlara göre kilise, gökyüzü kilisesiydi. Meleklerin grupları (tuğmât) adedince din (adamı) sınıfları vardı. Meleklerin grupları (tuğma) dokuz taneydi: Onlara göre birincisi patrikler grubu (tuğmât) idi. Onun ardından kâhinlerin sınıfları gelmekteydi. Biz Sâbiîlerin bu konudaki söz konusu sıralamanın, dokuz felek mertebesine göre olduğu görüşlerini, Mani'nin ortaya çıkmasından önce düalistlerin bu konudaki görüşlerini, onların her bir grubunun isimlerini, onların yüce cevher/öz ve semavi cisimlere benzeterek sıraladığı dinî başkanlık sahiplerini de anlattık.

Mes'ûdî dedi ki: Şimdi Roma krallarını sırasıyla anlatmaya dönelim:

Roma krallarının yirmi dördüncüsü Kosta (Kostans) b. Kostantin 15 yıl hüküm sürmüştür. Bu, Hz. Ali b. Ebû Tâlib'in halifeliği ile Muâviye'nin halifeliğinin başında idi. Yirmi beşinci Heraklonas b. Kostantin 4 yıl 3 ay hüküm sürmüştür. Ona, ^[140] *Küçük Herakleios* denir. Bir rivayete göre onun dedesi Büyük Herakleios'tur. Onun krallığı Muâviye b. Ebû Süfyân döneminde dir. Yirmi altıncı Kostantin b. Kosta 13 yıl hüküm sürmüştür. (Onun dönemi,) Muâviye'nin geri kalan döneminde, Yezîd ve Mervân b. Hakem ile Abdülmelik b. Mervân'ın döneminin başında idi. Yirmi yedinci kral Justinianus (Iustinianos), "Ahram/Burnu Kesik" diye tanınır ve Abdülmelik döneminde 9 yıl hüküm sürmüştür. Sonra krallıktan alınmış, burnu kesilmiş, konuşamaması için dilinin altındaki damarı kesilmiştir. Bununla kurtulmuş, bir adaya götürülmüş, oradan da kaçmış ve yardım istemek üzere Hazar Kralı'na sığınmıştır. Orada evlenmiş ancak istediğini bulamamış, oradan da Bürcân (Tuna Bulgarları) Kralı Tarfela'nın (Tervel) yanına gitmiştir. Yirmi sekizinci kral Olentos -bir rivayete göre Leontios-, 3 yıl, Abdülmelik döneminde hüküm sürmüştür. Sonra krallığa karşı arzusu kalmamış ve onu yapamayacağını ilan etmiştir. Ardından bir kiliseye gitmiş ve orada rahip hayatı sürmüştür.

Roma krallarının yirmi dokuzuncusu Ebsimer (Tiberius), *Tarsuslu (et-Tarsûsî)* diye bilinmektedir. 7 yıl, Abdülmelik döneminde hüküm sürmüştür. Ona karşı Justinianus (Iustinianos) Ahram, yardım aldığı Bürcân Kralı Tarfela ile birlikte, büyük bir orduyla harekete geçmiştir. Aralarında anlatılması uzun sürecek savaşlar olmuştur. Bunları *Ahbâru'z-Zemân ve men Ebâdehu'l-Hıdsân mine'l-Ümeme'l-Mâziye ve'l-Ecyâli'l-Hâliye ve'l-Memâlikî'd-Dâsire* isimli kitabımızda anlattık. Justinianus onu yendi ve Ebsimer'i tahttan indirdi. Bu, Velîd b. Abdülmelik'in birinci yılında oldu. Justinianus tahta oturdu. Onun krallığının ikinci döneminde, Roma krallarının otuzuncusu oldu. Justinianus krallığa dönünce, Bürcân'ın kralı Tarfela'nın, her yıl kendisine haraç vermesini şart koşmuştu. O da

bunu yaptı. Justinianus'un Romalılara baskısı arttı ve onları öldürmeye başladı. Onların başkanlarından ve patriklerinden pek çok kişiyi öldürttü. Bunun üzerine onlar da Justinianus'u öldürmek için anlaştılar ve öldürdüler. Onun ikinci krallığı 2,5 yıl sürdü.

Roma krallarının otuz birincisi Philippikos 2 yıl 6 ay, Velîd'in kalan döneminde hüküm sürmüştür. Süleyman b. Abdülmelik'in birinci yılında ölüp gitmiştir. Otuz ikincisi Anas- [141] tasios b. Philippikos, birçok gruplaşma ve birliğin dağılması üzerine ancak 3 ay hüküm sürmüştür. Sonra tahttan indirilmiş ve sürgün edilmiştir. Otuz üçüncüsü, *Ermeni* diye bilinen Tedos (Theodisius), Süleyman b. Abdülmelik'e biat edildiği yıl kral olmuştur. Süleyman, kardeşi Mesleme'yi 97/716 yılında denizden ve karadan Kostantiniye üzerine savaş için göndermiştir. Bu seferde Müslümanlar 120 bin savaşçıya sahipti. Müslümanların deniz filosunun başında Ömer b. Hübeyre el-Fezârî vardı. Mesleme'ye Leon b. Kostantin el-Maraşî diye tanınan patrik katılmıştır. Mesleme'ye, Kostantiniye halkına (savaşmamaları için) nasihat vereceğine dair garanti verdi. Mesleme ona güvendi. Boğazı geçti ve Kostantiniye'yi kuşattı. Halk, Mesleme'ye tazminat vermek üzere geldi. Mesleme kabul etmedi. Leon ona tuzak kurdu ve onunla Rumların ile-ri gelenleri arasında aracı olmak için yazışmak üzere Mesleme'den izin istedi. Onlara mektup yazdı ve yanlarına gitti. Leon, Kostantiniye Patriği, dinî reisler ve diğer patrikler, komutanlar ve valilerle bir araya geldi. Onların işlerini yürütmek ve onları Mesleme'den kurtarmak için kendisini başlarına kral yapmaya çağırıldı. Onlara, Tedos'un krallıktaki âcizliğini ve Mesleme'ye karşı koyamayacağını anlattı. Onun bu çağrısını kabul ettiler. O da Mesleme'ye döndü ve onların kendisine itaati kabul ettiklerini haber verdi. Kendisine güvenmeleri için şehirden biraz uzaklaşmasını ve kuşatmayı bırakmasını istedi. Mesleme de bunu yaptı. Leon, Kostantiniye'ye (İstanbul) girdi, kral oldu ve krallık tacını taktı. Mesleme'nin askerleri için hazırlanan erzakın Kostantiniye'ye taşınmasını emretti ve erzak taşındı. Bu durum Mesleme'ye ulaşınca bu-

nun bir hile olduğunu anladı ve tekrar şehri muhasara etti. Savaş uzun bir süre devam etti. Mesleme ile beraber olanlar, erzaklarının bitmesi dolayısıyla büyük sıkıntı yaşadılar. Bu sırada Ömer b. Abdülazîz halife oldu, Mesleme'ye dönmeleri emrini mektupla bildirdi ve hızlı hareket etmesini istedi. O, büyük sıkıntı ve birçok zorluktan sonra döndü. Bu, 100/718 yılında gerçekleşmiştir. Bu savaşlarda olup bitenleri, hile ve tuzakları ayrıntılarıyla *Fünûnu'l-Meârif ve mâ Cerâ fi'd-Dühû-ri's-Sevâlif* kitabımızda anlattık.

Roma krallarının otuz dördüncüsü Leon b. Kostantin 26 yıl, Süleyman b. Abdülmelik'in kalan günleri ile Ömer b. [142] Abdülazîz, Yezîd b. Abdülmelik ve Hişâm b. Abdülmelik dönemlerinde hüküm sürmüştür. Velîd b. Yezîd'e biat edildiği yıl ölmüştür. Otuz beşinci kral Kostantin b. Leon 21 yıl; Velîd b. Yezîd, Yezîd b. Velîd, Mervân b. Muhammed, Ebü'l-Abbâs Seffâh ve Mansûr'un 10 yıllık döneminde hüküm sürmüştür. Otuz altıncı kral Leon b. Kostantin 17 yıl 4 ay, Mansûr'un geri kalan döneminde ve Mehdî'nin halifeliğinin ilk 5 yılında hüküm sürmüştür.

Roma krallarının otuz yedincisi, Leon b. Kostantin'in karısı İrene'dir. İrene kelimesinin anlamı *iyi ve uygun* (salâh) olmaktadır. Sonra *Ağusto* lakabını almıştır. Oğlu Kostantin b. Leon da onunla beraber krallık yapmıştır. Her ikisi de Mehdî'nin kalan döneminde, Hâdî döneminde ve Hârûnürreşîd'in halifeliğinin başında hüküm sürmüşlerdir. İşleri İrene yürütürken, oğlunun sadece adı vardı. İrene; Mehdî, Hâdî ve Hârûnürreşîd ile barış antlaşması imzalamıştır. Oğlu, büyüyünce ortalığı karıştırmış, haddini aşmış ve azmıştır. Hârûnürreşîd'e karşı çıkmış ve aralarındaki antlaşmayı bozmuştur. Hârûnürreşîd onunla savaşmış ve onu yenmiştir. Ancak o, yakalanma esnasında kaçmıştır. O, oturduğu yere, İstanbul'a gidince, onun annesi, Hârûnürreşîd'in üzerlerine gelmesinden korktu. Oğlunun azgınlığı ve kötü siyaseti, halk arasında da ortaya çıkınca ona hakaret ettiler ve krallığını reddettiler. Annesi krallığın kendisinde kalması için ona bir hile yaptı. Oğlu uyurken bir aynanın ısıtılmasını emretti. Sonra onu uyandırdı ve aynayı gözünü-

ne tuttu. Oğlu gözlerini parlak aynaya doğru açınca gözlerini kaybetti. O, annesiyle birlikte 17 yıl hüküm sürmüştü. Annesi 5 yıl daha tek başına hüküm sürdü. Bu, Hârûnürreşîd dönemindeydi. O, Hârûnürreşîd ile antlaşma yaptı ve ona hediye gönderdi. Nikephoros, İrene aleyhinde bu antlaşmayla ilgili sözler söyledi. Halk, Nikephoros'a yardım etti ve onu destekledi. Sonuçta İrene tahttan indirildi. Bu, 187/803 yılında oldu. O, Kostantiniye'deki hâlâ günümüzde İrene'nin kızının "İbtaru" diye bilinen sarayında (balat) kaldı. Onun maliye bakanı (logothetis) Yâtis (Aetius) idi ve o akıllı, tedbirli bir siyaset adamıydı. Balat, *saray* demektir. Bu sarayın yanında, üzerinde zincir bulunan bir iskele vardır. Arap elçileri esir değişimi için geldiklerinde orada konaklarlardı.

Roma krallarının otuz sekizincisi Nikephoros b. İstebrak (Stavrakios) 7 yıl 3 ay, Hârûnürreşîd döneminde hüküm sür- [143] müştür. Emîn'in halifeliğinin başında ölüp gitmiştir. Bir rivayete göre o, babaları Hristiyan olan Gassânîlerin Cefneoğullarındandır. Başka bir rivayete göre ise o, Ömer b. el-Hattâb'ın halifeliği döneminde Cezîre bölgesinden Rum ülkesine giren, Hristiyan İyâdoğullarındandır. Kendisinden sonra oğlu İstebrak'ın krallığı için biat almıştır. Bu, daha önceki Roma kralları adına alışılmış bir şey değildir. Onun karar yazıları, Roma'nın iki kralı Nikephoros ve İstebrak'tan çıkıyordu. Roma kralları ondan önce sakallarını tıraş ederlerdi. Aynı şekilde Fars hükümdarları, başka bir kitabımızda anlattığımız sebeplerden dolayı sakallarını tıraş ederlerdi. Nikephoros bunu kabul etmedi ve "Bu, Yaratıcı Allah Teâlâ'nın yaratmasını değiştirmektir." dedi. O, krallığa gelmeden önce maliye bakanı (logothetis) idi. Roma kralları mektuplarını "Hristiyanlığın kralı falandan" diye yazarlardı. Nikephoros bunu değiştirdi ve "Roma Kralı'ndan" diye yazdı. Hristiyan ifadesi için ise "Bu, yalandır. Ben Hristiyanlığın kralı değilim, ben Roma Kralı'yım. Krallar ise yalan söylemezler." dedi. O, Romalıların Arapları "Sarazen" diye isimlendirmelerini de kabul etmedi. Bu kelimenin anlamı, *Sâre'nin köleleridir*. Burada Sâre'nin cariyesi olan Hacer ve oğlu İsmâil'i aşağılama vardı. O, bu konuda şöyle demiştir: "Arapların *Sâre'nin köleleri*

şeklinde isimlendirilmesi yalandır.” Rumlar günümüzde hâlâ Arapları “Sarazen” diye isimlendirirler. Nikephoros’un ölümü, 193/809 yılında onunla Bürcân (Tuna Bulgarları) arasındaki bir savaş esnasında olmuştur. Biz onun Hârûnürreşîd ile olan haberlerini, Bürcân’la olan savaşlarını, onların Nikephoros’u öldürmesini ve diğer haberlerini *Mürûcû’z-Zeheb ve Meâdinü’l-Cevher* kitabımızda anlattık.

Roma krallarının otuz dokuzuncusu İstebrak (Stavrakios) b. Nikephoros b. İstebrak (Stavrakios), 2 ay hüküm sürmüştür. Kırkıncısı Mikhail b. Corcis (Rangebe), Nikephoros’un amca oğlu ve damadıdır. O, 2 yıl, Emîn döneminde bir rivayete göre ise bundan daha fazla hüküm sürmüştür. Patrik diye tanınan Leon ona karşı çıkmış ve krallığa sahip olmuştur. Leon, darbeden önce Mikhail’in durumunu gizleyerek bir yerde tutmuş ve ona karşı her türlü hileyi yaptıktan sonra onun öldüğünü yaymıştır. Kırk birincisi, Patrik diye bilinen Leon 7 yıl 3 ay, Emîn’in geri kalan döneminde ve Me’mûn’un halifeliğinin başında hüküm sürmüştür. Mikhail’in adamları Leon’a karşı tuzak kurmuşlar ve Mikhail’i kurtarmışlardır. Leon’un beklediği bir anda Mikhail, ona hücum etmiş ve onu öldürmüştür. Böylece tekrar kral olmuştur. Leon’un kral iken rahip gibi davrandığı rivayet edilir.

Roma krallarının kırk ikincisi II. krallık döneminde Mikhail b. Corcis’tir (Rangabe). O, 9 yıl, Me’mûn’un ilk döneminde bir rivayete göre bundan daha fazla hüküm sürmüştür. Biz onun haberini, onun durumunu ve ikinci defa krallığa dönüşünü *Mürûcû’z-Zeheb ve Meâdinü’l-Cevher* kitabımızda anlattık.

Roma krallarının kırk üçüncüsü Theophilos b. Mikhail 14 yıl, Me’mûn’un geri kalanında, Mu’tasım döneminde ve Vâsîk’in halifeliğinin ilk zamanlarında hüküm sürmüştür. O, Ceziriye uç bölgesindeki Zibatra¹⁵⁸ şehrini (Doğanşehir) alan kişidir. Bunun üzerine Mu’tasım savaşmak üzere yola çıkmış ve Ammûriye’ye varmıştır. 223/838 yılında orayı fethetmiştir. Onun Şam uç bölgesinden bölgeye girişiyle birlikte Afşin Hay-

dar b. Kâvus el-Uşrûsenî, yanında adamları ve Malatya Valisi Ömer b. Ubeydullah b. Mervân el-Akta' üs-Sülemî ile birlikte Cezeriyye uç bölgesinden Rum ülkesine girdiler. Onları Kral Theophilos b. Mikhail karşıladı. Aralarında büyük savaşlar gerçekleşti ve kral mağlup oldu. Daha önce İshâk b. İbrâhim b. Mus'ab et-Tâhirî ile savaşırken Kral'dan eman isteyip ona sığınan, Azerbaycan bölgesinden Muhammera ve Hürremiyye'ye mensup binlerce kişi kralı korumuştur. Afşin Mu'tasım'ın ordusuna katıldı ve onunla birlikte Ammûriye'ye girdi. Bu konuda Hüseyin b. Dahhâk el-Halîu'l-Bâhilî, Ebü'l-Hasan Afşin'in övdüğü uzun kasidesinde şöyle demektedir:

Masum (Mu'tasım), Ebü'l-Hasan Afşin'e İzam Dağı'ndan daha sağlam bir şeref vermiştir.

Tüm şerefler, Acem yurtlarındaki Kavusoğullarının şerefinden daha azdır.

(Afşin) İrem şehrinde olduğu gibi Bezz (Kalesi'nde) hiçbir oturan kişi bırakmadı.

Theophilos'un köylerine tam bir darbe vurdu, iki topluluğun tamamını dağıttı ve hezimete uğrattı.

Ebû Temmâm, Mu'tasım'ı övdüğü ve Ammûriye'nin fethini anlattığı kasidesinde Afşin'den bahsetmiştir. Bu kasidenin ilk beyti şu şekildedir:

[145]

Kılıç, kitaplardan daha doğru haberi verir. Kılıcın yüzünde gercek ile oyun arasında bir çizgi vardır.

O şöyle demiştir:

Theophilos, savaşı gözleriyle gördüğünde, harp kelimesinin harap (helak) olmaktan türediğini anlamıştır.

Hüseyin b. Dahhâk da Mu'tasım'a hitap ettiği uzun şiirinde Afşin'den söz etmiştir:

Ankara'da bir iz bırakmadın, büyük Ammûriye'yi kökünden söktün.

Theophilos, tarihinden şüphelenip şikâyet ederse, şikâyetinden dolayı mazur görülmesi haktır.

O şöyle söylemiştir:

el-İsoğulları ve dönemleri bitmiştir, (Afşin) senin dönemin ise bitmez,

Ey Rabb'im! Bâbek'e karşı onu galip kıldın, Onların Theophilosu'nun sonunu da aynı kıl.

Bizim bu delilleri burada söylememizin sebebi, kralların biyografilerini ve dönemlerini bilmeyen kişilerden bir grubun, Afşin tarafından büyük Ammûriye fethedildiği zamanki kralın, Hârûnürreşîd dönemindeki Nikephoros olduğuna dair görüşleridir. Bizim söylediğimiz ise daha meşhur ve açıktır. Çünkü bu, insanların, genel olarak meşhur ve haberleri yaygın olduğu için bildiği olaylardandır. Buna rağmen delil getirmeye ihtiyaç söz konusu olmuştur.

Roma krallarının kırk dördüncüsü Mikhail b. Theophilos 28 yıl, Vâsik'in kalan günleri, Mütevekkil, Müntasır ve Müstaîn dönemlerinde hüküm sürmüştür. Krallığı, annesi Theodora ile birlikte yürütmüşlerdir. Sonra annesiyle ilgili bir sebepten dolayı onu öldürmek istemiş, annesi de korkmuş ve bir kiliseye sığınmıştır. Orada rahibe olarak yaşamıştır. Önceki kralların çocuklarından Ammûriyeli İbn Bakrât, Mikhail ile hükümdarlık için mücadeleye girmiştir. Mikhail de onunla savaşmıştır. Bu sebeple hapisteki Müslümanları çıkarmış, onları at ve silahla donatmıştır. Böylece İbn Bakrât'a karşı zafer kazanmış, ancak onu engelli hâline getirmiş ve öldürmemiştir. Bu şekilde o, (hükümdarlık alametleri olan) erguvan renkli elbiseyle kırmızı ayakkabıyı giyememiştir. Mikhail, Basil (Basileios) es-Saklebî (Slav) tarafından Mu'tezz'in halifeliği döneminde 253/867 bir rivayete göre ise 252/866 yılında [146] öldürülmüştür. Onu öldüren Basil, Mutî'nin halifeliği döneminde, bu kitabın yazıldığı 345/956 yılında Bizans kralı olan Kostantin b. Leon'un dedesidir.

Roma krallarının kırk beşincisi Basil (Basileios) es-Saklebî (Slav) 20 yıl, Mu'tez, Mühtedî ve Mu'temid'in halifeliğinin ilk dönemlerinde hüküm sürmüştür. Annesi Saklebî yani Slav asıllıdır ve bu sebeple o, Sakleb'e nispet edilmekte ve ona *Saklebî* denilmektedir.

Mes'ûdî dedi ki: Basil'in haberini, ilk başlangıcını, memleketi Trakya askerî eyaletinden (bent/thema) çıkıp Kostanti niye'ye rızkının peşinde geçimini sağlamak için gelişini; sahip olduğu dayanıklılık, cesaret, güç, atlarla ilgili bilgilerini; Mikhail ile nasıl iletişim sağladığı, nihayetinde onun at bakıcısı olmasını, mertebesinin daha da yükselip krallığı yürüten anlamına gelen "Birâknemîs" diye isimlendirilecek kadar üst mertebelere yükselmesini *Fünûnu'l-Meârif ve mâ Cerâ fi'd-Dühûri's-Sevâlif* kitabımızda anlattık. Bir rivayete göre Basil'in ismi ve iki kadının haberi kendisine ulaştığında, Theophilos onu huzuruna çağırdı. Sonra bu iki kadından birisiyle kendisi evlendi, diğeriyle Basil'i evlendirdi. Çünkü onların dinî hukukuna göre iki (kardeş) kadının birlikte bir nikâh altında olması yasaktı. Kral ikisiyle de ilişki hâlindeydi. Kral Theophilos, Basil'e bir hile planladı ancak Basil, kralı öldürdü. Böylece krallık ona kaldı. Tüm bunları ve ilgili diğer rivayetleri de *Fünûnu'l-Meârif ve mâ Cerâ fi'd-Dühûri's-Sevâlif* kitabımızda anlattık.

Roma krallarının kırk altıncısı Leon b. Basil 26 yıl, Mu'temid'in kalan günlerinde, Mu'tazid, Müktefî ve Muktedir'in ilk döneminde hüküm sürmüştür. Bir rivayete göre ise Leon, 297/910 yılında vefat etmiştir. Kırk yedinci kral Leon'un kardeşi Aleksander b. Basil bir yıl, bir rivayete göre ise biraz daha fazla hüküm sürmüştür. Onun, kötü yaşantısı ve yöneticiliği sebebiyle suikastla öldürüldüğü söylenir. Kırk sekizinci kral Kostantin b. Leon b. Basil yaklaşık 6 yaşında iken 301/914 yılında kral olmuştur. Bir görüşe göre yaşı daha büyüktü. Ancak yönetiminde daha çok, deniz ve kara savaşları komutanı Romanus söz sahibi olmuştur. O, krallık işini yürütmüştür. Romanus, birtakım şartlarla kendini bağlamıştır: O, krallığı talep etmeyecek ve istemeyecektir. Ne kendisi ne de çocukları kral ismini alacaktır. Bu şekilde yaklaşık iki yıl krallığı yönetmiştir. Roma krallarınının âdetlerinden (hükümdarlık alametlerinden) birisi, bir mecliste yalnız oturmaları ve sadece onların bir çift kırmızı ayakkabı giymeleridir. Kral, Romanus'un kendisiyle oturmasını, bir ayağına kırmızı diğeri-

[147] ne siyah ayakkabı giymesini uygun görmüştür. Sonra Romanus şartları bozmuş, kendisini kral olarak isimlendirmiş, taç takmış, sadece kralların giyindiği erguvan renkli elbiseyle kırmızı ayakkabıları giymiştir. Kostantin'in yetkilerini sınırlandırmıştır. Romanus'un dört yetişkin çocuğu vardır. Tofilaktüs (Theophylaktos) isminde ortanca çocuğunu hadım yapmış ve kiliseye hizmetli yapmıştır. O büyüüp yetişkin erkek seviyesine gelince onu "patrîruh"¹⁵⁹ yapmıştır. Böylece oğlu, en üst din otoritesi ve yürütücüsü olmuştur. Aynı şekilde kral da en üst idareciydi. Kitabın yazıldığı günümüzde hâlâ Kostantiniye Kürsîsi'nin (dinî makam) idaresini Tofilaktüs (Theophylaktos) yürütmektedir. Dinî makamda oturan oğlu, yönetime ortak ve insanlar arasında krala sadece o denk idi. Kralın aforoz edilmesi sadece ona ait bir yetkiydi. Kral oturduğu zaman altından, "patrîruh" ise demirden bir taht'a otururdu. Savaş giderleri, vergi toplama ve askerlerin maaşını vermek krala; Allah'a adanan mallar, kilise, manastır, üskuf ve rahiplerin giderleri için vakıflar ve dinle alakalı tüm işler ise "patrîruh"a aitti. Kralın valisi olduğu gibi her askerî eyalette (bent/thema) onun da görevlisi vardı. "Patrîruh" et yemez, kadınlarla beraber olmaz, kılıç kuşanmaz, ata binmezdi. Herhangi bir bine bineneğinde eşeğe biner, bu esnada kadınların binişi gibi ayaklarını bir yana atardı. Romanus'un geri kalan çocukları Hristoforos, Stefanos ve Kostantin'in hepsine kral olarak hitap edilirdi. Romanus kızı Helena'yı Kırk sekizinci kral Kostantin ile evlendirdi. Ona da kraliçe diye hitap edilirdi. Kral Kostantin'in bu hanımından Romanus ismini verdiği bir çocuğu doğdu. Romanus, günümüzde Kostantin'in veliahtı ve ondan sonra krallığa adaydı. Hristoforos öldü ve iki kardeşi Kostantin ile Stefanos kaldı. Yaklaşık 330/942 yılına kadar durum böyle devam etti. Romanus'un iki oğlu, Kral Kostantin b. Leon ile babaları Romanus'un idareden uzaklaştırılmaları konusunda anlaştılar. Böylece idare sadece onlara kalacaktı.

159 Muhakkik Kâsım Vehb, bu kelimenin *patrik* kelimesi olduğunu ve sehven yanlış yazıldığını zannettiğini söylemektedir. Ancak Mes'ûdî'nin yaptığı açıklama göz önüne alınırsa bu kelime patrik kelimesinden farklı, daha üst bir makamı ifade etmektedir.

Bir gün, bir grup insan Romanus'un yanına girdi ve onu yakaladı. Kostantiniye'ye yakın adaların birinde kendisinin yaptırdığı bir kiliseye onu sürgün ettiler. Romanus'un iki oğlu ile Kostantin yaklaşık 40 gün idareyi birlikte yürüttüler. İki oğul, [148] Kral Kostantin'e suikast yapmaya ve idareyi ele geçirmeye çalıştı. Kostantin o ikisinin yaptığı komployu öğrendi. Bunun üzerine onlardan önce davrandı ve ikisini yemeğe davet etti. Yakın adamlarından bir grubu önceden hazırlamıştı. Bu adamlar iki kardeşi yakaladılar. Kostantin onları bir denizdeki iki farklı adaya sürgün etti. O ikisinden Kostantin b. Romanus, kendisinden sorumlu olan kişiye hücum edip onu öldürdü. Çevresinden ve ada halkından kendisine itaat etmelerini istedi. Bunun üzerine onlar, Kostantin'i öldürdüler ve başını Kral Kostantin'e gönderdiler. Kral ona üzülmüş gibi göründü. Romanus, rahip oluşundan 4 yıl sonra vefat etti. Bize gelen haberlere göre Stefanos bu adada günümüze kadar kalmıştır. Biz, Kostantiniye'den (İstanbul), gemilerle Mısır sultanına gelen tacir ve elçilerin uğradığı Mısır'ın Fustat şehrindeyiz. Krallık tek başına Kostantin'e kalmıştır. O da krallıkta Muktedir'in kalan zamanında, Kâhir, Râzî, Müttakî ve Müstekfî'nin dönemlerinde ve Mutî'nin halifelik yaptığı günümüze kadar kalmıştır.

Mes'ûdî dedi ki: *Fünûnu'l-Meârif ve mâ Cerâ fi'd-Dühûri's-Sevâlif* isimli kitabımızda Kostantin'e karşı çıkanları, Romanus idareyi ele geçirmeden önce onunla, *Dukas* lakablı Kostantin b. Andronikos gibi idare ve idareyi yürütme konusunda mücadele edenleri anlattık. Dukas'ın babası Andronikos, Tarsus tarafından gelip Halife Müktefî'den eman alıp ona sığındı. O, Roma Kralı Leon'un ordu komutanıydı. 294/907 yılında Bağdat'a gitti ve Halife Müktefî vesilesiyle Müslüman oldu. Sonra öldü ve bu oğlu Kostantin, Cibâl, Ermeniyeye ve Azerbaycan yoluyla kaçtı. Onun taraftarları ve destekçileri çoğaldı. Kostantiniye'ye geldi ve Kostantin b. Leon ile krallık mücadelesi yaptı. Krallığı elde edecek iken Kostantin'in özel görevli adamları onun üzerine atladılar ve onu öldürdüler. Bunlar, 301/914 yılında gerçekleşti.

Domestikos (komutan) Bardas b. Phokas'ın kardeşi Nikephoros,¹⁶⁰ bu dönemde, hasmı olan Hıms, Kınnesrîn ordugâhları, Şamiyye, Cezeriyye uç bölgeleri, Diyârımudar ve Diyâribekr bölgelerinin sahibi (Seyfuddevle) Ebü'l-Hasan Ali b. Abdullah b. Hamdân b. Hamdûn b. el-Hâris el-Adevî Adî b. Üsâme b. Mâlik b. Bekr b. Habîb b. Ömer b. Ganm b. Tağlib ile birçok defa savaşmıştır. Nikephoros krallığı istemiş, [149] arzu etmiş ancak yakalanmış ve gözüne mil çekilmiştir. Biz bunların biyografilerini, haberlerini, diğer milletlerle savaşlarını; kurdukları şehirleri, oluşturdukları bölgeleri; Hanîf (Sâbiî/Putperest) olduklarında yaptıkları mabetleri; Hristiyanlığı benimsediklerinde inşa ettikleri kiliseleri; onların döneminde meydana gelen önemli tabiat olaylarını, dinî ve dünyevi hadiseleri, günümüze kadar yönetim çeşitlerini; sayılarıyla ve hâkimiyet yıllarıyla ilgili ihtilafları; onlarla Fars hükümdarları ve diğerleri arasındaki savaş, olay, saldırı, hile ve tuzakları; onlarla Müslüman halife ve hükümdarlar arasındaki kara ve denizdeki meşhur savaş ve olayları; aralarındaki elçi ve heyetler, antlaşma ve karşılık esir değişimleri ile diğer haberlerini; Romalıların nesepleriyle ilgili tartışmaları ve bu konudaki farklı görüşler ile bu konuyla ilgili günümüzde bilgi ve yorum sahibi olanların, onların Rûmî b. Lentâ b. Yûnân b. Nûye b. Sercûn b. Bizant b. Theophilos b. Rûmî b. Asfar b. Yafez b. Îs b. İshak b. İbrâhim'in çocuğu olup onların dedelerinin ismine nispet ve izafe edildikleri görüşünü; onların Rûm b. Semlâhîn b. Heryâ b. Alkâ b. Îs b. İshak b. İbrâhim'in çocuğu olduğu görüşünü ve bu konudaki farklı görüşleri *Ahbâru'z-Zemân ve men Ebâdehu'l-Hıdsân mine'l-Ümemi'l-Mâziye ve'l-Ecyâli'l-Hâliye ve'l-Memâliki'd-Dâsire, Kitabu'l-Evsat, Mürûcû'z-Zeheb ve Meâdinü'l-Cevher*'in elinizdeki bu kitabın yazıldığı tarihteki ve önceki nüshalarına ilaveler yapılmış son nüshası, *Fünûnu'l-Meârif ve mâ Cerâ fi'd-Dühûri's-Sevâlif, Zehâiru'l-Ulûm ve mâ Kâne fi Sâlifî'd-Duhûr*¹⁶¹

160 Bu kişi, Bardas Phokas'ın kardeşi değil de oğlu Nikephoros, onun kardeşi ise Genç Leo Phokas olmalıdır.

161 Bu kitabın ismi burada "mâ cerâ" olarak geçerken, başka yerde "mâ kâne" şeklinde geçmiştir. Bk. 135. dipnot.

ve *Nazmü'l-Cevâhir fî Tedbîri'l-Memâliki ve'l-Asâkîr* ile elinizdeki kitaptan bir önceki ve bu kitabı yazarken kendisini esas aldığım *el-İstizkâr limâ Cerâ fî Sâlihi'l-A'sâr* kitaplarımızda anlattık. Biz her bir kitabımızda, anlatması olmazsa olmaz olan hususlar dışında aynı konuyla ilgili farklı şeyler anlattık. Elinizdeki kitapta ise konuları, özet ve özlü bir şekilde ve önceki kitaplardakini hatırlatma babında ele aldık. Bu kitabın Roma krallarıyla ilgili bölümün başında, İslami Dönem'in öncesi ve sonrasında Sâbiî (Hanif/Putperest) ve Hristiyan Roma krallarının toplam 78 kişi olduğunu, onların Kostantin'e kadar hâkimiyet sürelerinin 966 yıl 1 ay olduğunu söyledik. Sâbiî (Hanif/Putperest) ve Hristiyanların hüküm sürdüğü yılların ayrıntısını da ifade ettik. Böylece biz içinde yaşadığımız tarihe kadar Roma kralları, onların nesepleri, krallık sürelerini ve dönemlerini anlatmış olduk. Şimdi de onların ülkesinin sınırlarını, askerî eyaletlerini (bent/thema), onlara sınır olan denizleri ve kendisine sınır olmayanları anlatacağız.

Roma Coğrafyası

Roma Krallığı'nın Askerî Eyaletleri, Sınırları, Ölçüleri, Sınırlarına Dâhil Olan Boğazlar, Akdeniz ve Hazar Denizi (Karadeniz)

–Konuyla İlgili Önceki Kitaplarımızdakine İşaret Eden Asgari Bilgiler–

Rum ülkesi, kuzeyde doğu ve batı arasında uzanır, uzunluk ve en olarak geniştir. İlk Çağ'dan itibaren 14 bölüme ayrılmıştır. Filistin, Ürdün, Dimaşk, Hıms ve Kinnesrîn ordu şehirlerinden (cünd) oluşan Şam ordugâhı (ecnâd) idari taksimatına benzer bir şekilde Rum ülkesinin askerî eyaletler (bent/thema) diye isimlendirilen müstakil bölümleri vardır. Ancak Rum askerî eyaletleri, Müslümanların bu ordugâhlarından daha geniş ve uzundur. Rumlar, ülkelerini "Ermanya" (Romania) diye isimlendirirler. Günümüzde Müslümanların oturduğu Şam ve Irak bölgelerini ise "Sûriyâ" (Suriye) diye isimlendirmektedirler. Farşlılar da Rumlar gibi günümüze kadar aynı ismi kullanırlar ve Irak, Cezîre ve Şam'ı, Keldânîler de denilen Süryânîlere nispetle "Sûristân" diye isimlendirirler. Oralıları

da “Sûryân” diye isimlendirirler. Çünkü onların dili Sûryânî-
cedir. Araplar ise onlara *Nabatî* derler.

Birinci Askerî Eyalet: Ellaftâ Mâta (Optimation) diye isim-
lendirilir. Bunun anlamı *kulak ve gözdür*. O, Nâtulîn¹⁶² (Ana-
[151] tolikon) askerî eyaletidir ve Rum askerî eyaletlerinin en bü-
yüğüdür. Burada Ammûriye şehri bulunmaktadır. Buranın ilk
sınırı İslam topraklarındaki Şam uç bölgesinde Hirakle Kale-
si’dir. Bu, Nâtulîn (Anatolikon) askerî eyaletinin (yukarıdan)
ilk şehri Ğustûblî (Augustopolis) diye bilinen yerleşim yeridir.
Burada her yıl bir defa kurulan buhur pazarı bulunmaktadır.

İkinci Askerî Eyalet: Ebsîk (Opsikion) askerî eyaletidir ve
burada Nîkiyye (İznik) şehri bulunmaktadır. Bu askerî eyale-
tin başlangıcı Ğustûblî (Augustopolis), sonu da Kostantiniye
(İstanbul) Boğazı’dır. İslam topraklarından Kostantiniye Bo-
ğazı’na kadar bu iki askerî eyaletin uzunluğu 434 mildir.

Üçüncü Askerî Eyalet: Nâtulîn (Anatolikon) askerî eyaleti-
nin sol tarafında Terkosin (Thrakesion) diye bilinir. O, Ashâb-ı
Kehf’in şehri olan Efes ve İzmir şehri askerî eyaletidir. Bu as-
kerî eyalet, geçmiş dönemde birçok hekim, filozof ve tabip
çıkarmıştır. Bu tabiplerden birisi, tıp konusunda birçok eseri
olan Efesli Rûfûs’tür. Câlînûs, onun birçok kitabını övmekte,
Rûfûsü’l- Haynâtî’yi ise yermektedir. Bu askerî eyalet, (Rum ve
Şam Denizi) Akdeniz’e bitişiktir.

Dördüncü Askerî Eyalet: Bentilyâ (Pamphylia) askerî eya-
leti, *Dekâbili* (Decapolis) de denilmektedir ve bu askerî eyalet
Akdeniz’e komşudur. Bu askerî eyaletin sonu Selûkiyye, Bû-
kıyye Kalesi ve Müslümanlarla Rumların arasında karşılık-
lı esir mübadelesinin olduğu Lâmes’tir (Limonlu/Erdemli).
Buradan Tarsus şehrine 35 mil vardır. Burası dar bir askerî
eyalettir. Müslümanların burada kara ve deniz savaşları ol-
muştur. Aynı şekilde bu iki askerî eyalet, İslam toprakların-
dan İstanbul Boğazı’na kadar Akdeniz ile komşudur. İkisinin
uzunluğu 365 mildir.

162 Bazı nüshalarda *Nâtulîk* şeklindedir. Genelde ayrı olduğu bilinen Optima-
tion ile Anatolikon bentleri askerî eyaletleri, Mes’ûdî tarafından tek bir
askerî eyalet olarak kabul edilmiştir.

Beşinci Askerî Eyalet: Kabazuk (Kapadokya) askerî eyaleti, Ammûriye'nin sağ tarafındadır. Burada Kurra, Yeduksî Kalesi, Selendu Kalesi,¹⁶³ ismi Rumca Kupestara olan Zü'l-Kilâ, Konya, Vadi-i Sâlimûn, Vadi-i Tâmse bulunmaktadır. Bu askerî eyaletin ilk sınırı Şam uç bölgesinden Mâcide diye bilinen Matmûra'dır. Burası Lü'lüe Kalesi'nden yaklaşık 20 mil uzaklıktadır. Bu askerî eyaletin sonu ise Arapça *tuz nehri* anlamına gelen Âlis Nehri'dir.¹⁶⁴ Bu, güneyden kuzeye doğru ters akan bir nehirdir. Aynı şekilde Mısır Nil'i, Sind Mehrân'ı, el-Ürnut (Asi) diye bilinen Antakya Nehri güneyden kuzeye akar. Bunların dışındaki büyük nehirlerin hepsi kuzeyden güneye doğru akar. Bunun se- [152] bebi, suyu çok olmasıyla birlikte kuzeyin güney taraftan yüksek olmasıdır. Biz bunun sebebini önceki kitaplarımızda anlattık.

Altıncı Askerî Eyalet: Bukallar (Bukellarion) askerî eyaletidir. Ankara amilliği askerî eyaleti de denilir. Ankara amilliğinin başlangıcı, Kabazuk'un (Kapadokya) sonundaki Âlis Nehri'dir. Bukallar askerî eyaletinin son sınırı, Maytus (Azak) Denizi de denen Hazar Denizi'dir (Karadeniz). Bu iki askerî eyalet İslam topraklarından Hazar Denizi'ne (Karadeniz) 445 mil uzunluğunda komşudur. Rum'un bu Bukallar askerî eyaletinden daha uzun ve daha fazla piyade askerî olanı yoktur.

Yedinci Askerî Eyalet: Efetmât askerî eyaletidir. Bu askerî eyalet, Nikomedia (İzmit) amilliğidir. O, Bukallar ve Ebsîk arasında kare bir askerî eyaletidir. Bu askerî eyaletin son sınırı İstanbul Boğazı'dır. Boğaz'ın burada genişliği bir mildir. Günümüzde bu yere *Akrûblâ* (Akropolis/Damalis/Üsküdar) denilmektedir. Biz bunun özelliğini daha önce kitabımızın Helena'nın oğlu Kostantin'in krallığı ile ilgili bölümünde, Kostantiniye'nin yapımı, boğazın özellikleri ve Kostantiniye üzerindeki 6 geçit bahsinde anlattık.

Sekizinci Askerî Eyalet: Ermenyak (Armeniakon) askerî eyaletidir. Bukallar askerî eyaletinin sağ tarafında Amas-

163 Gazipaşa'nın eski ismi *Selenti* olmalıdır.

164 Selûkiyye Nehri'dir. Yâkût el-Hamevî, I/55. Mes'ûdî'nin askerî eyalet tariflerine ve bu nehrin Ankara ile olan bağlantısına bakılırsa söz konusu nehir *Kızılırmak* olmalıdır.

ya amilliği askerî eyaletidir. Bu askerî eyaletin bir tarafında Harşene, sonunda ise insanların çoğunun Hazar Denizi diye isimlendirdiği Maytus (Azak) Denizi vardır. Bu askerî eyalet sadece bu denizle bitişiktir.¹⁶⁵ Çünkü Hazar Denizi kenarında Bâbü'l-Ebvâb (Derbent), Mûkân, Cîl, Deylem, Cürcân sahili Âbeskûn, Taberistan'daki Âmül'ün sahili Hemm¹⁶⁶ gibi Acemlerin (Arap olmayan, özellikle Farşlılar) yurtları bulunmaktadır. Biz bunları önceki kitabımızda denizler, onların sıralanışı, onlara dökülen büyük nehirler konusunda anlattık.

Dokuzuncu Askerî Eyalet: Pelâgûnye (Paphlagonia) askerî eyaleti, Kolûnya (Kolonias/Şebinkarahisar) amilliğinin yanında, Ermenyak askerî eyaletinin sağındadır.

Bu dokuz askerî eyalet, Boğaz'ın aşağısında Şam, Cezeriyye ve diğer İslam ülkelerinin uç bölgeleri tarafındadır. Diğer beş askerî eyalet ise Boğaz'ın arkasında İstanbul'a bitişiktir. Bunlardan birisi, Tâblâ askerî eyaletidir. Kostantiniye buradadır. Onun doğu tarafından sınırları, Hazar Denizi'nden (Karadeniz) Şam Denizi'ne (Akdeniz) kadar bir bütün olarak İstanbul Boğazı, kıble tarafından Şam Denizi (Akdeniz), batıdan [153] ise Şam Denizi'nden (Akdeniz) Hazar Denizi'ne (Karadeniz) uzanan, "uzun sur" anlamına gelen "Makrûn Tihus" (Macron Teichos) adı verilen surdur. Bu surun uzunluğu dört günlük mesafedir. Onunla Kostantiniye arasında iki günlük mesafe bulunmaktadır. Bu memleketin çoğu, kral ve patriklerin küçük köyleri ve sürülerinin otlaklarıdır. Diğerleri, Trakya askerî eyaleti Makedonya askerî eyaleti ve Belebûnîse (Polinezia) askerî eyaletidir. Belebûnîse kelimesinin anlamı *birçok adadır*. *Çok ülke* de denilmiştir. Bu, Kostantiniye'nin batısındadır ve içerisinde Harkîziyye (Kandiye?), Mesveniyye (Methoni/Modon), Karnetû (Korint), Aristoteles b. Nikomakhos ve Theophrastos'un şehri Atina bulunmaktadır. Aristoteles'in

165 Müellif daha önce bazılarının, Karadeniz, Azak Gölü ve Hazar Denizi'nin bir olduğu zannedip hata ettiklerini söylemesine rağmen burada ve başka yerlerde Karadeniz yerine Maytus Denizi ve Hazar Denizi demektedir. Bk. Arapça asıl metin s. 59.

166 Muhakkik Sâvî, "el-Hemm" olarak değil "vâlîhim" olarak tashih etmektedir. O zaman metnin anlamı "...Cîl, Deylem, Cürcân sahili Âbeskûn ve onların ardındaki Taberistan'da bulunan Âmül sahili..." olmaktadır.

buradaki evi günümüze kadar ayaktaadır, herkes tarafından bilinir ve saygı gösterilir. Beşincisi, Halife Müktefî döneminde, 290/903 yılında Zûrâfe'nin kölesi Leon'un denizden aldığı Selânîk askerî eyaletidir. İstanbul'dan önce yapılmış büyük bir şehirdir. Onu Kral İskender b. Philip inşa etmiştir.

Bu beş askerî eyaletin birçok yerini Bulgarlar ile Rumların en uzak sınırının doğusunda "Velender" diye bilinen şehir nispetle *Velenderiyye*¹⁶⁷ diye isimlendirilen ve Peçenek, Yecni, Başkurt ve Nevkeberdeliler (Longbandlar?) gibi farklı göçebe Türk kavimleri ele geçirmişlerdir. Bu, 320/932'lerden sonra gerçekleşti. Onlar, Velender şehrine çadırlar kurdular, Kostantiniye'den Roma ülkesine giden yolları kestiler. Bu iki şehir, yaklaşık 40 günlük mesafededir. Oradaki pek çok yapıyı tahrip ettiler. İstanbul'a kadar uzanan akınlar yaptılar. Bu dönemde İstanbul'da bulunanlar Roma'ya ancak deniz yoluyla geçebildiler. Bu iki şehir arasındaki mamur olan yerler arasında, günlerce yol tutan mesafe vardır.

Biz *Fünûnu'l-Meârif ve mâ Cerâ fi'd-Dühûri's-Sevâlif* kitabımızda doğu tarafından bu dört Türk kavminin göçlerinin sebebi, onlarla Guz (Oğuzlar), Karluk ve Kimekler arasındaki savaşları ve Cürcâniye (Aral) Gölü'ne doğru akınlarını anlat-tık. Elinizdeki kitabın ilgili bölümlerinde önceden anlattığımız gibi Ceyhun, Şâş, Fergâna ve Fârâb ülkesi nehirleri, Cürcâniye (Aral) Gölü'ne akmaktadır. Bu göl vasıtasıyla Hârizm'den Şâş ve diğer bölgelere, büyük gemilerle her çeşit ticaret malı [154] taşınır. Dünyanın mamur yerlerinde bu gölden daha büyüğü yoktur. Çünkü onun büyüklüğü bir aylık mesafedir. Bizim önce verdiğimiz bir rivayete göre ise bundan daha büyüktür. Bu gölün suyu tatlıdır. Büyüklük açısından ondan sonra Rum ülkesindeki Mârzibûn Gölü¹⁶⁸ gelir. Söz konusu kavimlerin bu

167 Gerek Velender şehrini, gerekse Türk ırkı olarak ifade edilen bu isimleri Mes'ûdî, *Mürûcû'z-Zeheb*'de farklı isimlerle ayrıntılı bir şekilde anlatmaktadır. Ancak bu isimler ve olaylarla ilgili ciddi problemlerin bulunduğu, birçok hususun hayalî olduğu ifade edilmektedir. Akdes Nimet Kurat, *Peçenek Tarihi*, İstanbul 1937, s. 116-124.

168 "Fırat Nehri, Ermeniyye'nin yanlarından çıkar, Rum topraklarına akar, birçok pınar kendisinde birleşir ve Mârzibûn Gölü'nden bir boğaz ona dökülür. Rum topraklarında ondan daha büyük bir göl yoktur. Onun etrafını

ülkeye gidiş sebebini de kitabımızda anlattık: Bu dönemde Roma idarecisi, Kostantiniye idarecisinin (Kostantin b. Leon) emrine uymuş, ona boyun eğmiş ve itaat etmişti. İslam'ın doğuşundan önceki zamanlardan 340/951 yılına kadar mevcut âdetler olan krallık tacını takmıyor, kral olarak isimlendirilmiyordu. Bu yıldan itibaren ise Roma idarecisi güçlenmiş, adamları çoğalmış, Roma krallarına özgü alametler olarak tac takmış, erguvani elbise ve kırmızı ayakkabılar giymiştir. Böylece kral olarak isimlendirilmiştir. Roma idarecisinin durumu, bu dönemdeki Bizans kralı Kostantin b. Leon'a ulaşınca, Bizans kralı, Roma kralının üzerine askerler göndermiş ve ordusu mağlup olarak dönmüştür. Onunla mektuplaşmış ve barışa razı olmuştur. Bu savaştan önce aralarında hısimlik oluşmuş ve Roma Kralı kızını, Bizans kralının oğlu Romanos b. Kostantin ile evlendirmiştir. Kızını ona göndermiş, ona çeyiz olarak kralların kızları için hazırlananlarının en görkemlisini ve en büyüğünü hazırlamıştır. Kızı, Bizans Kralının oğlu Romanos'un yanında ölmüştür.

Galiçyalı, Caskus (Veşka/Huesca'da yaşayanlar),¹⁶⁹ Basklı ve Ermancus (Cermenler/Almanlar) gibi Avrupa ırkları ile Slav, Bulgar ve diğerlerinin çoğu, Hristiyan dinine mensuptur. Onlar, Roma idarecisine itaat ederler. Roma, eski ve yeni zamanlarda büyük Frank ülkesinin başkenti olmuştur. Aristoteles, bunu kendisini Fars Hükümdarı Dârâ b. Dârâ üzerine sefere teşvik ettiği İskender'e yazdığı mektupta şöyle dile getirmektedir:

Sen ey Kral! Frankların ülkesine ilk seferinde zaferin işaretlerini gördün. Sen kendilerine yaklaştığında ülkelerinin sınırlarında bulunan büyükler, ülkelerinin sınırlarını terk ettiler ve başşehirleri Roma'ya sığındılar.

Mes'ûdî dedi ki: Rumlar ile Yunanlıların yurtları; Irak'ta
[155] ikamet eden Nabatîler ile Fars, Ahvaz, Mâhât Cibâl Dağı ve

dolaşmak bir aylık mesafeden daha fazladır. Sonra Fırat, Malatya topraklarına uğrar." Ebû Bekir Abdullah b. Aybek ed-Devâdârî, *Kenzü'd-Dürrer ve Câmiu'l-Gurer*, Halep 1982, I/198.

169 Yak'ûbî, *el-Büldân*, Dâru'l-Kütübî'l-İlmiyye, Beyrut 1422, I/195.

başka yerlerin sâkinlerinin Farslarla komşu olması gibi bitişikti. Biz bunu, kitabımızın *nesiller ayrılmadan ve milletler oluşmadan önceki yedi millet* konusunda anlattık. Farsların Nabatîlerin ülkesine hâkim olması gibi nihayetinde Rumlar, Yunanların ülkesine hâkim oldular ve tüm topraklar Roma oldu. Bununla birlikte her grup, neseplerini muhafaza etmiş ve halklarına bağlı kalmıştır.

Fünûnu'l-Meârif ve mâ Cerâ fi'd-Dühûri's-Sevâlif eserimizdeki Yunanlıların haberleriyle ilgili bölümde, günümüzdeki Müslüman ülkelerin bitiştiğiindeki bu dokuz askerî eyaletin ve Boğaz'ın arkasındaki birkaç günlük mesafeye kadar olan yerlerin, Yunanlıların diyarı olduğunu anlattık. Yunanların ülkesinin ardında, karadan ve denizden Roma'nın ve Frankların ülkesinin sonuna kadar olan yerlerin tamamı Rum diyarı idi. Buralar, Büyük Okyanus ve Endülüs'e kadar yaklaşık 500 fersahtır. Biz bu bölgelerin haberlerini, ölçülerini; onlara komşu olan ve olmayan denizleri; oralarındaki büyük kaleleri, limanları, gölleri, nehirleri, çukur yerleri ve sıcak su pınarlarını; bu kitabın yazıldığı tarihe kadar Müslümanların buralarda ayak bastığı yerleri, buraların sınırlarını, isimleriyle ilgili hangi ihtilafların olduğunu ve isimlerinin nereden geldiğini; valilerini, onların mertebelerini, konumlarını, özelliklerini, askerlerinin sayılarını; denizde ve karada onlarla savaşan milletleri, Müslümanların fethettiği yerlerden sonra Bizans'ın geri aldıkları yerleri anlattık. Bu yerlerden bazıları; Malatya, Şimşât, Hısnı Mansûr (Adıyaman), Beylekânîlerin şehri, Tahir b. Hüseyin'in oğullarının azatlısı Karbiyas, Hareshares vb. birçok patriğin bulunduğu Kal'atü İbrîk ve Şam uç bölgesindeki Adana Nehri de denilen Seyhan Nehri'ni oluşturan pınarların çıktığı Seyhan şehridir. Bunlar dışında Cezîre uç bölgelerinden Kalikala'ya (Erzurum) ve onun çevresindeki Ermeniyye vb. doğu ve kuzey bölgelerine kadar uzanan yerleri; İslam'ın ilk dönemlerinde Müslümanların Şam uç bölgelerinde, önce yıkıp ardından yaptıkları kaleleri; buralara günümüze kadar hâkim olan Bulgar, Peçenek ve diğer Türk kavimleri ile Rum

uç bölgesinden gelen Velenderiyye'yi;¹⁷⁰ biraz önce söylediğimiz ve “uzun kale” anlamına gelen Rumca “Makrûn Tihus”^[156] (Macron Teichos) denilen ve Bürcân (Tuna Bulgarları) ülkesi ile Kostantiniye'nin arkasındaki Eski Çağ'da iki büyük dağa dayanan beş askerî eyaletin arasını ayıran bu surun haberini de anlattık. Bu sur, Slavca Denâbâ¹⁷¹ denilen büyük bir nehrin alt tarafındadır. Daha önce de anlattığımız gibi bu nehrin genişliği yaklaşık üç mildir. Bu nehir yoluyla kuzeyin en uzak noktalarından gelen Bulgar, Slav vb. birçok millet bulunmaktadır. Kimileri söz konusu nehrin, bu kitabımızda dünyanın büyük nehirleri ve onların, denizlere döküldükleri yerlerden bahsederken ele aldığımız, Belh taraflarındaki Ceyhun Nehri olduğunu söylerler. Biz bunları ve bunlar dışında, Rumların ve ülkelerinin haberlerini de anlattık. Bu kitapta anlattıklarımız sadece önceki kitaplarımızdaki yazdıklarımıza hatırlatma ve dikkat çekmek için asgari bilgilerdir.

Biz önceki kitaplarımızda başka ülkeler, milletler, onların yurtları, kralları, biyografileri, yönetimleri, savaşları; ülke, bina ve evlerinin farklılığına rağmen Hint, Çin, Türk, Hazar, Lân vb. doğu, batı, kuzey ve güneyde yaşayanlar; Kabk Dağı'nda yaşayan Lekzler (Lezgiler),¹⁷² Bâbü'l-Ebvâb (Derbend) civarındaki-ler, bu dağın çevresinde yaşayan Lân, Serîr, Hazar, Cürzân (Gürcistan), Abhâz, Sanâriye, Keşek, Kasekiyye'de¹⁷³ yaşayanlar ile başka milletlerden Eber, Bürcân (Tuna Bulgarları), Rus, Bulgar, Frank ve Slavlar; Sudan kavimlerinin ibadet şekilleri ve dilleri;

170 Velenderiyye Türkleri diye bir şey olmadığı; Türk kavimlerinin, Velender diye, varlığı bilinmeyen bir şehre saldırdıkları ile ilgili bilgiler için bk. 167. dipnot. Belki bu ifade, gerçekten Velender şehrini alan Türkler varsa, orayı aldıktan sonra buraya gelenler için kullanılmış olabilir.

171 Daha önce bu nehir “Denbe” olarak ifade edilmişti. Burada “Denâbâ” olarak geçen ve başka kitaplarda “Denbûs”, “Denûbâ” şeklinde de ifade edilen bu nehir Tuna Nehri'dir.

172 Kafkasya'da yaşayan Müslüman bir halktır. Davut Dursun, “Lezgiler”, *TDV İslam Ansiklopedisi*, İstanbul 2003, XXVII/169.

173 Çeçenler, Orta Çağ İslam ve Rus kaynaklarında *Keşek*, *Kasog* diye adlandırılmaktadır. Sadık Müfit Bilge, “Çerkezler”, *TDV İslam Ansiklopedisi*, İstanbul 2016, Ek-1 cildi, s. 289. Keşek ve Kasekiyye'nin aynı olduğu ve Keşeklerle ilgili farklı görüşler için Bk. Mes'ûdî, *Mürûcû'z-Zeheb*, s. 158, dipnot 273.

Mısır ve İskenderiye'nin haberleri, onların hükümdarları, onun Nil Nehri, oradaki Ham b. Nûh'un soyundan gelen Kûşânîlerin ülkesi; *Nabatî* diye isimlendirilen Süryânîler yani Keldânîlerin haberleri; İsrailoğulları, onların peygamberleri, kralları, reisleri, işlerini idare edenlerinin haberlerini; Yahudi ve Hristiyanların üzerinde birleştiği, Yahudilerin *el-Kütübü'l-Câmia* (Kapsamlı Kitaplar), Hristiyanların *Kütübü's-Sûret* (Şekil Kitapları) dedikleri 24 kitabı; Hristiyanlara göre *es-Sûretü'l-Kadîme*'nin (Eski Şekil) 12 küçük kitap ve 12 büyük kitaptan oluştuğunu, aynı şekilde *Kütübü'l-Enbiyâ*'yı (Peygamberler kitapları) onlardan *Tevrat*'ın beş cilt oluşunu, Hristiyanların ise kiliselerde bu beş ciltten sadece birinci cilt olan *Yaratılış* (Tekvîn) bahsini okuduklarını ayrıca bunların dışında, önceki ve sonrakilerden pek çok kitabı da anlattık.

Önceki kitaplarımızda şu konulardan da bahsettik: Avs (Avd) b. İrem b. Sâ'm b. Nûh'un iki oğlu Âd ile Abîl, Âbir b. İrem ^[157] b. Sâ'm'ın iki oğlu Semûd ile Cedîs, Lâvud b. İrem b. Sâ'm b. Nûh'un iki oğlu Amalîk (Amâlik/Amalâk) ile Tasm, Ümeym b. Lâvud b. İrem b. Sâ'm b. Nûh'un oğlu Vebâr, Kahtân b. Âbir b. Şâlih b. Erfehşez b. Sâ'm'ın oğlu Cürhüm, Dahm b. Abs b. Hiram b. Âbir b. İrem b. Sâ'm'ın oğlu Abd ve diğer nesli kesilmiş (el-Arabü'l-bâide) Arapların haberleri; dillerin ayrılmasından sonra Irak bölgesinden dağılmaları; Mecdel meselesi, onunla ilgili her grubun delil getirdikleri şiirleri; Mead ve Kahtân gibi soyu devam eden (el-Arabü'l-bâkiye) Arapları, onların nesep-leri, hükümdarlarının haberleri; Himyer hükümdarları "tubba"'ların ve diğerlerinin haberleri, onların sayısı hakkındaki ihtilafları, onların 70 "tubba"' olduğu görüşünü, bununla ilgili her ikisi de ensârdan Abdurrahman b. Hassân b. Sâbit veya Nu'mân b. Beşîr'in "Biz Kahtânoğullarının 70 tubba'ı vardır, Farslar onlara haraç vermeyi kabul etmişlerdir." sözünü, onların daha az ve daha çok olduğunu söyleyenleri ve onların tubba' şeklinde isimlendirilmelerinin sebebi. Bu konuda şöyle bir görüş vardır: Bu isimlendirmeyi Himyerilerden sadece Yemen ve Hadramut hükümdarları hak etmektedir. Onlar bu isim adı altında herkesin itaatini sağlamıştır. Diğer bir görü-

şe göre ise onlara tubba' denilmesinin sebebi ancak onların altında gölgelenilen bir gölgeye benzetilmesidir. Aslında tubba' kelimesi lügatte *gölge* anlamına gelmektedir. Çünkü mutlu hükümdarlar halkları için gölge, mağara ve sığınak gibidirler. Onlar bu konuda Leyla el-Cüheniyye, bir rivayete göre de Sü'dâ el-Cüheniyye'nin sözünü delil olarak getirmiştir:

Öncü kuvvetler ve gözcü birliklerin suya gelişi, günün ortasında gölgenin en kısa olduğu zamanda bağirtlak kuşunun gelişi gibidir.

Burada tubba' kelimesi, *gölgenin kalkıp yok olması* anlamındadır. Tubba' kelimesinin bunun dışında başka manalarının olduğu da rivayet edilmiştir.

Biz önceki kitaplarımızda tubba'lardan ülkelere harekât yapan ve ülkeler alanlardan; onların vasiyet, sözleşme, hüküm ve savaşlarından; "Arenc" adında Zeyd b. Sebe' diye isimlendirilen Abdüşems Himyer'den Himyer'in, Habeşlilerin oraya hâkim olmasıyla birlikte yönetimleri sona erene ve hâkimiyetleri bitene kadar oraya hâkimiyetinden bahsettik. Onların hükümdarlık yıllarını, azaltan veya çoğaltanların ihtilafı söz konusudur. Onların hâkimiyet süresinin en az olduğu görüşü, Muhammed b. Mûsâ el-Hârizmî'nin zîc/astronomi cetveli ve başka eserlerinde, 1.938 yıl olduğudur. Onları takip eden "kayl", "zû", "müsemmen", "abhel" gibi¹⁷⁴ yönetim mertebeleri sahipleri bulunmaktadır. Bir rivayete göre ise "zû"ler mertebe değil sadece onların hükümdarlıklarının işaretidir. Yine "Zü'l-ez'âr", "Zü'l-menâr", "Zûyezen", "Zûraîn", "Zûnüvâs", "Zûkilâ", "Zûesbah" vb. hükümdarları mevcuttur.

Biz, Rumların Şam bölgesine hükümdar yaptığı Yemenlilerden bahsettik. Bunlar, Selîh b. Hulvân b. Imrân b. el-Hâf

174 Himyerîler, "mihlâf" ve "mahfed" denilen idari birimlere ayrılmıştı. Mihlâf sahiplerine "kayl" (çoğulu akyâl), mahfed sahiplerine ise "zû" (çoğulu ezvâ) deniliyordu. Kralların hanedan mensupları arasından seçilen ve "Mesâmine" denilen sekiz kişilik bir yardımcılar komitesi vardı; bunun altında da seksen kayıdan oluşan Akyâl Meclisi bulunuyordu. Eğer kral ölümünden sonra yerine geçecek bir veliaht bırakmamışsa Mesâmine kendi içinden yeni kralı seçer, daha sonra da yerine akyâl arasından bir kişi Mesâmine Komitesine alınırdı; ardından hanedanın yeni bir üyesi kayl olurdu. Hüseyin Algül, "Himyerîler", *TDV İslam Ansiklopedisi*, İstanbul 1998, XVIII/62.

(İlhâf) b. Kudâ'a'dan Tenûh, Dacâim ve Gassânîlerdir. Rumlar, onlardan sonra gelen çöl Araplarının yerine bunlarla yetinmişlerdir ve onları görevlendirmişlerdir. Bu hükümdar yapılan Arapların ilkleri, Cefne b. Amr Müzeykiyâ' b. Âmir Mâüssemâ' b. Hârise b. İmruülkays b. Sa'lebe b. Mâzin b. el-Ezd ve sonuncuları Cebele b. el-Eyhem b. Cebele b. Hâris b. Hucr b. en-Nu'mân b. el-Hâris b. el-Eyhem b. el-Hâris b. Cebele b. el-Hâris b. Sa'lebe b. Amr b. Cefne'dir. Cebele, Şam fetihlerinden sonra Rum diyarına ulaşmıştır.

Biz, Farsların Irak topraklarındaki Hîre'ye hükümdar yaptığı Nasr b. Lahm'ın oğullarından Nu'mânlar ve Münzirlerden bahsettik. Bunlar, Amr b. Udey b. Nasr b. Rebîa b. Amr b. el-Hâris b. Suûd b. Mâlik b. Ganm b. Nemâre b. Lahm'ın çocuklarıdır. Onun ismi Mâlik b. Udey b. el-Hâris b. Mürre b. Üded b. Zeyd b. Kehlân'dır. Aynı şekilde Farşlılar onlardan sonra gelen çöl Arapları yerine bunlarla yetinmişlerdir. Onların sonuncusu Kisrâ Pervîz'in öldürdüğü Nu'mân b. Münzir'dir. Ondan sonra, İyâs b. Kabîsa et-Tâî ve başka birisi Hîre'de hükümdar olmuş, İslam gelinceye kadar bu devam etmiştir. Nasroğulları, Ibâd, Gassân, Temîm, Kinde, Fars vb. Hîre hükümdarlarının sayısı 20 küsurdur ve bunlar 522 yıl birkaç ay hüküm sürmüşlerdir. Meşhur bir atasözü olan *"Amr, (boynunu takılan) gerdanlık olmadan büyümüştür."* ifadesinin sahibi Amr b. Adî, Amr b. Darb'ın (Zarb) kızı ez-Zebbâ'nın öldürdüğü Cezîme el-Ebraş'ın kız kardeşinin oğludur. Cezîme, kendileriyle ilgili atasözü söylenen iki nedimin (içki arkadaşı) arkadaşıdır. O ikisi hakkında Mütemmim b. Nüveyra el-Yerbûî, kardeşi Mâlik b. Nüveyra'ya olan mersiyesinde şöyle demiştir:

Asla ayrılmayacaklar denilecek kadar, çoktandır Cezîme'nin iki nedimi gibiydik,

[159]

Ben ve Mâlik uzun birlikteliğimize rağmen ayrıldığımızda birlikte bir gece kalmamış gibi olduk.

Mead ve başkalarına hâkim olan Kinde hükümdarlarından da bahsettik. Onların ilki Kinde'den Muâviye b. Sevr b. Mürte'dir. Onların sonuncusu İmruülkays'ın babası Hucr b. el-Hâ-

ris b. Amr'dır. O, Esed b. Huzeyme'nin oğullarının öldürdüğü kişidir. Yine biz kitabımızda Nizâr b. Mead b. Adnan b. Üdd b. Üded b. el-Hümeysi' b. Teymen b. Nebt b. İsmâil b. İbrâhim'in haberlerinden; İsmâil b. İbrâhim'in soyundan olduğu açık olan Rebîa ve Mudar'dan; nesep âlimlerinin Yemen mi yoksa Nizâr'dan mı oldukları konusunda ihtilaf ettikleri İyâd ve Enmâr'dan, İyâd'ı Enmâr'a nispet edenlerin Ebû Düâd (Dâvûd) Cüveyriye b. el-Haccâc el-İyâdî'nin "Yakışıklı gençler, İyâd b. Nizâr b. Mead'dandır." sözünü şahit olarak getirmelerinden bahsettik.

Kümeýt b. Zeyd el-Esedî de şöyle demiştir:

Birilerinin burunları toprağa sürtünse de İyâd, Mead'a nispet edilir. Onlar, Nizâr'ın soylularıdır, onların sancaktarları ve şeref-lileridir.

Yemenli nesepçiler ise bu nesebin İyâd b. Ühâza b. Sa'd b. Himyer olduğu görüşündedirler ve Enmâr'ı Nizâr'a nispet ederken aynı şekilde Kümeýt'in şu sözünü delil getirirler: "Bazılarının burunları toprağa sürtünse de Enmâr'ın amca ve dayıları Mead'dandır. Halhalı olan bembeyaz atların ayak ve alınlarındaki siyahlığı gibi Enmâr kabilesinin dili de babalarını göstermektedir." Yemenlilerin bir görüşü de onun Enmâr b. Erâş b. el-Gavs olduğudur. el-Gavs, el-Ezd b. Nebt b. Mâlik b. Zeyd b. Kehlân'dır. Onun yedi erkek çocuğu vardır. Onlardan beşi Becîle olarak bilinir, bir tanesi de Has'am olarak tanınır. Diğer biri de babası Ezd'e nispet edilir. Bu ve Mead'ın diğer kabilelerinin Hicaz'dan ayrılmasının sebebi, kabilelerinden ayrılıp kendilerini Mead'a nispet edenlerle ilgili Kahtânî nesepçilerin söylediklerini; aynı şekilde kabilelerinden ayrılıp kendilerini Kahtân'a nispet edenlerle ilgili Meadlı nesepçilerin söylediklerini, bu yüzden Kahtânîlerin [160] kendi hükümdarlarına boyun eğme ile Meadlıların İslam gelinceye kadar bunu kabul etmeme sebebi; Kahtânîlerin neden kendilerini ve kendilerinden önce nesli kesilen Arapları (el-Arabü'l-bâide) asli Araplar (el-Arabü'l-âribe) olarak, Meadlıları ise sonradan Arap olanlar (Arabü'l-mütearribe) olarak isimlendirdiklerini ve bunlar gibi çeşitli haberleri;

farklı biyografileri ve rivayetleri açıklama ve ayrıntısıyla önceki kitaplarımızda anlattık.

Mes'ûdî dedi ki: Yunanlıları, krallarını, Rumların onları yenmeleri ve onlara katılmalarını, İslam'ın gelişinden önce onların Hanif (Sâbiî/Putperest) ve Hristiyan tabakalarını, İslam'ın sonrasında ise günümüze yani 345/956 yılına kadar Roma krallarının tabakalarını anlattıktan sonra şimdi Rumlar ile Araplar arasındaki Abbâsîler Dönemi'nde gerçekleşen esir değişimi ve barış antlaşmalarını anlatacağız. Emevîler Dönemi'nde anlatabileceğimiz meşhur ve bilinen bir esir değişimi olmamıştır. Sadece Şam, Mısır ve İskenderiye'nin sahil kentlerinde, Malatya ve diğer Cezerî bölgesinin uç kısımlarındaki ferdî fidye değişimleri olmuştur. Çünkü bunlar Emevîlerin hâkim olduğu dönemde, Şam uç bölgeleri ise Abbâsîler zamanında mübadeleye sahne olmuştur.

Müslümanlar ile Bizanslılar Arasındaki Esir Değişimleri

1. Ebû Süleym'in Esir Değişimi

Abbâsoğulları Dönemi'ndeki ilk esir değişimi, Hârûnürreşîd'in halifeliğinde Akdeniz'e yaklaşık 35 mil uzaklıktaki Tarsus'un Lâmes (Limonlu/Erdemli) Limanı'nda 189/805 yılında gerçekleşmiştir. Bu dönemde Bizans kralı, Nikephoros b. İstebak'tır (Stavrakios). Rivayetten anlaşıldığına göre, erkek veya kadın Rum diyarındaki (Anadolu) tüm esirler mübadele edilmiştir. Bu, Halep şehirlerinden Kinnesrîn'e bağlı Mercidâbık'ta komutan olan el-Kâsım b. Reşîd eliyle ve adıyla gerçekleşmiştir. Onunla ilgili şöyle söylenilmiştir:

Ey Mercidâbık'ta konaklayan savaşçılar! Benim anlaştığım sevgiliye ulaşmak için serbest bırakılsam ben onun için savaşırım.

Bu mübadelede bulunan ve onu yapan(lar), 171/787 yılında Tarsus'ta valilik yapan Hârûnürreşîd'in hizmetçisi Ebû Süleym Ferec ve ücretli askerlerden oluşan 30 bin kişilik ordusuyla Abbâsîlerin azatlısı Sâlim (el-Burullusî) Berberî'dir. Antlaşmada uç bölge ve şehir halklarından yaklaşık 500.000 kişi hazır bulunmuştur. Bundan daha fazla olduğu da söylenmiştir. Bunların yanlarında en güzel savaş aletleri, at, silah ve

güç gösterisiyle ilgili şeyler vardı. O kadar çok kişi olmuştu ki dağı taşı kaplamışlar ve hiçbir yere sığmamışlardı. En güzel şekilde donatılmış ve içlerinde Müslüman esirlerin bulunduğu Bizans savaş gemileri de antlaşma esnasında hazır bulunmuştur. 12 gün içinde mübadele karşılığında alınan Müslüman esirlerin sayısı 3.700'dür. Bu sayıdan daha çok veya daha az olduğu da rivayet edilmiştir. Esir mübadelesinin gerçekleştiği günlerin öncesi ve sonrasında Lâmes'te (Limonlu/Erdemli) yaklaşık olarak kırk gün kalınmıştır. Biz bundan sonra, her esir mübadelesiyle ilgili olarak, insanların Lâmes'te (Limonlu/Erdemli) kaldığı gibi toplam kalış sürelerini değil de sadece antlaşmanın yapıldığı günlerle ilgili rivayetleri anlatacağız. Çünkü insanların kalış günleri uzun veya kısa olabilir. Mervân b. Ebû Hafsa, Hârûnürreşîd'i bu esir mübadelesiyle ilgili övdüğü uzun kasidesinde şöyle demiştir:

Senin vesilenle esirler, kendilerini ziyaret edecek bir dostun bulunmadığı hapislerden kurtulmuştur.

Onların serbest kalması Müslümanların esirleri kurtarmaktan âciz kalıp da onların, müşriklerin zindanlarının kendilerinin mezarları olacağını söyledikleri bir zamanda gerçekleşti.

2. Sâbit'in Esir Değişimi

Sâbit'in sözleşmesi de Hârûnürreşîd döneminde, 192/808 yılında Lâmes'te (Limonlu/Erdemli) gerçekleşmiştir. Bizans kralı aynı şekilde Nikephoros b. İstebrak'tır (Stavrakios). Bu antlaşmayı gerçekleştiren Şam uç bölgesinin idarecisi Sâbit b. Nasr b. Mâlik el-Huzâî'dir. Antlaşma esnasında yüz binlerce insan hazır bulunmuştur. Yedi günde Müslümanlardan mübadele edilen esir sayısı erkek ve kadın 2.500 küsurdur.

3. Hâkân'ın Esir Değişimi

Bu esir değişimi, Vâsik döneminde, 231/845 yılında, Muharrem/Eylül ayında Lâmes'te (Limonlu/Erdemli) gerçekleşmiştir. Bizans kralı Mikhail b. Theophilos'tur. Antlaşmayı imzalayan Hâkân el-Hâdim et-Türki idi. On günde Müslümanlardan mübadele edilen esir sayısı, erkek ve kadın 4.362 kişiydi. *Savâîf* (yaz seferleri) kitaplarında yazan bir rivayete göre ise bu sayı

4.047 kişiydi. Bundan daha az olduğu da rivayet edilmiştir. Bu mübadeleye Zibatra (Doğanşehir) halkı da katılmıştır. Bu şehirden itibarı olan ve Rum ahalisi ile ülkesini bilen Müslim b. [162] Ebû Müslim el-Cermî de çıkmıştır. Onun; Rum tarihi, kralları, onlardan mertebe sahipleri, ülkeleri, yolları ve gidiş yerleri, savaş zamanları, onlara yapılan baskınları, onlara komşu olan Bürcân (Tuna Bulgarları), Eber, Bulgar, Slav, Hazar ve diğer ülkeleri içeren kitapları mevcuttur. Bu mübadele esnasında Hâkân ile birlikte Kadılar Kadısı Ahmed b. Ebû Duad tarafından esirleri imtihan etmek üzere gönderilen Ebû Remle künyeli bir adam da bulunmuştur. Bu imtihanda onlardan bazılarının Kur'an'ın yaratılmış olduğu ve Allah'ı görmenin imkânsız olduğu görüşünde oldukları anlaşıldı. Onlarla mübadele yapılmış, onlara güzel davranılmıştır. Bu imtihanda bu görüşleri kabul etmeyenler ise Bizans ülkesinde bırakılmıştır. Esirlerden bir grup, bu görüşler üzerine Hristiyan ülkeye dönmeyi seçmiştir. Müslüm bu görüşe boyun eğmeyi reddetmiş, bunun üzerine esaretten kurtuluncaya kadar sıkıntılar ve eziyetler görmüştür.

4. Şüneyf'in Esir Değişimi

Bu, Halife Mütevekkil döneminde, 241/856 yılının Şevval/Şubat ayında Lâmes'te (Limonlu/Erdemli) gerçekleşmiştir. Bu esnada Bizans kralı, Mikhail b. Theophilos'tur. Antlaşmayı imzalayan Mütevekkil'in azatlısı Şüneyfü'l-Hâdim idi. Kureyşli Kadı Ca'fer b. Abdülvâhid el-Hâşimî ile Şam uç bölgesinin idarecisi Ali b. Yahyâ el-Ermenî de hazır bulunmuştur. Yedi günde Müslümanlardan mübadele edilen esir sayısı 2.200 erkekti. 2.000 erkek 200 kadın olduğu da rivayet edilmiştir. Rumların yanında, İslam ülkesinden esir edilerek götürülen 100 küsur Hristiyan vardı. Rumlar, onları bir grup gayrimüslim ile değiştirdiler. Çünkü Müslümanlar, Hristiyanlar için fidye vermiyorlar, antlaşma yapmıyorlardı.

5. Nasr b. el-Ezher ve Ali b. Yahyâ'nın Esir Değişimi

Bu mübadele de Mütevekkil döneminde, 246/860 yılının Safer/Mayıs ayının başında Lâmes'te (Limonlu/Erdemli) gerçekleşmiştir. Bizans kralı aynı şekilde Mikhail b. Theophi-

los'tur. Antlaşmayı imzalayan Şam uç bölgesi idarecisi Ali b. [163] Yahyâ el-Ermenî ve bu mübadele esnasında Mütevekkil adına Bizans kralıyla mektuplaşmayı sağlayan, Abbâsoğulları taraf-tarı olan Nasr b. el-Ezher et-Tâî idi. Yedi günde Müslümanlar-dan mübadele edilen erkek ve kadın esir sayısı 2.367 kişiydi. Doğal olay, hadise, biyografi ve tarih kitapları yazarlarından kendisine ulaştığımız birisi; Mu'tez döneminde, 253/867 yılında Şefîu'l-Hâdim eliyle gerçekleşen mübadeleden ve Bi-zans kralının Basil (Basileios) olduğundan bahsetmektedir.

6. İbn Togan/Doğan'ın Esir Değişimi

Bu mübadele, Mu'tazid döneminde, 283/896 yılının Şa-ban/Eylül ayında Lâmes'te (Limonlu/Erdemli) gerçekleşmiş-tir. Bizans kralı, günümüze kadar da devam eden Kostantin'in babası Leon b. Basil'dir. (Basileios). Antlaşmayı imzalayan; Mısır, Şam ordugâhları, Diyârımudar ve diğer yerlerin ida-recisi Ebü'l-Ceyş Humaraveyh b. Ahmed b. Tolun'un Şam ve Antakya uç bölgesi idarecisi Ahmed b. Togan/Doğan'dır. Bu mübadelenin antlaşması, Ebü'l-Ceyş döneminde, 282/895 yılında yapılmıştır. Aynı yılın Zilkade ayında Ebü'l-Ceyş, Dı-maşk'ta öldürülmüştür. Böylece mübadele de onun oğlu Ceyş b. Humaraveyh zamanında tamamlanmıştır. On günde Müslü-manlardan mübadele edilen erkek ve kadın esir sayısı 2.495 kişiydi. 3.000 erkek olduğu da rivayet edilmektedir.

7. Rüstem'in Esir Değişimi

"Bozulan antlaşma" esir değişimi" diye de bilinen bu müba-dele, Muktefi döneminde, 292/905 yılının Zilkade/Eylül ayın-da Lâmes'te (Limonlu/Erdemli) gerçekleşmiştir. Bizans kralı aynı şekilde Leon b. Basil'dir. (Basileios). Antlaşmayı imzala-yan Şam uç bölgesi idarecisi Rüstem b. Berdû el-Fergânî'dir. Dört günde Müslümanlardan mübadele edilen erkek ve kadın esir sayısı 2.155 kişiydi. Sonra Rumlar antlaşmayı bozdular ve kalan esirlerle ayrıldılar.

8. Rüstem'in Esir Değişimi

Rüstem'in bu mübadelesi, "tamamlanan mübadele" diye bilinir ve aynı şekilde Muktefi döneminde, 295/908 yılının

Şevval/Temmuz ayında Lâmes'te (Limonlu/Erdemli) gerçekleşmiştir. Bizans kralı aynı şekilde Leon b. Basil (Basileios), antlaşmayı imzalayan Rüstem b. Berdû'dur. Müslümanlardan mübadele edilen erkek ve kadın esir sayısı 2.842 kişiydi. [164]

9. Mûnis'in Esir Değişimi

Bu mübadele, Muktedir döneminde, 305/917 yılının Rebûlâhir/Ekim ayında Lâmes'te (Limonlu/Erdemli) gerçekleşmiştir. Bu esnada Bizans'ın iki kralı, günümüze kadar görevini sürdüren Kostantin b. Leon ve Romanus'tur. Kostantin, o gün küçüktü ve Romanus'un vesayeti altındaydı. Bu antlaşmayı imzalayan Mûnis el-Hâdim ve Şam ile Antakya uç bölgesinin idareci Bişr el-Hâdim el-Afşînî'dir. Ona aracılık eden ve işleri bilen¹⁷⁵ Ebû Umeyr Adî b. Ahmed b. Abdûlbaki et-Temîmî el-Adanî'dir. Sekiz günde Müslümanlardan mübadele edilen erkek ve kadın esir sayısı 3.336 kişiydi.

10. Müflih'in Esir Değişimi

Bu mübadele, aynı şekilde Muktedir döneminde, 313/925 yılının Receb/Ekim ayında Lâmes'te (Limonlu/Erdemli) gerçekleşmiştir. Bu esnada Bizans'ın iki kralı Kostantin ve Romanus'tur. Bu antlaşmayı imzalayan Müflih el-Hâdim el-Esved el-Muktedirî ve Şam uç bölgesinden Bişrî Halifetü's-Seml el-Hâdimü'd-Dülefî'dir. 19 günde Müslümanlardan mübadele edilen erkek ve kadın esir sayısı 3.983 kişiydi.

11. İbn Verkâ'nın Esir Değişimi

Bu mübadele, Râzî döneminde, 326/938 yılının Zilkade/Eylül ayının sonu, Zilhicce ayının ilk günlerinde Lâmes'te (Limonlu/Erdemli) gerçekleşmiştir. Bu esnada Bizans'ın iki kralı Kostantin ve Romanus'tur. Bu antlaşmayı imzalayan Vezir Fazl b. Ca'fer b. el-Furât tarafından görevlendirilen İbn Verkâ' eş-Şeybânî ve Şam uç bölgesinin idarecisi Bişr es-Semlî'dir. 16 günde Müslümanlardan mübadele edilen erkek ve kadın esir sayısı 6.300 küsur kişiydi. Rumların elinde 800 adam kaldı.

175 Bazı nüshalarda "müâvin" (yardımcı), bazı nüshalarda "müârif" (iş bilen) olarak geçmektedir.

Onlar geri götürüldüler. Onlarla el-Bedendûn (Pozantı) Nehri kenarında birçok defa mübadele gerçekleştirildi. Mübadele-nin bitiminden sonra Rumların elinde kalan Müslüman esir-ler için antlaşma altı ay uzatıldı ve nihayetinde onlar da diğer esirlere dâhil edildi.

12. İbn Hamdân'ın Esir Değişimi

[165] Bu mübadele, Mutî' döneminde, 335/946 yılının Rebûlevvel/Ekim ayında Lâmes'te (Limonlu/Erdemli) gerçekleşmiştir. Bu esnada Bizans'ın kralı Kostantin'dir. Bu antlaşmayı imzalayan Hıms, Kınnesrîn, ordugâhları, Diyârımudar, Diyârıbekr, Şam ile Cezeriyye uç bölgelerinin idarecisi Ebü'l-Hasan Ali b. Abdullah b. Hamdân adına Şam uç bölgesi emîri Nasr es-Seml'dir. Müslümanlardan mübadele edilen erkek ve kadın esir sayısı 2.482 kişidir. Rumların elindeki Müslüman esirlerden 230 tanesi borç olarak kaldı. Çünkü onların ellerindeki Müslüman esir fazlaydı. Ebü'l-Hasan onların parasını ödedi ve bu kişilere gönderdi.

Bu mübadeleyi başlatan ve ona önderlik yapan kişi Mısır, Şam ve Şam uç bölgesinin idarecisi İhşid Muhammed b. Tuğç'dur. Uç bölgenin din adamı ve oralarda sözü geçen Ebû Umeyr Adî b. Ahmed b. Abdülbaki el-Adanî, 334/946 yılı Zilhicce/Temmuz ayında Dımaşk'ta bulunan İhşid'in yanına geldi. Biz de Dımaşk'ta onlarla birlikteydik. Ebû Umeyr'in yanında Bizans Kralı'nın elçisi, Rahip Juvanes Antypathas Patrikos Mistikos vardı. Bunların amacı bu mübadeleyi sonuçlandırmaktı. O, Yunan ve Bizans krallarının tarihini, onların çağdaşı olan filozofları bilen ve anlayan, filozofların görüşlerine hâkim birisiydi. İhşid o gün çok hastaydı. 8 Zilhicce 334 (10 Temmuz 946) Cuma günü vefat etti. Bunun üzerine Ebü'l-Misk Kâfûr el-İhşidî, ordusuyla Mısır'a dönmek üzere harekete geçti. Yanında Ebû Umeyr ve Mistikos'u da Filistin bölgesine götürdü. O ikisine bu mübadele için 30 bin dinarı verdi. O ikisi Sur şehrine gittiler. Tarsus'a gitmek üzere gemiye bindiler. Oraya vardıklarında Şam uç bölgesi idarecisi Bısr es-Seml, Ebü'l-Hasan b. Hamdân ile mektupla anlaştı ve Şam uç bölgelerinin minberlerinde onun adına hutbe okuttu. Böy-

lece bu mübadele Ebü'l-Hasan adına tamamlandı. Söz konusu mübadele onun adıyla tanındı ve ona nispet edildi.

Mes'ûdî dedi ki: Bu, elinizdeki kitabı yazdığımız zamana kadar Müslümanlar ile Rumlar arasındaki son mübadeleydi. Bunların dışında mübadeleler dile getirilmektedir ancak onların gerçekliğine dair bir delil bulamadık. Üstelik onların durumu ne meşhurdur ne de haberleri yayılmıştır. Bunlardan bir tanesi, Mehdî döneminde Nakkâş el-Antâkî'nin eliyle gerçek- [166]leştirilmiştir. Bir başkası Hârûnürreşîd döneminde 181/797 yılı Şevval/Aralık ayında Şam uç bölgesi idarecisi İyâd b. Sinân eliyle olmuştur. Emîn döneminde, 194/810 yılının Zilkade/Ağustos ayında Sâbit b. Nasr; Me'mûn döneminde, 201/817 yılının Zilkade/Haziran ayında aynı şekilde Sâbit; Mutevekkil döneminde 247/861 yılında Muhammed b. Ali ve Mu'temid döneminde, 258/872 yılı Ramazan/Temmuz ayında Şefî ve Muhammed b. Ali'nin gerçekleştirdiğini söylenenler vardır. Bunlardan gerçek olanları, bizim kendisine güvendiğimiz ve başkalarını bırakıp da yukarıda yazdıklarımızdır.

Fünûnu'l-Meârîf ve mâ Cerâ fi'd-Dühûri's-Sevâlif ve el-İstizkâr limâ Cerâ fî Sâlihi'l-A'sâr isimli kitaplarımızda bu mübadelelerinin ayrıntılarını, onlarda hazır bulunanları, nasıl gerçekleştiklerini; Müslümanlar ile Rumlar arasında elçi ve aracı olarak gönderilenleri, onların şartlarını, sarf edilen miktarları, mübadele ateşkeslerini; Müslümanlar ile Rumlar arasındaki kara ve denizdeki yaz, kış ile bahar savaşlarını; Rum, Bircân (Tuna Bulgarları), Bulgar, Türk ve diğerlerle aralarındaki meşhur olayları; anlatılan savaşları ve bunların dışındaki hususları anlattık. Şimdi de genel olarak dünya, peygamberler, hükümdarlar ve bunlarla ilgili hususları anlatacağız.

Peygamberler Tarihi

Milletler, Peygamberler, Hükümdarların Tarihi Hz. Âdem'den (as) Hz. Peygamber'e (sav) Genel Olarak Dünya Tarihi

[167]

İster şeriatı olsun isterse olmasın, gelmiş geçmiş her milletin mutlaka birçok hususta kendisine müracaat ettiği ve güvenilen bir tarihi mevcuttur. Bu tarihi sonrakiler önceki-

lerden, kalanlar geçmişlerden naklederler. Çünkü bu tarihle, büyük hadise ve tabiat olayları, geçmiş zaman ve önceki dönemdekiler bilinir. Şayet tarih, koruma ve kayıt altına alınmasa haberler kesilir, eserler yok olur ve nesepler bilinmez hâle gelirdi. Bu sebeple İskender, ülkesinin halkından, döneminin kayıt altına alınmasını, tarihinin ve biyografisinin muhafaza edilmesini istedi. İskender'in amacı ortadaki faaliyetlerinin, övülecek çabalarının kaybolmaması ve düşmanlara karşı dik duran, hükümdarlar öldüren, ülkeler alıp da ülke sınırlarına katanların çoğunun unutulmamasıdır. İskender'in böyle düşünmesinin sebebi, onunla birlikte olan pek çok insanın rivayetleri nakletmeye, biyografi ve eserleri kayıt altına almaya önem vermemesi ve bu kişilerin rahatlığı seçip kolaycılığa kaçarak bunlardan uzak durmasıdır. Mülûkü't-Tavâif (Emîrlikler) meliklerini öldüren, işlerini yoluna koyan ve insanları kendine boyun eğdiren Erdeşîr b. Bâbek de İskender'in yolunu takip etmiş ve hayatı, antlaşmaları, dönemi ile savaşlarının kayıt altına alınmasını sağlamıştır. Ancak o, kendinden öncekileri atmış ve onlar yokmuş gibi davranmıştır. Bunu yaparken sadece kendi döneminin ve biyografisinin hatırlanmasını istemiştir. Bu şekilde, Fars hükümdarlarının sonuncusu Yezdicerd b. Şehriyâr'a kadar her şey sağlam bir şekilde kayıt altına alınmıştır. Böylece önceki milletler, geçmiş nesiller ve eski kuşaklar; kendilerine göre büyük olayları ve hadiseleri, aynı şekilde hükümdarlarının dönemlerini tarih başlangıcı yapmışlardır. Tufan olayını kabul eden milletler, tarih başlangıcı olarak onu kabul etmişlerdir. Ayrıca Bâbil bölgesinde dillerin ayrıldığı yılı da tarih başlangıcı kabul etmişlerdir.

Mecûsîler, yeryüzünün bütününde gerçekleşen bir tufan [168] hadisesini kabul etmemişler ve "çamurun hükümdarı" anlamına gelen Keyûmers Kılşah'ı tarih başlangıcı saymışlardır. Mecûsîlere göre bu kişi, insanlığın atası ve neslin temeli Âdem'dir. Bu kitabın *Fars hükümdarları ve dönemlerinin* sonunda özet olarak, başka kitaplarımızda ayrıntılı ve açıklamalı olarak anlattığımız gibi Farslar, neseplerini Âdem'e dayandırırılar. Mecûsîler, yine Hükümdar Dârâ'nın öldürülmesi

ve Kral İskender'in çıkışını, daha sonra da Erdeşîr b. Bâbek'in çıkışını, hükümdarlığı birleştirmesi ve Mülûkü't-Tavâif meliklerini ele geçişi tarih başlangıcı olarak kabul etmişlerdir. Onlar daha sonra Fars hükümdarlarının sonuncusu Hükümdar Yezdicerd b. Şehriyâr b. Kisrâ Pervîz b. Hürmüz b. Hüsvrev Enûşîrvân b. Kubâz'ın hükümdarlığını tarih başlangıcı saymışlardır. O, hâlâ Mecûsîlerin tarih başlangıcıdır ve onun yılının ilk günü salıdır.

Eski Yunanlılar, Rumlar ve Nabatîler yani Süryânîler, geçmiş krallarını, büyük olayları ve hadiseleri tarih başlangıcı olarak kabul etmektedirler. Onlar daha sonra Philip'in oğlu İskender'in yıllarını tarih başı kabul etmişler ve onların bu görüşü günümüze kadar kabul görmüştür. İskender'in tarih başlangıcı olması konusunda ise farklı görüşler olmuştur. Bazıları onun krallığının başını, başka bir grup onun Makedonya'dan batıya ardından da İfrenç bölgesine doğru sefere çıktığı krallığının yedinci yılını, bir başka grup onun Bâbil bölgesini ele geçirip Dârâ'nın oğlu Dârâ'yı öldürmesini, bir başka grup ise onun vefatını tarih başlangıcı olarak esas almışlardır.

Hz. Âdem'den Kral İskender'e 5.181 yıl, bir görüşe göre de 5.259 yıl geçmiştir. Kral İskender ile tufan arasında 2.925 yıl, Fâliğ b. Âbir arasında 2.394 yıl, Hz. İbrâhim arasında 1.853 yıl, İsrailoğullarının Mısır'dan çıkışı arasında 1.346 yıl, Hz. Dâvûd arasında 740 yıl, Buhtunnasr'ın İsrailoğullarını sürgünü arasında 263 yıl vardır. Bazıları Buhtunnasr'ın hükümdarlığının başlangıcından, İskender'in Dârâ'yı yenmesine kadar 429 yıl 356 gün, başkaları da 289 yıl olduğu görüşündedir. ^[169] İskender'den, -Hristiyanlara göre- Hz. İsa'nın asılmasına 342 yıl, İskender'den, Ebü'l-Hasan Ali b. Hüseyin el-Mes'ûdî'nin bu kitabı yazmakta olduğu zamana yani 345/956 yılına kadar ise 1.268 yıl geçmiştir.

Mısır'daki Kıptîler, Buhtunnasr'ın hükümdar olduğu çarşamba gününü tarih başlangıcı kabul etmektedirler. Batlamyus bunu *el-Mecistî* kitabında ifade etmiştir. Onun zîcine/astronomi cetveline göre tarihin ilk yılı İskender'in babası Phi-

lip'tir ve yılın ilk günü de pazardır. Philip ile İskender arasında 12 yıl 10 ay 20 gün vardır. Onlar daha sonra Kiptîler, Kral Diocletian'ın krallığının büyüklüğü sebebiyle bu kralı takvim başlangıcı olarak kabul etmişler ve Diocletian takvimi bu döneme kadar devam etmiştir. Buhtunnasr ile Yezdicerd tarihi arasında 1.379 Fars yılı ve 3 ay, Philip ile Yezdicerd tarihi arasında 955 yıl 3 ay, İskender ile Yezdicerd tarihi arasında 942 Rum yılı ve 250 gün, hicret ile Yezdicerd arasında 3.624 gün vardır. Bu tarihler sırasıyla Buhtunnasr, Philip, hicret ve Yezdicerd tarihleridir. Muhammed b. Kesîr el-Fergânî, Batlamyus'un *el-Mecistî*'sinde yer alan genel bilgileri tenkit ettiği, 30 fasıldan oluşan kitabında¹⁷⁶ aynı şekilde söylemiştir. Onun dışında, önceki ve sonraki yıldız ve astronomi ile ilgili zîc/astronomi cetveli âlimleri el-Fezârî, Yahyâ b. Ebû Mansûr, el-Hârizmî, Habeş el-Hâsib, Mâşâallah, Muhammed b. Hâlid el-Mervrûzî, Ebû Ma'ser Ca'fer b. Muhammed el-Belhî, İbnü'l-Ferhân et-Taberî, Hasan b. el-Hasîb, Muhammed b. Câbir [170] el-Bettânî, Neyrîzî de böyle söylemiştir.

İsrailoğulları, Ya'kûb b. İshak b. İbrâhim ismindeki İsrail'in vefatını daha sonra da Hz. Mûsâ ile birlikte onların Mısır topraklarından çıkışını tarih başlangıcı olarak kabul etmişlerdir. İsrail'in, oğul, torun ve çocuklarından toplam 70 kişinin Mısır'a gidişleri, Yusuf'a geldikleri zamandır. Onlar, Hz. Mûsâ ile Mısır'dan Tih Çölü'ne çıkıncaya kadar 217 yıl orada, Mısır krallarının emri altında kalmışlardır. Hz. Mûsâ ve Hz. Hârûn Tih Çölü'nde onları saymışlar, Lâvî (Levi) kabilesi hariç silah taşımaya ve savaşmaya uygun 20 yaş ve daha üzerinde 603.555 kişi tespit etmişlerdir. Hz. Ya'kûb'un torunu olan Hz. Mûsâ, ayrıca Lâvî b. Ya'kûb'un kabilesinden bir ay ve üzeri olanlarını saymıştır. Onlar 22.273 kişiydiler. Bizim saydığımız kadarıyla İsrailoğullarının tamamı, 625.823 kişi olmaktadır.¹⁷⁷

176 Bu kitap *Cevâmi'u İlmi'n-Nücûm ve Usûlü'l-Harekâti's-Semâviyye*'dir. Mahmut Kaya-Sami Şelhûb, "Fergânî", *TDV İslam Ansiklopedisi*, İstanbul 1995, XII/377-378.

177 Muhakkik Kâsım Vehb'in de işaret ettiği gibi Mes'ûdî "625.823" demektedir ancak 603.555 ile 22.273 toplandığında 625.828 olmaktadır. 217 yılda bu nüfus artışının mantığı izahı da tabii ki ayrı bir husustur.

Hız. Mûsâ, Hârûn ve kardeşleri Meryem'in Tih Çölü'nde vefatları, oradaki 40 yılı tamamladıktan sonra aynı yılda gerçekleşmiştir. Onlar Emahıya ismindeki annenin çocuklarıdır. İlk önce kardeşleri Meryem 6 Nisan'da 127 yaşında iken vefat etmiş, ardından Hârûn, Ağustos'un ilk gününde 123 yaşında vefat etmiş ve daha önce bahsi geçen dört kutsal dağdan (Tûr) biri olan Hûr Dağı'nda¹⁷⁸ defnedilmiştir. Hız. Mûsâ, 7 Mart'ta Meâb'da 120 yaşında vefat etmiş ve burada bir vadide defnedilmiştir. Ondan sonra İsrailoğullarının başına Yûşa' b. Nûn geçmiştir. O, Şam bölgesi hükümdarları ve başkalarıyla savaşlar yapmış, birçok ülkeyi ele geçirmiştir. Altı yıl hüküm sürmüş ve 120 yaşında iken vefat etmiştir. Ondan sonra idareye kâhin yani din adamı olmayan Finhâs (Pinehas) b. el-Âzer (Eleazar/el-Îzâr) b. Hârûn geçmiştir. İsrailoğulları onun, Müslümanlar tarafından *Hızır* olarak isimlendirilen nebi olduğunu söylerler. Farslar ise bu kitabın ilgili bölümünde yazdığımız gibi onun Menûçeher'in yedi oğlundan biri olan Hızır olduğunu iddia ederler. Günümüzde şeriat ehli ve başka yorumcuların (ashabü't-te'vil) bu konuda, burada anlatması uzun sürecek çok sözleri bulunmaktadır.

Hız. İbrâhim'den, İsrailoğullarının Mısır'dan çıkışına kadar 567 yıl; tufandan, onların çıkışına kadar 3.835 yıl bulunmak- [171]
tadır. Daha sonra İsrailoğulları, Buhtunnasr'ın Beytü'l-Makdis'i tahrip edip kendilerini Bâbil'e sürgün etmelerini tarih başlangıcı olarak kabul etmişlerdir. Hükümdar Buhtunnasr'ın hükümdarlığının başlangıcından, İsrailoğullarının ortaya çıkışı ve sürgünü arasında 31 yıl 34 gün vardır. Hız. Dâvûd'un hükümdarlığından Bâbil sürgününe 477 yıl; İsrailoğullarının Mısır'dan çıkışından, sürgünlerine kadar 1.083 yıl; Hız. İbrâhim'den, onların sürgünlerine kadar 1.590 yıl; Fâliğ b. Âbir'den sürgünlerine kadar 2.131 yıl; tufandan, sürgünlerine kadar 2.662 yıl; Hız. Âdem'den, sürgünlerine kadar 4.918 yıl bulunmaktadır. Onlar Bâbil'de 70 yıl kalmışlar, onları Behmen b. İsbendiyâz (İsfendiyâr) b. Keybüştâsb (Güştâsp) b. Keyluhrasb (Luhrasb), Beytü'l-Makdis'e geri göndermiş ve

178 Daha önce *Tûr-u Hârûn* olarak geçmişti. Bk. Arapça asıl metin s. 124.

şehrin imar edilmesini emretmiştir. İsrailoğulları ile birçok insan onu “Koreş” (Kyros) diye isimlendiriyorlardı. Bunların dışında birçok olayı tarih başlangıcı olarak kabul etmişlerdir.

Hristiyanlar da İsa Mesih’in doğuşunu ve onunla ilgili durumları tarih başlangıcı yaptılar. Hintliler, Çinliler ve âlemin kıdemi ve ezeli oluşu konusunda onlara tabi olan milletler; tufanın dünyanın genelinde oluşunu ve insanların dillerinin Bâbil’de ayrılmasıyla ilgili söylenenleri kabul etmezler. Onların tarihleri, geçmiş hükümdarlarına ve onların dönemlerindeki önemli olaylara göre belirlenmiştir. Ancak bu kitapta bunları anlatmak uzun bir iştir. Biz onları önceki kitaplarımızda geniş bir şekilde yazmıştık.

Hindistan’ın en sonunda ve oranın doğu tarafında “Beytû’z-Zeheb” (Altın Ev) diye bilinen bir yer vardır. Onların tarih başlangıcı, Hintlilerde Buda’nın (el-Büddü’l-Evvel) ortaya çıkışından sonradır. O, 12.000 x 33.000 yıldır. O ev, İskender b. Philip’in, Hintlilerin Hükümdarı Fûr’u öldürüp de bunun haberini ve gördüğü acayip olayları Aristoteles’e bir mektupla yazdığı evdir (mabed). Aristo da, başı “Kölesi Aristo’dan Kralların Kralı İskender’e” diye başlayan meşhur risalesi olan

[172] *Altın Ev’in Risaleleri* ile İskender’e cevap yazdı: “... Bana yazdığın mektupta Hindistan’daki Altın Ev’e (Beytû’z-Zeheb) hayran olduğunu ifade ediyorsun. Harikulade, her türlü mücevherle süslü, yüksek bir yapı gördüğünü; insanın kırmızı altından hoşlandığını; evin görüntüsünün, insanın gözünü kamaştıracak düzeyde olduğunu ve namının alıp yürüdüğünü söylüyorsun. Ey Kral! Geçmişteki en büyük işleri de en küçük işleri de bildiğin için kısa bir dönemde ve az bir zamanda güçsüz insanların hikmetle yaptığı bir şeye hayran olmamanı isterim. Ey Kral! Senin asıl bakışını; göğün üstüne, altına, sağına ve soluna, taşlara, dağlara, denizlere, buralardaki saklı harikuladeliklere, görünen sanatlara, demirin yontamadığı, mancınıkların delemmediği, kısa bir sürede bozulmuş, zayıf bedenlerin yapamadığı yüksek yapıya (Allah’ın yarattığı varlıklara) çevirmeni arzu ederim.” Sonra Aristo, yer, deniz, gök cisimleri, yıldız, yüce eser ve havada olan diğer şeylerle devam

ederek risalesini tamamlamıştır. Biz Aristoteles'in İskender'e din ve devletle alakalı yazdığı risalelerle birlikte bu risaleyi de *Fünûnu'l-Meârif ve mâ Cerâ fi'd-Dühûri's-Sevâlif* kitabımızda yazdık. Bu, insanların elinde çokça dolaşan bir risaledir.

Araplar, İslam'ın doğuşundan önce birçok tarihi takvim başlangıcı yapmışlardır. Yemen topraklarında Sebe b. Yeşcüb b. Ya'rub b. Kahtân'ın iki oğlu Himyer ve Kehlân'ın kabileleri, kendilerinden önceki Tubba'u'l-Ekber, Tubba'u'l-Asgar, Tubba' Zi'l-Ezâr ve Tubba' Zi'l-Menâr gibi hükümdarları tarih başlangıcı olarak kabul etmişlerdir. Onlar Yemen ülkesinin uç taraflarında "Hırâr" isminde, tekili "sıcak yer" anlamında olan bir yerde ortaya çıkan Savrân¹⁷⁹ ateşini de takvim başlangıcı olarak kullanmışlardır. Bir rivayete göre, Tubba' Ebû Kerb'in Yemenlilere hakemlik yapması için Medine'den Yemen'e getirdiği iki Yahudi din adamı vardı. Bu olay, Yemenlilerin çoğunun Yahudi olmasının sebebi olmuştur ve onların tarihinde meşhurdur. Onlar, Şuayb b. Mihzem'in peygamber olarak gönderilişini, Zûnûvâs'ın hükümdarlığını ve Cezîme b. Mâlik b. Fehm b. Ganm ed-Devsî'nin hükümdarlığını, Şam böl- [173] gesindeki Gassânîlerden Ebû Şemir ailesinin hükümdarlığını, takvim başlangıcı olarak kabul etmişlerdir. Onlar, Kur'an-ı Kerim'de Allah Teâlâ'nın bahsettiği (Sebe', 16) Arim Seli'nin olduğu, Amr b. Müzeykiyâ' b. Âmir b. Mâüssemâ' b. Hârise b. el-Gitrîf b. İmruülkays b. Sa'lebe b. Mâzin b. el-Ezd'in, Me'rib şehrinden; Ezd, Kehlân, Himyer vb. Gassân topluluklarının, Yemen'den çıktığı ve ülkelere dağıldığı yılı tarih başlangıcı saymışlardır. Daha sonra onlar Habeşlilerin, Yemen'i ele geçirmeleri, ardından Farsların İslam gelene kadar Yemen'e hâkimiyetlerini ve Habeşlilerin hâkimiyetlerine son vermelerini takvim başlangıcı kabul etmişlerdir.

Mead b. Adnan'ın oğulları, Cürhüm'ün Amâlika kabilesini yenmesini ve Harem bölgesinden onları çıkarmasını tarih başlangıcı olarak kabul etmişlerdir. Daha sonra Cürhüm'ün

179 Yemen'de, Hadramut'a bağlı, San'a'ya 12 mil uzaklığında bir köydür. Buradan bir ateş çıkmış, kayalara ve ağaç kütüklerine yayılmış ve neticede bir bahçe yanmıştır. Yâkût el-Hamevî, III/433.

Harem bölgesinde ölmesini tarih başı olarak kabul etmişlerdir. Bundan sonra Nizâr b. Mead b. Adnan'ın Rebîa, Mudar, İyâd ve Enmâr şeklinde ayrılmasını takvim başlangıcı olarak almışlardır. Yukarıda anlattığımız şekilde İyâd ve Enmâr'ın Nizâr'a nispet edilmesiyle ilgili ihtilaf vardır. Onlar, daha sonra Arap boyları ve kabileleri arasında gerçekleşen mücadele ve harpler bunun neticesinde de memleketlerini değiştirip evlerini taşıdıkları fesat/bozgun yılını takvim başlangıcı yapmışlardır. Yine İslam'ın doğuşundan yaklaşık 150 yıl önce gerçekleşen *ihânet (gadr) haccını* tarih başlangıcı kabul etmişlerdir. Bu olayın sebebi şu şekildedir: Eznem b. Ubeyd b. Sa'lebe b. Yerbû' b. Hanzale b. Mâlik b. Zeyd-i Menât b. Temîm b. Üdd b. Tâbiha b. İlyas b. Mudar b. Nizâr'ın iki oğlu Evs ve Hasbe, kabilelerinden bir grup ile hac için yola çıktılar. Harem sınırlarında, yanlarında hükümdarlarından birinin taşıdığı Kâbe'nin örtüsü ve Kâbe'nin bakımı için mallar bulunan Yemenli bazı insanlarla karşılaştılar. Yemenlileri öldürüp yanlarındakini aldılar ve Mekke'ye girdiler. Mina günleri geldiğinde, bu olay insanlar arasında yayıldı. Onlarla savaşıldı ve bir grup onlarla birlikte oldu. İnsanlar birbirlerinin mallarını yağmaladılar. Bunun üzerine bu hacca ihânet (gadr) haccı ismi verildi.

Araplar, Vâil'in iki oğlu Bekr ve Tağlib arasındaki "el-Besûs" diye bilinen savaşı tarih başlangıcı saymışlardır. Cessâs b. Mürre b. Zühl b. Şeybân b. Sa'lebe b. Ukâbe b. Sa'b b. Ali b. Bekr b. Vâil'in Küleyb'i öldürmesi, savaşı yeniden başlatmıştır. O, Vâil b. Rebîa b. el-Hâris'tir. Bu, Cessâs'ın teyzesinin komşusunun "Serâb" diye çağırılan dişi devesini, Küleyb'in öldürmesi sebebi iledir. Bu kadın, Harem'in oğullarından Kudâa kabilesinden el-Besûs bt. el-Münkız et-Temîmiyye es-Sa'diyye'dir. Onlar, peygamberlikten yaklaşık 60 yıl önce gerçekleşen, "Dâhîs ve'l-Gabrâ" Harbi diye meşhur Bağîd b. Reys b. Gatafân'ın oğulları arasındaki savaşı takvim başlangıcı yapmışlardır. Yine boynunun uzunluğundan dolayı Ankâ diye isimlendirilen Sa'lebe'nin oğlu Hârise'nin iki oğlu Evs ve Hazrec arasındaki savaşı takvim başlangıcı kabul etmişlerdir. O, Sa'lebe b. Amr Müzeykiyâ' b. Âmir Mâüssemâ' b. Hâri-

setü'l-Gitrîf b. İmruülkays el-Batrîk b. Sa'lebe el-Behlevân b. Mâzin b. el-Ezd Derrâ' b. el-Gavs b. Nebt b. Mâlik b. Zeyd b. Kehlân b. Sebe' b. Yeşcüb b. Ya'rub b. Kahtân'dır. Evs ile Hazrec, anne baba bir kardeşirler ve anneleri Kayle bt. Cefne b. Utbe b. Amr'a nisbet edilirler. Kudâa nesepçileri ise onu Kayle bt. Kâhil b. Uzre b. Sa'd b. Zeyd b. Sûd b. Eslem b. el-Hâf (İlhâf) b. Kudâa olarak söylerler.

Araplar, insanların çoğunun boğazlarının kesilmesini kapsayan yıl olan "el-Hunân Yılı"nı¹⁸⁰ da tarih başlangıcı kabul etmişlerdir. en-Nâbiğa el-Ca'dî "Beni soran biri varsa ben 'Hunân' yılındaki gençlerden biriyim." demektedir. Ebû Ca'fer Muhammed b. Habîb başkalarıyla birlikte, "Hunân Yılı" isimlendirmesinin sebebini Âmir b. Sa'saa b. Muâviye b. Bekr b. Hevâzin'in bazı Araplarla yaşadığı bir savaş olarak görmektedir. Bu savaşta, çok zırh bulunması sebebiyle insanlar birbirlerine dokunamamışlar, birisi "Ey Âmiroğulları! Onları kılıçlarınızla boğazlarından kesin." demiş, bu yıl böylece "Hunân Yılı" diye lakap almıştır.

Mes'ûdî dedi ki: Tüm Arap kabileleri, meşhur savaşlarını takvim başlangıcı olarak kabul etmişlerdir. Vâil b. Kâsit b. Hinb b. Efsâ b. Du'mî b. Cedîle b. Esed b. Rebîa b. Nizâr'ın iki oğlu Bekir ve Tağlib kabileleri, Besûs Savaşı'na nispetle "Tehâl uk Yılı/Yok Etme Yılı"nı; Bağîd b. Reys b. Gatafân b. Sa'd b. Kays b. Aylân b. Mudar b. Nizâr'ın iki oğlu Fezâre ve Abs kabileleri, Abs kabilesinin Fezâre kabilesine saldırdığı, Bedr'in iki oğlu Huzeyfe ve Hamele ile başkalarını öldürdüğü "Cebele Günü"nü, Âmir b. Sa'saa b. Muâviye b. Bekr b. Hevâzin'in oğulları da "Şi'bü Cebele/Cebele Vadisi"ni tarih başlangıcı yapmışlardır. İslam gelmeden 40 küsur yıl önce gerçekleşen bu savaş; Âmiroğulları ve Abs kabilesinden onların anlaşmalı kabileleri ile başlarında Zürâre b. Ades b. Zeyd b. Abdullah b. Dârim b. Mâlik b. Hanzale b. Mâlik b. Zeyd-i Menât b. Temîm b. Mürre b. Üdd b. Tâbiha b. İlyas Hındif b. Mudar b. Nizâr'ın iki oğlu Hâcib ve Lakît olduğu hâlde onlara karşı harekete geçen

180 Hunân kelimesi, *burun nezlesi* anlamına da gelmektedir ancak buradaki açıklamaya göre *boğaz kesmek* anlamında olduğu anlaşılmaktadır.

Temîmoğulları, bu iki kardeşe destek veren Kindeli hükümdarlardan el-Cevn'in iki oğlu ile beraber Yemenliler arasında vuku bulmuştur. Bu savaşla ilgili Cerîr şöyle demiştir:

Amr b. Amr, Dârîmoğullarına yardıma çağırırken Lakît ve Hâcib'i görmemiş gibisin?

Deyrû'l-Cemâcim Günü Zü's-Safâ Vadisi'ne, el-Cevnli iki kişiye ve Kays'ın hücumlarına şahit olmadın mı?

İyâd kabilesi, kendilerinin Tihâme'den çıkışını ve Farslarla Deyrû'l-Cemâcim denilen yerdeki meşhur savaşlarını tarih başlangıcı olarak kabul etmektedirler. Bu savaşın *Deyr* diye isimlendirilmesi geniş bir bölgedeki kafataslarının (el-cemâcim) çokluğu sebebiyledir. Bu olay, Fars hükümdarı Sâbûr (Şâpûr) b. Sâbûr (Şâpûr) Zü'l-Ektâf'ın dönemindedir. Bu konuda İyâd'ın şairi şöyle demektedir:

Sâbûr b. Sâbûr'a rağmen İyâd'ın çadırlarının etrafında atlar ve deve, inek, koyun gibi hayvanlar vardır.

Ebû Dâvûd el-İyâdî de bunu anlatmakta ve şöyle demektedir:

Dikkat edin! Mürr topluluğu Huzâa ve kardeşleri Kinâne'ye İyâd'ın haberini ulaştırın.

Biz Âd'ın zamanından bu yana sahibi olduğumuz hâlde, zengin olunca onların yurtlarını bıraktık.

Sürülmesi zor olan hızlı atlarla, kendisinden çekinilen ovaya indik.

Biz hür insanlarla savaştık en sonunda atlarımızı Sevâd arazisindeki yeşilliklerle yemledik.

Sonra İyâdlılar, Fars Hükümdarı Sâbûr saldırınca, kendilerinin Irak'tan Cezîre bölgesine gidişini tarih başlangıcı yapmışlardır. Hükümdarın sarayında hapis olan Lakît İyâdî, şu şekilde başlayan meşhur kasidesi ile kabilesini uyarmıştır:

Ey Amra'nın yurdu! Acı hatıralarla üzüntümü, gamımı ve acımı harekete geçirdin.

[176]

Yazıklar olsun size, bir topluluktan korkmuyor musunuz? Oysa ki onlar hızlıca hareket eden haşerat gibi size gelmişlerdir.

Onlar, her şeyi alan ve büyük kalabalıklar hâlinde gelen, hükümdarların çocukları hür Farslardır.

Muâviye, Âmir b. Hadramî'yi Basra'ya gönderdiğinde o, Temîmlilerde kaldı. Âmir onları Basra'yı almaya ve Basra valisi Abdullah b. Abbâs'ın, Kûfe'ye Hz. Ali'nin yanına gittiği için, onun vekili Ziyâd'a baskın yapmaya davet etti. Bundan dolayı Mürre b. Mihkân es-Sa'dî bir şiir söylemiştir. O, kavmini korkutarak ve ellerini bu işten çekmelerini söyleyerek şiirinde şöyle demiştir:

Gecenin zifirî karanlık olduğu bir zamanda, yıldızları gözetleyip uykuyu kaçırmış bir şekilde bu satırları yazdım.

Bir topluluk uygun ve yerinde olanı, bozgunculuk; sapıklığı da doğruluk olarak görmektedir.

Sâbûr'un Irak'ta İyâd kabilesini perişan ettiği gibi bu topluluğun da helaki yakındır.

Bu, uzun bir şiirdir.

İyâd kabilesi daha sonra, yurtlarından Rum ülkesine göçlerini de tarih başlangıcı olarak kabul etmiştir. Hz. Ömer b. el-Hattâb döneminde Cezîre ve Musul'dan Rum bölgesine son olarak giren yaklaşık 40 bin İyâdlı, Hristiyan idi. Bunlar, Müslümanlar buraları aldıkları zaman cizyeyi kabul etmediler.

Temîm kabilesi, Rebîa ve Temîm arasındaki savaşın gerçekleştiği "Külâb" yılını; Esed ve Huzeyme kabileleri, İmruülkays'ın babası olan Hükümdar Hucr b. el-Hâris b. Amr Âkilül'l-Mürâr el-Kindî'yi öldürdükleri "Me'kat" yılını tarih başlangıcı kabul etmişlerdir. Babasının öldürülmesi haberi kendisine ulaştığında İmruülkays şöyle demiştir:

Gece olduğunda, parıltısı dağın en üstünde görünen şimşek sebebiyle uyuyamadım.

Esedoğulları efendilerini öldürdüler. Bundan daha büyük bir olay var mıdır?

Hârise'nin iki oğlu Evs ve Hazrec kabileleri, kendisinde savaş yaptıkları "Âtâm" (şatolar) yılını takvim başlangıcı kabul etmişlerdir. "Âtâm", *kale ve saraylar* anlamına gelmektedir. Es-

mâî ve diğer dîlciler ise onların, çatıları düz evler olduklarını söylemişlerdir. Hazrec ve Evsliler, bunları siper edinmişlerdir. Onlar Hz. Osman b. Affân döneminde harap olmuş ancak kalıntıları günümüze kadar gelmiştir. Evsli Kays b. el-Hatîm b.

[177] Adî b. Amr b. Sevâd b. Zafer, Evs ile Hazrecîlerin arasındaki meşhur savaşıardan Buâs'ı anlattığı kasidesinde "Âtâm"dan (şatolar) bahsetmiştir. O, "Düz yolları gibi Amre'ye ait olan evlerin, bir yolcunun konaklama imkânı olmayan ıssız hâldeki kalıntısını bilir misin?" diye başlayan kasidesinde şöyle demiştir:

Şatolarınızın iyi bildiğiniz gizli yerlerini ve yurdunuzu terk etmeseydiniz genç kızlara ortak olurdunuz.

Tay ve ismi Mâlik b. Üded b. Zeyd b. Yeşcüb b. Arîb b. Zeyd b. Kehlân b. Sebe' b. Yeşcüb b. Ya'rub b. Kahtân olan Halime kabileleri, "Fesat/Bozgun Yılı"nı tarih başlangıcı olarak kabul etmişlerdir. Bu, Gavs b. Tay ile Cedîle b. Sa'd b. Fûtra b. Tay arasında Ece' (Ecâ) ve Selmâ ismindeki Tay kabilesine ait bir dağ ile bunu takip eden düzlükte gerçekleşen bir savaştır. Onlar arasındaki bu savaş, 130 yıl sürmüştür. Heysem b. Adî et-Tâî'nin söylediğine göre, burada Hâtîm b. Abdullah b. Sa'd b. el-Haşrec b. İmruülkays b. Adî b. Ebû Ahzem b. Rebîa b. Cervel b. Sü'l b. Amr b. el-Gavs b. Tay, Evs b. Hârise b. Le'm b. Mâzin'in oğullarından, Tarîf b. Cündeb b. Hârice b. Sa'd b. Fûtra b. Tay ve Zeydü'l-Hayl b. Mühelhil b. Zeyd b. Münhib b. Abdü Rızâ b. Mühtelis b. Sevb b. Kinâne b. Adî b. Mâlik b. Nâbil b. Nebhan b. Amr b. el-Gavs b. Tay doğmuştur. Biz Hâtîm'den bahsetmiştik. Savaş uzun sürünce o, savaştan ayrıldı ve Bedr b. Amr b. Cüeyye (Cü'ye) b. Levzân (Lûzân) b. Sa'lebe b. Adî b. Fezâre'nin oğullarına katıldı, onlarla birlikte kaldı. Onları da şu şekilde övdü:

Yaşantımızdan hoşlanmıyorsan gel ve Bediroğullarıyla birlikte otur. Bozuk zamanda onlara komşu oldum. Rahatlık ve zorlukta ne güzel bir kabiledir o.

Bu savaşlar sebebiyle, Selmliler; Tay kabilesinden ayrıldılar, Halep'e bağlı yerleşim yerlerinden Kınnesrîn'in Hâdıra beldesine yerleştiler ve hâlâ burada bulunmaktadır. Başka

kabilelerle akrabalık bağları kurdular, evlilikler gerçekleştirdiler. Tay kabilesi böylece Ece' (Ecâ) ve Selmâ Dağı'nda kaldılar. Bu sebeple onlara, Ece'liler (Ecâ) denilir.

Anlattığımız Arap kabileleri; liderlerinin ölümü, önemli olaylar ve aralarındaki savaşlar gibi meşhur hadiseleri tarih [178] başlangıcı olarak vermeye devam ederken Allah Teâlâ, İslam'ı gönderdi. İslam ile beraber Müslümanlar, bu kitabın Hz. Ömer b. el-Hattâb'ın halifeliği bölümünde anlatacağımız gibi, hicretin takvim başlangıcı olması konusunda hemfikir oldular.

Biyografi yazarı ve tarihçilerden bir grup, Hz. Âdem'in cennetten indirilip de çocukları çoğaldığında, onun çocuklarının Hz. Âdem'in cennetten indirilişini tarih başlangıcı yaptığı görüşündedir. İşte bu, tarih başlangıcı iken Allah Teâlâ Nûh'u gönderdi ve insanlar onun gönderilişini tarih başlangıcı kabul ettiler. Tufan olunca, tarih başlangıcı oldu. Bu, İbrâhim'in ateşine kadar devam etti. İbrâhim'in çocukları çoğalıp da grup grup olunca İshakoğulları; İbrâhim'in ateşinden Yusuf'a, Yusuf'tan Mûsâ'nın gönderilişine, Mûsâ'nın gönderilişinden Dâvûd ve Süleyman'ın hükümdarlığı vb. önemli olaylara varıncaya kadar farklı tarih başlangıçları kabul ettiler.

İsmâiloğulları, İbrâhim ve İsmâil Kâbe'yi inşa ettiklerinde Kâbe'nin yapımını tarih başlangıcı olarak kabul ettiler. Onlar arasından Mead kabilesi ayrılincaya kadar onlar bu tarihlendirmeyi sürdürdüler. Tihâme'den bir kabile aralarından ayrılınca, gidenler çıkışlarını tarih başlangıcı saydılar. İsmâiloğullarından Tihâme'de kalanlar; aralarından ayrılan, Zeyd b. Leys b. Sûd b. Eslem b. el-Hâf (İlhâf) b. Kudâa'nın oğulları olan Sa'd, Nehd ve Cüheyne'den oluşan Kudâa kabilesi gibi gidenlerin çıkışlarını tarih başlangıcı olarak kabul ettiler. Bu, Ka'b b. Lüey'in vefatına kadar devam etti. Fil Olayı'na kadar onun ölümünü tarih başlangıcı kabul ettiler.

Araplardan bazıları, el-Berrâd b. Kays b. Râfi' b. ed-Damrî -Damre b. Bekr b. Abdümenât b. Kinâne-, kervanda yolculuk yapan (er-rahhâl) Urve b. Ca'fer b. Kilâb'ı öldürdüğü zaman gerçekleşen Kureyş ve diğer Kinâne b. Lüey kabileleri ile Kays

b. Aylân arasındaki Ficâr Olayı'nı tarih başlangıcı yapmışlardır. Bu olayda Berrâd, Nu'mân b. Münzir'e ait olan (misk vb.) değerli eşyaları taşıyan kabileyi ele geçirmiştir. Bunun üzerine Kays ile Kinâne arasında büyük bir savaş meydana gelmiştir. Neticede Kinâne, Kays'a karşı bir zafer kazanmıştır. Bu haram ayındaki savaşa, 20 yaşındaki Allah Rasûlü de katılmıştır. Bu [179] savaşın *Ficâr* diye isimlendirilmesi, onların günah işlemeleri ve haram aylarda savaşmaları sebebiyledir. Bu savaş, Arapların herkes tarafından bilinen meşhur savaşlarından biridir. Bu konuda Hıdâş b. Züheyr el-Âmirî şöyle demiştir:

Beni Ficâr Savaşı'yla tehdit etmeyin. Çünkü o, Hacun'un bulunduğu Mekke'deki kutsalları hiçe saymıştır.

Aynı hususta Ebû Esmâ' ed-Darîbetü'n-Nasrî -Nasr b. Sa'd b. Bekr b. Hevâzin- şöyle söylemiştir:

Biz Necid halkının hükümdarlarıyız, savaşta bile kutsallarını koruyanlarız,

Hicaz'ı her türlü kavimden koruduk, Ficâr Günü'nde günahı engelledik.

Ficâr Savaşı dört tanedir:

1. Ficâru'r-Racul (Adam'ın Ficârı): Bu "adam", Bedr b. Ma'ser ed-Damrî'dir.
2. Ficâru'r-Rubbâh yani Maymun Ficârı.
3. Kayslı Kadın'ın Ficârı.
4. Ficâr Savaşlarının en büyüğü, Ficâru'l-Berrâd.

Bazı Araplar Hilfu'l-Fudûl'u tarih başlangıcı kabul etmişlerdir. Bu sözleşme, Ficâr Savaşı'nın akabinde gerçekleşmiştir. Sebebi, Zübeydoğullarından birisidir. Bu kabilenin dayandığı kişi Münebbih b. Sa'b b. Sa'dü'l-Aşîre b. Mâlik b. Üded b. Zeyd b. Yeşcüb b. Arîb b. Zeyd b. Kehlân'dır. Zübeydli adam, malını Âs b. Vâil es-Sehmî'ye satmış ve parasını istemiştir. Âs b. Vâil ona baskın çıkmıştır. Zübeydli, paradan ümidini kesince Ebû Kubeys'in üzerine çıkmış ve şöyle bağirmiştir:

Ey adamlar! Toplumundan uzak ve tek kişi olan, Mekke'nin ortasında malı alınarak zulmedilen şu sese kulak verin:

Kutsal Kâbe, sadece kutsal olan için geçerlidir. Hıyanet elbisesini giyen için kutsal yoktur.

Abdümenâf'ın iki oğlu Hâşim ve Muttalib'in oğulları, Zühre b. Kilâb, Teym b. Mürre, Hâris b. Fihri'nin oğulları bir araya geldiler. Abdullah b. Cüd'ân et-Teymî'nin evinde hakkı alınincaya kadar mazlumla birlikte olacaklarına dair sözleştiler. Kureys de buna *Hilfu'l-Fudûl* adını verdi. Bu konuda Zübeyr b. Abdülmuttalib b. Hâşim şunu söylemiştir:

Biz bu yurttan hep birlikte olduğumuza göre bize düşen bir sözleşme yapmaya yemin ettim.

Bu sözleşmeyi yapınca ona faziletler adını verdik. Himaye (Civar) ile birlikte bu sözleşmeyle yabancı şeref bulacak.

Kâbe'nin etrafındakiler her türlü ayıptan uzak durarak bizim zulümden yüz çevirdiğimizi bilecekler.

Hiz. Peygamber (sav), Medine'ye hicret ettikten sonra şöyle buyurmuştur:

[180]

Abdullah b. Cüd'ân'ın evinde bir sözleşmeye katıldım. Şu anda onun bir benzerine davet edilsem kesinlikle icabet ederim. Çünkü İslam, böylesi bir sözleşmeyi şiddetle onaylar.

Hilfu'l-Mutayyebîn ise *Hilfu'l-Fudûl*'dan önce gerçekleştirilmiştir. Ebû Ubeyde Ma'mer b. el-Müsennâ'nın *Menâkıbu Kureys ve Fedâilühâ* kitabında yazdığına göre sözleşmenin sebebi şudur: Kusay b. Kilâb b. Mürre b. Lüey'in, oğlu Abdüddâr'a hicâbe (Kâbe'nin örtüsünün muhafazası), dâru'n-nedve (Dârünnedve denilen şehir meclisindeki toplantılara başkanlık etme) ve livâ (sancaktarlık) görevlerini; diğer oğlu Abdümenâf'a ise sikâye (hacılara su temini) ve rifâde (hacıları doyurma) görevlerini vermiştir. Abdümenâfoğulları, Cahiliye Dönemi'nde çoğalınca "Biz livâ, hicâbe ve nedve görevlerine Abdüddâroğullarından daha layıgız." dediler. Bunun üzerine Kureysliler bu konuda ikiye bölündüler. Abdullah b. Cüd'ân et-Teymî henüz hayatta idi. Birisi "Vallahi Kusay'ın bu görevlerle ilgili emri çiğnenemez." dedi. Bunun üzerine Mahzûm, Cumah, Sehm ve Adîoğulları; Abdüddâroğullarına destek verdiler ve Kâbe'nin yanında sözleşme yaptılar. Bu sözleşmeye *Ahlâf* (Ye-

minliler) ismini verdiler. Abdümenâfoğulları bu durumu görünce, Esed b. Abdüluzzâ, Zühre b. Kılâb, Teym b. Mürre ve Hâris b. Fihri'nin oğulları ile anlaştılar ve Abdullah b. Cüd'ân'ın evinde sözleşme yaptılar. Abdullah, içinde koku bulunan bir kap getirdi ve herkes ellerini bu kabın içine soktu. Abdülmuttalib'in kızlarından birinin kokuyu onlara getirdiği, yine kokunun mescite konulduğu, ellerini ona batırdıkları ve Kâbe'yi meshettikleri rivayet edilir. Onlar, kendi aralarından herhangi birini başkasına teslim etmeyeceklerine dair yeminleştiler. Bu sözleşmeye *Mutayyebûn* (Güzel kokulular) ismini verdiler. Böylece beş kabileye karşı beş kabile oldular. Bir taraf Ahlâf (Yeminliler) diğer taraf Mutayyebûn (Güzel kokulular) diye isimlendirildi.

Ömer b. Ebû Rebîa el-Mahzûmî, bir rivayete göre Ubeydullah b. Kays, er-Rukayyât; Mutayyebûn ve Ahlâf'tan bahsederek şöyle demiştir:

Mutayyebûn sözleşmesinde bir kadının dedeleri vardı. O, Ahlâf'ın önde gelenlerini de elde etmiştir.

O, Âmir b. Lüey ile Abdümenâf arasında bir isimle çağrılan kadındır.

Allah Rasûlü (sav), peygamber olarak gönderildiğinde Kureyş kabilesi, Hişâm b. el-Mugîre el-Mahzûmî'nin vefatını ve Fil Olayı'nı tarih başlangıcı olarak kabul ediyordu.

Hiz. İbrâhim'in soyundan gelenlerin birçok takvim başlangıcı vardır: İbrâhim'in vefatı sonra İshak'ın vefatı. İsmâiloğulları da İsmâil'in vefatını takvim başlangıcı yapmıştır. Bunlar gibi önceki kitaplarda ayrıntılı olarak anlattığımız başka tarih başlangıçları da vardır.

Kitap sahiplerine (ehlül-kütüb) göre Âdem'den tufana kadar 2.242 yıl, tufandan Bâbil bölgesindeki dillerin değişmesine kadar 670 yıl, dillerin değişmesinden İbrâhim'in doğumuna kadar 411 yıl, İbrâhim'in doğumundan Mûsâ'nın vefatına kadar 545 yıl, Mûsâ'nın vefatından Buhtunnasr'ın hükümdarlığının başlangıcına kadar 978 yıl 246 gün, onun hükümdarlığının başlangıcından İsrailoğullarını yenmesi ve

onları Bâbil'e sürgününe kadar 31 yıl 34 gün, Mûsâ'nın vefatından Buhtunnasr'ın İsrailoğullarını sürgününe kadar 1.009 yıl 32 gün, onun sürgününden Mesih'in doğumuna kadar 908 yıl 37 gün, Mesih'in doğumundan Hz. Muhammed'in hicretine kadar 629 yıl 361 gün geçmiştir. Bunun toplamı 7.323 yıl 11 ay 10 gündür.¹⁸¹

Başka tarihçiler (ashabü't-tevârîh) ise şöyle demektedir: Âdem'den Buhtunnasr'ın hükümdarlığının başlangıcına kadar, 365 gün artı bir çeyrekten oluşan Fars yılıyla 4.840 yıl 248 gün; Buhtunnasr'ın hükümdarlığının başlangıcından İskender'in Dârâ b. Dârâ'yı yenmesine kadar 429 yıl 329 gün, İskender'in Dârâ'yı yenmesinden Erdeşîr b. Bâbek'in ayaklanmasına kadar 511 yıl 266 gün -Bu süre onlara göre Mülûkü't-Tavâif (Emîrlilikler) dönemidir.-, Erdeşîr'in ayaklanmasından Yezdicerd'in süresinin başlamasına kadar 437 yıl 28 gün, Âdem'den Yezdicerd'in hükümdarlığının başlangıcına kadar 6.225 yıl 338 gün geçmiştir. Dünyanın 7.000 yılının tamam- [182] lanmasına 774 yıl 26 gün kalmıştır.

Bu kitabımızın Yunan kralları konusunda anlattığımız gibi Kral Batlamyus adına Mısır ülkesindeki İskenderiye'de bulunan 72 Yahudi âliminin Yunan diline çevirdiği ve sıhhati konusunda ittifak ettiği *Tevrat* nüshasına göre, Âdem'in cennetten inişinden Hz. Peygamber'in hicretine kadar toplam 6.216 yıl geçmiştir. Fakat bu yıllar ile İbrânîce *Tevrat*'a göre hesaplanan süre arasında çok fark vardır. Aynı şekilde Sâmirîlerin elindeki *Tevrat* nüshasıyla önceki nüsha arasında da çok ciddi farklar vardır. Sâmirîler, Filistin ve Ürdün bölgesinde yaşayan Kûşân ile Dûstân Yahudileridir. Sonraki dönem biyografî yazarı ve tarihçilerden bazıları Âdem'den Nûh'a 1.200 yıl, Nûh'tan İbrâhim'e 1.143 yıl, İbrâhim'den Mûsâ'ya kadar 575 yıl, Mûsâ'dan Dâvûd'a 579 yıl, Mûsâ'nın vefatından İskender'in krallığına 1.407 yıl, Dâvûd'dan İsa'ya 1.053 yıl, İsa'dan Hz. Muhammed'e 600 yıl olduğunu belirtmişlerdir.

181 Mes'ûdî'nin verdiği yıl sayıları ile toplam sayı tutmamaktadır. Zira toplam 7.423 yıl 710 gün (7424 yıl 345 gün veya kaba bir hespla 11 ay 15 gün) yapmaktadır.

Mes'ûdî dedi ki: Milletler, peygamberler ve hükümdarların tarihleriyle ilgilenen önceki ve sonraki bilginler arasında, bu naklettiklerimizle alakalı birçok ihtilaf mevcuttur. Bu konuda söylenenlerin tamamını *Mürûcû'z-Zeheb ve Meâdinü'l-Cevher*, *Fünûnu'l-Meârif ve mâ Cerâ fî'd-Dühûri's-Sevâlif* ve *el-İstizkâr limâ Cerâ fî Sâlifî'l-A'sâr* vb. kitaplarımızda anlattık.

Bu muhtasar kitapta ise bazı asgari bilgiler veriyor ve önceki kitaplarımızdakileri hatırlatması için özlü sözleri yazıyoruz. Şimdi, söylediklerimizle bağlantılı olarak ve ihtiyaç olacak kadar milletlerin ay ve güneş yıllarını, aylarını, artığını (kebîse) [183] ve takvimde eksiltme ve çoğaltmayı (nesî) anlatacağız.

Takvimler

Milletlerin Ay ve Güneş Yılları, Ayları, Artık Yıllar (Kebîse) ve Takvimde Eksiltme ve Çoğaltma (Nesî)

Güneş takvimini kullanan milletler; Süryânî, Fârisî, Yunan, Rum, Kıptî, Hint ve Çinlilerdir. Araplar ve İsrailoğulları ise bunlardan ayrıdır. Onların güneş yılı, süre olarak 365 gün artı günün dörtte biridir. (6 saat). Esas olan görüşe göre, günün üç yüzde biridir. (4,8 dk.) Onların bu konudaki gözettikleri husus Güneş'in ilkbahar ekinoksu noktasından hareketine başlayıp, tekrar aynı noktaya dönmesine kadar geçen süredir.

Tüm milletler, yılın aylarının 12 olduğunda hemfikirdirler. Ancak aylarının gün sayıları farklıdır. Bu sebeple seneyi tamamlamak için artık günlere ihtiyaç duymuşlardır. Yunan ve onlara hâkim olan Rumların aylarının isimleri, birbirleriyle uyuşmalarından dolayı Süryânîlerin ay isimleriyle aynıdır. Bu aylar şunlardır: 1- Teşrînü'l-evvel (Ekim): 31 gündür. 2- Teşrînü's-sânî (Kasım): 30 gündür. 3- Kanûnu'l-evvel (Aralık): 31 gündür. Onun 25. gecesı (milat) Mesih'in doğumudur. 4- Kanûnu's-sânî (Ocak): 31 gündür. 5- Şubat: 28 gündür. Dört yılda bir, fazla çeker. Peş peşe üç yıl 28 gün, dördüncü yılda ise 29 gündür. Dört yılda bir küsurat toplanır ve ay 29 gün kabul edilir. Bu seneye bu fazla gün sebebiyle *artık yıl* (kebîse) adı verilir. 6- Âzâr (Mart): 31 gündür. 7- Nisan: 30 gündür. 8- Âyâr (Mayıs): 31 gündür. 9- Haziran: 30 gündür. 10- Temmuz: 31

gündür. 11- Âb (Ağustos): 31 gündür. 12- Eylûl: 30 gündür. Böylece 365 gün artı çeyrek gündür. (6 saat).

Fârisî ayları ise şöyledir: 1- Ferverdîn Mâh: İlk günü Farsça'da "yeni gün" manasına gelen Nevruz'dur. Çünkü Farsça'da ^[184] *nev* kelimesi *yeni*, *rûz* kelimesi *gün* manasına gelir. Nevruz, onların en büyük bayramıdır. 2- Ürdibehîşt Mâh. 3- Hordâd Mâh. 4- Tîr Mâh. 5- Mordâd Mâh. 6- Şehrîr Mâh. 7- Mihr Mâh: 16. günü Mihricân'dır. Onunla Nevruz arasında 6,5 ay yani 195 gün vardır. 8- Âbân Mâh: Ayın 26'sında Âbân Mâh'ın gerisinin tamamlandığı 5 gün ile 5 artık günün bulunduğu, *Fervedcân* diye bilinen 10 gün başlamaktadır. Bu artık beş gün aylar içinde kabul edilmez ve *Endercâhân* diye isimlendirilir. 9- Âzer Mâh: Ayın ilk günü Irak ve Fars'ın diğer bölgelerinde köse binişi¹⁸² âdeti olur. Bu, hükümdarlıkları döneminde Farsların âdetlerindendir. 10- Dey Mâh. 11- Behmen Mâh. 12- İsfendârmez Mâh. Bu ayların her birinde 30 gün vardır. Bunlar, Hürmüz, Behmen, Ürdibehîşt, Şehrîr, İsfendârmez, Hordâd, Mordâd, Deybâzer, Âzer, Âbân, Hûr, Mâh, Tîr, Cûş, Deybmihr, Mihr, Üsrûş, Reşen, Ferverdîn, Behrâm, Râm, Bâd, Deybdîn, Dîn, Ared, Eştâd, Esmân, Zâmyâd, Mârsefend, Enîrân'dır. Arapların haftasının günleri gibi Farslarda tekrar eden günler yoktur. Onların tamamı, bu artık 5 gün ile birlikte 365 gün olmaktadır. Onlar yılın tamamlanması için gerekli olan çeyrek günleri (6 saat) 120 yılda bir takvime eklemektedir. Böylece 120 yılda 1 ay, fazlalık söz konusudur. Onlar, şu sebeplerden dolayı dört yılda bir artık günü kabul etmemişlerdir: Onların, aylarındaki günlerin, meleklerin isimleri olduğuna inanmaları ve onlarda mevcut bulunmayan bir artış yapmayı hoş görmemeleri. Biz önceki kitaplarımızda bununla ilgili başka sebepleri de açıkladık. Onların devletleri yok olup milletleri kalmayınca, onların hükümdarlarından bu çeyrek günü (6 saat) artık gün olarak hesap edecek kimse kalmamış ve onların

182 Ay girmeden önce kendisine sıcak yemekler hazırlanan köselerin, elinde bir karga ile bir eşeğe veya öküzün üzerine bindikleri ve insanların onlara su ve kar atmasıyla onları serinletmeye çalıştıkları bir gelenektir. Bk. Ebû'l-Fidâ İmâdüddîn İsmâil b. Ali, *el-Muhtasar fî Ahbârî'l-Beşer*, el-Matbatâtü'l-Hüseyniyye, Mısır trs, I/83; Ahmed b. Ali el-Kalkaşendî, *Subhu'l-A'sâ fî Sinâati'l-İnşâ'*, Dâru'l-Kütübi'l-İlmiyye, Beyrut trs, II/452.

günleri bu şekilde sürüp gitmiştir. Böylece onların Nevruz'u, Mu'tazıd'ın dönemine kadar 250 yıl boyunca yaklaşık iki ay gecikmiştir. Bu sebeple haraç vergisinin, insanların mahsullerini aldıkları vakitten önce alınması söz konusu olmuş, 282/895 yı-
 [185] lında Halife Mu'tazıd yaklaşık iki ay bu vergiyi kabul etmemiş ve aynı gecikmenin olmaması adına Süryânî aylarına göre hareket etmeye karar vermiştir. Çünkü Süryânî ayları, artık ay ile korunuyordu ve vakitleri değişmiyordu. Bu sebeple verginin alınış tarihini Haziran'ın 11'i yaptı. Bu gün kendi adına nispet edildi ve ona *Mu'tazıd'ın nevruzu* adı verildi. Geri kalan dört mevsimde ise devam eden *Fârisî Nevruzu* olduğu gibi kaldı. Böylece nevrüz her 120 yılda bir ay öne alınmaya devam etti. Nevruz, yaz mevsiminin, Mihricân da kış mevsiminin başında oluyordu.

Kıptîler, aylarının gün sayısında Farsların 30 gününe uydular. İlk ayları Tût ayıdır. Mısır bölgesinde bu ayın ilk günü Kıptî nevruzudur. Diğer ayları Bâbe, Hetûr, Keyhek, Tûbe, Emşîr, Bermehât, Bermûde, Beşnes, Beûne, Ebîb, Mesrâ'dır. Mesrâ'nın sonunda Kıptî dilinde *Ebğamnâ* diye isimlendirilen beş artık gün bulunmaktadır. Bunlar *ilaveler* olarak bilinir ve peş peşe üç yıl bunu yaparlar. Dördüncü yıl ise artık günleri altı gün yaparlar. Bunun sebebi her yıl için gerekli olan dörtte birlik günün tamamlanmasıdır. Sonuçta onların senelerinin günleri tam olarak 365 gün ve günün dörtte biri (6 saat) olur.

Araplar hilalleri gözetirler ve yıl hesaplarını onlara göre yaparlar. Bir ayı 30, bir ayı 29 gündür. Yılın altı ayı tam, diğer altı ayı eksik olur. Bir yılda genel olarak ilk etapta görünen 354 gün vardır. Ancak ayrıntısına inilip tetkik edilecek olursa yılın günlerinin sayısı her 30 yılda 11 gün artar ve her bir seneye düşen pay, beşte bir gün (4,8 saat) ve günün altıda biri (4 saat) olur. Böylece gerçekte bir yıl 354 gün artı günün beşte biri (4,8 saat) ve günün altıda biri (4 saat) olur ve bu şekilde yıldaki küsurat tamamlanır. Artık yılın aylarının yedisi tam, beşi eksiktir. Ayların söz konusu ettiğimiz gün sayıları, Güneş ile ayın orta bir seyirle hareketleri esnasındaki içtimaların hareketle yapılmış hesaba göredir. Hilallerin görülmesine göre artma ve eksilme değişmekte, bu husus ayların peş

peşe tam ve peş peşe eksik olmasını mümkün kılmaktadır. Böylece herhangi bir vakitte hesaplanarak bulunan ay başı ile gözle görülen ay başının aynı günde olması çok zordu. Ancak gerek hesap gerekse gözle görmenin aynı günde olması, uzun bir zamanın geçmesiyle mümkündü. [186]

Arapların günlerinin, Güneş'in batışıyla başladığı kabul edilir. Günlerinin sayısı yedidir ve ilk gün pazardır. Onun başlaması cumartesi Güneş'in batışıyla, bitişi ise pazar günü Güneş'in batışıyla. Diğer günler de bu şekildedir. Onların, her günü Güneş'in batışıyla başlatmalarının sebebi, günlerin hilalin görünmesiyle başlamış olduğunun kabul edilmesidir. Çünkü hilal, Güneş'in batışı ile ortaya çıkar. Yukarıda ismini verdiğimiz ve aylar konusunda hilalin görülmesini bir ölçüt olarak kabul etmeyen milletlere göre, gündüz geceden öncedir ve gecesiyle gündüzüyle tam bir gün, Güneş'in doğuşu ile başlar ve ertesi gün doğuşuna kadar devam eder.

Mes'ûdî dedi ki: Cahiliye Dönemi'nde Araplar vakitlerin, güneş ile ay yıllarının farkından dolayı "nesî" (takvimde eksiltme ve çoğaltma) yaparlardı. Bu konuyla ilgili Rab'bimiz "(Nesî) *Haram ayı bir sonraki aya ertelemek veya bir yıldaki ay sayısına ilave yapmak kelimenin tam manasıyla kâfirlikte sınır tanıma-maktır....*" (Tevbe, 37) âyetini indirmişti. Bu işi yapanlar, Hâris b. Kinâne b. Mâlik b. Huzeyme b. Müdrike b. İlyas b. Mudar'ın oğullarıdır. Onlardan ilki Ebû Sümâme Cünâde b. Avf b. Ümeyye'dir ve o "Kalemme"¹⁸³ diye isimlendirilirdi. Bu sebeple ondan sonraki "nesî" işlemini yürütenler onun adını almışlar ve "Kalâmis" diye isimlendirilmişlerdir. Her üç yılda bir ay "nesî" yaparak yıldan düşürüyorlar; bir sonraki aya bu ayın ismini veriyorlar ve terviye, arefe, kurban yani 8, 9 ve 10. günlerini bu aydan kabul ediyorlardı. Bu, yılın diğer aylarındaki dönüşü zorunlu kılıyordu. Böylece onlar, güneş senelerinin süresinde diğer milletlere yaklaşmış oluyorlardı. Durum İslam gelinceye ve Allah Rasûlü (sav) Mekke'yi fethedinceye kadar böyle devam etti. O, Hz. Ebû Bekir'i 9/631 yılında hac mevsiminde görevlendirdi. Hz. Ebû

183 Kelime olarak *yüce efendi, hayır getiren kişi, âlim, engin deniz* gibi anlamlara gelmektedir. Mustafa Fayda, "Nesî", *TDV İslam Ansiklopedisi*, İstanbul 2006, XXXII/578.

Bekir, insanlara hac yaptırdı. Bu, müşriklerin yaptığı son hac idi. 10 Zilkade 9 (18 Şubat 631) günü hac gerçekleşecekti. Tevbe suresinin ilgili âyetleri nazil olunca, Rasûlullah, Hz. Ali ile bu hükümleri ifade eden âyetleri gönderdi ve onları Mina'da insanlara okumasını ona emretti. Allah Teala'nın "*Bu topraklarda dört ay daha serbestçe gezip dolaşın bakalım!...*" (Tevbe, 2) buyurduğu [187] âyet-i kerimesindeki aylar, Zilkade'den 20 gün, Zilhicce, Muharrem, Safer ayları ile Rebîulevvel'den 10 gündür. Allah Rasûlü, Hz. Ali'ye şu dört hususun yerine getirilmesini emretti: "Bu yıldan sonra hiçbir müşrik hac yapmayacak, Kâbe'yi çıplak olarak tavaf etmeyecektir. Cennete sadece Müslümanlar girecektir. Allah Rasûlü, kendisiyle anlaşmalı olanlara sürenin bitmesine kadar mühlet verecektir." Ertesi yıl Allah Rasûlü, Zilhicce ayında hac yaptı. Bu, veda haccıydı. Allah Rasûlü insanlara hutbe okudu ve şöyle dedi: "Dikkat edin! Zaman döndü dolaştı, Allah'ın gökleri ve yeri yarattığı günkü hâle döndü. Bir yıl on iki aydır. Onlardan dördü haram aydır: Zilkade, Zilhicce, Muharrem ve Cemâziyelâ-hir ile Şaban arasındaki Mudar kabilesinin ayı Receb." (Buhârî, Bed'ül-halk, 2, Tefsîr, 8; Müslim, Kasâme, 29) Allah Rasûlü'nden nakledilen, bu şekildedir. Bu ayları sayanlar Muharrem ile başlayıp sonra sırasıyla Receb, Zilkade ve Zilhicce'yi sayıyalardı bu caiz olurdu. Biz sadece bu şekilde ifade ettik. Çünkü bazı insanlar bu ayları iki ayrı yıl gibi saymışlardır. Oysaki Allah Rasûlü sadece "ondan" yani yıldan ifadesini söylemiştir. Bu da onların bir yıl olduğunu gösterir.

İsrailoğulları ve onların en büyük topluluğu olan Eşmeaslar, hilallerin görülmesini, ayların sayısını ve günlerin sınırını dikkate alırlar. Buna da "el-Ubbur" ismini verirler. Mısır bölgesinde ona "Efkatî" ismini veren Kıptîleri gördüm. Onların bunları itibara alması Fısıh (Pesah) Bayramı sebebiyledir. Bundan sonra onlar ihtilafa düşmüşler, Irak'taki cizye verenlerin (cevâlî)¹⁸⁴ reislerinden Anân b. Nebâdûd'un (Ben Dâvûd) taraftarları olan Anâniyye'den ve Karâiyye'den bir grup şöyle demiştir: Onlar, başak tam olgunlaşmadıkça Fısıh Bayramı'nı

184 Mısır, Suriye ve Irak'ta bulunan gayrimüslimler ve onlardan alınan cizye vergisi için kullanılan bir tabir. Seyyid Muhammed es-Seyyid, "Cevâlî", *TDV İslam Ansiklopedisi*, İstanbul 1993, VII/436.

yapmazlardı ve buna da “Ebîb” ismini verirlerdi. Onlardan bazıları Fısıh için, başağın ekininin tamamının olmasını gerekli görmez, sadece bir kısmının olmasını yeterli görürlerdi.

Mes’ûdî dedi ki: Biz önceki kitaplarımızda milletlerin güneş ile ay yılları ve onların ayları ilgili ihtilafları, artık yılın (kebî- [188] se) mahiyetini, “nesî”yi (takvimde eksiltme ve çoğaltma), Hipparkhos ile takipçileri ve Batlamyus el-Kalûzî’nin gözlemleri arasında ve onların güneş yılının ölçüsünü hesaplamadaki ihtilaflarını geniş ve açıklamalı bir şekilde anlattık. Hipparkhos’a göre bu iki şekilde bilinir: Birincisi Güneş’in, dönüşleri kendisiyle aynı olan sabit yıldızlarla karşılaştırılmasıdır. Bu süre 365 gün artı günün dörtte birinden biraz daha azdır (6 saate yakın). Burada Batlamyus’un görüşü ise güneş yılının zamanını bilmedeki amaç ve gayenin, yeryüzünün hareketi ve gökte eğimli bir noktadan hareketine başlayıp aynı noktaya dönmesini bilmek olduğudur. Bunun süresi de 365 gün artı günün dörtte biridir (6 saat). Ancak daha önce söylediğimiz gibi bundan 1/300 gün (4,8 dakika) eksiktir. (365 gün 5 saat 55,2 dakika). Günümüze kadar genel kabul edilen görüş de budur. Hipparkhos ile Mısır’daki İskenderiye şehrinde bulunan Batlamyus’un gözlemleri, Batlamyus ile Şam bölgesindeki Dımaşk şehrinde bulunan Şemmâsiye’deki¹⁸⁵ Me’mûn’un 217/832 yılındaki gözlemleri arasındaki ölçüm farklarını da kitabımızda anlattık. Me’mûn’un gözlemleri, Yezdicerd’in 201 yılı, Ferverdîn Mâh’ın ilk gününe denk gelmektedir. *ez-Zîcû’l-Mümtehan*¹⁸⁶ eseri Me’mûn’un gözlemlerine dayanmaktadır.

Biz, Hintlilerin dünyanın yaşıyla ilgili görüşü ve onların sayısı ile ilgili ihtilaflarını da anlattık. Hintlilere göre bu konudaki temel, *zamanların zamanı* anlamına gelen *es-Sindihind* eserin-

185 Şemmâsiye rasathanesinin Bağdat’ta, Kâsiyûn rasathanesinin Şam’da bulunduğuna dair Bk. Salim Aydüz, “Rasathane”, *TDV İslam Ansiklopedisi*, İstanbul 2007, XXXIV/456.

186 Me’mûn’un emriyle, söz konusu tarihteki gözlemlere dayalı olarak yazılan bu eser, aynı çalışmalara katılan Yahyâ b. Ebû Mansûr’a nispet edilmektedir. Mes’ûdî ise biraz aşağıda, söz konusu eseri Habeş b. Abdullah’a nispet etmektedir. Ancak *TDV İslam Ansiklopedisi* madde yazarları bu ikileme işaret etmemektedirler. Bk. ve krş. Yavuz Unat, “ez-Zîcû’l-Mümtehan”, *TDV İslam Ansiklopedisi*, İstanbul 2013, 44/401; İhsan Fazlıoğlu, “Habeş el-Hâsib”, *TDV İslam Ansiklopedisi*, İstanbul 1996, XIV/367.

deki gün sayısıdır. Bu kitap felek ve yıldızların bilgisi, hesabı ve âleme dair bilgileri kapsamaktadır. Batlamyus bu kitabı desteklemiş ve oradaki bilgileri Hipparkhos'un ve kendisinin gözlemlerine benzetmiştir.¹⁸⁷ Hintliler, *es-Sindihind* kitabının 1.000 bölümünden birisi olan "Ercebhez"den hareketle aynı isimde bir kitabı, ondan da *Arkand* kitabını nasıl oluşturmuşlardır? Allah Teâlâ latif, ince hüküm ve hikmetiyle, yüce kudretiyle yıldızları, Koç burcunun ilk dakikasında en uçtaki (evc/apoje) ölçüye [189] ve en alttaki noktaya (cevzeher) göre yaratmıştır. Sonra onların hepsini yürütmüş, onlar göz açıp kapayacak kadar kısa bir sürede malum yörüngelerinde hep birden hareket etmişlerdir. Onların hareketi, dünyanın ilk gününde gerçekleşmiştir. Onların uzay boşluğundaki hareketleri devam etmektedir. Onlar bir noktada birleştiklerinde,¹⁸⁸ dünyada fırtına, yangın vb. çok kötü bir şekilde etki oluştururlar. Çoğu kez onlar bir araya gelmezler. Şayet hepsi bir araya gelecek olsa onların uç noktaları ve alt noktaları bir araya gelmezler. *Sindihind* günleri böylece devam eder. En sonunda yıldızlar, ilk yaratıldıkları uç noktaları ve alt noktaları konumlarına dönmeleriyle dünya bitecektir. Bu onlara göre dünyanın sonudur. Çünkü yıldızların dönmeye başladığı ilk günden itibaren onların tamamının bir araya toplanacağı güne kadar *Sindihind* günlerinin tamamı Güneş'in dönüşü itibarıyla 4.300.000.000 güneş yılıdır. Onun her bir yılı 365 gün artı dörtte bir gün (6 saat), beşte bir saat (12 dk.) ve saatin dört yüzde bir parçasıdır. (9 saniye).

Hint bölgesinin üst ve doğu taraflarındaki "Beytû'z-Zeheb"i (Altın Ev) de anlattık. Kral İskender oraya girdiğinde onların ülkesinde Buda (el-Büddü'l-Evvel) ortaya çıkmıştı. Bu kitapta anlattığımız gibi onun tarihi 12.000.000 x 36.000 yıldır.¹⁸⁹

187 Kullanılan "Nâdale" fiili "an" harficeriyle; desteklemek, savunmak, himayet etmek, mücadele etmek, yarışmak, karşı koymak gibi anlamlara gelmektedir. Ancak Muhakkik Kâsim b. Vehb'in de ifade ettiği, bir sonraki "Şâbehe" fiili bazı el yazma nüshalarında "Şâne" şeklinde geçmektedir, bilgisine bakıldığında "Nâdale" fiili *itiraz etmek* anlamında da kullanılmış olabilir. Ancak görüldüğü kadarıyla *desteklemek* manasındadır.

188 Bir nüshada "lâ mevzî" şeklinde yer alsada Muhakkik Sâvî'nin tashih ettiği şekilde "fî mevzî" daha doğru görünmektedir.

189 Biraz yukarıda bu tarih 12.000 x 33.000 şeklindeydi. Bk. Arapça asıl metin s. 171.

Astronomi âlimleri vb. Güneş'in en ucu yani yörüngesinin deki en yüksek yeri ile en altı yani yörüngesinin en alt tarafının karşılıklı olduğunu tartışmışlardır. Yedi yıldızda (Güneş, Ay ve beş yıldız) da durum aynı şekildedir. Günümüzde yani 345/956 yılında astronomi âlimlerinin çoğuna göre, zikrettiğimiz derecelere uygun bir şekilde Güneş'in en ucu, İkizler burcu 6.5 derecededir. *Sindihind*'e göre, Güneş'in en ucu İkizler burcunun 17 derece 55 dakika 14 saniyesindedir. Muhammed b. Mûsâ el-Hârizmî'nin zîc/astronomi cetveli ile Habeş b. Abdullah'ın *es-Sindihind* isimli zîc/astronomi cetvelinde aynı bilgi verilmektedir. Çünkü Habeş'in üç zîc/astronomi cetveli var ve insanlar katında meşhur olan *Zîcû'l-Mümtehan*'dır. İkinci olarak *es-Sindihind*'dir ve o Hârizmî'ye sadece birkaç dakika muhalefet etmiştir. Üçüncüsü de *Şah*'tır. Habeş'in zîc/astronomi cetveli mutlak olarak ifade edildiğinde bundan kasıt *ez-Zîcû'l-Mümtehan*'dır. Onun Batlamyus'tan rivayet ettiği, Sâvün İskenderânî'nin (Theon) *Kanun* isimli zîc/astronomi cetvelidir. Sâvün'ünki de el-Mecistî'den alınmıştır. *Zîcû's-Şah* sahipleri, Güneş'in en ucunun İkizler burcu 20 derecede olduğunu söylemektedirler. *Zîcû'l-Mümtehan* sahipleri ise biraz önce ifade ettiğimiz gibi söz konusu bilginin, 217/832 yılında alındığını ve İkizlerin 22 derece 39 dakikada olduğunu söylemişlerdir. [190]

Müneccim (Astronom) Mâşâallah; Güneş'in en ucunun, Allah Teâlâ'nın, kendisiyle feleği doğrulttuğu bir destek olduğunu ve bunun, onun görevlerinden bir tanesi olduğunu söylemektedir. Hintliler ve başkalarının görüşü ise Güneş'in en ucu, her 100 yılda bir derece hareket eder. Onun her burçta kalış süresi 3.000 yıldır ve o, feleği 36.000 yılda kateder. Onun, kuzey burçlarından güneye doğru hareketi ve dönmesinin mahiyeti ile dünyanın mamur hâli değişir. O zaman güney kuzey olur, kuzey güney; mamur olan yerler ıssız, ıssız olan da mamur hâle dönüşür. Hint, Keldânî, Mısırlı, Yunan, Rum vd. filozoflar ve asrımızın müneccimleri ile günümüz astronomi âlimleri arasında onun, İkizler burcunda olduğu konusunda herhangi bir görüş farklılığı yoktur. Onların arasındaki ihtilaf, anlattığımız gibi onun sabit olması ve hareket etmesiyle ilgilidir.

Sâbit b. Kurre es-Sâbiî el-Harrânî'nin, Batlamiyus'un görüşüne muhalif olarak Hipparkhos'un Güneş'in en ucunun hareketli oluşu görüşünü destekleyen bir risalesi vardır. Matematikçilerden bir grup bu hareketi test etmişler ve Güneş'in en ucunun 24 derece birçok dakikada, Koç burcunun başlangıcından itibaren 64 derece birçok dakikada olduğunu görmüşlerdir. Bu, *Zîcû'l-Mümtehan*'ın gözlemlerini gerçekleştirenlerin söylediğine terstir. Çünkü Muhammed b. Câbir el-Bettânî el-Harrânî haricinde herkes, Güneş'in en ucunun, Koç burcundan uzaklığının 82 derece 49 dakika olduğu görüşündedir.

[191] Astronomi vb. âlimlerinin şu görüşlerini de biz anlattık: Ay tutulmasının sebebi, onun, ışığını yalnızca Güneş'ten almasıdır. Yeryüzü Güneş ile Ay arasında olursa, yeryüzü Güneş'in ışığının aya ulaşmasını tamamen veya kısmen engeller. Böylece Güneş ışığının engellemesi ölçüsünde Ay'ın tamamı veya bir kısmı tutulur. Güneş'in tutulma sebebi ise, Ay'ın Güneş'i bize örtmesidir. Bundan dolayı Ay tutulması o, Güneş'in tam karşısında iken, Güneş tutulması ise üçünün aynı hizada birleşmesiyle meydana gelmektedir. İki tutulma yani Güneş ile Ay'ın birlikte tutulması arasındaki en az vakit, 6 kamerî aydır. Bu, ortalama bir süredir. Güneş ile Ay tutulması arasındaki vaktin 5 ay olması da mümkündür. Bu, uzun çeken ayların birleşmesiyle olur. İki tutulma arasında 6 ay olması ise kısa çeken ayların birleşmesiyle olur. Güneş'in kuzey bölgelerde aynı veya iki farklı yerde bir ay içinde iki defa tutulması hiçbir zaman mümkün değildir. Bu, ancak Ekvator'un altı ve üstü yani biri kuzey bölge diğeri güney bölgede bulunan iki farklı yer için mümkün olabilir.

Astronomi bilginlerinin şu görüşlerini de anlattık: Kuzey Kutbu'na yaz geldiğinde Güney Kutbu'nda kış olur. Güney Kutbu'na yaz geldiğinde Kuzey Kutbu'nda kış olur. Bundan dolayı Habeşlilerin Sudan, Zağave ve Zenc gibi topraklarından, Ekvator'un arkasındaki Kamer Dağı'na kadar olan yerlerde kış ve rutubet yoğun olduğu için Mısır'da yaz aylarında Nil Nehri'nin suları yükselir. Zira söz konusu yerlerde, bu kitabın de-

nizler ve büyük nehirler konusunda anlattığımız gibi, Nil'in ve ona dökülen suların kaynakları bulunmaktadır.

Şahit olduğumuz kadarıyla Habeşistan ve Yemen yoluyla gidilen Hint topraklarında ve oradaki Büyük Lâr'da ve anlattığımız diğer yerlerde kış, aynı şekildedir. Bu gezimiz, 303/916 ve 304/917 yıllarında gerçekleşti. Orada bu, "yesâre" (sol) olarak isimlendirilir. Kuzey ve Güney Kutuplarındaki kış ve yazın sebebi, bizim söylediğimiz burçlarda Güneş'in varlığı ve kuzeyden güneye, güneyden kuzeye doğru hareketidir. Güneş'in yaklaştığı yer yaz, uzaklaştığı yer ise kış olmaktadır. O, [192] gündüz olan yerde ise, onun zıddı olan taraf, gece olmakta; gece olan yerde ise, onun zıddı olan taraf, gündüz olmaktadır. Bir küre daima gündüz, diğer küre ise daima gece olur.

Güneş, Dünya'nın dört bir tarafının hepsinde bulunur ve bu sebeple o dünyanın yarısını eşit bir şekilde aydınlatır. Güneş, Dünya'nın önünden dörtte biri, arkasından dörtte biri, sağından dörtte biri ve solundan dörtte birini aydınlatır ve bu kürenin tamamı için geçerlidir. Bu esnada diğer küre, yerin içinin dolu (saydam olmaması) ve yuvarlak oluşu sebebiyle Güneş'in ışığını engellemektedir. Böylece Güneş, bu kürede geceyi aydınlatamaz. Çünkü Güneş'in ışığı yerkürenin bazısını kaplayıp diğer bir kısmını kaplamadığı zaman gece, yeryüzünün karanlık kısmıdır. Güneş'in aydınlattığı kısım gündüz, Güneş'in görülmediği kısım ise gece olur.

Astronomi âlimlerinin bir görüşü de şudur: Bazı milletler, bir yılda iki defa yazı, iki defa da kışı yaşarlar. Bunlar, Güneş'in doğudan başlayıp da yeniden doğuya dönünceye kadar Güneş'in gelişini ikiye bölen Ekvator bölgesindedirler. Bu Ekvator çizgisinde bulunan şehirler; Fezzân (Fizan), Üzeyn, Aden, Şıhr ve diğerleridir. Güneş, Koç burcunun başlangıcına geldiği zaman, Ekvator'daki şehirlerin hava sıcaklığı aşırı fazla olur. Güneş, Yengeç Dönencesi'ne geldiğinde ise Güneş onların tepelerinden 24 derece eğimle vurur ve onlar kışı yaşarlar. Güneş, Terazî burcunun başlangıcına geldiği zaman onların üzerine tekrar vurur ve onlar ikinci defa yazı yaşarlar. Böy-

lece onlar için çok şiddetli bir sıcak olur. Güneş, güneydeki dörtte birlik bölgeye meylettiğinde ve Oğlak burcunun başına geldiğinde ikinci defa kışı yaşarlar. İşte onlar bu düzenle iki defa yaz mevsimini, iki defa da kış mevsimini yaşarlar. Ancak onların kışları, yazlarına daima yakındır.

Yeryüzünün bazı bölgelerinde yazın bir ay tamamen gündüz olabilir, gece hiç yaşanmayabilir, kışın bir ay da tamamen gece olabilir, gündüz hiç yaşanmayabilir. Yılın geri kalan on ayı, her gün ve gece 24 saat olur. Buralar, kutbun ufuktan 67 [193] artı ¼ derece yüksek olduğu yerlerdir. Burada, İkizler burcunun yarısından Yengeç'in yarısına kadar yeryüzünde daima görülen, Yay burcunun yarısından Oğlak'ın yarısına kadar hiç görülmeyen bir dönence vardır.

Âlimlerin gündüzün uzun, gecenin bir, iki veya üç saat olacak şekilde kısa olduğunu bahsettikleri yerleri de anlattık. Buralar, Rum (Anadolu) topraklarının en sonlarında, Bulgar ülkesinde, Hârizm'de ve Hazar Denizi'nin arkasındaki yerlerdir. Onların, gecenin gündüze yakın olduğu saatlerle ilgili söylediklerini anlattık. Bunların her bir saati, feleğin 15 derecelik dönüş yaptığı süre kadardır. Onların zaman saatleriyle ilgili görüşlerini anlattık. Bu saatler eğri olup her bir saati, gündüzün altıda birinin yarısı, gecenin altıda birinin yarısı kadardır.

Astronomi âlimlerinin (Güneş, Ay ve beş yıldızdan oluşan) yedi yıldızın dinlere, bölgelere, hayvanlara, bitkilere vb. hususlara etkisi olduğuna dair görüşlerini, yeryüzünün meskûn bölgelerinde insanların dil ve renklerinin farklılıklarını, diğer bölgelerde değil de ilk bölgede yağmurun yaz mevsiminde olmasının sebebiyle ilgili görüşlerini anlattık. Onların Mısır'daki Fustat vb. birçok yerde yağmurun çok az yağmasının sebebiyle ilgili sözlerini de anlattık. Bunun sebebi Mısır'ın, kuzey tarafında yüksek dağların olmaması ve oraya doğru akan suların çoğunun Habeş Denizi (Hint Okyanusu) tarafından gelmesidir. Onunla Mısır arasını ayıran Büce sıra dağlarında Mukattam gibi dağlar vardır. Bunlar, nemi engeller ve nem Şam

ile Irak bölgesine doğru gider. Ayrıca Mısır'ın güney tarafında deniz yoktur. Bu sebeple Mısır'ın güneyinden gelen nem, Habeş Denizi'nden gelip Şam ve Irak tarafına giden nemden daha azdır. Nil Nehri, güneyden kuzeye doğru esmekte olan hava hareketine, akışıyla yardım eder. Bu nemin kuzey bölgeye hareketi, genişliğin azlığı ve denizlere komşuluğundan dolayı ülkenin her tarafında sıcaklığa sebep olur. Habeş Denizi, Mısır'ın doğu, İskenderiye Denizi (Akdeniz) ise kuzey tarafındadır. Akdeniz, Mısır'ın havasını korur. Akdeniz'e doğru giden nem oraya varmadıkça birbirine karışmaz ve bir araya gelmez. Ancak bu nemler Akdeniz'de karışarak bir araya toplanırlar. Sonra Erufa¹⁹⁰ bölgesine, kuzeye doğru geçerler. Soğuk havanın bulunduğu ve nemlerin bölgeye hareketini sağlayan etrafı dağlarla çevrili bir bölgeye gelince bu nemler, kuzey bölgeleri için yağmur olurlar. Bu sebeple Mısır halkı yağmurdan mahrum kalmaktadır. Çünkü Nil'in suyu arttığında, Mısır topraklarına doğru genişler. Onun suyu azaldığında ise suyu eski yatağına çekilir ve bu topraklar üzerinde çok su kaldığı için her türlü ziraate uygun bir toprak tabakası oluşur. Böylece Güneş'in sıcaklığıyla her gün yerden yükselen buhar çok olur. Gece geldiğinde ise Güneş'in batmasına bağlı olarak sıcaklık düşmeye başlar ve nem suya dönüşür. Yoğunluk ve sıkışma olmaması dolayısıyla geceleyin bu su, zayıf bir şekilde akar ve yeryüzüne dönen bir hafif yağmur hâline gelir. Bu konuda âlimlerin söylediği başka sebepler de mevcuttur. Ancak Allah Teâlâ'nın, bilgisini kendisine sakladığı ve hiçbir varlığa bildirmediği sebeplerin de olması mümkündür. Zira Allah Teâlâ, ülkelerin bayındır oluşunu ve kulların faydasına olanı en iyi bilendir.

Ebû Hasan Ali b. Hüseyin el-Mes'ûdî dedi ki: Anlattıklarımızın uzun bir açıklaması vardır ve bu konularla ilgili daha çok söz söylenebilir. Özeti hedefleyenin, çok söz söylemesi doğru değildir. Biz bu kitapta, bir konuyu araştıran kişi maksada dair yazdıklarımızdan yazmadıklarımızı anlasın, daha

190 Michael Ian de Goeje nüshasında "Erûmâ" şeklinde bir ihtimal ifade edilmektedir. Muhtemelen muellifin kastı *Avrupa* olmalıdır.

geniş açıklama olduğuna ikna olsun ve ifadelerin genişleyebileceğine işaret olsun diye her konuya biraz değindik. Hz. Âdem'den Hz. Peygamber'imize genel bir tarihi, milletlerin yıl ve ay takvimlerini, nesî (takvimde eksiltme ve çoğaltma) ve artık (kebîse) yıllarını vb. hususları anlattıktan sonra şimdi Allah Rasûlü'nün doğumundan, peygamber olarak gönderilişi, hicreti, vefatı, ondan sonra günümüze kadar gelen halifeler ve hükümdarların tarihini anlatacağız.

Hz. Peygamber ve Halifeler

[195]

Hz. Peygamber'in Doğumu, Peygamber Olarak Gönderilişi, Hicreti, Savaşları, Gündüz ve Gece Seriyeleri, Kâtipleri, Vefatı, Ondan Sonra Gelen Halife ve Hükümdarların Tarihi, Dönemleri, Kâtipleri, Vezirleri, Hâcibleri, Kadıları, Mühürleri, Onların Döneminde Gerçekleşen Dinî ve Siyasi Önemli Olaylar, Halife Mutî' Dönemi 345/956 Yılına Kadar Tarihleri

Önceki kitaplarımızda Hz. Peygamber (sav) ile ilgili peş peşe gelen müjdeleri, Allah Rasûlü'nün doğumunu ve peygamberliğini haber veren dünyadaki işaretleri, Cenâb-ı Hakk'ın peygamber olarak gönderirken onu desteklediği mucizeleri, peygamberlik delillerini ve alametlerini anlatmıştık. Bu mucize, delil ve alametlere; varlıkları, olmadan önce haber vermesi, az bir yiyecekten pek çok kişiyi doyurması, yağmur yağdırması, koyunun ön kolunun dile gelmesi, tuzlu suyu tatlı suya çevirmesi, az bir suyla pek çok insanı suya kandırmasını vb. örnek olarak verebiliriz. Onun getirdiği bir başka mucize de, insanlara meydan okuması ve âcizlikleri sebebiyle onları azarlamasına rağmen insanların, kendisinin bir benzerini getirmede âciz kaldıkları Kur'an'dır. Bu kitapta öz ve özet bilgiyi amaçladığımız için burada daha fazla bilgiyi tekrar etmekten kaçınıyoruz. Biz Hz. Peygamber'in doğumuyla konumuza başlıyoruz.

Allah Rasûlü'nün nesebi şu şekildedir. Muhammed b. Abdullâh b. Abdülmuttalib b. Hâşim b. Abdümenâf b. Kusay b. Kılâb b. Mürre b. Ka'b b. Lüey b. Gâlib b. Fihr b. Mâlik b. en-Nadr b. Kinâne b. Huzeyme b. Müdrike b. İlyas b. Mudar b. Nizâr b. Mead. Allah Rasûlü "Nesep bilginleri yalan söylemiştir." sözüyle tam doğru olmayan nesep bilgilerini yasakladığı

için biz de nesebi Mead'dan daha öteye götürmedik. Çünkü Mead ile Hz. İbrâhim'in oğlu Hz. İsmâil arasındaki kişilerin sayı ve isimlerinde tartışma çoktur ve konu ihtilaflıdır. [196]

Kesin ve ihtilafsız olan uygun görüş, Allah Rasûlü'nün soyunun Mead b. Adnan'a kadar götürülmesidir. Biz bu konunun açıklamasını ve farklı görüşlerin tartışmasını, *el-İstizkâr limâ Cerâ fî Sâlifi'l-A'sâr* isimli kitabımızda yaptık. Bu kitabın önceki bölümlerinde ehl-i kitap ve nesep bilginlerinin söylediklerine göre Mead'ın, İsmâil b. İbrâhim ile bağlantısı ve Hz. İbrâhim'in de Hz. Âdem ile arasında gelip geçen atalarıyla ilgili meşhur ve yaygın olan bilgileri verdik.

Hız. Muhammed'in künyesi Ebü'l-Kâsım'dır. Annesi Âmine bt. Vehb b. Abdümenâf b. Zühre b. Kilâb, onu Fil Olayı yılının Rebîulevvel ayının sekizinci günü doğurmuştur. Onuncu günü de denilmektedir. Bu tarih, Buhtunnasr'ın hükümdarlık başlangıcından 1.317 yıl sonra Deymâh'ın 10'una, Philip'in oğlu Kral İskender'in 882. yılının 20 Nisan'ına ve Enûşirvân Hüsrev b. Kubâz b. Fîrûz'un hükümdarlığının 39. yılına denk gelmektedir. Hz. Peygamber'in doğumu, fil ordusunun Mekke'ye gelişinden 65 gün sonradır. Bundan daha az olduğu da söylenmiştir. Onların Mekke'ye gelişleri 5 Muharrem Pazar günüdür.

Hız. Muhammed, anne karnında iken babası Abdullah b. Abdülmuttalib vefat etmiştir. Doğumundan bir ay veya iki yıl ya da 28 ay sonra vefat ettiği de söylenmektedir. Babası Abdullah ticaret için Şam'a gitmek üzere yola çıkmış ve 25 yaşındayken Medine'de vefat etmiştir. Allah Rasûlü süt emzirmesi için Halime bt. Ebû Züeyb Abdullah b. el-Hâris b. Şicne b. Câbir b. Rizâm b. Nâsıra b. Kusayye b. Nasr b. Sa'd b. Bekr b. Hevâzin'e verilmiştir. Halime, çocukları Abdullah, Şeyma, Üneyse'nin sütleriyle onu beslemiştir. Süt kardeşleri; el-Hâris b. Abdüluzzâ b. Rifâa b. Mellân b. Nâsıra b. Kusayye b. Nasr b. Sa'd b. Bekr'in çocuklarıdır.

Hız. Peygamber'in çocukluğunda sütkardeşi Şeyma, Hz. Peygamber'i sırtında taşıırken Hz. Peygamber, onun sırtını [197]

ısırmıştır. Hevâzin kabilesi Huneyn Savaşı'nda yenilince ve Allah Rasûlü onların mallarını ve çoluk çocuklarını bir araya toplayınca Şeyma, Allah Rasûlü'ne gelmiştir. Ondan yardım istemiş, ona yaşadıkları bazı olayları hatırlatmış ve ona ısırma izini göstermiştir. Bunun üzerine Hz. Peygamber, onu tanımıştır. Bu husus; Allah Rasûlü, Hâşimoğulları ve Muttaliboğullarının, ellerindeki ganimetleri, ailelerine geri verme sebeplerinden bir tanesidir. Ashâb-ı Kirâm da Rasûlullah'ın bu yaptığını görünce elindekileri iade etmişlerdir.

Hz. Peygamber, sütannenin yanında dört yıl kalmıştır. Beş yaşına girdiğinde, Halime onu annesi Amine'ye geri getirmiştir. Yedi yaşına girdiğinde annesi, onu dedesi Abdülmuttalib b. Hâşim'in Medine'deki dayıları Adî b. en-Neccâr'ın oğullarının yanına ziyaret için götürmüştür. Abdülmuttalib'in annesi Selmâ, Zeyd b. Amr b. Lebîd b. Harâm b. Hıdâş b. Cündeb b. Adî b. en-Neccâr'ın kızıdır. Hz. Peygamber'in annesi Ebvâ'da vefat etmiş ve Üsâme b. Zeyd b. Hârise'nin annesi Ümmü Eymen onu, Mekke'ye getirmiştir.

Allah Rasûlü, sekiz yaşına geldiğinde dedesi Abdülmuttalib vefat etmiş ve Ebû Tâlib onun bakımını üstlenmiştir. Onun gözetiminde iken 13 yaşına ulaştığında amcasıyla beraber ticaret için Şam'a yolculuğa çıkmıştır. Rahip Bahira onu görmüş, onun peygamber olacağını müjdelemiş ve peygamberlik alametlerini haber vermiştir. Bu kitabın ilgili bölümünde anlattığımız gibi 20 yaşındayken Ficâr Harbi'ne ve Hılful-Fudûl'a katılmıştır.

25 yaşını tamamladığında Hatice bt. Huveylid b. Esed b. Abdüluzâ b. Kusay b. Kilâb adına onun kölesi Meysere ile beraber ticaret için Şam'a yolculuğa çıkmıştır. Rahip Nestura, bulutların onu gölgelendirdiğini ve ondaki peygamberlik alametlerini görmüş, onun peygamberliğini müjdelemiştir. Köle Meysere, geri dönüşte Hatice'ye olanları anlatmıştır. Hatice, kendisiyle evlenmesi için Hz. Muhammed'e teklif götürmüş ve evlenmişlerdir. 35 yaşını tamamladığında ise Allah Rasûlü, Kâbe'nin yapımına şahit olmuş, Kureyş kabileleri arasında

tartışma büyüyünce, Kureyş, Hz. Muhammed'in Haceru'l-Esved'i yerine koymasına rıza göstermiş, O da taşı yerine koymuştur.

[198]

40 yaşına geldiğinde, 10 Rebûlevvel Pazartesi günü Allah Teâlâ onu tüm insanlığa peygamber olarak görevlendirmiştir. Bu tarih, Hükümdar Buhtunnasr'ın 1357 yılının 23 Âbânâmâh ve Kral İskender'in 921 yılının 8 Şubat'ına denk gelmektedir. Hz. Peygamber bu esnada 40 yaşındadır. Ona ilk iman eden kadının Hatice olduğu konusunda ittifak varken erkeklerden ilk iman eden konusunda ihtilaf olmuştur. Buna göre bazıları ilk iman eden erkeğin Ali b. Ebû Tâlib olduğunu söylemiştir. Bunlar ehl-i beyt ve taraftarlarıdır. Bu, Abdullah b. Abbâs b. Abdülmuttalib, Câbir b. Abdullah el-Ensârî, Zeyd b. Erkam ve diğerleri tarafından rivayet edilmiştir. Hz. Ali'nin Müslüman olduğun zamanki yaşı konusunda da ihtilaf edilmiş, bir grup, yaşının 15 olduğunu; başka bir grup ise 13 olduğunu söylemiştir. On bir, dokuz, sekiz, yedi, altı, beş gibi görüşler de bulunmaktadır. Onun küçük yaşta olduğunu söyleyenler, onun faziletlerini yok saymayı, menkıbelerini reddetmeyi amaçlayanlardır. Bunun sebebi, onun İslam'a girişini; fazilet ve onun yokluğu arasındaki farkı bilmeyen, şüphe ile kesin iman arasındaki ayrımı yapamayan, hakkı tanımadığı için hakkı talep edemeyen, batılı bilmediği için ondan sakınamayan küçük ve cahil bir çocuğun İslam'a girişi gibi gösterme çabasıdır. Her ne kadar önceki kitaplarımızda uzun uzadıya bu konuyu açıklamışsak da bu kitabın ilgili bölümünde Hz. Ali'nin hilafeti ve vefatı konusunu işlerken özet olarak bu konuda söylenenleri de anlatacağız. Önceki kitaplarımızda, her bir grubun görüşlerini, delillerini ve mezheplerini destekleyen sözlerini; "En faziletli olmasa da (mefdûl) imam olabilir." görüşüne sahip olan Bağdatlı Mu'tezilî Osmaniye ve Zeydî kelimacıları, Betriyye gibi diğerlerini; Zeydî fırkaları ile 12 imam görüşüne sahip olan İmâmiyye (İsnâaşeriyye) mezhebinin görüşlerini anlattık. Onlardan bazıları imameti 12 sayısıyla sınırlı tutmuştur. Süleym b. Kays el-Hilâlî bunu, kitabında Ebân b. Ebû Ayyâş'tan şöyle rivayet etmiştir: Hz. Peygamber, Müminlerin

Emîri Hz. Ali'ye hitaben "Sen ve senin neslinden on iki kişi [199] hak imamlardır." buyurmuştur. Süleym b. Kays'tan başkası bu haberi rivayet etmemiştir. Bu tarihçinin, kitabımızın yazıldığı günümüzde "ortaya çıkması beklenen imam"ı, Muhammed b. el-Hasan b. Ali b. Muhammed b. Ali b. Mûsâ b. Ca'fer b. Muhammed b. Ali b. Hüseyin b. Ali b. Ebû Tâlib'dir.¹⁹¹

Şîa'dan bazıları (ashâbü'n-nesak), "Allah Teâlâ her asırda Allah için açık (zahirî) veya gizli (bâtını) hakkı ayakta tutan bir imam var etmiştir." görüşündedir. Onlar kesin bir sayı, (Mehdî için) belirli ve bilinen bir vakit vermezler. Onlar, "Bu, Allah ve Rasûlü tarafından her imamın ismine ve şahsına ait nastır. Allah, yeryüzünü ve içindekileri yok edinceye kadar böyle kalacaktır." görüşündedir. Bu grup, kesin bir şekilde Mûsâ b. Ca'fer'in öldüğünü kabul etmeleri ve imametin onda son bulduğunu kabul etmemeleri sebebiyle "Kat'ıyye" diye isimlendirilmişlerdir. Onların dışında da Şîa fırkalarını; imam atanmasının seçimle (ihtiyârî) olduğu ve bunun ümmetin tamamına ya da bir kısmına ait olduğu görüşünde olan Mu'tezile ve Mürcie'den bazılarını; Hâricîlerin Ezrâkıyye, İbâdiyye, Sufriyye ve Necdiyye fırkalarını, bunlara bağlı olan diğer Hâricî fırkalar ile bunlardan ayrılanları; Nâbite,¹⁹² Haşviyye¹⁹³ ve şehir fakihlerinden (fukahâü'l-emsâr) başkalarını da anlattık.

Başka bir grup ise erkeklerden Hz. Peygamber'e ilk iman eden kişinin Hz. Ebû Bekir olduğu görüşündedir. Bu görüş Amr b. Abese, Cübeyr b. Nüfeyr ve İbrâhim en-Nehaî vb. kişilerden rivayet edilmiştir.

191 12 imam denilmekle birlikte Hz. Hasan sayılmadan 11 kişinin yer aldığı görülmektedir.

192 Mu'tezile kelimelerinin, inanç konularında akli istidlale başvurmamaları gerekçesiyle bazı âlimler için kullandıkları küçültücü isimdir. İlyas Üzümlü, "Nâbite", *TDV İslam Ansiklopedisi*, İstanbul 2006, XXXII/263-264.

193 Dinî konularda akıl yürütmeyi reddeden, nasların zahirine bağlı kalmak suretiyle teşbîh ve teccîme kadar varan telakkileri benimseyenlere verilen ad olarak tarif edilmekle birlikte burada, Şîî âlimlerinden Hz. Peygamber'in kendi yerine geçecek olan bir halife tayin etmediğini iddia edenlerin düşüncelerini benimseyenler, tarifine uygun olduğu görülmektedir. Bk. Metin Yurdağ, "Haşviyye", *TDV İslam Ansiklopedisi*, İstanbul 1997, XVI/426-427.

Üçüncü bir grup ise Hz. Peygamber'e erkeklerden ilk iman eden kişinin onun azatlısı Zeyd b. Hârise olduğu görüşünü benimsemiştir. Bu da Zührî, Urve b. ez-Zübeyr, Süleyman b. Yesar vb. kişilerden rivayet edilmiştir. Dördüncü bir grup, onların ilkinin Sa'd b. Zeyd-i Menât b. Temîm'in oğullarından Habbâb b. el-Eret olduğu, bir başka grup ise Bilal b. Hamâme olduğu görüşündedir.

Allah Rasûlü, peygamber olduktan sonra Mekke'de 13 yıl kaldı. Peygamberliğinin onuncu yılında 80 küsur yaşında am- [200] cası Ebû Tâlib, ondan üç gün sonra da 65 yaşında Hz. Hatice vefat etmiştir. Aralarındaki sürenin daha fazla olduğu görüşü de bulunmaktadır. Bu vefatlar, Hâşimoğullarını boykot antlaşmasının iptali ve Hâşimoğullarının, mahallelerindeki ambargo-dan çıkışlarından bir yıl altı ay sonradır. Onların boykotta kalış süresi üç yıldır. Bu süreyle ilgili ihtilaflardan dolayı iki buçuk veya iki yıl olduğu da rivayet edilmiştir. Hz. Peygamber'in 50 yaşında olduğu bu yılda Allah Rasûlü Tâif'e gitmiş, bir yıl sonra 51 yaşında iken de ümmetin fırkaları arasında mahiyetiyle ilgili tartışmalar bulunmakla birlikte "İsrâ" olayını yaşamıştır.

Bunlardan sonra Allah Rasûlü Medine'ye hicret etmiş ve 53 yaşında iken 12 Rebûlevvel Pazartesi günü Medine'ye girmiştir. Bu yıl, Fars Kısra'sı Pervîz'in hükümdarlığının 34. yılına denk gelmektedir. Allah Rasûlü, Mekkelilere ait yanındaki emanetleri sahiplerine teslim etmesi amacıyla Hz. Ali'ye geride kalmasını emretmiş, o da emanetleri sahiplerine iade etmek amacıyla üç gün Mekke'de kalmıştır. Hz. Ali daha sonra Hz. Peygamber'e yetişmiştir. Allah Rasûlü, kendisi hicret etmeden önce ashabına Medine'ye hicret etmelerini emretmiş, onlar da gruplar hâlinde hicret etmişlerdir. Ashaptan ilk hicret eden kişiler; Ebû Seleme Abdullah b. Abdülesed b. Hilâl b. Abdullah b. Ömer b. Mahzûm, Âmir b. Rebîa, Abdullah b. Cahş el-Esedî, Ömer b. el-Hattâb ve Ayyâş b. Ebû Rebîa'dır.

Medine'ye hicretten sonra Allah Rasûlü'nün ilk oluşturduğu seriyye, hicretten yedi ay sonraki Ramazan ayında muhacirlerden 30 süvariyle birlikte Cüheyne bölgesindeki el-Îs mevkisine gönderilen Hamza b. Abdülmuttalib'in seriyyesi-

dir. Bu seriyyenin amacı Şam'dan gelip Mekke'ye gitmekte olan bir Kureyş kervanına engel olmaktır. Seriiye, Ebû Cehil Amr b. Hişâm b. el-Mugîre b. Abdullah b. Amr b. Mahzûm b. Yakaza b. Mürre b. Ka'b b. Lüey b. Gâlib'in komutanlığında 300 kişilik bir Mekkeli grup ile karşılaştı ancak iki grup savaş yapmaksızın ayrıldılar. Bu konuda Hz. Hamza şöyle demiştir:

[201] Allah Rasûlü'nün emriyle ilk defa dalgalanan sancak benimkidir.

Hız. Hamza'nın seriyyesinden sonra, Medine'den Kudeyd'e giderken Cuhfe'ye on millik mesafedeki Râbiğ mevkiğine gönderilen Ubeyde b. el-Hâris Seriiyesi gönderilmiştir. Bu, hicretten sekiz ay sonra Şevval ayında gerçekleşmiştir. Bu seriyye, *Ahya* diye bilinen suyun yanındaki Ebû Süfyân Sahr b. Harb b. Ümeyye b. Abdüşems b. Abdümenâf ile karşılaşmıştır. Ebû Süfyân 200 kişi, Ubeyde ise muhacirlerden 60 süvariye sahipti. Aralarında kılıçları kınından çıkarmaksızın sadece ok atışı gerçekleşti. İslami Dönem'de bu seriyyede Sa'd b. Ebû Vakkâs, Mâlik b. Vüheyb b. Abdümenâf b. Zühre b. Kilâb'a ilk oku atmıştır. Bu konuda Sa'd şöyle söylemiştir:

İlk okumu atarak arkadaşlarımı koruduğum haberi Rasûlullah'a ulaşmadı mı?

Ya Rasûlallah! Meadlılar içerisinde benden önce okla atış yapan olmamıştır.

Allah Rasûlü, Hız. Ebû Bekir'in kızı, dokuz yaşındaki Hız. Âişe ile Şevval ayında zifafa girmiştir. Bundan daha küçük olduğu da rivayet edilmiştir. Hız. Peygamber, Hız. Âişe ile Mekke'de, Hız. Âişe yedi bir rivayete göre de altı yaşında iken evlenmiştir.

Sa'd b. Ebû Vakkâs Seriiyesi, hicretten dokuz ay sonra Zil-kade ayında 20 kişi ile beraber Harrâr mevkiğine gerçekleştirilmiştir. Bu mevki, Cuhfe bölgesinde Hum'a yakın bir yerdedir. Seriiyenin amacı Kureyş kervanını engellemekti ancak birlik, kervanın geçip gittiği yere varmakla yetinmiştir.

Aynı yıl Abdullah b. ez-Zübeyr b. el-Avvâm doğmuştur. Bu, Medine'de doğan ilk muhacir çocuğudur. Hicretten sonra ensârdan doğan ilk çocuk ise Nu'mân b. Beşîr'dir. Aynı yıl

Ganm b. Mâlik b. en-Neccâr'ın oğullarından Ebû Ümâme Es'ad b. Zürâre el-Hazrecî vefat etmiş, Abdullah b. Selam Müslüman olmuştur.

Emir Yılı (2)

Savaş Emrinden Dolayı "Emir Yılı"

Diye Bilinen Hicretin İkinci Yılı Olayları

[202]

Allah Rasûlü (sav) sadece muhacirlerden oluşan bir birlikle 2/623 yılı Safer/Ağustos ayında gazveye çıktı ve aralarında sekiz mil bulunan Veddan ile Ebvâ'ya vardı. Gazvenin amacı Kureyş kervanını engellemekti ancak Hz. Peygamber, hiçbir sıkıntıyla karşılaşmadan geri döndü. Sefer 15 gün sürdü. Bu esnada Allah Rasûlü, Medine'de yerine Sa'd b. Ubâde b. Düleym el-Ensârî el-Hazrecî'yi bıraktı. Aynı ay Müminlerin Emîri Hz. Ali b. Ebû Tâlib, Hz. Fâtıma ile evlendi.

Peygamber'imizin Rebîulevvel ayında 200 kişiyle birlikte 2.500 develik Kureyş kervanını engellemek maksadıyla Buvât Gazvesi olmuştur. Aralarında Ümeyye b. Halef el-Cumahî'nin bulunduğu 100 Kureyşliden oluşan kervan kaçtı ve Peygamber'imiz herhangi bir sıkıntı ile karşılaşmadan döndü. Buvât, Şam yolunda Zû-Huşub bölgesindeki Cüheyne Dağlarından birisidir. Buvât ile Medine arası, sekiz berîdlik (posta) mesafedir. Bundan daha az olduğu da rivayet edilmiştir. Hz. Peygamber bu sefer esnasında Medine'de yerine Sa'd b. Muâz'ı bırakmıştır. Aynı ayda Hz. Peygamber'in Kürz b. Câbir el-Fihri üzerine bir gazvesi gerçekleşmiştir. Kürz ve beraberindeki Medine'nin Akîk mevkisindeki otlayan hayvanlara baskın yapmışlardı. Hz. Peygamber, Bedir'deki Sefevân'a kadar vardı. Ancak, Kürz, gasp ettiği hayvanlarla beraber kaçtı. Allah Rasûlü de döndü. Bu seferde Medine'de yerine azatlısı Zeyd b. Hârise b. Şerâhîl el-Kelbî'yi bıraktı. O, Kinâne b. Avf b. Uzre b. Zeyd el-Lât b. Rufeyde b. Sevr b. Kelb b. Vebere b. Tağlib b. Hulvân b. Imrân b. el-Hâf (İlhâf) b. Kudâa kabilesindendir. Bazıları bu gazveye "İlk Bedir" derler.

Aynı yılın Cemâziyelevvel bir rivayete göre Cemâziyelâhir ayında Hz. Peygamber'in Zü'l-Uşeyre Gazvesi gerçekleşmiştir.

[203] Bu seferin amacı da Şam'a giden Kureyş kervanını engellemekti ancak kervan Müslümanlardan kaçtı. Bu kervan, dönüşü esnasında Bedir Savaşı'nın sebebi olan kervandır. Zü'l-Uşeyre, Medine ile dokuz berîdlik mesafedeki Yenbu' bölgesinde yer almaktadır. Bu seferde Hz. Peygamber, Medine'de yerine Ebû Seleme b. Abdülesed el-Mahzûmî'yi bıraktı. Bazıları Hz. Peygamber'in Kürz'ü takibinin, Zü'l-Uşeyre Gazvesi'nden sonra olduğunu söylerler. Ancak daha meşhur olanı bizim anlattığımızdır. Bu yıl, el-Hâris b. el-Hazrec'in oğullarından Nu'mân b. Beşîr el-Ensârî doğdu. Hicretten sonra ensârdan doğan ilk cocuktur.

Dûdân b. Esed b. Huzeyme'nin oğullarından Abdullah b. Cahş Seriiyesi, Receb ayında 11, bir rivayete göre de 8 kişi ile Irak yolunda, bugün "İbn Âmir'in bahçesi" diye bilinen Nahle'ye gerçekleşti. Seriiye, Kureyş kervanı ile karşılaştı, İbnü'l-Hadramî'yi öldürdü, bir kişiyi esir aldı ve kervanı ganimet olarak ele geçirdi. Abdullah b. Cahş, ganimetleri taksim etti ve Kur'an-ı Kerim'in ilgili âyet-i kerimleri (Bakara, 217-218) nazil olmadan önce onun beşte birini Allah Rasûlü için ayırdı. Ancak Hz. Peygamber onu Cenâb-ı Hakk'tan izin gelinceye kadar almadı. İzin gelince onun dağıtımını yaptı. Bu, Hz. Peygamber'in taksim ettiği ilk ganimettir (fey). Rivayet edildiğine göre bu gazvede Abdullah b. Cahş "Emîru'l-Mü'minîn" diye isimlendirilmiştir. O, bu isimle anılan ilk kişi olmuştur. Kureyşliler "Muhammed, haram ayında yani Receb ayında kan dökmeyi helal saymıştır." dediler. Rasûlullah'ın ashabı bundan dolayı pişman olmuştur. Çünkü Hz. Peygamber onlara "Ben size haram ayında savaşı emretmemiştim." diye söylemiştir. Bunun üzerine Allah Teâlâ "*Sana haram aylarda savaş yapmaktan soruyorlar...*" (Bakara, 217) âyetini indirmiştir.

Bu yılın Şaban ayında ramazan orucu farz kılındı. Şaban ayının 15'i Salı günü öğle namazında kible, Beytü'l-Makdis'ten Kâbe'ye çevrilmiş, Hz. Peygamber de ikinci rekâta rûkûda iken yönünü çevirmiştir. Arkasındaki saflar da Hz. Peygamber'in arkasına geçmişler, bunun üzerine bu mescit, "Mescid-i Kibleteyn" diye isimlendirilmiştir. Denildiğine göre

bu olay, ramazan orucunun farz kılınmasından 13 gün sonra gerçekleşmiştir. [204]

Aynı yıl Zeyd-i Menât b. Hâris b. el-Hazrec'in oğullarından Abdullah b. Zeyd b. Abdirabbih el-Ensârî, rüyasında ezanı görmüş, aynı şekilde ezanla ilgili vahiy gelmiş ve onunla amel edilmiştir.

Bu yıl, Hz. Peygamber'in gazvesi Büyük Bedir yani Bedir Savaşı gerçekleşmiştir. Bedir ve Medine arasında sekiz berîd ve iki mil vardır. Hz. Peygamber, ensâr ve muhacirlerden 311 kişi ile birlikte 3 Ramazan'da (28 Şubat 624) sefere çıktı. Bunların 74'ü muhacir, geri kalanlar ise ensârdandı. Toplamda 313 veya 314 olduğu da rivayet edilmiştir. Meşhur olan rivayet 310 küsur olduğudur. 310'dan sonraki küsur kısmında ihtilaf vardır. Kureyş'in ise 600'ü zırlı, 100'ü atlı olan 950 savaşçısı vardı. Savaş, 19 Ramazan (16 Mart 624) Cuma günü sabahı olmuştur. Abdurrahman b. el-Esved babasından o da Abdullah b. Mes'ûd ve Hârice b. Zeyd Ensârî el-Hazrecî'den, o da babası Zeyd'den bu şekilde rivayet etmiştir. Alkame b. Zeyd ise İbn Mes'ûd'dan bunun dışında, olayın 17 Ramazan'ın sabahında olduğunu rivayet etmiştir. Hârice b. Zeyd'in, babasından benzer bir rivayeti söz konusudur. Ebû Abdurrahman es-Sülemî'nin naklettiğine göre aynı tarih Hasan b. Ali b. Ebû Tâlib'den de rivayet edilmiştir. Megâzî ve siyer sahibi Muhammed b. Ömer el-Vâkîdî de bu görüşü benimsemiştir. Kureyş'ten 70 kişi öldürülmüş, 70 kişi de esir alınmıştır. Ahmed b. Mansûr er-Ramâdî, Âsım b. Ali'den, o da Ikrim b. Ammâr'dan aynı şekilde rivayet etmiştir. Ikrim b. Ebû Zümeyl'in, Abdullah b. Abbâs'tan ve Ömer b. el-Hattâb'dan kendisine şunu rivayet ettiğini söylemiştir: "Bedir günü karşı karşıya geldiğimizde Allah müşrikleri hezimete uğrattı, onlardan 70'i öldürüldü, 70'i esir edildi." Bedir günü Kureyş ve onların an- [205]laşmalı kabilelerinden 47 kişinin öldürüldüğü, 49 kişinin esir alındığı da rivayet edilmiştir. Bazıları, onlardan öldürülenlerin sayısı 45'tir, bir o kadar da esir edilmiştir, derler. Müslümanlardan 14 kişi şehit olmuştur.

Mes'ûdî dedi ki: Allah Rasûlü, Allah'ın ganimet olarak verdiği her bir adama bir pay, at'a ise iki pay olarak taksim etmiştir. Savaşa katılmadığı hâlde sekiz kişiye de pay vermiştir. Bu kişiler şunlardır: Rasûlullah'ın kızı Rukiyye'nin vefatından dolayı Bedir Savaşı'ndan geri kalan Osman b. Affân'a ganimetten payını vermiştir. Bunun üzerine Hz. Osman "Ya Rasûlallah! Sevabım da var mı?" diye sorunca Hz. Peygamber de "Sevabın da var." buyurdu. Yine nesebindeki Amr b. Ka'b b. Sa'd'da Hz. Ebû Bekir ile birleşen Talha b. Ubeydullah b. Osman b. Amr b. Ka'b b. Sa'd b. Temîm b. Mürre b. Ka'b b. Lüey b. Gâlib ve nesebindeki Nüfeyl b. Abdüluzzâ'da Hz. Ömer ile birleşen Saîd b. Zeyd b. Amr b. Nüfeyl b. Abdüluzzâ b. Riyâh b. Abdullah b. Kurat b. Rizâh b. Adî b. Ka'b b. Lüey b. Gâlib de pay verilenlerdendir. Allah Rasûlü Medine'den yola çıktıkları zaman bu iki sahâbîyi kervanın haberlerini araştırmak üzere göndermiştir. Onlar savaş bittikten sonra dönmüşlerdir. Bir rivayete göre onlar, ticaret için Şam'a gitmişler ve Rasûlullah savaştan döndükten sonra gelmişlerdir. Hz. Peygamber her ikisine de ganimetten birer pay vermiş, bunun üzerine onlar sevaplarını sormuşlar, Allah Rasûlü de şöyle cevap vermiştir: "Sevaplarınız Allah'a aittir." Bunların geri kalması ile ilgili birinci olay meşhurdur ve kabul edilendir. Mâlik b. en-Neccâr b. Sa'lebe b. Amr b. Hârise b. el-Hazrec'in oğullarından el-Hâris b. Sımme, Havvât b. Cübeyr b. Sa'lebe b. Amr b. Avf b. Mâlik b. el-Evs, el-Hâris b. Hâtıb el-Ensârî, Âsım b. Adî el-Ensârî ve Allah Rasûlü'nün Medine'de yerine bıraktığı sahâbî Ebû Lübâbe Beşîr b. Abdülmünzir el-Ensârî el-Evsî de savaşa katılmadığı [206] hâlde ganimetten pay verilen diğer sahâbîlerdir.

Allah Rasûlü'nün ganimetten at için iki, ata binen için bir pay verdiğiine dair söylediğimiz husus, şehir fakihlerinin (fukahâü'l-emsâr) ve başkalarının üzerinde ittifak ettiğiidir. Bu konuda "Ata da bir pay, ata binene de bir pay veriyor." diyen Ebû Hanîfe en-Nu'mân b. Sâbit istisnadır. Onun iki talebesi Ebû Yusuf ile Muhammed b. Hasan bu konuda Ebû Hanîfe'ye muhalefet etmişlerdir. Ebû Hanîfe'nin talebeleri, onun sözünün sıhhati konusunda Rasûlullah'ın ashabından, Emîru'l-Mü'minîn Ali b.

Ebû Tâlib, Ebû Mûsâ el-Eş'ârî ve diğerlerinden rivayet ettikleri hadisleri gerekçe göstermişlerdir. Biz bu ihtilafı sadece rivayet dolayısıyla gerçekleşen ihtilaf olarak anlattık.

Allah Rasûlü, Bedir'den dönünceye kadar Medine'den 19 gün uzak kalmıştır. O, Ramazan ayının çıkmasına 8 gün kala Medine'ye girmiştir. O, Medine'de yerine görme engelli sahâbî Âmir b. Lüey b. Gâlib'in oğullarından Amr b. Kays yani İbn Ümmü Mektûm'u bırakmıştır. Peygamber'imizin amcası Ebû Leheb Abdüluzzâ b. Abdülmuttalib, Bedir Savaşı'nın yenilgi haberi Mekke'ye ulaştığı gün ölmüştür.

Umeyr b. Adî b. Hareşe el-Hatmî el-Evsî'nin seriyyesi, Ümeyye b. Bedr'in oğullarından Mervân'ın kızı Asma'ya gerçekleştirilmiştir. Çünkü o, Müslümanlara sıkıntı veriyor ve düşmanlarını onların aleyhinde tahrik ediyordu. Bu sebeple Umeyr de onu öldürdü. Allah Rasûlü bu yıl, fitır sadakasını vermeyi emretti.

Sâlim b. Umeyr el-Ensârî'nin seriyyesi, Amr b. Avf'ın oğullarının ileri gelenlerinden Ebû Afek'e gerçekleştirilmiştir. O da Rasûlullah'ın aleyhine insanları tahrik ediyordu. Bundan dolayı Sâlim, bu yılın Şevval ayında onu öldürmüştür.

Bu yılın Şevval ayının ortasında Hz. Peygamber'in Yahudi Kaynukaoğullarına gazvesi gerçekleşmiştir. Müslümanlar 400 kişiydi ve Zilkade ayının başına kadar onları muhasara ettiler. Kaynukaoğulları Hz. Peygamber'in vereceği hükme razı oldular. Onlar Hazrec kabilesinin müttefiki oldukları için Hazrecî Abdullah b. Übey b. Selûl onların bağışlanmasını istedi. Hz. Peygamber de onları Şam taraflarındaki Ezriât'a sürdü. Onların mallarını ganimet olarak aldı ve humus (beşte birlik) [207] hissesini ayırdı. Bu, İslam'daki ilk beşte birlik hissedir. Kalan beşte dördlük hisseyi de ashabına dağıttı. Denildiğine göre onun ilk beşte birlik (humus) icraatı Bedir'de gerçekleşmiştir. Allah Rasûlü Medine'de yerine Ebû Lübâbe b. Abdülmünzir el-Hazrecî'yi bırakmıştır.

Bu yıl, Allah Rasûlü'nün Sevîk diye bilinen gazvesi gerçekleşmiştir. O, Zilhicce ayında Ebû Süfyân Sahr b. Harb'i takip

amacıyla yola çıkmıştır. O, Bedir yenilgisinin intikamını alana kadar kadınlara dokunmayacağına ve güzel koku sürünmeyeceğine dair yaptığı adağını yerine getirmek için Mekke'den 200 süvariyle Medine'ye yola çıktı ve el-Ureyd mevkisine geldi. Orada bir ensârdan birini öldürdü ve evleri yaktı. Rasûlullah ve arkadaşlarının kendi üzerine doğru yola çıktığı haberi ona ulaşınca, yüklerini hafifletmek maksadıyla sevîk (kavrulmuş un) torbalarını attılar. Bu sebeple bu gazve, Sevîk diye isimlendirilmiştir. Allah Rasûlü Medine'de yerine yine Ebû Lübâbe b. Abdülmünzir el-Hazrecî'yi bırakmıştır. Aynı ay, Hz. Ali, Hz. Fâtıma ile evlenmiştir.

Mes'ûdî dedi ki: Hz. Fâtıma'nın evlendiği zamanki yaşıyla ilgili ihtilafları, bu kitapta Hz. *Ebû Bekir'in hilafeti bölümünde* onun vefatından bahsederken anlatacağız.

Allah Rasûlü, aynı yıl ilk kurbanını kesmiştir. Müslümanlar bunu görmüşler, Allah Rasûlü de onlara bunu emretmiştir. O, namazgâha çıkmış ve iki, bir rivayete göre de bir koyunu biz-zat kesmiştir.

Bu yıl, komutanları Cezîme b. Sa'd b. İcl b. Lüceym b. Sa'b b. Ali b. Bekr b. Vâil b. Kâsıt b. Hinb b. Efsâ b. Dü'mi b. Cedîle b. Esed b. Rebîa b. Nizâr'ın oğulları, bir rivayete göre ise Ka'b b. Sa'd b. Dubeya b. İcl'in oğullarından Hanzale b. Seyyar olan Bekr b. Vâil ile Fars Hükümdarı Hüsrev Pervîz'in gönderdiği başlarında Hâmerz'in bulunduğu ordu arasında Zûkâr Savaşı gerçekleşmiştir. Bu savaşın sebebi, Hâni' b. Kabîsa b. Hâni' b. Mes'ûd b. Âmir b. Amr b. Ebû Rebîa b. Zühl b. Şeybân b. Sa'lebe b. Ukâbe b. Sa'b b. Ali b. Bekr b. Vâil'in, Fars kistrâsı, Nu'mân'ı öldürmeden önce, Hîre Hükümdarı Nu'mân b. el-Münzir el-

[208] Lahmî'nin kendisine emanet ettiği ailesi, malı ve silahını, Fars kistrâsına teslim etmeyi reddetmesidir. Bu sebeple iki taraf büyük bir savaş yaptı ve Farslar yenildiler. Başlarında Bîşr b. Sevâde et-Tağlibî ile Tağlib Arapları; İyâs b. Kabîsa et-Tayî ile Tay Arapları; Utârid b. Hâcib b. Zûrâre ile Dabbe ve Temîm Arapları; Evs b. el-Hazrec Nemirî ile Nemir Arapları; Behrâ, Tenûh ve diğer Arap kabileleri de Farslar ile birlikteydi. Fars Komutanı Hâmerz de savaşta öldürüldü.

Zûkâr Savaşı'nın hicretten önce olduğuna dair bir rivayet daha vardır. Bu rivayete göre Bekr b. Vâil'den Abdülkays, Hanîfe ve diğer kabilelerden insanlar, Yemâme ve Bahreyn'den hac mevsiminde Mekke'ye geldiler. Bekr kabilesine destek olmak istiyorlardı. Hz. Peygamber, Arap kabilelerine kendisini tanıtırken onlardan haberdar oldu. Yanında Hz. Ebû Bekir vardı. Onları Allah'a imana davet etti. Hz. Ebû Bekir ile onların neseb bilgini Dağfel b. Hanzale b. Zeyd b. Abde b. Abdullah b. Rebîa b. Amr b. Şeybân arasında tartışma olunca Hz. Peygamber şöyle buyurdu: "Her sorunun sebebi, dildir."¹⁹⁴ Eğer Allah Farslara karşı yardım ederse, Allah'a iman edip Hz. Muhammed'in peygamberliğine inanacaklarına dair Allah Rasûlü'ne söz verdiler. Hz. Peygamber de Allah'ın onlara yardım etmesi için dua etti. Onların Farslara karşı galibiyetini öğrenince Hz. Peygamber şöyle dedi: "Bu, Arapların Farslardan öçlerini aldıkları ilk olaydır. Onlar benim sayemde zafere ulaştılar." Bu, Bekr b. Vâil'in diğer Araplara karşı övündüğü bir olaydır. Onlar menkıbelerinde bu olayın üstünlüklerini saymışlar; önceki ve sonraki şairler Bekr kabilesini överken, önemli olaylarını ve meşhur vakalarını anlatırken bu olayı anlatmışlardır.

Ebû Temmâm Habîb b. Evs et-Tâî, Ebû Dülef el-Kâsım b. İsa b. İdris b. Ma'kıl b. Umeyr b. Şeyh b. Muâviye b. Huzâî b. Abdüluzzâ b. Dülef b. Cüşem b. Kays b. Sa'd b. İcl b. Lüceym b. Sa'b b. Ali b. Bekr b. Vâil'e yazdığı "Onun gibi yerler ve sahalar..." diye başlayan *Bâiyye methiyesinde* çok ince ve güzel sözler [209] söylemiştir:

Temîm kabilesi, insanlara karşı çektiği yayıyla yaptığı savaşı ile övündüğü veya menkıbelerini anlattığında onlara de ki:

Daha önce Hâcib'in yayını rehin alanların tahtlarını, Zûkâr Savaşı'nda kılıçlarınızla doğradınız.

Ebû Ubeyde Ma'mer b. el-Müsennâ, *ed-Dîbâc* isimli kitabında, vefa sahibi Arapları anlatmış, Samuel b. Âdiyâ el-Gas-sânî, el-Hâris b. Zâlim el-Mürri ve Umeyr b. Selmâ el-Haneffî'yi

194 İbn Ebû'd-Dünya, *Zemmü'l-Gıybeti ve'n-Nemîmeti*, Thk: Beşîr Muhammed Uyûn Beyrut 1992, I/44. Sahâbî sözü olarak da nakledilmiştir. Bk. Sehâvî, *Mekâsîdü'l-Hasene*, Beyrut 1985, I/242.

saymış ancak Hâni"i anlatmamıştır. Oysaki o, Arapların en vefalısı, himaye edenlerin en şereflişi, komşusunu en çok koruyandır. Çünkü o, kendisinin ve kavminin yok olmasından, nimetlerinin kaybolmasından korkmamış, esir olmayı ise haram saymıştır. O, güvenilirliğini muhafaza etmiş, emanetini yerine getirmiştir.

Arınma Yılı (3)

"Arınma Yılı" Diye Bilinen Hicretin Üçüncü Yılı Olayları

Allah Rasûlü'nün 200 kişiyle Muharrem ayının yarısında, Mekke-Irak ana yolu üzerindeki Süleymoğullarının Ma'den bölgesinde bulunan *Karkaratü'l-Küdr* diye bilinen suyun bulunduğu bölgeye yaptığı bir gazvesi vardır. Ma'den ile Medine arasında sekiz berîdlik (posta) mesafe vardır. Bu seferin hedefi olan Süleym b. Mansûr b. Ikrim b. Hasfe b. Kays b. Aylân b. Mudar b. Nizâr ile Gatafân b. Sa'd b. Kays b. Aylân b. Mudar b. Nizâr kabileleri süratle kaçtılar. Bunun üzerine Hz. Peygamber, mallarını ganimet olarak aldı ve herhangi bir sıkıntı ile karşılaşmadı. Allah Rasûlü bu seferde Medine'de yerine İbn Ümmü Mektûm'u bıraktı.

[210] Hârise b. el-Hâris b. el-Hazrec b. Amr b. Mâlik b. Evs'in oğullarından Muhammed b. Mesleme el-Ensârî, ensârdan dört kişi ile beraber Tay kabilesinden Nebhan b. Amr b. el-Gavs b. Tay'ın oğullarından Yahudi Ka'b b. Eşref üzerine bir seriyye gerçekleştirmişlerdir. Ka'b'ın annesi, Nadiroğullarından bir Yahudi'dir. O, Müslüman kadınlara tacizde bulunur, Hz. Peygamber aleyhine insanları tahrik eder, Bedir'de ölen müşrikler için ağıtlar söylerdi. Bu sebeplerden dolayı, onu Rebîulevvel ayının yarısında kendi kalesinde öldürdüler.

Allah Rasûlü'nün Cemâziyelâhir ayında Hicaz'ın el-Für' bölgesindeki Süleymoğullarının Ma'den civarında Bahrân Gazvesi olmuştur. Hz. Peygamber oraya varmış, ancak oradakilere daha önce haber ulaştığı için dağılıp kaçmışlardır. Bunun üzerine Allah Rasûlü, herhangi bir sıkıntı ile karşılaşmadan dönmüştür. O, bu zaman zarfında 10 gün Medine'den uzak kalmış, Medine'de yerine İbn Ümmü Mektûm'u bırakmıştır.

Allah Rasûlü'nün Cemâziyelâhir ayında 450 kişiyle birlikte Gatafân kabilesi üzerine, Necid'e bir gazvesi olmuştur. Allah Rasûlü Batn-ı Nahle'nin arkasında Zûemer diye bilinen yere varmış, önündeki herkes süratle kaçıp kaybolmuşlardır. Bunun üzerine Hz. Peygamber, herhangi bir sıkıntı ile karşılaşmadan dönmüştür. O, bu zaman zarfında 10 gün Medine'den uzak kalmış, Medine'de yerine Osman b. Affân'ı bırakmıştır.

Hz. Peygamber'in azatlısı Zeyd b. Hârise el-Kelbî'nin, Cemâziyelâhir ayının başında Necid topraklarında, Rebeze ile Gamr ve Zat-i Irk arasında Irak yolunda *Karede* diye bilinen yere bir seriyyesi gerçekleşmiştir. Seriyye, Şam'a gitmekte olan Kureyş kervanının yolunu kesmiş ve ona karşı zafer kazanmıştır. Ganimetin humus (beşte birlik) kısmı, 20.000 dirhemi bulmuştur. Bu, Zeyd'in emîr olduğu ilk seriyyedir.

Bu yılın Şaban ayında Hz. Peygamber, Ömer b. el-Hattâb'ın kızı Hafsa ile evlendi. Hafsa daha önce Bedir Savaşı'na katılan Huneys b. Huzâfe b. Kays b. Adî b. Sa'd b. Sehm ile evliydi. On-dan başka kabilesi Sehmoğullarından Bedir Savaşı'na katılan kimse olmamıştır.

Ramazan ayının yarısında Hasan b. Ali b. Ebû Tâlib doğmuş, aynı ayda Rasûlullah "fakirlerin anası" diye bilinen Zeyneb bt. Huzeyme ile evlenmiştir.

Hz. Peygamber bu yıl yaklaşık 1.000 kişiyle savaş için Uhud'a çıkmıştır. Abdullah b. Übey b. Selûl, insanların yak- [211] laşık üçte birlik bir grubuyla ordudan ayrılmıştır. O, Rasûlullah'a, düşmana karşı Medine'den çıkılmaması ve Medine'nin savunulması yönünde görüş belirtmiş ve "Görüşümü kabul etmeyerek bana karşı durdu." demiştir. Allah Rasûlü yaklaşık 700 kişiyle kalmıştır. Kureyş, Kinâne b. Huzeyme ve anlaşmalı kabileleri ise 3.000 kişi kadardı. Onlardan 700'ü zırhlı, 200'ü atlıydı. İçlerinde onlarla beraber, aralarında Hint bt. Utbe'nin de bulunduğu askerleri savaşa tahrik eden 15 kadın vardı. Başlarında Ebû Süfyân b. Sahr b. Harb b. Ümeyye b. Abdüşems b. Abdümenâf vardı. İki ordu 7 Şevval (23 Mart) Cumartesi günü karşı karşıya geldi. Müslümanlar 70 şehit verdiler. Bir

rivayete göre bu sayı 65 idi. Şehitlerden, aralarında Hamza b. Abdülmuttalib'in de bulunduğu dört tanesi muhacirlerden, diğerleri ise ensârdan idi. Müşriklerden de 23 kişi öldürüldü. Allah Rasûlü Medine'ye döndü. Yerine İbn Ümmü Mektûm'u vekil olarak bırakmıştı. Medine'ye dönüşünün ertesi gününde, Uhud Savaşı'nın ikinci gününde, Ebû Süfyân ve yanındakilerinin peşinden sefere çıktı. Hz. Peygamber, *Hamrâülesed* diye bilinen yere kadar vardı. Burası, Medine'ye 10 mil mesafede, Zü'l-huleyfe'nin sol tarafındaki Akik yolunda bir yerdir. Kureyş kaçıp gitmişti. Hz. Peygamber burada üç gün kaldı ve Medine'ye döndü. Bazıları bunu da gazve olarak kabul etmektedir.

Ara Verme Yılı (4)

"(Mekke Müşrikleriyle Savaş) Ara Verme Yılı"

[212] *Diye Bilinen Hicretin Dördüncü Yılı Olayları*

4/625 yılı Muharrem/Haziran ayında Ebû Seleme b. Abdülesed el-Mahzûmî'nin, Necid'in sonunda yer alan Feyd bölgesindeki Katan Dağı'na seriyyesi gerçekleşmiştir. Aynı ayda Cüheyne b. Zeyd b. Leys b. Sûd b. Eslem b. el-Hâf b. Kudâa kabilesinden Abdullah b. Üneys el-Cühenî'nin, Süfyân b. Hâlid el-Hüzeli üzerine gönderilen seriyyesi vardır. Abdullah, Süfyân'ı öldürmüştür. Bir rivayete göre ise onun öldürülmesi 5/626 yılında gerçekleşmiştir.

H. Peygamber Safer ayında, Münzir b. Amr el-Ensârî'yi 70 kişi ile beraber Kur'an okutmak ve dini öğretmek için Necid halkına göndermiştir. Onlar, Medine'ye dört merhalelik mesafede Süleymoğulları ile Kilâboğulları yurtları arasındaki *Bi'rîmaüne* denilen yere vardıklarında Âmir b. Tufeyl el-Kilâbî onlara baskın yaptı ve onları şehit etti. Aralarında Hz. Ebû Bekir'in azatlısı Âmir b. Führeyre de vardı.

H. Peygamber Safer ayında, Âsım b. Sâbit b. Ebû'l-Ekhlâh el-Ensârî el-Evsî'yi dokuz kişilik bir grupla Hûn b. Huzeyme b. Müdrike b. İlyas b. Mudar'dan olan Kâre kabilesinden bir topluluğa ve aynı kabilede Adal'a gönderdi. Çünkü onlar, Hz. Peygamber'e gelmişler ve ondan kendilerine dini öğre-

tecek kişiler göndermesini istemişlerdi. Rasûlullah da onları gönderdi. Bu sahâbîler Usfan'a yedi millik mesafedeki Hed'e (Hedâ) bölgesine yedi millik mesafedeki *Reci'* denilen yere geldiklerinde onlara ihanet edildi. Lihyân b. Hüzeyl b. Müdrike b. İlyas b. Mudar kabilesindekiler, onlardan yedi kişiyi şehit ettiler ve Amr b. Avf b. Mâlik b. Evs'in oğullarından Hubeyb b. Adî el-Ensârî ile Zeyd b. ed-Desine'yi esir aldılar. Bu iki sahâbî de Mekke'ye götürülüp orada şehit edilmişlerdir. [213]

Amr b. Ümeyye ed-Damrî ve Seleme b. Eslem b. Harîş'in Mekke'de bulunan Ebû Süfyân'ı öldürmek amacıyla yaptıkları seriyye vardır. Ebû Süfyân onların haberini aldı. Bu iki sahâbî geri döndü. Bir rivayete göre bu, 5/626 yılında olmuştur.

Rebûlevvel ayında Allah Rasûlü'nün Yahudi Nadiroğullarına gazvesi olmuştur. Bir rivayete göre Nadir ve Kurayzaoğulları, Hârûn b. Imrân'ın soyundan gelmiştir. Bir başka rivayete göre ise onlar Cüzâmlılardır ve sadece Amâlikâlıların dininden ve putlara tapmaktan yüz çevirmişler, Hz. Mûsâ'nın şeriatına tabi olmuşlardır. Şam bölgesinden Hicaz'a göç etmişlerdir. Nadiroğullarının evleri el-Gars bölgesi, onun arkası ve Hatmeoğulları kabristanı civarıydı. Hz. Peygamber ile anlaşmalı idiler ancak ona ihanete niyetlendiler. Bunun üzerine Hz. Peygamber de onların haberini aldı ve antlaşmanın bozulduğunu bildirdi. Onlar da harp hazırlığı yaptılar. Hz. Peygamber, üzerlerine yürüdü ve onları 15 gün kuşattı. Kuşatmanın sonunda onları Fedek ve Hayber'e sürdü. Hayvanlarını ve silahlarını ganimet olarak aldı. Hayber'e doğru yola çıktılar. Bu esnada defler çalıyor, kaval üflüyorlardı. Kadınlar usfur vb. boyalarla süslenmişler, altınlar takınmışlardı. Bunları yıkılmadıklarını göstermek için yapıyorlardı. Ömer b. Şebbe en-Nemîrî'nin bize haber verdiğiğine göre, aralarında Arapların su'lûklerinden¹⁹⁵ Urve b. Verdetü'l-Absî de vardı. O, Amr b. Avf'ın oğullarının anlaşmalısı idi. Soylu bir şairdi ve uzun şiirinin bir mısrasında şöyle demiştir: "Beni bırak da zengin

195 Eski Arap edebiyatında, çoğu şair olan haydut ve eşkıyaya verilen ad. İsmâil Durmuş, "Su'lûk", *TDV İslam Ansiklopedisi*, İstanbul 2016, Cilt: Ek-2, s. 534.

olmak için uğraşayım. Çünkü ben insanların en kötüsünün, fakirler olduğunu gördüm.” Hz. Peygamber, Medine’ye döndü. O, Medine’de vekil olarak İbn Ümmü Mektûm’u bırakmıştı.

Mes’ûdî dedi ki: Rebîulevvel ayında, içki haram kılınmıştır. Haram kılınma sebebiyle ilgili ihtilaflar mevcuttur. Aynı yılın Şaban ayında Hüseyin b. Ali b. Ebû Tâlib doğmuş, Şevval ayında Hz. Peygamber, Ümmü Seleme Hint bt. Ebû Ümeyye el-Mahzûmî ile evlenmiş ve söylendiğine göre iki Yahudi, zina ettikleri için recmedilmiştir.

[214] Hz. Peygamber, Zilkade ayında, 10’u atlı 1.500 kişi ile Bedir’e savaşa çıktı. Bu, Uhud’dan ayrılırken Ebû Süfyân ile yapılan bir randevu sebebiyle idi. Hz. Peygamber, orada sekiz gün kaldı. Buna “Üçüncü Bedir” denilir. Kureys’ten Ebû Süfyân komutanlığında 50’si atlı 2.000 kişi Usfan’a doğru yola çıktı fakat orada beklemediler. Rasûlullah da Medine’ye döndü. O, Medine’de Abdullah b. Revâha el-Ensârî’yi vekil olarak bırakmıştı. Hz. Peygamber, bu seferde Medine’den 16 gün uzak kalmıştı.

Gruplar (Ahzâb) Yılı (5)

“Gruplar (Ahzâb) Yılı” Diye Bilinen Hicretin Beşinci Yılı Olayları

10 Muharrem 5 (11 Haziran 626) tarihinde Hz. Peygamber’in 800 kişi ile Zâtürrikâ’ Gazvesi gerçekleşmiştir. Burası Sa’d ve Şükra’dan sonra gelen Nühayl’e yakın, kırmızılı, beyazlı, siyahlı çeşitli renkte bir dağdır. Bu gazvedeki sancaklarda birçok yama olması sebebiyle onun Zâtürrikâ’ diye isimlendirildiği de rivayet edilmektedir. Araplar, Hz. Peygamber’den dağların tepelerine ve vadilere hızlıca kaçmışlardır.

Mes’ûdî dedi ki: Bu gazvede Allah Rasûlü, düşmanın yakınlığı ve kendilerini gözetlemelerinden dolayı *korku namazı* (salâtü'l-havf) kılmıştır. Bu namazın şekli ve mahiyeti konusunda seleften şehir fakihleri (fukahâü'l-emsâr) ve başkaları arasında ihtilaflar bulunmaktadır. Hz. Peygamber, Medine’ye döndü. 15 gün Medine dışında kaldığı bu gazvede yerine Osman b. Affân’ı vekil olarak bırakmıştı.

Allah Rasûlü'nün Rumlara karşı ilk gazvesi olan Dûmetülcendel gerçekleşmiştir. Dûmetülcendel, Dımaşk'a beş gün, [215] Medine'ye 15 veya bir rivayete göre 13 günlük mesafedir. Buranın hâkimi Hristiyan dinine mensup, Bizans kralı Herakleios'a bağlı Ükeydir b. Abdülmelik el-Kindî idi. O, Medine'den gelen yolculara ve tacirlere saldırıyordu. Hz. Peygamber'in geldiğini duyunca Ükeydir kaçtı. Dûmetülcendel ahalisi dağıldılar. Hz. Peygamber oraya gitti ancak orada hiç kimse bulamadı. Birkaç gün orada kaldıktan sonra Medine'ye döndü. Bu sırada Medine'de yerine İbn Ümmü Mektûm vekâlet ediyordu.

Bu yıl, Allah Rasûlü, Uyeyne b. Hısn b. Bedr el-Fezârî ile antlaşma yaptı.

Şaban ayının ikisinde Hz. Peygamber, Sa'd b. Amr'ın oğlu Mustalikoğullarına gazve gerçekleştirmişti. Bunlar, Huzâa kabilesinin bir dalıdır. Huzâa ise Rebîa b. Hârise b. Amr b. Âmir'in oğludur. Huzâa olarak isimlendirilmesi, Merib Barajı'nın yıkılışından sonra Ezd Araplarından bir bölümün kopup Batn-ı Merr'e gelmelerinden dolayıdır. Şairleri bu konuda şöyle demektedir:

Batn-ı Merr'de konaklayınca Huzâa, bizden büyük gruplar hâlinde ayrıldı.

Mustalikoğulları, Medine'ye sekiz berîdlik (posta) mesafe-deki Fur' yolu üzerinde, Müreysî' diye bilinen suyun yanında idiler. Hz. Peygamber onlarla savaştı ve onlar mağlup oldular. Bir kısmı öldürüldü, bazıları esir edildi, malları da ganimet olarak alındı. Esirler arasında Mustalikoğullarının reisi el-Hâris b. Ebû Dırâr'ın kızı Cüveyri'ye de vardı. O, ensârdan birinin hissesine düşmüştü. Bu sahâbî onu, mükâtebe¹⁹⁶ karşılığında serbest bıraktı. Mükâtebe ücretini de Allah Rasûlü ödedi ve onunla evlendi. Onun hürmetine diğer Müslümanlar da tüm esirleri serbest bıraktılar. Allah Rasûlü, azatlısı Zeyd b. Hâri-

196 Kölenin hürriyete kavuşmak için efendisiyle anlaşma yapması anlamında fıkıh terimidir. Bk. Fahrettin Atar, "Mükâtebe", *TDV İslam Ansiklopedisi*, İstanbul 2006, XXXI/531.

se'yi vekil olarak bıraktığı ve 18 gün uzakta kaldığı Medine'ye döndü.

Mustalikoğulları Seferi'nde Hz. Âişe'nin gerdanlığı kaybolmuştu. İftiracılar, bu olay ile ilgili dedikodu yaptılar. Onlar; Hz. Ebû Bekir'in teyze oğlu ve bakımını üstlendiği Mistah b. Üsâse b. Abbâd b. Muttalib b. Abdümenâf, Hassân b. Sâbit b. Münzir b. Harâm b. Amr b. Zeyd-i Menât b. Adî b. Amr b. Mâlik [216] b. en-Neccâr –O, Teymullah b. Sa'lebe b. Amr b. el-Hazrec'dir-, onlardan günahın büyüğünü yüklenen Abdullah b. Übey b. Selûl el-Hazrecî ve Hamne bt. Cahş b. Riâb idi. Onlar, bu seferde ordunun artçılarının başı olan Safvân b. Muattal es-Sülemî hakkında dedikodu yapıyorlardı. Hz. Âişe'nin temiz olduğuna dair âyet-i kerimeler nazil olunca Allah Rasûlü, Abdullah b. Übey b. Selûl hariç diğerlerine 80 değnek vurmuştur. Ona ise bu ceza uygulanmadı. Bununla ilgili Abdullah b. Revâha, bir görüşe göre de Ka'b b. Mâlik şöyle demiştir:

Hezeyanda bulundukları zaman, Hasan layık olduğu nasibini almıştır; Hamne de, Mistah da nasiplerini almışlardır.

Hepsi Peygamber'lerinin eşiyle ilgili ileri geri konuşmuşlar, Arş'ın sahibi Yüce Allah'ın öfkesini üzerlerine çekmişlerdir.

Mustalikoğulları Seferi'nde *teyemmüm âyeti* inmiştir. Onun mahiyeti hakkında selef ve halef âlimlerinin görüş ayrılıkları mevcuttur.

Bu yıl Hz. Peygamber'in *Ahzâb* da denilen *Hendek Gazvesi* yapılmıştır. Kureyş, Gatafân, Süleyym, Esed, Eşça', Kurayza, Nadir ve diğer Yahudi kabileleri Medine üzerine yürümüştür. Tamamı 24.000 kişiydi. Bunlardan 300'ü atlı, 1.400'ü develi olmak üzere 4.000'i Kureyş ve tabilerinden oluşmaktaydı. Komutanları Ebû Süfyân Sahr b. Harb idi. Müslümanlar ise 3.000 kişi kadar idiler. Bu savaş Şevval ayında gerçekleşmiştir. Zilkadede olduğu da söylenir. Selmân-ı el-Fârisî, Rasûlullah'a hendek kazılmasını tavsiye etmiş ve hendek kazılmıştır. Müşriklerin ordusu uzaktan atışlar yaparak Medine'yi kuşatma altında tutmuşlardır. Nihayetinde Allah, Peygamber'ine yardım etmiş, grupları dağıtmış ve öfkeleriyle bir şey yapma-

larına fırsat vermeden onları geri göndermiştir. Allah Rasûlü, Medine'ye vekil olarak İbn Ümmü Mektûm'u bırakmıştır. Müşriklerin Hendek kuşatması boyunca kalış süreleri ile ilgili ihtilaf edilmiş ve bazıları bir ay, bazıları ise 15 gün kaldığını söylemişlerdir. Daha farklı görüşler de bulunmaktadır.

Bu yıl Yahudilerin Kureyşlilere sağladıkları destek sebebiyle, Hz. Peygamber'in *Yahudi Kurayza Gazvesi* gerçekleşmiştir. [217] Kureyşliler Hendek'ten ayrılır ayrılmaz Allah Rasûlü, Kurayza üzerine yürümüştür. Bu olay, 23 Zilkade (15 Nisan) gününde gerçekleşmiştir. Onlar Medine'den, bir günün az bir kısmında ulaşılabilir bir yakınlıkta idiler. Hz. Peygamber onları, 15 gün kuşattı. Bundan daha çok olduğu da rivayet edilmiştir. En sonunda onlar, Evs kabilesinin önde geleni Sa'd b. Muâz b. en-Nu'mân b. İmrûülkays b. Zeyd b. Abdüleşhel'in hakemliğine razı oldular. Sa'd onların savaşçılarının öldürülmesi, geride kalanlarının esir edilmesi ve ganimet olarak alınmasına hükmetti. O, Hendek Savaşı'nda bir okla yaralanmış ve kolundaki damarı kesilmişti. Ölümü yakınlaşmıştı. Kurayzaoğullarından hapsedilip bağlanılan 750 erkek infaz edildi. Hz. Peygamber Medine'ye döndü. Oraya vekil olarak Ebû Rühm el-Gıfârî Kûl-sûm b. Husayn'ı bırakmıştı. Sa'd b. Muâz, Rasûlullah Medine'ye döndükten sonra vefat etmiştir.

Bu yıl Hz. Peygamber, Esed b. Huzeyme b. Müdrike b. İlyas b. Mudar kabilesinden Zeyneb bt. Cahş b. Riâb ile evlendi. O, halası Ümeyme bt. Abdülmuttalib'in kızıdır.

Kureyş'in Fihri kabilesinden Ebû Ubeyde Âmir b. Abdullah b. el-Cerrâh b. Hilâl b. Vüheyb b. Dabbe b. el-Hâris b. Fihri b. Mâlik b. en-Nadr b. Kinâne'nin seriyyesi Zilhicce ayında Sîful-bahr'a gerçekleşmiştir.

Yakınlaşma Yılı (6)

"Yakınlaşma Yılı" Diye Bilinen Hicretin Altıncı Yılı Olayları

[218]

6/627 yılı Muharrem/Haziran ayında Muhammed b. Mesleme el-Ensârî'nin, Ebû Bekir b. Kilâboğullarından, Dariyye bölgesindeki Bekerât isimli yerde bulunan *el-Kuratâ'*ya yap-

tığı seriyye gerçekleşmiştir. Dariyye, Medine'ye yedi günlük mesafede bulunmaktadır.

Allah Rasûlü'nün, Hüzeyl kabilesinden Usfan'a yakın bir yerde bulunan Lihyanoğullarına gazvesi olmuştur. Hz. Peygamber, Reci' Vakası'nda ashabından şehit edilenlerin intikamını almak için Rebîulevvel'in başında onlara karşı sefere çıkmıştır. Onlar, dağların zirvelerine sığınmışlardır. Rivayet edildiğine göre aynı anda Hz. Peygamber, Ömer b. el-Hattâb'ı Kâre kabilesi üzerine göndermiş, onlar da aynı şekilde dağlara sığınmışlardır. Hilâl b. el-Hâris el-Müzenî'yi, Mâlik b. Fihr'in oğullarına göndermiş, onlar korkup kaçmışlar; Bişr b. Süveyd el-Cühenî'yi Hâris b. Kinâne'nin oğullarına göndermiş, onlar da sazlığa sığınmışlardır. Bişr, sazlığı ateşe vermiş ve onlar da yanmışlardır. Allah Rasûlü, bunu hoş görmemiştir. Hz. Peygamber herhangi bir sıkıntı ile karşılaşmadan Medine'ye dönmüştür. O, Medine'de olmadığı 14 gün boyunca yerine İbn Ümmü Mektûm'u vekil bırakmıştır.

Hız. Peygamber'in, Hayber yolundaki Medine'ye iki günlük mesafede bulunan Zûkared'e bir gazvesi vardır. Çünkü Uyeyne b. Hısn b. Huzeyfe b. Bedr el-Fezârî, Medine'ye bir veya biraz daha fazla berîdlik mesafede bulunan el-Gâbe'deki Hız. Peygamber'in develerini yağmalamıştır. Rasûlullah 4 Rebîulevvel (22 Temmuz) Çarşamba günü yola çıkmış, develerinden bazılarını kurtarmış ve Medine'ye dönmüştür. Hız. Peygamber beş gün boyunca Medine'den uzakta iken İbn Ümmü Mektûm ona vekâlet etmiştir.

Sa'd b. Ubâde el-Hazrecî'nin Gamîm'e seriyyesi, ardından [219] Ebû Ubeyde b. el-Cerrâh'ın Ece' (Ecâ) ve Selmâ Dağlarına seriyyesi, daha sonra da Ukkâşe b. Mihsan el-Esedî'nin el-Gamr yani Gamrımerzûk'a (Gamre) seriyyesi yapılmıştır.

Mes'ûdî dedi ki: Gamr, Kûfe yolunda, Feyd'den iki günlük mesafededir. Esedoğullarına aittir.

Rebîulevvel ayında Muhammed b. Mesleme el-Ensârî'nin, Sa'lebeoğulları ve Tağlib kabilesinden bazı insanların üzerine Zûlkassa Seriyyesi gerçekleşmiştir. Zûlkassa ile Medine ara-

sında 20 millik mesafe vardır ve o, Irak ana yolu üzerindeki Rebeze yolundadır. Bu seriyyede on kişi vardı ve onlar uyurken şehit edildiler. Muhammed yaralı olarak kaçtı.

Rebîulâhir ayında Ebû Ubeyde b. el-Cerrâh'ın aynı şekilde Zülkassa'ya seriyyesi gerçekleşmiştir.

Zeyd b. Hârise'nin, Medine'ye dört berîdlik (posta) mesafede bulunan Batn-ı Nahle'nin solunda yer alan Cemûm'daki Süleymoğullarına seriyyesi gerçekleşmiştir. Aynı şekilde Zeyd b. Hârise'nin Cemâziyelevvel ayında el-Îs'e bir seriyyesi olmuştur. Burası, Zülmerve'ye bir günlük mesafede, onun sağında, denize yakın ve Medine'ye dört merhalelik mesafede bir yerdir. Zeyd b. Hârise'nin diğer bir seriyyesi de Cemâziyelâhir ayında, Medine'ye 36 mil mesafede, Irak yolunda, Nühayl'in altında Merâd'a yakın bir su olan Taref'teki (Tarif) Sa'lebeoğullarınadır. Aynı sahâbînin aynı ayda bir başka seriyyesi de Hısmâ'daki Cüzam'adır. Hısmâ, Vâdilkurâ'nın ötesinde, Şam topraklarındaki Filistin ülkesinin yanındadır. Yine Zeyd b. Hârise'nin Receb ayında Vâdilkurâ'da toplanan Fezârelilerin üzerine bir seriyyesi olmuştur. Ümmü Kırfe orada savaşmıştır. Zeyd dönmüştür.

Abdurrahman b. Avf b. Abdüavf b. Abd b. el-Hâris b. Zühre b. Kilâb'ın, Şaban ayında Dûmetülcendel'e seriyyesi; ardından Hz. Ali b. Ebû Tâlib'in, Medine'ye yaklaşık beş günlük mesafede bulunan Fedek'teki Sa'doğullarına seriyyesi, Zeyd b. Hârise'nin, Ramazan ayında Fâtıma bt. Rebîa b. Zeyd el-Fezâriye [220] adındaki Ümmü Kırfe üzerine seriyyesi olmuştur. Ümmü Kırfe, Medine'ye yedi günlük mesafedeki Vâdilkurâ'da bulunuyordu. Zeyd, Fezârelileri yendi, Ümmü Kırfe'yi de öldürdü. Aynı ayda Abdullah b. Atîk'in, Hayber'deki Ebû Râfi' Selâm b. Ebû'l-Hukayk en-Nadrî'ye seriyyesi gerçekleşmiş ve Ebû Râfi' öldürülmüştür. Sonra Ka'b b. el-Hâris b. el-Hazrec'in oğullarından Abdullah b. Revâha el-Ensârî'nin, Hayber'deki Yahudi Üseyr b. Rezâm'a seriyyesi olmuş ve Üseyr de öldürülmüştür.

Şevval ayında Kürz b. Câbir el-Fihri'nin, Müslüman olduktan sonra dinden dönen. Allah Rasûlü'nün cobanını öldüren

ve develerini götüren Ureynelilere seriyyesi vardır. Bu, Kubâ tarafında, Medine'ye altı millik bir suyun yakınında *Zülcedr* diye bilinen yerde gerçekleşmiştir. Onlar yakalanmış, gözlerine mil çekilmiş, elleri ve ayakları kesilmiştir. Ancak bu rivayetin ne anlama geldiği, savaş âyeti ve savaşçılarla ilgili hükümler konusunda şehir fakihleri (fukahâü'l-emsâr) arasında ihtilaf mevcuttur. Ebû Müslim İbrâhim b. Abdullah el-Keşşî'nin bize Ebû'n-Nu'mân Ârim b. el-Fazl es-Sedûsî ve Süleyman b. Harb b. Asm'den, onun da Hammâd b. Zeyd'den naklettiği; Ebû Halife el-Fazl b. Hubâb el-Cumahî'nin bize Süleyman b. Harb'den, onun Hammâd b. Zeyd'den, onun Eyyüb'den, onun Ebû Kılâbe'den, onun da Enes b. Mâlik'ten naklettiği rivayet şu şekildedir: "Ukl ve Ureyne kabilelerinden bir grup Allah Rasûlü'ne geldiler ancak hastalandıkları için Medine'de kalmak istemediler. Allah Rasûlü, onların develerden istifade etmelerini, sütlerinden ve idrarlarından içmelerini emretti. Onlar gittiler, iyileştiklerinde Allah Rasûlü'nün çobanlarını öldürdüler, develeri de sürüp götürdüler. Ertesi gün sabah bu haber Hz. Peygamber'e ulaşınca onları bulmak üzere adam gönderdi. Onlar öğleye doğru getirildiler. Elleri ve ayakları kesildi, gözlerine de mil çekildi. Harre'ye atıldılar. Su istediler [221] ama onlara su verilmedi. Burada ölüp gittiler. Rivayet edildiğine göre Hz. Peygamber'in onların gözüne mil çektiirmesi, onların, çobanların gözlerine mil çekmesi sebebi iledir. Böylece göze mil çekme kısas olmaktadır. Yezîd b. Zürey', Süleyman et-Teymî'den o da Enes b. Mâlik'ten aynı şekilde rivayet etmektedir.

Mes'ûdî dedi ki: Ureyneliler, Ureyne b. Nezîr b. Kasr b. Abkar b. Becîle'nin soyundandır. Becîle, bir bayandır, oğlu annesinin adıyla anılmaktadır. Onlar, Enmâr b. Erâş (Îrâş) b. Amr b. el-Gavs'ın oğullarıdır. Amr, Ezd b. el-Gavs'ın kardeşidir. Nizâr'ın iki oğlu Rebîa ve Mudar'ın nesep âlimlerine göre, Becîle, Enmâr b. Nizâr b. Mead'ın soyundandır. Kelb kabilesi içerisinde, başka bir Ureyne daha vardır. O da Ureyne b. Sevr b. Kelb b. Vebere'dir. Ukliler ise Ukl b. Abdümenât b. Üdd b. Tâbiha b. İlyas b. Mudar soyundandır.

Aynı yıl Allah Rasûlü'nün *Hudeybiye Gazvesi* gerçekleşmiştir. O, umre için Zilkade ayında 1.600 kişiyle yola çıkmış, yanına da 70 kurbanlık almıştır. Müşrikler onu, Mekke'ye sokmadılar. O da Mekke'ye dokuz mil mesafede, Harem sınırı olan Hudeybiye'de konaklamıştır. Burada ağacın altında ölümüne Rıdvan Biatı gerçekleşmiştir. Bu biatın sebebi şudur: Rasûlullah, Hz. Osman b. Affân'ı Mekkelilere, buraya savaşmak için değil sadece umre yapmak için geldiklerini bildirmek üzere göndermiş ancak onlar, Hz. Osman'ı alıkoymuşlardır. Onun öldüğü şeklinde haberler yayılmış, bunun üzerine biat edilmiştir. Âmir b. Lüey b. Gâlib'in oğullarından Süheyl b. Amr b. Abdüşems, Hz. Peygamber'e gelmiş ve Allah Rasûlü onunla bir antlaşma yapmıştır. Antlaşmaya göre on yıl barış sürecek, Müslümanlar bu yıl geri dönecekler ve ertesi yıl geleceklerdi. Ertesi yıl Mekkeliler üç gün Hz. Peygamber için Mekke'yi boşaltacaklardı. Allah Rasûlü, Hudeybiye'de kurbanını kesti ve tıraşını oldu. Böylece onu bir umre saydı. O, vekil olarak İbn Ümmü Mektûm'u bıraktığı Medine'ye doğru yola çıktı. Medine'ye dönerken Müminlerin Emîri Hz. Ali b. Ebû Tâlib'e, Gadîr-i Hum'da "Ben kimin efendisi (mevlâ) isem, Ali de onun efendisidir." sözünü söyledi. Bu olay 18 Zilhicce (29 Nisan) gününde oldu. Gadîr-i Hum, Cuhfe bölgesinde Harrâr diye bilinen suya yakındır. Hz. Ali'nin soyu ve Şîa'sı bu günü kutsal kabul ederler.

[222]

Bu yıl, insanlar, kuraklığa maruz kaldılar. Allah Rasûlü, Ramazan ayında yağmur duası yaptı. Aynı yıl Mugîre b. Şu'be Müslüman oldu. Pervîz b. Hürmüz'ün komutanı Şehriberâz Rumlara yenildi; Rumlar, Farslara galip geldi ve bunun üzerine onlarla ilgili şu âyet-i kerimeler nazil oldu: "*Elif-Lâm-Mîm. Rumlar (Bizanslılar/Doğu Romalıları) Hicaz'a yakın bir bölgede (Şam diyarında) yenilgiye uğradılar. Ama onlar (Persler karşısındaki) bu yenilgilerinin ardından beş-on yıl içinde galip gelecekler; çünkü önünde sonunda Allah'ın dediği olur. Doğu Romalıları Perslere üstün geldiği zaman müminler sevinecekler.*" (Rum, 1-4)

Hâkimiyet Yılı (7)

"Hâkimiyet Yılı" Diye Bilinen Hicretin Yedinci Yılı Olayları

Allah Rasûlü, Muharrem ayında Medine'ye sekiz berîdlik mesafedeki Hayber'e 1.400 yaya, 200 atlı ile sefer yapmıştır. Hayber'deki bazı kalelerle savaş yapılmış ve bunlar savaşla fet-hedilmiştir. Onlardan bazıları antlaşmaya yanaşmış ve Hz. Pey-gamber onları sürmüştür. Onlar, işlemek şartıyla topraklarının ellerinde kalmasını ve ürünlerinin bir kısmının kendilerine ait olmasını istemişler, Allah Rasûlü de buna olumlu cevap ver-miştir. O, her yıl Hayberlilere, Abdullah b. Revâha el-Ensârî'yi mahsulü ayırıp vergi almak için göndermiştir. O, Mûte'de şe-hit olunca Hz. Peygamber, yerine Cebbâr b. Sahr'ı getirmiştir. Ömer b. el-Hattâb dönemine kadar Hayberliler böyle devam etmişler ancak Hz. Ömer, onları Hicaz'dan çıkarmıştır. Bunun sebebi onun Hz. Peygamber'den, vefat ettiği hastalığı esnasın-da şu hadisini duymasıdır: "Arap Yarımadası'nda iki din birlikte olamaz." (Muvatta', Câmi', 18) Ancak Hayberlilerin mahsulleri rivayetiyle ilgili *ortaklık antlaşması* (müsâkât) konusunda şe-hir fakihlerinin ihtilafı söz konusudur.

Allah Rasûlü, Kamus Kalesi esirleri arasından ve aynı za-manda Nadir Yahudilerinden olan Safiyye bt. Huyey b. Ahtab'ı kendisine eş olarak seçmiştir. O daha önce Kinâne b. Ebû'l-Hu-kayk'ın nikâhındaydı. Allah Rasûlü, onu azat etti ve bunu onun [223] mihri olarak kabul etti. Abdülazîz b. Suheyb, Sâbit el-Bünânî ve Şuayb b. Haccâb; Enes b. Mâlik'ten Hayberlilerin mahsulleriyle ilgili rivayette olduğu gibi bu rivayetin anlaşılması ile ilgili ihtilafı rivayet etmiştir. Buna göre söz konusu durum sadece Allah Rasûlü'ne mi özgü yoksa ümmeti de onu bu konuda örnek ala-bilir mi? Bu gazve esnasında Ca'fer b. Ebû Tâlib ve beraberinde-kiler Habeşistan'dan döndüler. Yanlarında Ümmü Habîbe Rem-le bt. Ebû Süfyân Sahr b. Harb de vardı. Habeşistan Hükümdarı Necaşi, onu Hz. Peygamber'le evlendirmiş ve Hz. Peygamber adına mihrini de vermiştir. O, Ganm b. Dûdân b. Esed b. Hu-zeyme b. Müdrike b. İlyas b. Mudar'ın oğullarından Abdullah

b. Cahş b. Riâb'in¹⁹⁷ nikâhı altındaydı. Birlikte Habeşistan'a hicret etmişler, evli iken kocası Hristiyan olmuştu. Bunun üzerine Ümmü Habîbe, ondan ayrıldı. Ca'fer geldiğinde Allah Rasûlü "Bilmiyorum ki hangisine sevineyim: Hayber'in fethine mi yoksa Ca'fer'in gelişine mi?" buyurmuştur.

Bu gazve esnasında Hz. Peygamber, Yahudi Sellâm b. Mişkem'in hanımı Yahudi Zeyneb bt. el-Hâris'in kendisine ikram ettiği, koyun kol kısmı etiyile zehirlenmiştir. Kadın, Rasûlullah'ın koyunun hangi kısmını daha çok sevdiğini sormuş ve kol kısmı olduğu cevabını almıştı. Bunun üzerine koyunun tamamına zehir katmakla birlikte kol kısmını daha çok zehirlemişti. Onu Rasûlullah'ın önüne koymuş, o da kol kısmından alıp bir parça ağzında çiğnemiş ama boğazından geçmemişti. Yanındaki Hazreclî Selimeoğullarından Bişr b. el-Berâ b. Ma'rûr el-Ensârî ise Rasûlullah'ın aldığı gibi etten almış ve onu yutmuştu. Rasûlullah ise onu çıkardı ve şöyle buyurdu: "Bu etli kemik parçası, zehirli olduğunu bana haber verdi." O, kadını çağırdı, kadın da yaptığını itiraf etti. Hz. Peygamber kadına neden böyle yaptığını sordu. O da "Halkım bana, sana hiçbir şeyin gizli kalmadığını söyledi. Ben de kendi kendime o peygamberse ona haber verilecektir. Eğer bir hükümdarsa ondan ben de halkım da kurtulacaktır, dedim." Allah Rasûlü onu affetti ancak Bişr yediğinden dolayı ölünce, kadının ölümüne hükmetti ve kadın öldürüldü. Bişr b. Berâ'nın annesi, vefat ettiği hastalığı esnasında Hz. Peygamber'i ziyaret mak- [224] satlı olarak yanına girdiğinde Hz. Peygamber (sav) "Ey Bişr'in anası! Şu anda, oğlunla beraber Hayber'de yediğim yemekten dolayı şah damarımın kesildiğini yani vefat ettiğimi hissediyorum." demiştir.

Müslümanlar, Allah Teâlâ'nın kendisine ikram ettiği nübüvvetle birlikte, Allah Rasûlü'nün şehit olarak da vefat ettiği görüşündedirler. Bunu Seleme b. el-Fazl, Muhammed b. İshâk'tan, o da Mervân b. Osman b. Ebû Saîd b. el-Muallâ'dan rivayet eder.

197 Bu isim, Ubeydullah b. Cahş olmalıdır. Bk. Aynul Uraler, "Ümmü Habîbe", *TDV İslam Ansiklopedisi*, İstanbul 2012, Cilt: XLII, s. 318.

Mes'ûdî dedi ki: Ebû Ubeyd Kâsım b. Sellâm *Garîbü'l-Hadis* kitabında Hz. Peygamber'in bu olayla ilgili sözüne şu şekilde yer vermektedir: "Hayber'deki lokmanın verdiği rahatsızlık her yıl bana belli bir zamanda nüks etmektedir. Şu anda ondan dolayı şah damarım kesilmekte yani vefat etmekteyim." Ebû Ubeyd "idâd/saymak" mastarından gelen "tüâddünî" kelimesini açıklama sadedinde şöyle demektedir: "Bu, gûnaşırı gelen ateş gibi belirli bir zamanda gelen bir şeydir. Burada zehir, belirli bir vakitte öldürmektedir. Öyle ki yiyen günlerini saymaktadır, nihayetinde o vakit gelir ve kişi ölür. Bunun aslı *aded* kelimesidir. *Ebher* ise hayatı içinde barındıran damardır (şah damarı) ve kalp kendisine bağlıdır. O durduğunda hayat da biter.

Fedek halkı, Hayberlilerin elde ettiklerini, Rasûlullah'ın onlarla antlaşmasını ve ortaklık antlaşması yaptığını duyduğunda; kanlarının bağışlanması isteğiyle mallarının ona bırakılacağını söylemek üzere Hz. Peygamber'e elçi gönderdiler. Allah Rasûlü de istekleri yerine getirdi ve Fedek, Rasûlullah'a ait bir yer hâline geldi. Zira Müslümanlar Fedek'i ne bir at ne bir deve koşturup aldılar. Allah Rasûlü, Hayber'den Vâdilkurâ'ya hareket etmiş, onları günlerce muhasara etmiş orası savaşıla fethedilmiştir. Teyma halkı da Allah Rasûlü'ne düşmanlık yapmaktaydı. Onların reisleri Semev'el (Samuel) b. Âdiyâ' b. Hıyyâ b. Rifâa b. el-Hâris b. Sa'lebe b. Ka'b b. Amr [225] Müzeykiyâ' b. Âmir'in ailesidir. Semev'el, Arapların en vefalılarlarından biridir. "Eblaku'l-Ferd" diye bilinen kalenin sahibidir. Kays b. el-Hâris b. Sa'lebe'nin oğullarından A'sa, Şüreyh b. Semev'el'i övdüğü mısralarında şöyle demektedir: "Teyma'daki Eblaku'l-Ferd onun evidir. Orası aşılmaz bir kaledir. O, hain olmayan bir komşudur." Vâdilkurâ halkının başına gelenler onlara ulaştığında, Rasûlullah ile ona cizye vermek şartıyla anlaştılar. Hz. Peygamber, Medine'ye döndü. Medine'de yeri-ne ensârdan Sibâ' b. Urfuta'yı bırakmıştı.

Hz. Peygamber, Muharrem ayında bir yüzük sahibi oldu ve üzerine "Muhammed Allah'ın Rasûlü'dür." ibaresini yazdırdı. Rebîulevvel ayında hükümdarlarla mektuplaşmalar gerçek-

leştirdi. Gönderilen mektup ve elçiler, onları İslam'a davet ediyordu. Gönderilen mektuplar "Bismillâhirrahmânirrahîm" ile başlıyordu. Hz. Peygamber, ilk önce, Kureyş'in mektuplarında kullandığı "Bismikallâhümme" ifadesini yazıyordu. "(Gemiye) *Bismillâh ile binin.*" âyeti (Hûd, 41) nazil olunca "Bismillâh" ifadesini yazmaya başladı. "*De ki: İster Allah diye ister Rahman diye dua edin. Her ne şekilde dua ederseniz edin. Zira en güzel isimler O'na aittir.*" âyeti (İsrâ, 110) nazil olunca "Bismillâhirrahmân" diye yazmaya başladı. Nihayetinde "*O, Süleyman'dandır ve o, 'Bismillâhirrahmânirrahîm' ile başlar.*" âyeti (Neml, 30) nazil olunca bu son şekilde yazdı. Biz Kureyş'in "Bismikallâhümme" ifadesini yazmasının sebebini, *el-Ahbâr-ru'l-Mes'ûdîyyat* isimli eserimizde Ümeyye b. Ebû's-Salt es-Sekâfî'den bahsederken anlattık.

Allah Rasûlü, Abdullah b. Huzâfe es-Sehmî'yi Irak'taki Medâin şehrinde bulunan Fars Hükümdarı Kistrâ Pervîz b. Hürmüz'e gönderdi. O, Allah Rasûlü'nün mektubunu yırtıp attı ve Yemen Valisi Bâzân'dan,¹⁹⁸ onu yakalayıp kendisine göndermesini istedi. Bâzân da iki komutanı Fîrûz b. ed-Deylemî ile Harhüsrev'i, bir rivayete göre de Bâbeveyh'i, "Bana onu getirin." diyerek gönderdi. O ikisi, Hz. Peygamber'e geldiler. Hz. Peygamber, Pervîz'in oğlu Şîreveyh'in, o gece babasını öldürerek hükümdar (kistrâ) olduğunu bu iki kişiye haber verdi. Onlar, Bâzân'a döndüler ve olanları anlattılar. Durumun Hz. Peygamber'in söylediği gibi olduğunu öğrenince bu iki kişi ve Bâzân, Müslüman oldu. [226]

San'a'daki "Ebnâ" diye isimlendirilen Fars-Yemen karışımı idareci takım, Yemen'e Hükümdar Kubâz b. Fîrûz'un kardeşi Hurzâd b. Nersî b. Câmasb ile beraber gelenlerdir. Enûşîrvân, Yemen'i ele geçiren Habeşlilere karşı Seyf b. Zûyezzen el-Himyeryî ile Yemenlilere yardım ederken Hurzâd'ın mertebesini "Vehrîz" diye belirlemişti. Farslılar, Yemen'deki Habeş hükümdarlarının sonuncusu Mesrûk b. Ebrehe el-Eşrem'i mağlup ettiler ve Yemen'de kaldılar.

198 Asıl metinde *Bâzâm* şeklinde geçmektedir.

Yemen'deki Habeş hükümdarları toplam dört tanedir: Birincisi Eryat'tır. Bir rivayete göre Ebrehe el-Eşrem'dir. İkincisi Kur'an-ı Kerim'de bahsi geçen, (Fîl, 1-5) fil ile Kâbe'ye yürüyen Ebrehe'dir. Ondan sonra oğlu Yeksûm gelmiş, son olarak da onun oğlu Mesrûk hükümdar olmuştur. Onlar 70 küsur yıl hüküm sürmüşlerdir. Onlar, Habeşistan'dan Yemen'e deniz yoluyla giderken Mendep (Bâbülmendep) diye bilenen yerden geçmişlerdir. Orası, iki dağ arasındadır ve bu yer bu Kızıldeniz'in en dar geçiş yeridir. Onun genişliği yalnızca bir mildir ve Yemen tarafından el-Mehâ Sahili'yle karayla birleşir. Bu sahil, zamanımızda İbn Ziyâd'a bağlı yerleşim yerlerinden Zebîd Sahili Galâfika ile bitişiktir. Bazı insanlar, Vehriz'e *Deylemli* derler. Bunun sebebi onun, Deylem sınır bölgesinin yöneticisi (merzubân) olmasıdır yoksa o, Deylemli değildir.

Allah Rasûlü, Dihye b. Halîfe el-Kelbî'yi Bizans Kralı Herakleios'a göndermiştir. Elçinin tam ismi, Dihye b. Halîfe b. Ferve b. Fedâle b. Zeyd b. İmruülkays b. el-Hazc¹⁹⁹ yani el-Hazcû'l-Azm b. Zeyd-i Menât b. Âmir b. Bekr b. Âmirü'l-Ekber b. Avf b. Uzre b. Zeydû'l-Lât b. Rufeyde b. Sevr b. Kelb'dir. Allah Rasûlü, Amr b. Ümeyye ed-Damrî'yi, Habeşistan Hükümdarı Necâşî Ashame²⁰⁰ b. Efhare'ye; el-Alâ b. Hadramî'yi, Abdülkaysoğullarının kardeşi,²⁰¹ Bahreyn idarecisi Münzir b. Sâvâ'ya; Selîb b. Amr el-Âmirî'yi, Yemâme idarecisi Hevze b. Ali el-Hanefî'ye; Şücâ' b. Vehb el-Esedî'yi, Bizans Kralı Herakleios'un Dimaşk ve çevresinin valisi, el-Cevlân (Golan) ile Mercussuffer'de [227] oturan Gassânî Hâris b. Ebû Şemir'e; Hâtıb b. Ebû Beltea el-Lahmî, bir rivayete göre nisbesi Esed b. Abdüluzzâ'nın oğullarının anlaşmalısı olan el-Absî'yi, Mukavkis el-Garkab en-Nûnî'ye göndermiştir. Nûn, İskenderiye ve Mısır'daki Kıptî kabilelerinden birisidir.

Mes'ûdî dedi ki: Bu elçilerin ve gönderildikleri kişilerin, Hz. Peygamber'den sonraki halife ve hükümdarların elçilerinin 345/956 Halife Mutî'ye kadar olan halife ve hükümdar-

199 Nüshalarda *el-Hazc* ve *el-Hazrec* şeklinde iki türlü yazılmıştır.

200 Bazı nüshalarda *Asmeha* olarak yazılmıştır.

201 Bazı nüshalarda *eh* (kardeş), bazılarında *ehad* (birisi) şeklinde yazmaktadır.

ların başka hükümdarlara ve milletlere gönderdiği heyetlerin haberlerini; *Fünûnu'l-Meârif ve mâ Cerâ fi'd-Dühûri's-Sevâlif* kitabımızda anlattık.

Hükümdarlara elçiler gönderilmesinin, 6/628 yılında, Hayber'in fethinden önce olduğu da rivayet edilmektedir.

Hz. Ömer b. el-Hattâb'ın; Şaban ayında, Mekke'ye dört, bir rivayete göre beş günlük mesafedeki Yemen'in San'a ve Necran şehirleri yolundaki Ablâ'²⁰² bölgesinde *Türebe* denilen yere seriyyesi gerçekleşmiştir. Ardından Hz. Ebû Bekir'in, aynı ayda, Dariye bölgesindeki Kilâb b. Rebîa b. Âmir b. Sa'saa b. Muâviye b. Bekr b. Hevâzin b. Mansûr b. Ikrim b. Hasafe b. Kays b. Aylân b. Mudar b. Nizâr'ın oğullarına seriyyesi olmuştur. Daha sonra aynı ayda, Beşîr b. Sa'd el-Ensârî el-Hazrecî'nin, Fedek'teki Mürre b. Avf b. Sa'd b. Zübyân b. Bağîd b. Reys b. Gatafân b. Sa'd b. Kays b. Aylân b. Mudar oğullarına seriyyesi vardır. Bu seriyyede Beşîr'in adamları vuruldular ve haklarında ağıtlar söylendi.²⁰³

Gâlib b. Abdullah el-Leysî'nin, Ramazan ayında Meyfea Seriyyesi gerçekleşmiştir. Meyfea, Batn-ı Nahle'nin arkasında, Necid tarafından Nakre'ye (Nakire) doğru, Medine'ye sekiz berîdlik mesafedeki bir yerdir. Burada Üsâme b. Zeyd b. el-Hârise "Lâ ilâhe illallâh" diyen bir adamı öldürmüş, Hz. Peygamber bu sebeple Üsâme'yi kınamıştır. Üsâme, "O, bunu yalnızca ölümden korunmak için söyledi." deyince Hz. Peygamber, "Onun doğru veya yalancı olduğunu bilmek için kalbini yarsaydın ya!" buyurmuştur. Allah Teâlâ da bu konuyla ilgili "...Size selam verenlere siz mümin değilsiniz, demeyiniz..." (Nisâ, 94) âyetini indirmiştir.

202 *Gablâ'* olarak da geçmektedir.

203 Bazı nüshalarda "irtüsse" (Savaştan yaralı olarak taşındı.) fiili, bazı nüshalarda ise "ürtiset" (Ağıt yakıldı.) olarak geçmektedir. Muhakkık Kâsım Vehb, ikincisinin doğruya daha yakın olduğunu söylemektedir. Ancak Beşîr'in bu seriyyede ayağındaki yaradan dolayı bayıldığı, öldü diye zannedilerek cenazeler arasında terk edildiği ancak onun ayılıp bir Yahudi ailesine sığındığı bilgisine bakılırsa birinci kelimenin de doğru olabileceği söylenebilir. Bk. M. Yaşar Kandemir, "Beşîr b. Sa'd", *TDV İslam Ansiklopedisi*, İstanbul 1992, VI/6-7.

Beşîr b. Sa'd el-Ensârî'nin, Şevval ayında, Hayber ve Vâdil-
[228] kurâ'nın karşısındaki Cinâb'a doğru iki yer olan Yümn ve Cû-
bâr'a seriyyesi vardır.

Allah Rasûlü, 6 Zilkade (6 Mart) Pazartesi günü, müşrikle-
rin Hudeybiye'de alıkoyduğu umrenin kazasını yapmak için
Medine'den yola çıktı. Müşrikler, Mekke'yi boşalttılar. Rasû-
lullah Medine'ye girdi ve orada ashabıyla üç gün kaldı. Sonra
oradan çıktı ve Medine'ye döndü. Yerine Medine'de Sıbâ' b.
Urfuta'yı bırakmıştı. Allah Rasûlü Mekke'de, Abdullah b. Ab-
bâs'ın teyzesi Meymûne el-Hilâliyye ile evlendi. Hz. Peygam-
ber'in bu evliliği, ihramlı mı yoksa ihramdan çıktıktan sonra
mı gerçekleştirdiğine dair söz konusu rivayetle ilgili şehir fa-
kihleri ile önceki âlimler arasında farklı görüşler vardır. Bu
hanımın nesebi, Meymûne bt. el-Hâris b. b. Hazn b. Büceyr b.
el-Hüzem b. Ruveybe b. Abdulah b. Hilâl b. Âmir b. Sa'saa b.
Muâviye b. Bekr b. Hevâzin, onun annesi Hint bt. Avf b. Züheyr
b. el-Hâris b. Hamâta b. Cüreş b. Himyer'dir. Meymûne'nin an-
nesine *Cüreşli yaşlı kadın* denilirdi ve onun çok değerli hısım-
ları vardı. Sekiz kızı vardı: el-Hâris b. Hazn'nin kızları Mey-
mûne, Büyük Lübâbe, Küçük Lübâbe, Asmâ', Azze; Umeys b.
Mead b. el-Hâris b. Teym b. Ka'b b. Mâlik b. Kuhâfe b. Âmir b.
Rebîa b. Âmir b. Muâviye b. Zeyd b. Mâlik b. Nesr b. Vehbullah
b. Şehrân b. Ifris b. Eftel'in kızları Selmâ, Esmâ ve Selâme.

Eftel ve soyunun tamamı, Has'am b. Enmâr topluluğunu
oluşturur.²⁰⁴ Enmâr'ın nesebiyle ilgili ihtilaflar vardır. Nizâriy-
ye nesep âlimlerinden onu, Nizâr b. Mead b. Adnan'a; Kahtâ-
niyye nesep âlimlerinden ise onu, Erâş (Îrâş) b. Amr b. el-Gavs
b. Nebt b. Zeyd b. Kehlân b. Sebe' b. Ya'rub b. Kahtân'a bağla-
yanlar vardır.

Allah Rasûlü, özelliklerini belirttiğimiz Meymûne ile ev-
lendi. Hamza b. Abdülmuttalib de Selmâ ile evlendi ve ondan
Emetullâh, bir rivayete göre de Ümâme doğdu. Abbâs b. Abdül-

204 Mes'ûdî, Eftel'in nesebini verdikten sonra herhangi bir bağlantı zikret-
meden Eftel'in meşhur adı olan Has'am ve onun oğlu Enmâr ile ilgili bilgi
vermektedir. Has'am'ın asıl adının Eftel olduğuna dair bk. Hüseyin Algül,
"Has'am (Benî Has'am)", *TDV İslam Ansiklopedisi*, İstanbul 1997, XVI/281.

muttalib de Ümmü'l-Fazl diye künyelenen Lübâbetü'l-Kübra ile evlendi. Ondan doğan çocuklardan bir tanesi Fazl'dır, ancak Fazl'dan soyu devam etmedi. Ondan diğer bir çocuğu, Abbâ-soğulları halifelerinin babası Abdullah'tır. Yine ondan soyları devam eden Ubeydullah ve Ma'bed ile soyları devam etmeyen Kusem ve Abdurrahman oldu. Abbâs'ın Ümmü Habîb adında [229] bir kızı da olmuştur. Abbâs'ın bu çocuklarından anne ve baba yönünden daha değerli, kabirleri de birbirinden çok uzakta olan başka çocuklar yoktur. Fazl, Amevâs vebasında Şam'da, Abdurrahman ve Ma'bed İfrîkiyye'de, Kusem Semerkant'ta, Abdullah Tâîf'te Ubeydullah ise Medine'de vefat etti.

Ca'fer b. Ebû Tâlib, Esmâ ile evlendi. Esmâ'dan Abdullah, Avn ve Muhammed doğdu. Ca'fer'den sonra Esmâ ile Hz. Ebû Bekir evlendi. Ondan da Muhammed isimli oğlu oldu. Ebû Bekir'den sonra ise Esmâ, Hz. Ali b. Ebû Tâlib ile evlendi. Ondan da Esmâ'nın, soyları devam etmeyen Yahyâ ile Avn isminde iki çocuğu oldu.

Velîd b. el-Mugîre el-Mahzûmî, Lübâbetü's-Suğra ile evlendi. Ondan Hâlid b. Velîd doğdu. Hint bt. Avf'ın diğer kız çocuklarının eşleri, farklı kabilelere mensuptur. Onlar da İslam'a girme ve nesep açısından benzerleri olmayan kişilerdir.

İbn Ebû'l-Avcâ es-Sülemî'nin, Zilhicce ayında Süleymoğullarına seriyyesi olmuştur. Burada arkadaşları vuruldular, kendisi ise yaralı olarak kurtuldu. Ardından aynı ayda Abdullah b. Ebû Hadred el-Eslemî'nin Gâbe'ye, Rifâa b. Zeyd el-Cüşemî'nin öldürüldüğü seriyyesi, daha sonra Muhayyisa b. Mes'ûd'un da Fedek bölgesine seriyyesi gerçekleşmiştir. Yine Zilhicce ayında aralarında Ebû Katâde ve Muhallim b. Cessâme'nin de bulunduğu Abdullah b. Ebû Hadred'in İdam'a seriyyesi olmuştur. Burada Muhallim, Âmir b. Esbit el-Eşcaî'yi aralarındaki Cahiliye Dönemi'nden kalma bir sebepten dolayı öldürmüştür. Hatta onu Müslüman selamı ile selamlamasına rağmen öldürdüğü ve "*Size selam verenlere, dünya hayatının metaini isteyerek, sen mümin değilsin, demeyin.*" (Nisâ, 94) âyetinin de bunun üzerine nazil olduğu da rivâyet edilmiştir.

Mekke Fethi Yılı (8)

[230] *"Mekke Fethi Yılı" Diye İsimlendirilen Hicretin Sekizinci Yılı Olayları*

Gâlib b. Abdullah el-Leysî'nin, Safer ayında Usfan ve Kudeyd arasındaki Kedîd'de oturan Mülevvihoğullarına, ardından aynı ayda Gâlib b. Abdullah'ın, Yüseyr'in Fedek'teki arkadaşlarının vurulduğu yere seriyyeleri gerçekleştirmiştir. Bu ayda Amr b. el-Âs b. Vâil b. Hâşim b. Süayd b. Sehm b. Amr b. Hüsays b. Ka'b b. Lüey b. Gâlib ile Hâlid b. el-Velîd b. el-Mugîre b. Abdullah b. Ömer b. Mahzûm b. Yakaza b. Mürre b. Ka'b b. Lüey, hicret ederek Medine'ye gelmişlerdir.

Şücâ' b. Vehb el-Esedî'nin, Rebîulevvel ayında, Rukbe tarafında bulunan Siy bölgesindeki Âmiroğullarına seriyyesi vardır. Rukbe, Türebe'den sonra Medine'ye beş günlük mesafede bulunan Süleymoğullarının Ma'deni'nin arkasındadır. Aynı ayda Ka'b b. Umeyr el-Gıfârî'nin Zâtü Atlâh'a seriyyesi gerçekleşmiştir. Zâtü Atlâh; Şam bölgesinde, Dımaşk şehrinin beldelerinden Ezriât ile Tebük arasında, Vâdilkurâ'nın arkasındadır. Ka'b'ın tüm arkadaşları şehit oldu, kendisi de yaralı olarak Medine'ye götürüldü.

Cemâziyelevvel ayında, Bizanslılar ile savaşmak için Zeyd b. Hârise, Ca'fer b. Ebû Tâlib ve ensârın Hazrec kabilesinin Hârisoğullarından Abdullah b. Revâha'nın Şam'ın Dımaşk şehrine bağlı Belkâ beldesindeki Mûte'ye seriyyesi yapılmıştır. Bunun sebebi Gassânîlerden Şürahbîl b. Amr'ın, Rasûlullah'ın Busrâ valisine gönderdiği elçi olan Hâris b. Umeyr el-Ezdî'yi öldürmesidir. Hz. Peygamber'in, bundan başka elçisi öldürülmemiştir. Seriyye yaklaşık 3.000 kişiydi. O esnada Antakya'da bulunan Bizans Kralı Herakleios'un, Müslümanlara karşı sevk ettiği 100.000 kişilik ordu ile Müslümanlar karşı karşıya geldiler. Rumların komutanı Patrik Theodor'du. Ayrıca onun yanında Gassânî, Kudâa vd. Hristiyan Arapların başı Gassânî Şürahbîl b. Amr bulunmaktaydı. Zeyd b. Hârise şehit oldu. Atı-

[231] nın ayakları kesildikten sonra Ca'fer b. Ebû Tâlib şehit oldu. O, İslam'da ayakları kesilen ilk attır. Ca'fer, tamamı ön tarafından olmak üzere doksan kadar yara almıştır. Daha sonra Abdullah

b. Revâha şehit oldu. Ordu'yu Medine'ye Hâlid b. Velîd getirmişti.

Cemâziyelâhir ayında Amr b. el-Âs'ın, Medine'ye on günlük mesafede, Vâdilkurâ'nın arkasında yer alan Zâtüsselâsil'e seriyyesi gerçekleşmiştir. Bu seriyye, Bizans'a bağlı birlikler ve Hristiyan Araplar ile karşılaşmıştır. Amr, Hz. Peygamber'den yardım istemiş, o da içlerinde Hz. Ebû Bekir, Hz. Ömer ve Hz. Ebû Ubeyde b. el-Cerrâh gibi sahâbîlerin bulunduğu bir destek kuvvet göndermiştir. Bu seriyyede Amr'ın, kabul edilmeyen bazı hareketleri olmuştur: İnsanlara cünûp olarak namaz kıldırması, şiddetli soğuktan ve yaralıların çokluğundan dolayı insanların ihtiyacına rağmen ateş yakılmasını yasaklamıştır. Yaptıkları Hz. Peygamber'e ulaşmıştır. Ancak Amr, ordunun maslahatına uygun hareket ettiğini söylediği için Allah Rasûlü, onun yaptığı uygun görmüştür.

Receb ayında Ebû Ubeyde b. el-Cerrâh'ın, Medine'ye beş günlük mesafede, Bahr bölgesindeki Cûheyne'ye; Şaban ayında ensârın Hazrec kabilesinden Ebû Katâde Nu'mân b. Rib'î'nin, Necid'deki Muhârib bölgesinde bulunan Hadıra'ya, aynı ayda Zûhuşûb ve Zülmerve arasında, Medine'ye üç berîdlik mesafede İdam'a seriyyeleri olmuştur.

Rasûlullah'ın Mekke Gazvesi de bu yıl gerçekleşmiştir. Mekke'nin fethi 3 Ramazan (25 Aralık) günü 10.000 kişi ile olmuştur. Allah Rasûlü, Mekke'yi fethederken yerine Medine'de Ebû Rühm el-Gıfârî'yi bırakmıştır.

Mes'ûdî dedi ki: Allah Rasûlü'nün Mekke fethinin barış ya da savaş ile olduğu ihtilaflıdır. Himyerli Ebû Amr Abdurrahman b. Amr el-Evzâî ve diğer Şamlılar, Iraklılar, Ebû Süleyman Dâvûd b. Ali el-İsfahânî vb. Zâhirîler ve başkaları şöyle demişlerdir: Allah Rasûlü Mekke'yi savaş ile almıştır. Çünkü Hz. Pey- [232] gamber, muhacirlere Mekke'deki kendi evlerini ve arazilerini bırakmış, bunları fey olarak kabul etmemiştir. Üstelik onlar, Allah Rasûlü'nün şu sözlerini de delil olarak getirmişlerdir: "Dikkat edin! Allah Teâlâ, fillerin Mekke'ye girmelerini engellemiş ancak Peygamber ve müminlerin oraya hâkim olmalarını sağlamıştır. Dikkat edin! Mekke benden önce kimseye

helal olmamıştır, benden sonra da kimseye helal olmayacaktır.”. “Kureyş’in sefillerini görüyor musunuz? Onlarla nerede karşılaşılırsa, ekin biçer gibi biçin onları!”. Onlar Allah Rasûlü’nün İbn Hatal, Abdullah b. Sa’d b. Ebû Serh, Mikyes (Mikyâs) b. Subâbe ve birkaç kişinin öldürülmesini emretmesi vb. delilleri de ileri sürmüşlerdir.

Ebû Abdullah Muhammed b. İdris eş-Şâfiî ve onunla aynı görüşte olanlar şöyle dediler: Allah Rasûlü, Mekke’ye savaş ile değil barış ile girmiştir. Allah Rasûlü, Mekkelilere hitaben “Kim evine sığınırsa o güvendedir, kim silahını bırakırsa o güvendedir!” diye önceden eman vermiştir. Allah Teâlâ’nın şu sözü de buna delildir: *“Allah Mekke vadisinde size zafer verdikten sonra onların ellerini sizin üzerinizden, sizin ellerinizi de onların üzerinden çekmiştir.”* (Fetih, 24) Bu âyetin Hudeybiye Gazvesi’nde indiği de rivayet edilmiştir. Ebû Ca’fer Muhammed b. Cerîr et-Taberî de aynısını bize Bişr b. Muâz’dan o, Yezîd b. Zürey’den o, Saîd’den o da Katâde’den rivayet etmiştir. Himyer kabilesinin Zû Esbeh b. Malik kolundan Ebû Abdullah Mâlik b. Enes el-Esbehî ve diğer Medineliler de bu görüştedir. Çünkü onlar, Mekkelilerin canlarına eman verildiğinde, mallarının da kendilerine verildiği görüşündedir.

Ebû Ubeyd Kâsım b. Sellâm gibi başkaları da şöyle demektedir: Allah Rasûlü Mekke’yi fethetmiş, onlara lütufta bulunmuş, her şeylerini onlara geri vermiş, mallarını taksim etmemiş, onları fey kabul etmemiştir. Başka deliller de vardır. Allah Rasûlü, bir grubun öldürülmesini emretmiştir. Onlardan Abdullah b. Sa’d b. Ebû Serh b. Habîb b. Cezîme b. Nasr b. Mâlik b. Hısl b. Âmir b. Lüey, Hz. Osman’ın ana bir kardeşiydi. O, vahiy kâtibiydi ancak irtidat etti ve Mekke’ye kaçtı. Allah Rasûlü onun öldürülmesini emredince Hz. Osman onu gizledi ve bağışlanmasını istemek üzere Allah Rasûlü’ne getirdi. Hz. Peygamber uzun bir süre sustu, cevap vermedi ve daha sonra [233] evet, dedi. Hz. Osman onu götürünce, Hz. Peygamber oradaki ashabına “Allah’a yemin ederim ki sizden birinizin kalkıp onun boynunu vurması için sustum.” buyurmuş, ensârdan birisi “İşaret etmen yeterdi Ey Allah’ın Rasûlü!” diye cevap

verince de Hz. Peygamber, "Bir peygamber, işaret ile adam öldürtmez." buyurmuştur.

Mekke'nin fethi esnasında öldürüleceklerden birisi de Gâlib b. Fihri b. Mâlik'in oğlu, Teymoğullarından Abdullah b. Hatal'dır. Bir rivayete göre ismi Hilâl b. Hatal olan bu kişiyi Hz. Peygamber, zekât memuru olarak görevlendirmiştir. Yanında ensârdan bir adam ve bir erkek çocuk vardı. Abdullah, aralarında geçen bir ihtilaf sebebiyle çocuğu öldürdü ve irtidat etti. Onun, Hz. Peygamber'i hicveden iki tane şarkıcı cariyesi vardı. Allah Rasûlü, onunla birlikte bu şarkıcıların da öldürülmesini emretti.

Avf b. Ka'b b. Âmir b. Leys b. Bekr b. Abdümenât b. Kinâne b. Huzeyme b. Müdrike b. İlyas b. Mudar'ın oğlu, Kelboğullarından Mikyes (Mikyâs) b. Subâbe de öldürülecekler arasındaydı. Zira Mikyes, kardeşini hata ile öldüren ensârdan bir adamı öldürmüş ve irtidat ederek Mekke'ye kaçmıştı.

Ikrim b. Ebû Cehil el-Mahzûmî ve Huveyris b. Nükayz b. Vehb b. Abd b. Kusay da öldürülecekler listesindeydiler. Çünkü Huveyris de Hz. Peygamber'e Mekke'de iken eziyet edenlerden biriydi. Hz. Ali onu öldürmüştür. Öldürülecekler arasında olan Abdülmuttaliboğullarının cariyesi Sâre de Mekke'de Hz. Peygamber'e eziyet edenlerden birisiydi.

Allah Rasûlü, Mekke'nin çevresine seriyyeler gönderdi. Onlardan ilki Hâlid b. Velîd'in, Uzza putunu yıkmak için Ramazan ayındaki Nahletü'l-Yemâniyye'ye gönderdiği seriyyedir. Hâlid, söz konusu putu yıkmıştır. Ardından aynı ayda Amr b. el-Âs'ın, Süvâ' putunu yıkmak için Ruhât'a yaptığı seriyyesi gerçekleşmiş, söz konusu put da Amr tarafından yıkılmıştır. Daha sonra aynı ayda Evs'ten Sa'd b. Zeyd el-Eşhelî'nin, Müşellel'deki Menât putunu yıkmak için seriyyesi gönderilmiş, o da bu putu yıkmıştır. Hâlid b. Saîd b. el-Âs'ın, Urene'ye, Hişâm b. el-Âs'ın Yelemlem'e seriyyeleri gerçekleşmiştir. Tufeyl b. Amr ed-Devsî'nin, Şevval ayında Amr b. Humeme'nin putunu yıkmak için Zülkeffeyn'e seriyyesi gönderilmiştir. Tufeyl, Zülkeffeyn putunu yıkmıştır. Hâlid b. Velîd'in, Mekke'nin alt tarafında ve Yelemlem yönünde Mekke'ye bir günlük uzaklıkta

bulunan Cezîme b. Âmir b. Abdümenât b. Kinâne b. Huzeyme b. Müdrike'nin oğullarına seriyyesi olmuştur. Allah Rasûlü, onu davetçi olarak göndermiş, ona savaş emri vermemiştir. Hâlid ise onları Gumeysâ'da öldürmüş, Hz. Peygamber de onların diyetlerini ödemiştir.

Allah Rasûlü'nün *Hevâzin*, bir başka ifadeyle *Huneyn Gazvesi* gerçekleşmiştir.

Mes'ûdî dedi ki: Huneyn, Zülmecâz yanında, Mekke'ye üç günlük mesafede bir vadidir. Allah Rasûlü, Mekkeliler de dâhil 12.000 kişi ile sefere çıkmıştır. 200'ü atlıdır veya daha çok olduğu da rivayet edilir. Hz. Peygamber, Safvân b. Ümeyye'nin zırhlarını ödünç olarak istemiştir. O gün Safvân b. Ümeyye müşrik idi ve Allah Rasûlü'nden Müslüman olması için iki ay mühlet istemişti. Hz. Peygamber'in zırh isteği üzerine Safvân "Zorla mı alacaksın ey Muhammed?" diye sordu. Hz. Peygamber "Hayır, tazmin yükümlülüğü olan ödünçtür. Sonra sana geri vereceğim." buyurdu. Safvân da Hz. Peygamber'e 100 zırh ve onlara uygun silah verdi. Bu haberin lafızlarında farklılık, senetlerinde problem mevcuttur. İnsanlar, ödünç alınan malda tazmin yükümlülüğünün olup olmamasıyla ilgili ihtilaf etmişlerdir. Nitekim İmam Şâfiî, ödünç malın, tazmin yükümlülüğü olacağı görüşündedir. Başkaları ise bunu ödünç veren şart koşar ya da koşmaz, görüşündedir. Bu görüş İbn Abbâs, Ebû Hureyre ve başkalarına nispet edilir. Ebû Hanîfe en-Nu'mân b. Sâbit, iki talebesi,²⁰⁵ Süfyân es-Sevrî ve Zâhirîler ise ödünç malda tazmin yükümlülüğü olmadığı görüşündedirler. Bu görüş, Ali b. Ebû Tâlib ve Abdullah b. Mes'ûd'a nispet edilir. Ödünç veren tarafından tazmin şart koşulursa, onun tazmin sorumluluğu olur, diye bir görüş daha vardır. Katâde ve başkaları böyle söylemiştir. Bir başkası da İmam Mâlik'in söylediği şu görüştür: Köle, hayvan veya ev gibi herkesin gördüğü açıkta olan malların tazmin yükümlülüğü yoktur. Ticaret malı veya süs eşyası gibi olanlar için ise tazmin sorumluluğu vardır. Bunun da istisnası, kişinin

205 *Sâhibânî/Sâhibeyn* ifadesi Ebû Hanîfe'nin iki öğrencisi Ebû Yûsuf ve Muhammed b. Hasan eş-Şeybânî hakkında kullanılmıştır. Salim Ögüt, "İmâmeyn", *TDV İslam Ansiklopedisi*, İstanbul 2000, XXII/27.

mazur olacağı ve bir delilin bulunduğu Allah Teâlâ tarafından gelen bir sıkıntının oluşmasıdır. Böyle bir durumda tazmin söz konusu değildir. Bunların dışında da farklı görüşler vardır. Ödünç isteyen kişinin, ödünç aldığı malın sahibi olmayacağı konusunda herkesin ittifakı vardır. Ödünç alınan malın ancak, sahibinin kullanılmasına izin verdiği yerlerde kullanılabileceğinde de ittifak vardır. Bir başka ittifak edilen husus da ödünç alan kişinin, ödünç alınan malı kendisinin telef etmesi hâlinde, onu tazmin etmesi gerektiğidir.

Allah Rasûlü, başlarında Mâlik b. Avf en-Nasrî Nasr b. Muâviye b. Bekr b. Hevâzin b. Mansûr b. Ikrim b. Hasafe b. Kays [235] b. Aylân b. Mudar b. Nizâr ve Düreyd b. Simme el-Cüşemî Cüşem b. Bekr b. Hevâzin'in bulunduğu Hevâzinliler ile Evtâs'ta karşılaştı. Düreyd, Arapların kahramanlarından ve cesurlarındandı. Savaş günü ise çok yaşlı ve görme engelli idi. Bir rivayete göre yaşı 200'ü geçmişti. Sadece görüşünden istifade edilen biriydi. O gün Hevâzin kabilesinden Muâviye b. Bekr b. Hevâzin'in iki oğlu Nasr ve Cüşem, Sa'd b. Bekr b. Hevâzin ve Hilâl b. Âmir b. Sa'saa b. Muâviye b. Bekr b. Hevâzin'in oğullarından bir grup savaşa katılmıştı. Nümeyr b. Âmir b. Sa'saa b. Muâviye b. Bekr b. Hevâzin'in oğulları, Kilâb b. Rebîa b. Âmir b. Sa'saa'nın oğulları ve Ka'b b. Rebîa b. Âmir b. Sa'saa'nın oğullarından kimse savaşa iştirak etmedi. Onlar yani Ukayl, el-Harîş, Kuşeyr, Ca'de, Abdullah ve Habîb; Kaboğullarıdır. Allah onları mağlup etti; Hz. Peygamber, mallarını, çoluk çocuğunu ganimet olarak aldı. Yaklaşık 150 Hevâzinli ile birlikte Düreyd b. es-Simme öldürüldü, Mâlik b. Avf ise kaçtı.

Heyetler Yılı (9)

*"Heyetler Yılı" Diye Bilinen Hicretin Dokuzuncu Yılı Olayları*²⁰⁶

Receb ayında, Rasûlullah'ın, Şam bölgesindeki Dımaşk yakınında bulunan Tebük'e gazvesi gerçekleşmiştir. Tebük, Medine'ye 90 fersah bir başka ifadeyle 12 gün yürüyüş mesafesindedir. Hz. Peygamber'in yanında 10.000'i atlı, 12.000'i

206 Kitapta bu başlık, kitabın aslında yer almamasına rağmen, metnin daha iyi anlaşılması için bizim tarafımızdan ilave edilmiştir.

develi olmak üzere toplam 30.000 kişi bulunmaktaydı. Bu orduya “Ceyşu'l-Usre” (Zorluk Ordusu) denilir. Çünkü meyvelerin olgunlaştığı, sıcağın çok olup gölgelerin arandığı bir dönemdi. Üstelik mesafe uzaktı; su, azık ve binek bulmak zordu. Yolculuğa çıkmanın insana zor geldiği böylesi bir ortamda sefere çıkmakla emrolunmuşlardı. Allah Rasûlü, zenginleri yolculuk için azık ve yük taşıyacak hayvan temin etmeye teşvik etti. Tebük'e vardı ve 10 kûsur, bir rivayete göre 20 gün orada kaldı. Bu esnada namazları ikişer rekât olarak kıldı. Daha sonra yerine vekil olarak Ali b. Ebû Tâlib'i bıraktığı Medine'ye döndü. Bazıları Medine'ye vekil olarak Ebû Rühm el-Gıfârî'yi, ailesiyle ilgilenmek üzere de Hz. Ali'yi bıraktığı görüşündedir. Vekil olarak İbn Ümmü Mektûm, Muhammed b. Mesleme veya Sibâ' b. Urfuta'nın kaldığı da rivayet edilmiştir. Abdullah b. Übey, Cürf'teki asker kışlasında bir grup askerle [236] birlikte geride kalmıştır. Allah Rasûlü, daha önce hiç geride kalmadığı hâlde bu gazvede Medine'de kalan ve bundan hoşnut olmayan Hz. Ali'ye şöyle demiştir: “Sen benim yanımda, Mûsâ'nın yanındaki Hârûn'un konumu gibi olmaktan hoşnut değil misin? Sadece şu gerçek var ki benden sonra peygamber yoktur.”. Meşhur olan görüşe göre Allah Rasûlü, söylediğimiz gibi, geride kalan ailesine göz kulak olsun diye Hz. Ali'yi Medine'de bırakmıştır. Biz hem onun hem de Abdullah b. Übey'in geri kalış sebeplerini *el-İstizkâr limâ Cerâ fî Sâli'î'l-A'sâr* isimli bir önceki kitabımızda anlattık. Ayrıca orada geride kalıp da Cenâb-ı Hakk'ın, kendileriyle ilgili “*Tüm genişliğine rağmen yeryüzü kendilerine dar gelen, tövbeleri geciktirilen üç kişinin tövbelerini de Allah kabul etti...*” (Tevbe, 118) âyetini indirdiği; ensârın Hazrec kabilesinden Ka'b b. Mâlik, Evs kabilesinden Mürâre b. er-Rebî' ve Hilâl b. Ümeyye'nin olayını da anlattık. Hz. Peygamber bu savaş için Tebük'te iken onun Hıms'ta, bir rivayete göre de Dımaşk'ta bulunan Bizans Kralı Herakleios ile mektuplaşmalarını da önceki kitaplarımızda anlattık.

Allah Rasûlü, Hâlid b. Velîd el-Mahzûmî'yi Tebük'ten, Dûmetülcendel reisi Ükeydir b. Abdülmelik el-Kindî'ye gönderdi. Hâlid onu esir aldı ve Allah, Hâlid'in eliyle buranın fethini

gerçekleştirdi. Tebük'te bulunan Allah Rasûlü'ne, Eyle Üs-kuf'u Yuhannâ b. Ru'be geldi ve Allah Rasûlü onunla, bülûğ çağındaki her bir kişi için yıllık bir dinar (cizye) verme karşılığında bir antlaşma imzaladı. Yine Ezruh ahalisi de geldi ve cizye karşılığında barış istediler. Allah Rasûlü kabul etti ve onlara bir antlaşma metni yazdırdı. Hz. Peygamber atların iğdiş edilmesini bu savaş esnasında yasakladı. Tebük Gazvesi, Hz. Peygamber'in gazvelerinin sonuncusudur. Bu savaştan dönüştü bir grup münafık, geceleyin Hz. Peygamber'e suikast yapmak ve dağ yolunda onu aşağıya atmak istediler. Onlar "Ashâbü'l-Akabe" diye bilinirler. Allah, onların istediklerini yapmalarına izin vermemiş ve durumu Rasûlü'ne açıklamıştır. Onların haberini ve isimlerini, *el-İstizkâr* kitabımda bu gazveyi anlattığım bölümde açıkladım. Allah Rasûlü, Evs'ten [237] Sâlim b. Avfoğullarının mahallesindeki Mescid-i Dırâr'ın yıkılmasını ve yakılmasını emretti. Allah Teâlâ, onunla ilgili "(Ey müminler!) Çevrenizde başka bir grup münafık daha var ki onlar müminlere zarar ermek, kâfirliği yaymak, müminlerin arasına fitne-fesat sokmak ve aynı zamanda öteden beri Allah'a ve elçisine karşı mücadele eden (Ebû Âmir isimli) adama yardım ve yataklık etmek üzere (Sâlim b. Avf kabilesinin bulunduğu yerde) mescit süsü verilmiş bir bina inşa ettiler. Onlara soracak olsan, 'Biz bu binayı/mesciti sırf (namaz kılmak ve Allah'ı anmak gibi) ulvî amaçlarla için inşa ettik.' diye de yemin ederler. Lakin Allah şahittir ki onlar katıksız yalan söylemektedirler." (Tevbe, 107) âyetini indirmiştir.

Şaban ayında, Allah Rasûlü'nün kızı Ümmü Gülsüm vefat etmiştir. Zilkade ayında ise Abdullah b. Übey b. Mâlik b. el-Hâris b. Ubeyd b. Mâlik b. Hublâ Salim b. Ganm b. Avf b. el-Hazrec b. el-Hârise ölmüştür. Abdullah'ın babaannesi, Huzâa kabile-sinden Selûl isminde bir bayandır. Abdullah, bu isimle tanınırdı ve münafıklardan biriydi. Rasûlullah Medine'ye hicret ettiği zaman hükümdar olması için ona bir taç hazırlanıyordu.

Allah Rasûlü, dokuzuncu yılda farz olan zekât oranlarını belirlemiştir. O, mahsullerin, akan sular veya yağmur ile sulananlarında onda biri; el veya hayvan ile sulananlarında ise

yirmide biri, zekât farzı kılmıştır. Ancak bu konuda, mahsulün kaç *vesk*²⁰⁷ olacağı, sınırı vb. konularda şehir fakihlerinin arasında ihtilaf vardır.

Zilhicce ayında, Allah Rasûlü, insanlara hac yaptırması için Hz. Ebû Bekir es-Siddîk'ı görevlendirdi. Bu arada Berâe (Tevbe) Suresi nazil oldu. Surenin başından yedi âyeti ilan için Hz. Ali'yi onların yanına gönderdi. Ona, âyetleri Mina'da insanlar bir arada iken okumasını emretti ve şöyle dedi: "Hiçbir kâfirin cennete giremeyeceğini, bu yıldan sonra hiçbir müşriğin haccedip, çıplak bir şekilde Kâbe'yi tavaf edemeyeceğini, Allah Rasûlü ile antlaşması olanın, antlaşma müddetinin, sonuna kadar devam edeceğini insanlara ilan et. Herkesin güven içinde evine dönmesi için antlaşması olmayanlara, bu çağrıyı yaptığın günden itibaren dört ay mühlet ver ve ondan sonra hiçbir müşrikle antlaşma ve sözleşme yapılmayacağını bildir." Bu rivayette bazı ihtilaflar olmasına karşın Allah Rasûlü, Hz. Ali'yi Adbâ' isimli devesiyle gönderdi. Bu olayın yorumuyla ilgili Şîa'nın nas ashabının namaz grubu, Mu'tezile'nin ihtiyar/seçim sahipleri, Hâricî, Mürcie, şehir fakihleri ve Haşviyye, Nâbite gibi diğer gruplar arasında farklı görüşler mevcuttur.

Müslümanlar bu yıl hac yaptılar, müşrikler de kendi usullerine göre hac yaptılar. Hz. Ali, Hz. Peygamber'in emrini Mina'da yerine getirdi. Bu ilanın üzerinden bir yıl geçmeden [238] 100.000'den daha fazla Arap, Müslüman oldu. Onlar artık aralarında şirki ve şirk üzerinde ısrar etmeyi ayıplamışlardı.

Veda Haccı Yılı (10)

"Veda Haccı Yılı" Hicretin Onuncu Yılı Olayları

Üsâme b. Zeyd'in, Şam bölgesinde, Filistin topraklarındaki Yübnâ ve Ezdûd'e, ardından Rebîulevvel ayında Hâlid b. Velîd'in, Yemen'in Necran'daki Arîb b. Zeyd b. Kehlân'ın soyundan Hâris b. Kaboğullarının Abdülmedân koluna se-

207 Hz. Peygamber devrinde Medine'de kullanılan katı madde ölçөгüdür. İhtilaf olmakla birlikte 22,4 kg. civarında kuru gıda ölçüsüdür. Bk. Cengiz Kallek, "Vesk", *TDV İslam Ansiklopedisi*, İstanbul 2013, XLIII/70.

riyyeleri gerçekleşmiştir. Aynı ayda Allah Rasûlü'nün 22 ay 10 günlük çocuğu İbrâhim vefat etti. O gün Güneş tutulması gerçekleşti ve bazıları onun ölümünden dolayı Güneş tutuldu, dediler. Hz. Peygamber kûsûf (Güneş tutulması) namazı kıldı ve ardından şöyle buyurdu: "Ey insanlar! Güneş ve Ay, Allah'ın âyetlerinden iki âyettir. Onlar ne bir kişinin vefatı ne de hayatı için tutulurlar. Güneş veya Ay tutulmasını gördüğünüzde Allah'a sığının." (Buhârî, Kûsûf, 1,6; Müslim, Kûsûf, 1)

Ramazân ayında, Hz. Ali'nin Yemen'e seriyyesi olmuştur. Yanında Hz. Peygamber'in onları İslâm'a davet eden bir mektubu vardı. Onlar Hz. Ali'nin etrafında toplandılar, Hz. Ali de onlara Rasûlullah'ın mektubunu okudu ve onları İslâm'a davet etti. Bir gün içerisinde Hemdânlıların tamamı Müslüman oldu. Hemdân'ın ismi, Evsele b. Rebîa b. el-Hıyâr b. Mâlik b. Zeyd b. Kehlân b. Sebe b. Yeşcüb b. Ya'rub b. Kahtân'dır. Daha sonra Yemenliler, peş peşe Müslüman oldular ve heyetleri, Allah Rasûlü'ne geldiler. Allah Rasûlü de onların, mal ve toprakları kendilerinde kalarak Müslüman olduklarını onaylayan bir mektubu onlara verdi. İslâm şeriatını onlara bildirmek amacıyla memurlar görevlendirdi. Görevliler, onların zekâtlarını; [239] Hristiyan, Mecûsî ve Yahudilerin de cizyelerini tahsil ettiler.

Hz. Peygamber'e 80.000 dirhem değerinde Bahreyn malı getirildi. Onu getiren, Ümeyyeoğullarıyla anlaşmalı olan el-Alâ' b. Abdullah b. Dîmâd el-Hadramî idi. Bu, Medine'ye getirilen ilk maldır. Allah Rasûlü onu insanlara dağıttı. Mead ve Yemen'in her bölgesinden Müslüman olmayı bekleyen Arap heyetleri Hz. Peygamber'e geldiler. Allah Rasûlü Mekke'yi fethedip de Kureyş ona itaat edince Araplar da Müslüman olmak üzere ona boyun eğdiler. Heyetlerle birlikte Yemâme'den Hanîfe b. Lüceym b. Sa'b b. Ali b. Bekr b. Vâil'in oğulları heyeti de geldi. Heyette Ebû Sümâme künyeli Müseylimetülkezzâb b. Sümâme b. Kesîr b. Habîb b. el-Hâris b. Abdülhâris b. Adî b. Hanîfe de vardı. Hanîfeoğulları örtülerle onu gizliyorlardı. Memleketlerine döndüklerinde Müseylime peygamberlik iddiasını ortaya attı. Aynı yıl Necran halkının başkanı ve yardımcısı barış için Hz. Peygamber'e geldiler. Allah Rasûlü, her

sene 2.000 elbise vb. vermeleri karşılığında onlarla barış imzaladı.

Allah Rasûlü Zilkade ayının çıkmasına beş gün kala hac yapmak için yola çıktı. Yanına 60 tane kurbanlık aldı. Kurbanlık sayısının daha fazla veya daha az olduğu da rivayet edilmiştir. Serif diye bilinen mevkiye gelince, kurbanları götürönlər hariç diğər insanlara umre için ihrama girmelerini emretti ve Mekke'ye girdi. Hz. Ali de hac için telbiye getirerek Yemen'in Necran bölgesinden Mekke'ye girdi. Allah Rasûlü "Nasıl telbiye getiriyorsun?" diye sorunca Hz. Ali şöyle cevap verdi: "İhrama girince 'Allah'ım! Kulunun ve peygamberinin telbiye getirdiği şekilde ben de söylüyorum.' dedim.". Allah Rasûlü "Peki, yanında kurban var mı?" diye sorunca Hz. Ali, hayır, cevabı verdi. Bunun üzerine Allah Rasûlü kurbanına onu ortak olarak aldı. Böylece ihramdan çıkana kadar Hz. Ali, Rasûlullah ile beraber oldu. Her ikisi de hac ibadetini bitirdi ve Allah [240] Rasûlü ikisinin adına kurbanını kesti. Hz. Peygamber böylece insanlara hac yaptırdı, onlara haccın farzlarını ve sünnetlerini gösterdi. Onların kanlarının ve mallarının birbirlerine haram olduğunu, her türlü kan davasının kaldırıldığını bildirdi. Allah Rasûlü bu hacda insanlara veda ettiği ve daha sonra da başka hac yapamadığı için bu hacca "veda haccı" adı verildi. Aynı şekilde bu hacca, "belâğ" (teblîğ) haccı" da denilir. Çünkü Allah Rasûlü onlara hutbe okuyarak veda ettiğinde orada şöyle buyurmuştur: "Dikkat edin! Zaman Allah'ın gökleri ve yeri yarattığı günkü hâline döndü." Bu söz, bu kitabımızda daha önce ayrıntılı bir şekilde ele aldığımız gibi, geçmişte de gelecekte de "nesi" (takvimde eksiltme ve çoğaltma) uygulamasının batıl oluşunu ispat etmektedir. Ardından da "Allah'ım! Tebliğ ettim mi?" buyurmuş, insanlar "Evet!" cevabını verince "Allah'ım! Şahit ol!" demiştir.

Allah Rasûlü hanımlarının tamamına, kızı Fâtıma'ya da yanında hac yaptırdı. Bazı rivayetlere göre *ifrad haccı*, bazılarına göre kırân haccı yapmıştır. Bir rivayete göre de Kâbe'ye bir çeşit pamuklu veya ketenden, Yemen kumaşından imal edilmiş örtüyle örtmüştür.

Vefat Yılı (11)

"Vefat Yılı" Hicretin On Birinci Yılı Olayları

Allah Rasûlü 11/632 yılında, Amr b. el-Âs'ı, İslam'a davet amaçlı olarak Uman'ın hâkimi Ezd kabilesinden Cülendâ b. Mesûd'un iki oğlu Ceyfer ve Abbâd'a göndermiş, o ikisi de Müslüman olmuştur.

Yemen'de ortaya çıkan yalancı peygamber Esved el-Ansî, bu yıl iyice güçlenmiştir. Onun adı, Abhele b. Ka'b b. el-Hâris b. Amr b. Abdullah b. Sa'd b. Ans b. Mezhic Mâlik b. Üded b. Zeyd b. Yeşcüb b. Arîb b. Zeyd b. Kehlân b. Sebe b. Yeşcüb b. Ya'rub b. Kahtân'dır. Onun çıkış yeri Hubban Mağarası'dır. O, "Zülhımâr" (eşek sahibi) diye çağırılırdı. Bunun sebebi; sözlerini dinleyen, secde et dediğinde secde etmeyi, çok dediğinde çökmeyi ve bunun gibi hususları komutlarla öğrettiği bir eşeğinin bulunmasıdır. Bunlarla nübüvvet iddiasında bulunmaktaydı. Yine tabi olanlarının kalplerini cezbettiği, farklı olağanüstü hadiseler de yapmaktaydı. Esved, Yemen'deki Fars asıllı kişilerin (Ebnâ) reisi Bâzân'ı²⁰⁸ öldürdü ve onun hanımını aldı. Bâzân, Vehriz ile birlikte (Sâsânî İmrapatorluğu'ndan görevli olarak) Yemen'e gelip idareyi (Habeşistan'ın Yemen valisinden) alan ve (daha sonra valilik yaparken) Müslüman olan kişidir. Yemen'deki Fars kökenlilerden (Ebnâ) biri olan Fîrûz b. ed-Deylemî, Esved'e [241] karşı çıktı. Bu konuda Fîrûz'un destekçisi Dâzeveyh ve Kays b. Mekşûh el-Murâdî idi. Hz. Peygamber onlara bir mektup göndermişti. Bunun üzerine onlar Esved'i öldürdüler. Allah Rasûlü de onun öldürüldüğünü ashabına haber verdi. Bir rivayete göre de başı, Hz. Peygamber vefat ettiğinde Medine'ye getirilmiştir. Esved'in öldürülmesinin, Hz. Peygamber'in sağlığında mı yoksa vefatından sonra mı olduğu konusunda ihtilaf edilmiştir.

Kays b. Mekşûh el-Murâdî, Dâzeveyh'i yendi ve Zülhımâr'ın Ans kabilesiyle yakınlaşmak için onu öldürdü. Bu konuda şöyle dedi:

208 Bu ifade asıl metinde, *Bâzâm* şeklinde geçmektedir. Ancak bu konudaki genel bilgi, Esved'in öldürdüğü kişinin Bâzân'ın oğlu Şehr olduğu yönündedir. Bk. Mustafa Fayda, "Bâzân", *TDV İslam Ansiklopedisi*, İstanbul 1992, V/283-284.

(Dâzeveyh demiş ki) Mezhic kabilesinin yaşayanları bilirler ki Esved'i öldüren benim,

O, Esved'i öldürdüğü için, ben de ondan intikam almak istedim.

Uzun bir şiirin başında da şöyle söylemiştir:

Gitmeden önce Selmâ'ya yapış, ona olan sevgimiz alışkanlıktır.

Allah Rasûlü Safer ayında, 18 yaşındaki Üsâme b. Zeyd'i, babasının öcünü almak üzere Şam bölgesinin Dimaşk topraklarındaki Belkâ, Ezriât ve Mûte'ye görevlendirmiştir. Onun serriyyesinde Ömer b. el-Hattâb, Zübeyr ve Ebû Ubeyde b. el-Cerrâh da vardı. Bu seriyyede Hz. Ebû Bekir'in olup olmadığı konusunda ihtilaf edilmiştir. Onlar Hz. Peygamber'in vefatına kadar ordu için hazırlıklara devam etmişlerdir. Allah Rasûlü, hasta hâlinde "Üsâme'nin ordusunu gönderin." buyurmuştur.

Mes'ûdî dedi ki: Allah Rasûlü'nün kendisinin katıldığı gazvelerin sayısı 27'dir. Bazıları 28 olduğu görüşündedir. 27 görüşünü benimseyenler Hz. Peygamber'in Hayber'den Vâdilkurâ'ya gidişini bir gazve olarak kabul etmişlerdir. 28 görüşünde olanlar ise Hayber ve Vâdilkurâ'yı ayrı ayrı saymışlardır. Allah Rasûlü katıldığı gazvelerin dokuz tanesinde ise [242] bizatihi savaşmıştır. Bunların ilki Bedir olmak üzere Uhud, Hendek, Kurayza, Mustalik, Hayber, Mekke'nin Fethi, Huneyn ve Tâif Gazveleridir. Bu, Muhammed b. İshâk vb. tarihçilerin görüşüdür. Vâkîdî de bu dokuz gazve ile ilgili İbn İshâk'la aynı görüştedir. Ancak Vâkîdî, bu ilk dokuzu kabul etmekte ve bunlarda ittifak olduğunu söylemekle beraber Hz. Peygamber'in Vâdilkurâ ve Gâbe'de de savaştığını ilave etmektedir. Biz bu iki tarihçinin ihtilafını burada söyledik. Çünkü bu iki tarihçi megâzî ve siyer rivayetinde otoritedir, bu konularda onlara müracaat edilir.

Bu kitapta sıraladığımız şekilde, Hz. Peygamber'in gece ve gündüz serriyyeleri yoluyla gönderdiği elçileri 73 tanedir. Tarihçi ve siyerciler, kitaplarında bu konuda ihtilaf etmişlerdir. Onlardan bazıları, Hz. Peygamber'in gece ve gündüz serriyyelerinin 66, bazıları ise 50 küsur olduğu görüşündedir. Muhammed b. İshâk, bir grup siyerci ve tarihçi 35, Muhammed b.

Ömer el-Vâkıdî ve başka bir grup megâzî ve siyerci ise bunların 48 tane olduğu görüşündedir.

Mes'ûdî dedi ki: Bana göre seriyyelerin sayısındaki farklılığın sebebi, onlardan bazılarının seriyye olarak saydığını diğerlerinin saymamasıdır. Bu da bazı seriyyelerin gazveler esnasında olmasından kaynaklanmaktadır. Bazıları, bu seriyyeleri ayrı olarak kabul etmiş ve seriyye olarak saymışlar, bazıları ise gazvelerin içerisine dâhil etmişlerdir. Çünkü Hz. Peygamber, gazvelerinin birçoğunda müşrikleri hezimete uğrattıktan sonra aldığı beldelerin etrafına seriyyeler görevlendirmiştir. Anlattığımız şekilde, Hayber'den sonraki hareketi buna örnektir. Mekke'nin fethinden sonra Mekke'nin çevresindeki putları yıkmak için seriyyeler görevlendirmiştir. Bu sebeple seriyye sayısında ihtilaf ortaya çıkmıştır. Biz bunların tamamını bu kitabımızda bir araya getirdik. Onları sınırlama ve sıralama konusunda epey çaba gösterdik. Daha çok faydalı olsun diye siyercilerin bu konudaki ihtilaflarını anlattık. Zira biz bunları tam tamına toplayan ve sırasıyla tertip eden birisini göremedik. Bu konuda bilgi isteyenler, önceki ve sonrakilere [243] bu konuyla özel ilgilenen kişilerin kitaplarına müracaat edebilirler, söylediklerimizin doğruluğunu ve yazdıklarımızın değerini anlayabilirler. Belli bir yeterlikten sonra bunları anlamak kolaydır ancak yeterlik olmadan anlamaya çalışmak zordur. Biz bu konunun açıklamasını ve şerhini, ihtilaflarıyla birlikte *Fünûnu'l-Meârif ve mâ Cerâ fi'd-Dühûri's-Sevâlif* ile elinizdeki kitabın bir öncesinde ve bu kitabı yazarken kendisini esas aldığım *el-İstizkâr limâ Cerâ fi Sâli'î'l-A'sâr* isimli kitaplarımızda anlattık. Taşınması kolay ve elde edilmesi çabuk olsun diye bu kitaba rivayetlerin senetlerini almadık.

Mes'ûdî dedi ki: Harp sanatını, asker ve ordu düzenini, sayılarını ve özelliklerini bilen bir grup bilgin; seriyyelerin "seriyye/serâyâ" 3 ile 500 kişi arasında düzenlendiğini ve bunlara geceleyin çıkıldığını; gündüz çıkılmanın ise "sârîbe/sevârîbe" olarak isimlendirildiğini söylemektedir. Bununla ilgili Allah Teâlâ'nın "... İster bir işi geceleyin gizli saklı yapın ister gündüz açıkça yapın..." (Ra'd, 10) sözü buna delildir. Kişi sayısı 500 ile 800 ara-

sındakilere “menâsir”, 800 olanlara “ceyş” adı verilir. Bu, “ceyş” ordunun asgarisidir. 800 ile 1.000 kişi arasındaki orduya “haş-hâş” adı verilir. 1.000 sayısına ulaşan, “ceyşü'l-ezlem”dir. 4.000'e ulaşan “ceyşü'l-cahfel”, 12.000'e ulaşan “ceyşü'l-cerrâr” diye isimlendirilir. Çıkış zamanı sabah-akşam itibarıyla “seriyye” (serâyâ) ve “sârib” (sevârib) olarak ayrıldığında, her ikisi de 40 askerin altında olursa “cerâid”, 40'tan 300 kişiye kadar “mekânib”, 300'den 500 kişiye kadar ise “cemerât” diye adlandırılır. 40 kişiyi bir yere gönderdiklerinde ona “usbe” adını verirler. “Seriyyelerin en iyisi 400 kişi, orduların en iyisi de 4.000 kişi olanıdır. 12.000 kişiye ise az denilemez.” derlerdi. Bir grup, “mikneb” ile “minser”i aynı sayıda, 30 ile 40 kişiyi kapsadığı şeklinde kabul etti. Onlar, bu konuda, “mikneb” ve “minser”in birbirine yakın oluşuna şairin bir sözüyle delil getirdiler: “Askerî birlikler (mekânib) döndüklerinde, hudutta daima bizden askerî bir birlik (minser) ve kuvvet olmuştur.” “Ketîbe”, toplu duran, yayılmayan birliktir. “Hadîra” ise on veya daha az askerden oluşan, [244] savaşa hazır birliktir. “Nefîda”, ordu (ceyş) kadar olmayan, savaşa hazırlık birliktir. “Er'an” ise yüksek dağ gibi büyük ordudur. “Hamîs” büyük ordu, “cerrâr” kalabalıklığı dolayısıyla yavaş yavaş yürüyen ordudur. Sayılan ordular içerisinde en büyük olanı budur. İnsanlar bu konularda birçok söz söylemişlerdir. Biz bu konuda söylenenlerin en değerlisini ve özetini anlattık.

Hız. Peygamber'in pazartesi günü vefat ettiği konusunda birlik olmasına karşın Rebîulevvel ayının hangi gününde vefat ettiği konusunda ihtilaf edilmiştir. Çoğunluk, Rebîulevvel ayının 12'sinde (8 Haziran Pazartesi) vefat ettiği görüşündedir. 2 veya 9 Rebîulevvel diyenler de vardır. Hız. Peygamber'in vefatı; Fârisi aylarından İsfendâr Mâh'ın 16'sında, Buhtunnasr'ın 1380. yılında, Philip'in oğlu İskender'in 3 Haziran 943. yılında, Kistrâ Enûşirvân b. Kubâz'ın hükümdarlığının 100. yılında gerçekleşmiştir.

Hız. Peygamber'in hastalığı 14 gün, bir rivayete göre daha az sürmüştür. Onun cenazesini Ali b. Ebû Tâlib, Abbâs b. Abdülmuttalib, iki oğlu Fazl ve Kusem, Üsâme b. Zeyd ve Rasûlullah'ın azatlısı Şükrân yıkamışlardır.

Hız. Peygamber'in kefenlenmesi konusunda ihtilaf edilmiştir. Ca'fer b. Muhammed, babası Muhammed b. Ali'den, o da babası Ali b. Hüseyin'den şöyle rivayet etmiştir: Allah Rasûlü'nün yıkanması tamamlanınca o, üç bez ile kefenlenmiştir. İki tanesi Suhârî, bir rivayete göre Sehûlî bezi, bir tanesi de cübbe gibi gömlek ile sarılmıştır.

Mes'ûdî dedi ki: Suhârî bezi, Uman'ın bir kasabası Suhâr'a nispet edilmektedir. Sehûlî ise Yemen'de Sehûlâ diye bilinen bir yerde dokunan pamuklu beyaz bir bezdir. Ehl-i beyt ve taraftarları bu görüştedir. Hız. Ali de aynı şekilde kefenlenmiştir. Farklı olarak onun başına sarık sarılmıştır. Bu sarık, hançer [245] darbesi sebebiyle sarılmış, sonraları onlar tarafından uygulanan ve nakledilen bir âdet hâline gelmiştir. Sarık ve izâr zorunlu olan bir kefen değildir. Farz olan kefen ise başka bir şey bulunmadığında tek bir bez, imkân olduğu takdirde ise (erkekler için) üç (kadınlar için) beş bezdir. Bazıları beş parça bezden fazlasının bırakılıp terk edilmesi²⁰⁹ gerektiğini rivayet etmektedir. Bu bezlerden birisi tam ortasından kesilir ve dikişsiz gömlek hâline getirilir. Bu parçaya kamîs (gömlek) adı verilir. Hız. Âişe'den rivayet edildiğine göre Allah Rasûlü, gömlek ve sarık olmayan üç parça ham pamuklu bez ile kefenlenmiştir. Ondan rivayet edilen başka bir rivayete göre ise Hız. Peygamber, gömlek ve sarık olmayan, Sehûlî bezinden üç parça ile kefenlenmiştir. Rivayet edildiğine göre İbrâhim şöyle demiştir: Hız. Peygamber, Yemen elbisesi (hulle) ve gömlek ile kefenlenmiştir. İnsanlar onun cenaze namazını, imamsız ve gruplar hâlinde kıldılar. Ertesi gün yani Salı günü, Hız. Âişe'nin odasında defnedildi. Bir rivayete göre Salı'yı Çarşamba'ya bağlayan gece, başka bir rivayete göre ise vefatından üç gün sonra defnedilmiştir. Onu kabre indirenler Ali b. Ebû Tâlib, Abbâs'ın iki oğlu Fazl ve Kusem ve ismi geçen Şükrân idi.

Hız. Peygamber'in Kâtipleri: Hâlid b. Saîd b. el-Âs b. Ümeyye b. Abdüşems b. Abdümenâf, onun yanında ve karşılaştığı her

209 Metinde geçen "feyedeuhü" (onu bırakır, terk eder) ifadesini Muhakkik Sâvî "febidatün" (bidattır) diye düzeltmiştir ancak diğer nüshalarda ilk ibare kullanılmış, tercüme de ilk ibareye göre yapılmıştır.

durumda kâtipliğini yapardı. Mugîre b. Şu'be es-Sekafî ile Husayn b. Nümeyr de ihtiyaç hâlinde onun kâtipliğini yaparlardı. Abdullah b. el-Erkam b. Abdüwegûs ez-Zührî ve Alâ' b. Ukbe de insanlar arasındaki borç işlemlerini, diğer akitler ile muâmelât²¹⁰ işlemlerini yazarlardı. Zübeyr b. el-Avvâm ve Cüheym b. es-Salt zekât mallarının kâtibi, Huzeyfe b. el-Yemân Hicaz'ın (hurma ve üzüm) tahmini hasılatının kâtibi, Müaykîb b. Ebû Fâtîma ed-Devsî yani Devs b. Udsân b. Abdullah b. Zehrân b. [246] Ka'b b. el-Hâris b. Ka'b b. Abdullah b. Mâlik b. Nasr b. el-Ezd Rasûlullah'ın ganimetlerinin kâtibi idiler. O, Esedoğullarının anlaşması idi ve Hz. Peygamber tarafından ganimetlerle ilgili görevlendirilmişti. Ganm b. Mâlik b. Neccâr'ın oğullarından Zeyd b. Sâbit el-Ensârî el-Hazrecî, hükümdarlara gönderilen mektupları yazar, onları Hz. Peygamber'in huzurunda cevaplar ve Farsça, Rumca, Kıptîce, Habeşçe olanlarını ona tercüme ederdi. O, söz konusu dilleri, Medine'de bu dili konuşan kişilerden öğrenmişti. İsmi zikrettiğimiz kâtipler olmadığında Hanzale b. er-Rebî' b. Sayfî el-Üseyyidî et-Temîmî, tüm işlerle ilgili onlara vekâleten Hz. Peygamber'in kâtipliğini yapar ve "Kâtip Hanzale" diye isimlendirilirdi. Hz. Ömer döneminde Allah, Müslümanlara ülkelerin fethini nasip edip de sahâbîler farklı bölgelere yerleşince Hanzale de Diyârimudar bölgesindeki Ruhâ'ya (Urfa) gitti ve orada vefat etti. Kavminden bir kadın ona şu ağrı yaktı ve şöyle dedi:

Beyaz saçlı, solgun bir adam için ağlayan mahzun kadın adına ey garip zaman,

Beni eritenin ne olduğunu sorarsan ey zaman, sana sadece gerçeği söyleyeceğim.

Saçımdaki siyahları yok edip ağartan, 'Kâtip Hanzale'ye karşı olan üzüntümdür.

Âmir b. Lüey b. Gâlib'in oğullarından Abdullah b. Sa'd b. Ebû Serh de Hz. Peygamber'in kâtipliğini yaptı ancak daha

210 Geniş anlamıyla fıkıhın ibadetler dışında kalan kısmını, dar anlamıyla daha çok mal varlığına ilişkin hükümleri ifade eden terim olan *muâmelât* (Bilal Aybakan, "Muâmelât", *TDV İslam Ansiklopedisi*, İstanbul 2005, XXX/318) kelimesiyle burada dar anlamıyla mal varlığına ilişkin hükümlerin kastedildiği söylenebilir.

sonra dinden dönerek Mekke'deki müşriklerin safına katıldı. Kureyş'in anlaşmalı kavmi Hindif'ten Şürahbîl b. Hasene et-Tâbihî, bir rivayete göre Kindî de kâtiplik yapmıştır. Ebân b. Saîd, Alâ b. el-Hadramî de bazen Hz. Peygamber'e kâtiplik yapmışlardır. Muâviye de Hz. Peygamber vefat etmeden birkaç ay önce onun kâtipliğini yapmıştır.

Hz. Peygamber'e kâtiplik yaptığı kesin olan bir, iki ya da üç yazı yazarları değil onunla kesintisiz ve uzun bir süre birlikte bulunan ve bu konuda sahih rivayet mevcut olan kâtiplerin isimlerini burada verdik. Yani bu üç şey (kitabet, zaman ve sahih rivayet) ile kâtipliği sabit olanların isimlerini zikrettik. Zira bunları sağlamayanlar ne kâtip olarak isimlendirilebilir ne de Hz. Peygamber'in kâtipleri grubuna dâhil edilebilir.

Hz. Ebû Bekir'in Halifeliği

[247]

Hz. Ebû Bekir Abdullah b. Osman b. Âmir b. Amr b. Ka'b b. Sa'd b. Teym b. Mürre b. Ka'b b. Lüey'e, Peygamber'imizin vefat ettiği 12 Rebîulevvel 11 (8 Haziran 632) Pazartesi günü, Benû Sâide b. Ka'b b. el-Hazrec Çardağı'nda (Sakîfetü Benî Sâide) halife olarak biat edildi. Hz. Peygamber ile Hz. Ebû Bekir'in nesepleri Mürre b. Ka'b'da birleşir. Mürre'ye kadar her ikisinin soyunda, her birisi birbirine denk altı kişi bulunmaktadır. Hz. Ebû Bekir'in Cahiliye Dönemi'ndeki ismi Abdülka'be idi. İslam'a girince Hz. Peygamber ona Abdullah ismini, Atîk lakabını verdi. Bu lakabın verilmesinin sebebi bir rivayete göre güzelliği, bir rivayete göre ise cehennemden azat edilmiş olmasıdır. Atîk'in, Cahiliye Dönemi'ndeki ismi olduğu da rivayet edilir. Annesi Ümmül-Hayr bt. Sahr b. Âmir b. Ka'b b. Sa'd b. Teym b. Mürre'dir.

Ensâr, halife olarak biat için Sa'd b. Ubâde b. Düleym el-Ensârî el-Hazrecî'yi aday göstermişti. Onunla, muhacirlerden Sakîfe'de bulunanlar arasında uzun tartışma ve birçok konuşma geçmişti. Bu arada Hz. Ali, Hz. Abbâs ve muhacirlerden bir grup, Hz. Peygamber'in teçhiz işlemleriyle meşguldüler. Bu, Hz. Peygamber'in ayrılışından sonra Müslümanlar arasında ortaya çıkan ilk ihtilaf idi. Allah Rasûlü'nün vefatından sonra Arapların çoğu irtidat etti. Kimisi kâfir oldu, zekâtı ve

mali yardımları vermedi. Onların en güçlüsü ve en tehlikelisi Yemâme'deki Müseylimetülkezzâb el-Hanefî ile Esed b. Huzeyme kabilesinin el-Fak'asî kolundan Tuleyha b. Huveylid el-Esedî idi. Gatafân'dan Uyeyne b. Hısn el-Fezârî, Huveylid'i destekledi. Hz. Ebû Bekir onlara ve Mudar bölgesindeki tüm irtidat edenlere Hâlid b. Velîd b. el-Mugîre el-Mahzûmî'yi görevlendirdi. Hâlid, 11/632 yılında Tuleyha ile karşılaştı, onu yendi ve birliklerini dağıttı. Uyeyne'yi de esir aldı. Ardından Bûtâh'a gitti, Temîm bölgesindeki hareketi şiddetli bir şekilde bastırdı ve Mâlik b. Nüveyra el-Yerbû'î'yi öldürdü. Daha sonra Yemâme bölgesine hareket etti. Müseylime öldürülene kadar Hanîfeoğulları ona karşı şiddetle savaştılar. Kalanlarla ant-^[248]laşma imzalandı. Bu, 12/633 yılında oldu. Yemâme'de, aralarında Hz. Ömer b. el-Hattâb'ın kardeşi Zeyd b. el-Hattâb'ın da bulunduğu 23'ü Kureyş'ten, 70'i ensârdan olmak üzere 1.200 Müslüman şehit oldu. Sayının daha az olduğu da rivayet edilir.

Hâlid b. Velîd, irtidatlarından dönene kadar mürtetlerle grup grup savaşmaya devam etti. Onlardan Secâh bt. el-Hâris b. Süveyd b. Ukfân et-Temîmî el-Yerbû'î adlı, yani Yerbû' b. Hanzale b. Mâlik b. Zeyd-i Menât b. Temîm kabilesinden bakan, yalancı peygamberliğini ilan etmiş ve aralarında Temîm kabilesinden Zibrikân b. Bedr, Utârid b. Hâcib b. Zürâre, Secâh'ın müezzinliğini yapan Şebes b. Rib'î ve Amr b. el-Ehtem'in bulunduğu pek çok kişi ona tabi olmuştur. Secâh, Yemâme'ye Müseylime'nin yanına gitti, onunla evlendi ve yanında üç yıl kaldı. Bu konuda Tırımmah b. Hakîm et-Tâî şöyle demiştir:

Yemin ediyorum Secâh, kavmiyle birlikte kötü bir iş yaptı, Yemâme'nin büyüğüne gittiğinde hoşlanıp orada kaldı,

Bekrî (Müseylime) onu ayartıncaya kadar ona evlilik için sözler söyledi, sonunda evlilik oldu ve düğün gerçekleşti.

Bu Hanzalîlerin peygamberi (Secâh), onun yatağında kınalı bir gelin oldu.

Utârid b. Hâcib b. Zürâre de şöyle dedi:

Bizim peygamberimiz, çevresinde dönüp dolaştığımız bir kadındır, başka insanların (yalancı)peygamberleri ise erkeklerdir.

Şair burada, peygamberler ile Esved el-Ansî, Tuleyha b. Huveylid ve Müseylime'yi kastetmektedir.

Hz. Ebû Bekir, Bizans ile Şam taraflarında savaşmak üzere bir ordu görevlendirdi ve birliklerin komutanları olarak da Yezîd b. Ebû Süfyân, Amr b. el-Âs, Ebû Ubeyde b. el-Cerrâh ve Şürahbîl b. Hasene'yi görevlendirdi. Hâlid b. Velîd'e bir mektup yazdı. O da onlara katılmak üzere Irak bölgesine gitti ve onlarla birlikte hareket etti. Onlar, Şam bölgesinde Dımaşk'ın beldeleri olan Busrâ, Havran, Beseniye ve Belkâ'yı fethettiler. Bizanslılar onları önce Ecnâdeyn daha sonra Mercussuffer'de karşıladılar. Müslümanlar onları buralarda yendiler ve birçok kişi öldürüldü. Müslümanlar Dımaşk'a yürüdüler ve orayı kuşattılar. Dımaşk muhasara altında iken Hz. Ebû Bekir vefat etti.

Hz. Ebû Bekir, 8 Cemâziyelâhir 13 (12 Temmuz 634) Salı günü vefat etti. Vefat ettiğinde 63 yaşındaydı. Daha fazla olduğu rivayeti de vardır. O, Hz. Âişe'nin odasında Allah Rasû- [249] lü'nün yanına defnedilmiştir.

Hz. Ebû Bekir'in halifeliği; iki yıl, üç ay ve 10 gün, bir rivayete göre de 20 gündür. Uzun boylu, esmer, ince, yanakları ince, gözleri basık, açık alınlı, yanakları çıkmış, beyaz saçları kına ve çivit ile boyanmış biri idi.

Hz. Ebû Bekir'in kâtipleri Hz. Osman b. Affân, Zeyd b. Sâbit, Abdullah b. el-Erkam idi. Mühründe "Allah Teâlâ ne kadar da güçlüdür." yazılıydı. Onun kadısı Hz. Ömer b. el-Hattâb; hâcibi, azatlısı Şedîd idi. Üç tane oğlu vardı: Bir tanesi daha önce 8/630 yılı olaylarında Hz. Peygamber'in Tâif Muhasarası'nda adı geçen Abdullah'tır.²¹¹ Abdullah'ın soyu devam etmemiş ve nesebi İsmâil b. Abdullah b. Ebû Bekir ile son bulmuştur. İkinci oğlu sahâbî olan Abdurrahman b. Ebû Bekir'dir. Soyu çoktur. Onlardan birisi Talha b. Abdullah b. Abdurrahman b. Ebû Bekir'in oğulları olan "Talhalar" koludur. Onların çoğu çöldedir. Evleri ise Irak yolunda Misleh'in hizasında, Eym'in arkasındaki Hâze ve Sufeyne'dedir. Ükay'ıyye ve Gamre, bu zamana kadar onlara aittir. Onların sayısı ve gücü çoktur. Hz. Ebû Be-

211 Müellif, 8. yılı olaylarında Tâif Muhasarası'ndan bahsetmemiştir.

kir'in üçüncü oğlu Muhammed b. Ebû Bekir'dir. Onun soyu da Medine'nin fakihlerinden ve tâbiînin en hayırlılarından biri olan Kâsım b. Muhammed'den devam etmiştir. Kâsım'ın soyu azdır ve Muhammed b. Abdullah b. Abdurrahman b. el-Kâsım b. Muhammed'den yürümüştür. Hz. Ebû Bekir'in üç tane de kızı vardır: Onlardan birisi Hz. Peygamber'in eşi olan Hz. Âişe, diğeri Abdullah b. ez-Zübeyr'in annesi Esmâ'dır.²¹²

Peygamber'imizin döneminden günümüze kadar, Hz. Ebû Bekir dışında, babası hayatta iken halife olan kimse yoktur. Hz. Ebû Bekir vefat ettiğinde babası Ebû Kuhâfe, Mekke'de ikamet ediyordu. Oğlunun vefat haberi kendisine ulaştırılınca, "Büyük bir musibet!" demiştir. Malının altıda birine mirasçı oldu. Ondandır, bir görüşe göre de altı ay sonra görme engelli olarak 97 yaşında vefat etti. O, Mekke'nin fethinde Müslüman olmuştu. Onunla Muâviye b. Ebû Süfyân'ın annesi Hint bt. Utbe b. Rebîa b. Abdüşems b. Abdümenâf aynı günde vefat etti.

Hz. Peygamber'in kızı Fâtıma, 3 Ramazan 11 (24 Kasım [250] 632) Salı günü vefat etti. Farklı rivayetlere göre Hz. Peygamber'den üç veya altı aya da 70 gün sonra vefat etmiştir. Bunların dışında da farklı görüşler vardır. Onun kaç yaşında vefat ettiği konusunda da ihtilaf edilmiştir: Bir grup 33, diğer bir grup 30 yaşında olduğu görüşündedir. Ehl-i beyt ve taraftarlarının görüşüne göre 29 yaşında vefat etmiştir. Bundan daha küçük olduğu da rivayet edilmiştir. Onu Hz. Ali b. Ebû Tâlib yıkamıştır. Geceleyin Bakî' mezarlığına defnedilmiştir. Başka rivayetler de vardır. Bu durum Hz. Ebû Bekir'e haber verilmemişti. Zira Hz. Fâtıma, babasından kalan Fedek arazisi vb. mirası istediği ve vefatına kadar bu meselede aralarında tartışma olduğu için Hz. Ebû Bekir'e küsmüştü. Hz. Fâtıma'nın vefatına kadar Hz. Ali de ona biat etmemiştir. Onun biatının mahiyeti konusunda da ihtilaf edilmiştir. Biz bu konuda söylenenleri *el-İstizkâr limâ Cerâ fî Sâlihi'l-A'sâr* isimli kitabımızda yazdık.

212 Müellif, *Ebû Bekir'in üç kızı vardır* demektedir ancak ikisinin ismini saymaktadır.

Hiz. Ömer'in Halifeliği

Hiz. Ömer b. el-Hattâb b. Nüfeyl b. Abdüluzzâ b. Riyâh b. Abdullah b. Kurat b. Rizâh b. Adî b. Ka'b b. Lüey'e, Hiz. Ebû Bekir'in vefat ettiği gün biat edildi. Künyesi Ebû Hafs, annesinin ismi Hanteme bt. Hişâm b. el-Mugîre b. Abdullah b. Ömer b. Mahzûm'dur. Allah Teâlâ onun eliyle pek çok beldenin fet-hedilmesini sağlamıştır. O, ordugâhlar ve şehirler kurmuş, divanlar oluşturmuş, maaş bağlamış, hicri tarihi oluşturmuş, Ramazan ayında teravih namazını (cemaatle kılmayı) âdet hâline getirmiştir. Medine'de 25 Zilhicce 23 (3 Kasım 644) Çarşamba günü şehit edilmiştir. Vefat ettiğinde 63 yaşındaydı. Bundan daha az olduğu da rivayet edilmiştir ancak meşhur olan, ilk görüştür. Onu Mugîre b. Şu'be'nin kölesi Farslı Ebû Lü'lü' şehit etmiştir. Hiz. Peygamber ve Hiz. Ebû Bekir'in yanlarında Hiz. Âişe'nin odasına defnedilmiştir. Onların kabirlerinin mahiyeti ve özellikleriyle ilgili ihtilaf edilmiştir.

Hişâm b. Urve, babasından o da Hiz. Âişe'den rivayet ettiğine göre Hiz. Âişe şöyle demiştir: Hiz. Ebû Bekir vefat ettiğinde başı, Rasûlullah'ın iki kürek kemiğinin arasına gelecek şekilde onun yanına defnedilmiştir. Sonra Hiz. Ömer vefat etmiş ve onun başı da, Hiz. Ebû Bekir'in iki kürek kemiğinin arasına [251] gelecek şekilde onun yanına defnedilmiştir. Kâsım b. Muhammed b. Ebû Bekir şöyle anlatmıştır: Hiz. Âişe'nin yanına girdim ve "Ey anacığım! Bana Hiz. Nebî ve iki arkadaşının kabirini gösterir misin?" dedim. Bana üçünün kabirini gösterdi. Herhangi birisi daha üstte veya yere yapışık değildi. Kırmızı topraklı odada yayılmış durumdaydılar. Sonra Kâsım şöyle demiştir: Hiz. Peygamber'in kabrinin önde olduğunu gördüm. Hiz. Ebû Bekir'in onun arkasında ve başı, Hiz. Nebî'nin ayaklarının yanına gelecek şekilde olduğunu, Hiz. Ömer'in başının da Hiz. Ebû Bekir'in ayaklarının yanında olduğunu gördüm. Ebû Abdullah Ca'fer b. Muhammed b. Ali b. Hüseyin b. Ali b. Ebû Tâlib'in babasından rivayet ettiğine göre babası şöyle demiştir: Kabirleri, yerden bir karış yukarıda olacak şekilde, kare biçiminde ve düzgün bir şekilde yükseltilmiştir.

Hız. Ömer'in halifeliğı 10 yıl, 6 ay ve 18 gün sürmüştür. Esmer, sanki bir hayvanın üzerinde imiş gibi boy olarak insanlardan uzun, solak ve gür sakallı biri idi. Kâtipleri Zeyd b. Sâbit ve Abdullah b. el-Erkam'dı. Mühründe "Nasihat olarak ölüm yeter ey Ömer!" yazılıydı. Bir rivayete göre ise "Beni Yaratan'a iman ettim." yazılıydı. Hâcibi, azatlı kölesi Yefâ; kadısı Ebû Ümeyye Şüreyh b. el-Hâris b. Kays b. Cehm b. Muâviye b. Âmir b. er-Râiş b. el-Hâris b. Muâviye b. Sevr b. Müretta' b. Muâviye b. Kinde idi ki, o da Sevr b. Ufeyr b. Adî b. el-Hâris b. Mürre b. Üded b. Zeyd b. Yeşcüb b. Arîb b. Zeyd b. Kehlân b. Sebe' b. Yeşcüb b. Ya'rub b. Kahtân idi. Rivayet edildiğine göre Hız. Ömer'in Irak'taki ilk kadısı Selmân b. Rebîa el-Bâhilî idi. Onun, Hız. Ömer döneminde Medine'de kadılık yaptığı da rivayet edilir. Ondan sonra Kindeli Nemir'in kız kardeşinin oğlu es-Sâib b. Yezîd ona kadılık yapmıştır.

Hız. Ömer'in dokuz oğlu vardı: Abdullah, Büyük Abdurrahman, Büyük Zeyd, Sıffîn'de ölen Ubeydullah, Âsım, Küçük [252] Zeyd, Küçük Abdurrahman, İyâd, Küçük Abdullah. Bunların dördünün soyu devam etmiştir: Büyük Abdullah, Âsım, Ubeydullah ve Küçük Abdurrahman. Hız. Ömer'in dört kızı vardır, onlardan bir tanesi Hız. Peygamber'in eşi Hafsa'dır.

Hız. Ömer, dönemindeki bazı olayların vaktinin bilinemesi sebebiyle insanlarla tarih konusunda istişare etti. Bu konuda Acemlerin (Arap olmayan, özellikle Farslılar) veya başkalarının takvimleriyle ilgili birçok söz söylendi ve konuşmalar uzadı. Ancak Hız. Ali b. Ebû Tâlib, Hız. Peygamber'in hicreti ve şirk yurdunu terk etmesi ile tarihlendirmenin uygun olacağına işaret etti. Bunun üzerine Muharrem ayını takvim başlangıcı yaptılar. Bu da Hız. Peygamber'in, Medine'ye gelmeden 2 ay ve 12 gün öncesine tekabül etmekteydi. Onlar, yıl olarak da takvim başlangıcının hicret yılının olmasını istediler. Hicretin takvim başlangıcı olması, ihtilaf olmakla birlikte 17/638 veya 18/639 yılında gerçekleşti.

Mes'ûdî dedi ki: İbn Şihâb ez-Zührî'nin, Muhammed b. Müslim b. Ubeydullah b. Abdullah b. Şihâb b. Abdullah b.

el-Hâris b. Zühre b. Kilâb'dan rivayet ettiğine göre Allah Rasûlü, Medine'ye hicret için geldiğinde takvimi emretmiştir. Bu, âhâd haberlerden uzak durulacak, mürsel rivayetleri uygun görmeyenler açısından da mürsel bir rivayettir. Önceki naklettiğimiz ise ittifak edilen bir rivayettir. Zira bu ikinci rivayette ne belirli bir tarih ne de bunun mahiyetiyle ilgili bir nakil vardır.

Hiz. Ömer, kendisinden sonraki halifeliği Hiz. Ali, Hiz. Osman, Talha, Zübeyr, Abdurrahman b. Avf ve Sa'd b. Ebû Vakkâs'tan oluşan altı kişilik bir şûraya bıraktı. Talha, istişareye katılmamıştır. Hiz. Ömer, oğlu Abdullah'ı da istişare edilen, görüşlerine danışılan ve hakemlik yapacak biri olarak görevlendirmiştir. Onun için halife olmak söz konusu değildi. Hiz. Ömer, onlara üç gün mühlet vermiş, insanlara namaz kıldırması için de Abdullah b. Cüd'ân et-Teymî'nin azatlısı Ebû Yahyâ Suheyb er-Rûmî'yi görevlendirmiştir. Hiz. Ömer, Suheyb'in (Rebîa kabilesinin) Nemir b. Kâsıt kolundan olduğunu, onun Suheyb b. Sinân olduğunu söyledir. Hiz. Ömer şûraya ensârdan Adî b. Amr b. Mâlik b. en-Neccâr'ın oğulları kolundan Ebû Talha Zeyd b. Sehl el-Hazrecî'yi, ensârdan 50 kişilik bir gruba görevlendirmiştir. Ebû Talha, Enes b. Mâlik'in annesi Ümmü Süleym'in eşidir. Hiz. Ömer, bu 50 kişilik gruba şûra üyelerinin, durumu netleştirmeden ve kendi aralarından birisini halife seçmeden üç gün geçmemesi hususunda ısrarcı olmalarını emretmiştir. Yine Hiz. Ömer, "Beş kişi bir görüşte birleşir de bir kişi muhalefet ederse onu öldürün. Aynı şekilde dört kişi bir görüşte birleşir de iki kişi muhalefet ederse ikisini de [253] öldürün. Ancak iki gruba ayrılırlarsa Abdurrahman b. Avf'ın olduğu grup tarafında olun. Şayet diğer grup, Müslümanların birleştiği görüşe muhalefet edecek olursa onları da öldürün." demiştir. Abdurrahman b. Avf, aralarından birisinin adaylıktan çekilerek diğerleri arasından seçim yapmasını teklif etmiştir. Bu tekliften çekindiler. Nihayetinde Abdurrahman, onlardan birini seçmek üzere adaylıktan çekildi. Karşılıklı gönül rızasını sağlamak için üç gün beklediler. Sonunda Abdurrahman, hısımları olan Hiz. Osman'a biat etti. Uzun konuşmalar

ve tartışmalardan sonra durum kesinleşti. Bu durumu Şair Ferezdak şöyle anlatmaktadır:

Suheyb üç gün namazı kıldırdı. Sonunda o (Abdurrahman), hilafeti Affân'ın oğluna zorlama olmaksızın verdi.

Hz. Osman'ın Halifeliği

Hz. Osman b. Affân b. Ebû'l-Âs b. Ümeyye b. Abdüşems b. Abdümenâf'a, 1 Muharrem 24 (5 Kasım 644) Cuma günü biat edildi. Künyesi Ebû Abdullah ve Ebû Amr, annesinin adı Ervâ bt. Küreyz b. Rebîa b. Habîb b. Abdüşems b. Abdümenâf idi. Medine'de 18 Zilhicce 35 (17 Haziran 656) Cuma günü şehit edildi. Vefat ettiğinde 82 yaşındaydı. 88 olduğu da rivayet edilmiştir. Siyer ve rivayet ehlinden bir grup, onun vefatının kurban bayramı günü olduğu görüşündedir. Onlar, Ferezdak'ın şu sözünü delil olarak getirmişlerdir:

Kurban Bayramı'nın sabahında Hz. Osman'ı şehit ettiler ve onun kanına girdiler.

Hz. Osman taraftarı olan Eymen b. Hureym b. Fatik el-Esedî'nin şu sözlerini de delil olarak kullanmışlardır:

Osman'ı kurban edenler anlaştılar. Yazıklar olsun haram kurban kesenlere!

Onlar haram ayında Osman'ı kurban ettiler de gözlerini diktikleri inkâr hedefinden korkmadılar.

Ensârdan Hassân b. Sâbit'in şu sözünü de delil olarak getirdiler:

Onlar, uykusunu tesbihat ve Kur'an tilavetiyle bölen secdeli beyaz saçlıyı kurban ettiler.

[254] Hz. Osman, Medine'de Huşşükevkeb denilen yere defnedildi. Bu, Huşş ile Kevkeb diye tanınan ensârdan bir adamdan hareketle verilmiş bir isimdir. Huşş, *bağçe* demektir. Onun halifelik süresi 11 yıl, 11 ay ve 22 gündür. O, orta boylu, güzel yüzlü, esmer, sarıya boyanmış gür sakallı ve dişlerini altın ile bağlayan birisiydi.

Hz. Osman'ın kâtibi Mervân b. el-Hakem; hâcibi, azatlısı Humrân; kadısı ensârdan Zeyd b. Sâbit idi. Zeyd, ona kâtip-

lik de yapmıştır. Rivayet edildiğine göre Zeyd, Hz. Ömer zamanında Medine'de kadılık yapardı. Hz. Osman'ın diğer bir kadısı Kindeli Nemir'in kız kardeşinin oğlu Sâib b. Yezîd idi. Sâib'in, onun baş güvenlik görevlisi olduğu rivayet edilse de birinci rivayet daha doğrudur.

Mes'ûdî dedi ki: Ebû Bekir Muhammed b. Halef Vekî, Muhammed b. Ahmed b. el-Cüneyd'den, o da Ebû Ahmed ez-Zübeyrî'den, o da Mis'âr'dan rivayet etmiştir ki Muhârib b. Disâr şöyle demiştir: "Hz. Ebû Bekir halife olduğunda Hz. Ömer ona 'Hâkimlik konusunda yanımdayım.' demiştir. Ömer'in kadılık yaptığı bir yıl boyunca kimse ona şikâyet için gelmemiştir." Vekî dedi ki: "Hz. Ömer döneminde ise es-Sağânî'nin Affân'dan, onun Abdülvâhid b. Ziyâd'dan, onun Haccâc'dan, Haccâc'ın da Nâfi'den rivayet ettiğine göre Hz. Ömer, Zeyd b. Sâbit'i kadı yapmış ve ona bir ücret belirlemiştir." Yunus'un naklettiğine göre Zührî şöyle demiştir: "Allah Rasûlü, Hz. Ebû Bekir ve Hz. Ömer'in herhangi bir kadısı olmamıştır." Muhammed b. Yahyâ Ebû Gassân ise "İlim ehlinin hiçbirinden Hz. Osman'ın, ölünceye kadar herhangi bir kimseyi kadı olarak görevlendirdiğine dair bir rivayet duymadım." demiştir.

Hz. Osman'ın mühründe "İhlaslı bir şekilde Allah'a iman ettim." yazılıydı. Başka bir rivayete göre "Yüce Allah'a iman ettim.", bir diğer rivayet göre ise "Ya sabredeceksin ya da pişman olacaksın." yazılıydı. Allah Rasûlü'nün yüzüğü onun zamanına kadar muhafaza edilmiş, ancak o elinden düşürmüştü. Hz. Osman'a, kaybettiğine benzer bir yüzük yapıldı. Hilafet mührü elden ele dolaşmaktaydı. Kendine ait bir mührü olan her bir halife, ona istediğini yazdırırdı. Biz yeri geldikçe Halife Mutî'ye kadar olan halifelerin mühürlerini, bu kitapta anlatacağız. Ubeydullah b. Ömer en-Nafi'den, o da İbn Ömer'den rivayet ettiğine göre Hz. Peygamber'in gümüşten bir yüzüğü vardı ve elinde taşırdı. Yüzük daha sonra Hz. Ebû Bekir, Hz. Ömer ve Hz. Osman'ın da elindeydi. O, Eris kuyusuna düştü. [255]

Hz. Osman'ın dokuz oğlu vardı. Bunlar, daha önce anlattığımız gibi altı yaşında iken vefat eden ve annesi Hz. Peygam-

ber'in kızı Rukıyye olan Büyük Abdullah, Küçük Abdullah, Amr, Ömer, Hâlid, Ebân, Velîd, Saîd, Abdülmelik. Bunlardan beş tanesinin soyu devam etmiştir. En büyük oğlu olan Amr'ın soyundan olan Muhammed b. Abdullah b. Amr b. Osman, güzelliğinden dolayı "Dîbâc/İpek" diye lakaplanmıştı. Onun annesi Fâtıma bt. Hüseyin b. Ali b. Ebû Tâlib idi. Yine Amr, Ebân, Velîd ve Saîd'in de soyu devam etmiştir. Hz. Osman'ın sekiz tane de kızı vardı.

Hz. Osman'nın halifeliğinin 9. yani 32/653 yılında Abbâs b. Abdülmuttalib 88 yaşında vefat etti. Onun doğumu Fil Olayı'ndan üç yıl önceydi. Onun vefat ettiği yıl 75 yaşında Abdurrahman b. Avf ve 60 küsur yaşında Abdullah b. Mes'ûd b. Gâfil b. Habîb b. Şemh b. Fâr b. Mahzûm b. Sâhile b. Kâhil b. el-Hâris b. Temîm b. Sa'd b. Hüzeyl b. Müdrike b. İlyas b. Mudar b. Nizâr da vefat etti. 31/651-652 yılında Ebû Süfyân Sahr b. Harb b. Ümeyye b. Abdüşems b. Abdümenâf da vefat etti. O da Abbâs gibi, vefat ettiğinde 88 yaşını tamamlamıştı.

Hz. Ali'nin Halifeliği

Hz. Ali b. Ebû Tâlib b. Abdülmuttalib b. Hâşim b. Abdümenâf'a, Hz. Osman'ın vefat ettiği gün biat edildi. Künyesi Ebû'l-Hasan, annesi Fâtıma bt. Esed b. Hâşim b. Abdümenâf'tır.

Mes'ûdî dedi ki: Onun biati ile Basra'daki Cemel Vakası arasında 5 ay ve 21 gün vardır. Cemel'e katılanlardan 13.000 kişi öldü. Onlardan 4.000'i Ezd kabilesindendi. Daha az olduğu da rivayet edilmiştir. 1.100 tanesi Dabbe, diğerleri başka kabilelerdendir. Hz. Ali'nin tarafından yaklaşık 1.000 kişi ölmüştür.

[256] Daha çok veya daha az olduğu da rivayet edilmiştir. Olay, 10 Cemâziyelâhir 36 (4 Aralık 656) Perşembe günü gerçekleşmiştir. Bu savaşla Muâviye taraftarları ile Sıffîn'deki karşılaşma arasında 7 ay 13 gün vardır.

Sıffîn'de gerçekleşen savaş, 1 Safer 37 (19 Temmuz 657) Çarşamba günü başladı. Hz. Ali ile birlikte savaşa katılanların sayısı konusunda ihtilaf edilmiş, sayıyı kimisi çoğaltırken kimisi de azaltmıştır. Ancak ihtilaflar arasında ittifak denilebilecek husus onların 90.000 kişi olduğudur. Muâviye ile

birlikte 120.000 kişi vardı. Daha az veya daha çok olduğu da rivayet edilmiştir. Sıffîn'de, 25.000'i Hz. Ali taraftarı olmak üzere iki taraftan toplamda 70.000 kişi öldü. Bunlardan 25'i Bedir Ashâbı'ndandı. Bedir Ashâbı'ndan vefat edenler arasında Ammâr b. Yâsir el-Ansî de vardı. O, Ans b. Mâlik b. Üded b. Zeyd b. Yeşcüb b. Arîb b. Zeyd b. Kehlân b. Sebe' b. Yeşcüb b. Ya'rub b. Kahtân kabilesindendir. Ammâr'ın babası, Mah-zûmoğullarının anlaşmalısıydı. Muâviye tarafından da 45.000 kişi ölmüştür. Bu sayının daha fazla veya daha az olduğu da rivayet edilmiştir.

Sıffîn'de 110 gün kalındı ve 90 çarpışma meydana geldi. Sıffîn ile 38/659 yılı Ramazan/Şubat ayında Dûmetül-cendel'de gerçekleşen hakemler Ebû Mûsâ el-Eş'ârî ile Amr b. el-Âs arasındaki olay (tahkîm) arasında 1 yıl, 5 ay ve 24 gün vardır. Onların karşılaşması ile Hz. Ali'nin Nehrevân'da Hâricîlerle savaşı ve onları öldürmesi arasında 1 yıl ve 2 ay vardır. Başlarında Abdullah b. Vehb er-Râsibî'nin bulunduğu Hâricîler 4.000 kişiydiler. O, Râsib b. Meydiân b. Mâlik b. Nasr b. ez-Ezd'dendir. Bu, Râsib b. el-Hazrec b. Cüdde b. Cerm b. Rabbân b. Hulvân b. Imrân b. el-Hâf (İlhâf) b. Kudâa değildir. Mead, Kahtân veya diğer Araplarda bu ikisinden başka Râsib yoktur. Hz. Ali'nin onların karşısında konaklaması ve onlara dua etmesi sebebiyle bazıları ayrıldı ve Abdullah b. Vehb 1.800 kişiyle kaldı. 1.500 veya 1.200 kişi kaldığı da rivayet edilir. Çok azı hariç onlar da öldürüldü. Bunların Hâricîlerden ayrılış sebebi olarak şöyle bir rivayet de vardır: Hz. Ali'nin adamları Hâricîleri kuşatıp da onların üzerine harekete geçti- [257] ginde Hâricîler birbirlerine "Kardeşlerimiz! Cennet rahmetine koşalım." diye seslenmişlerdir. Bunun üzerine Abdullah b. Vehb "Belki de cehennem." demiştir. Bu söz üzerine ondan ayrılan bir kişi "İkiyüzlü adam! Biz şüphe içindeki bir adamla savaşıyoruz." demiş ve insanların bir kısmı, onun yanından ayrılmıştır. Hz. Ali'nin Hâricîlerle savaşı ile onu öldürmeyi arzulayanlardan birisi olan Hâricî Abdurrahman b. Mülcem Yahsubî'nin onu şehit edişi arasında 1 yıl, 5 ay ve 5 gün vardır. Ancak Hâricîlerin çoğu Hz. Ali'yi suikast ile öldürdüğü için İbn

Mülcem'i sevmezler. Bu olayla hicretin başlangıcı arasında 39 yıl, 8 ay ve 20 gün vardır. Hz. Ali, Kûfe'de 20 Ramazan 40 (27 Ocak 661) şehit edilmiştir.

Hz. Ali'nin kaç yaşında vefat ettiği ile ilgili ihtilaf edilmiştir. Onun 15 yaşında Müslüman olduğunu benimseyenler, 68 yaşında şehit edildiği görüşündedirler. Onun 13 yaşında Müslüman olduğu görüşünde olanlar, 66 yaşında şehit olduğu görüşündedirler. 10 yaşında olduğunu düşünenler ise 63 yaşında şehit olduğunu söylemektedir. Biz bu kitabın *Allah Rasûlü'ne peygamberlik verilisi ve onun hicreti* bölümünde, Hz. Ali'nin Müslüman olma yaşıyla ilgili farklı görüşleri anlatmıştık. Onun, söylenenlerden daha küçük hatta 5 yaşında Müslüman olduğu görüşünde olanlar da vardı. Bu grup, Hz. Ali'nin 58 yaşında şehit olduğunu söylemektedir. Bu görüş, konuyla ilgili söylenenlerin asgarisidir. Biz konuyla ilgili, onların bundaki maksatlarının, Hz. Ali'nin faziletini ve üstünlüğünü yok saymak olduğunu açıklamıştık.

Hz. Ali'nin kabrinin yeriyle ilgili de ihtilaf edilmiştir. Kimisi günümüze kadar bilinen ve Kûfe'ye birkaç kilometre uzaklıktaki Garî'ye, kimisi de Kûfe Mescidi'ne defnedildiğini söylemektedir. Kûfe'deki sarayın avlusuna veya Medine'ye nakledilip eşi Fâtımâ ile birlikte defnedildiği görüşleri de mevcuttur. Bunun dışında farklı görüşler de vardır ki biz hepsini anlattık. Biz Ali-oğullarının vefat yer ve zamanlarını, neseplerini, kabirlerinin yerlerini ve ölüm şekillerine dair her şeyi *Ahbâru'z-Zemân ve men Ebâdehu'l-Hidsân mine'l-Ümemi'l-Mâziye ve'l-Ecyâli'l-Hâliye ve'l-Memâliki'd-Dâsire*; İmâmiyye'nin bu konulardaki görüşlerini, onların yaşlarını ve sayılarını ise *Risâletü'l-Beyân fi Esmâi'l-Eimme* isimli kitaplarımızda anlattık.

Hz. Ali'nin halifeliği 4 yıl, 9 ay ve 8 gündür. Esmer, şişman, kel, beyaz saç ve sakallı, gözleri büyük, gözlerinin beyaz ve siyah kısımları belirgin, ne uzun ne kısa, sakalı göğsünü dolduran, saç ve sakalını boyamayan bir kişidir. Kâtibi, Allah Rasûlü'nün azatlısı Ubeydullah b. Ebû Râfi'dir. Mühründe "Mülk Allah'ındır." yazılıdır. Kadısı Şüreyh, hâcibi ise azatlısı Kamber'dir.

Hız. Ali'nin 11 oğlu vardır: Anneleri Hız. Peygamber'in kızı Fâtıma olan Hasan ve Hüseyin, annesi Ca'fer b. Kays b. Mesleme b. Ubeyd b. Sa'lebe b. Yerbu' b. Sa'lebe b. ed-Dûl b. Hanîfe b. Lüceym b. Sa'b b. Ali b. Bekr b. Vâil'in kızı Havle olan Muhammed b. el-Hanefiyye, annesi Rebîa b. Bûhayr b. el-Abd b. Alkame b. el-Hâris b. Utbe b. Sa'd b. Züheyr b. Cüşem b. Bekr b. Hubeyb b. Amr b. Tağlib b. Vâil'in kızı Ümmü Habîb es-Sahbâ' olan Ömer, annesi Hızâm b. Hâlid b. Rebîa b. el-Vahîd Âmir b. Ka'b b. Âmir b. Kilâb b. Rebîa b. Âmir b. Sa'saa b. Muâviye b. Bekr b. Hevâzin'in kızı Ümmü'l-Benîn olan Abbâs ve aynı şekilde Abdullah, Ca'fer, Osman, Ebû Bekir künyeli Küçük Muhammed, Ubeydullah ve Yahyâ. Bunlardan beş tanesinin soyu devam etmiştir: Hasan, Hüseyin, Muhammed b. el-Hanefiyye, Ömer ve Abbâs.

Hız. Ali'nin, anneleri Allah Rasûlünün kızı Fâtımâ olan, Zeyneb ve Ümmü Gülsüm'ün de aralarında bulunduğu 16 kızı vardır.

Hasan b. Ali b. Ebû Tâlib'in soyu, Zeyd ve Hasan ile devam etmiştir. Zeyd'in soyu da Hasan b. Zeyd'den, Hasan b. Hasan'ın ise Ca'fer, Dâvûd, Abdullah, Hasan, Muhammed ve İbrâhim'den devam etmiştir.

Hüseyin b. Ali b. Ebû Tâlib'in soyu, oğlu Küçük Ali ile devam etmiştir. Ali b. Hüseyin'ininki de Muhammed, Abdullah, Ömer, Zeyd ve Hüseyin b. Ali ile devam etmiştir.

Muhammed b. el-Hanefiyye'nin soyu Ca'fer, Ali, Avn ve İbrâhim ile devam etmiştir. Ca'fer b. Muhammed'in Abdullah, Ali b. Muhammed'in Avn, Avn b. Muhammed'in Muhammed, [259] İbrâhim b. Muhammed'in ise Muhammed ile devam etmiştir. Muhammed b. el-Hanefiyye'nin en büyük oğlu Ebû Hâşim Abdullah'ın soyunun devam ettiğini zannedenler olmuştur. Oysaki onun soyu devam etmemiştir.

Ömer b. Ali b. Ebû Tâlib'in soyu Muhammed ile devam etmiştir. Muhammed b. Ömer'in soyu Ömer, Abdullah, Ubeydullah ve Ca'fer'den devam etmiştir.

Abbâs b. Ali b. Ebû Tâlib'in soyu Ubeydullah b. el-Abbâs ile devam etmiştir. Ubeydullah'ın soyu Hasan b. Ubeydullah'tan devam etmiştir.

Ebû Tâlib b. Abdülmuttalib'in soyu, üç oğlu Akîl, Ca'fer ve Ali ile devam etmiştir. Künyelendiği oğlu Tâlib'in soyu devam etmemiştir. Çocukları arasında onar yaş fark vardır. Kardeşleri arasında en büyüğü Tâlib'dir. Sonra sırasıyla Akîl, Ca'fer ve Ali gelir. Ebû Tâlib'in Ümmü Hânî' ve Cümâne isminde iki kızı vardır.

Mes'ûdî dedi ki: Emîru'l-Mü'minîn Ali'yi ve nesebini açıkladık. Şimdi Ca'fer ve Akîl'in çocukları ve onlardan soyu devam edenleri anlatalım. Ca'fer b. Ebû Tâlib'in çocukları; Abdullah, Avn ve Sıffin'de Ubeydullah b. Ömer b. el-Hattâb ile karşılaşan ve Ubeydullah'ı öldürürken kendi de ölen Muhammed'dir. Rebâlı nesepçiler bunu kabul etmese de Ebû Tâlib ailesi nesep âlimlerinin görüşü budur. Rebâa nesep âlimleri, Bekr b. Vâil'in, Ubeydullah b. Ömer'i öldürdüğünü söylemektedir. Ca'fer'in çocuklarından soyu devam eden, Abdullah'tır. Ca'fer onunla künyelenir. Bir rivayete göre Ca'fer'in künyesi Ebû'l-Fazl'dır ancak birinci görüş daha meşhurdur. Abdullah b. Ca'fer'in soyu Ali, İshâk, Muâviye ve İsmâil'den devam etmiştir.

Akîl b. Ebû Tâlib'in çocukları; kendisiyle künyelendiği Yezîd, Muhammed, Saîd, Büyük Ca'fer, Ebû Saîdü'l-Ahvel, Müslim b. Akîl, Büyük Abdullah, Küçük Abdullah, Küçük Ca'fer, Hamza, İsa, Osman ve Küçük Ali'dir. Akîl'in soyu Muhammed'den, Muhammed'in soyu da Abdullah b. Muhammed'den devam etmiştir.

Ebû Tâlib'in ailesinin nesepleriyle ilgili anlattıklarımız, on-
 [260] ların nesepleriyle ilgili Tahir b. Yahyâ b. el-Hasan b. Ca'fer b. Abdullah b. Hüseyin b. Ali b. Ebû Tâlib'in, babasından bize rivayet ettiği kitaptan ve onların neseplerini bilenlerden aldıklarımızdır. Hz. Ebû Bekir, Hz. Ömer ve Hz. Osman'ın soyu ile ilgili anlattıklarımız ise Zübeyr b. Bekkâr'ın *Ensâbu Kureys* kitabı ile Mekke'nin kadısı Ebû Bekir Abdullah b. Muhammed el-Mearrî, Ebû'l-Hasan Ahmed b. Saîd ed-Dimaşkî el-Ümevî, Ebû'l-Hüseyin et-Tûsî, Haremî vb. Bağdat'taki âlimlerden ve onların nesepleri konusunda bilgi sahibi olanlardan aldıklarımızdır.

H. Hasan'ın Halifeliği

H. Hasan b. Ali b. Ebû Tâlib'e, babasının vefatından iki gün sonra, 23 Ramazan 40 (30 Ocak 661) tarihinde biat edildi. Künyesi Ebû Muhammed'dir. Annesi, Rasûlullah'ın kızı H. Fâtıma'dır. Muâviye ile 41/661 yılı Rebîulevvel/Temmuz ayında anlaştı. Bazıları bunun aynı yılın Cemâziyelâhîr/Ekim veya Cemâziyelevvel/Eylül ayında olduğu görüşündeyse de H. Hasan'ın dönemiyle ilgili, ilk görüş daha meşhur ve bize göre daha doğru olandır.

H. Hasan'ın halifeliği, Muâviye ile barış antlaşmasına kadar 6 ay ve 3 gündür. O, kendisini halifelikten azleden ve emîrliği başkasına bırakan ilk halifedir. O, Medine'de 49/669 yılı Rebîulevvel/Nisan ayında -bir rivayete göre zehirlenerek- vefat etmiştir. 46 yaşında vefat eden H. Hasan, annesinin yanına Bakîu'l-Garkad Mezarlığı'na defnedilmiştir. Orada günümüzde hâlâ üzerinde şöyle yazan bir mermer taş bulunmaktadır: "Herkesi yok eden, çürümüş kemikleri yeniden dirilten Allah Teâlâ'ya hamdolsun. Bu, tüm âlemlerin kadınlarının efendisi ve Allah Rasûlü'nün kızı Fâtıma, Hasan b. Ali b. Ebû Tâlib, Ali b. Hüseyin b. Ali, Muhammed b. Ali ve Ca'fer b. Muhammed'in -Allah hepsinden razı olsun.- kabirleridir.

H. Hasan, fiziki özelliklerini ve H. Peygamber'e en çok benzeyenleri anlattığımız *el-İstizkâr* kitabımızda ifade ettiği- [261] miz gibi, Rasûlullah'a benzeyenlerden birisidir. Onun kâtibi Ubeydullah b. Ebû Râfi', kadısı Şüreyh ve hâcibi azatlısı Sâlim, bir rivayete göre ise Kamber'dir.

Emevîler²¹³

Muâviye b. Ebû Süfyân

Muâviye b. Ebû Süfyân Sahr b. Harb b. Ümeyye b. Abdüşems b. Abdümenâf'a, 41/661 yılı Rebîulevvel/Temmuz ayında biat

213 *Emevîler* başlığı kitabın aslında olmamasına rağmen metnin daha iyi anlaşılması için bizim tarafımızdan ilave edilmiştir. Müellif, Emevî idarecileri için "dönemi", Abbâsî idarecileri için ise "halifeliği" ifadesini kullanmıştır. Emevî idarecisi Ömer b. Abdülazîz'i ayırmış ve onun için de "Ömer b. Abdülazîz'in Halifeliği" tabirini kullanmıştır. Biz tekrardan kaçmak adına söz konusu başlıklarda idarecilerin isimlerini vermekle yetindik.

edildi. Künyesi Ebû Abdurrahman'dır. Annesi Utbe b. Rebîa b. Abdüşems b. Abdümenâf'ın kızı Hint'tir. Dımaşk'ta 60/680 yılının Receb/Nisan ayında 80 yaşında vefat etti. Dımaşk'ta "Bâbü's-Sağîr" diye bilinen yere defnedildi. Bu kabristandaki kabri meşhurdur. Dımaşk'ta, Ulu Mescid'in kible tarafında günümüzde de "Hadrâ" diye bilinen yerde metfun olduğu da rivayet edilmiştir. Orada güvenlik birimi ve hapishaneler vardır. Orası, Muâviye'den sonra Dımaşk'ta kalan Ümeyyeoğullarının veliahtlarının ikamet ettiği yerdir. "Bâbü's-Sağîr" Kabristanı'nda Muâviye b. Yezîd b. Muâviye'nin de kabri vardır.

Muâviye'nin halifeliği 19 yıl, 3 ay ve birkaç gündür. Uzun boylu, şişman, beyaz tenli, kalçası büyük, başı kısa, asık suratlı, gözleri dışa doğru çıkık, geniş göğüslü, gür sakallı, kına ve çivit ile saç ve sakalını boyayan bir kişidir. Dünya işlerinde dahi, hile ve stratejiyi bilen, ileri görüşlü ve ihtiyatlı birisidir. Fırsat yakaladığında kaçırmayan, bir işten çekindiğinde siyasi davranan, sözlü bir sataşmada kendini müdafaa eden ve mü-nazarada hasmını susturan birisidir.

Muâviye'nin kâtipleri Ubeyd b. Evs el-Gassânî, Sercûn b. Mansûr er-Rûmî ayrıca bir rivayete göre de Abdülmelîk b. Mervân, Abdurrahman b. Derrâc ve Huşeyn'in azatlısı Süleyman b. Saîd idiler. Mühründe "Güç sadece Allah'tandır." yazılıdır. Kadısı ensârdan Fedâle b. Ubeyd; hâcibi, azatlısı Safvân, bir rivayete göre de azatlısı Yezîd idi.

Amr b. el-Âs b. Vâil es-Sehmî, 43/664 yılında, Ramazan Bayramı'nda, Mısır'ın Fustat şehrinde vefat etti. Amr, Muâviye'nin Mısır valisi idi ve öldüğünde 89, bir rivayete göre de 90 yaşındaydı. Amr'ın ölümünden bahsetmemizin sebebi, birçok kişinin bu konuda bilgisinin olmaması ve Amr'ın, Muâviye'den sonra öldüğünü söylemesidir.

Hz. Peygamber'in eşlerinin çoğu Muâviye döneminde vefat etmiştir: Muâviye'nin kardeşi Ümmü Habîbe Remle bt. Ebû Süfyân 44/664, Hafsa bt. Ömer b. el-Hattâb, 45/665, Safiyye bt. Huyey b. Ahtab 50/670, Cüveyriye bt. Hâris el-Mustalikiyye 56/676, Âişe bt. Ebû Bekir 58/678 ve Ümmü Seleme 59/679 yılında vefat ettiler.

Yezîd b. Muâviye

Yezîd b. Muâviye'ye 60/680 yılı Receb/Nisan ayında biat edildi. Künyesi Ebû Hâlid'dir. Annesi Benû Hârise b. Cenâb b. Hübel b. Abdullah b. Kinâne b. Bekr b. Avf b. Uzre b. Zeydül-Lât b. Rufeyde b. Sevr b. Kelb'in oğullarından yani Kelb kabilesinden Meysûn bt. Bahdel'dir.

Medine valisi onun adına biat aldığı zaman Hüseyin b. Ali b. Ebû Tâlib ile Abdullah b. ez-Zübeyr ona biat etmediler. O ikisi Mekke'ye gitti, Abdullah b. ez-Zübeyr orada kaldı. Hz. Hüseyin'e Kûfe'den peş peşe mektuplar gelip de elçiler ona biat edip itaat edeceklerini bildirince Hz. Hüseyin yola çıktı. Kûfe'ye yaklaştığında durum şuydu: Daha önce amcasının oğlu Müslim b. Akîl, Kûfe'ye gelmişti. Ancak Kûfe halkı onu yalnız bırakıp mektuplarda verdikleri ve onayladıkları sözde durmadılar ve biatlerini bozdular. Onu yakalayıp Ubeydullah b. Ziyâd'a teslim ettiler. Ubeydullah onu öldürdü. O, Ömer b. Sa'd b. Ebû Vakkâs komutanlığında askerlerini Hz. Hüseyin'in üzerine gönderdi. Hz. Hüseyin, 10 Muharrem 61 (10 Ekim 680) Cuma günü öldürüldü. Pazartesi olduğu da rivayet edilmiştir ancak birinci rivayet daha meşhurdur ve çoğunluğun kabul ettiği görüştür. 57 yaşında Irak topraklarında, Kerbela'ya defnedildi. Onunla birlikte altı kardeşi Abbâs, Ca'fer, Osman, Küçük Muhammed, Abdullah ve Ebû Bekir; Hz. Hüseyin'in üç [263] oğlu Büyük Ali, bebek Abdullah ve Ebû Bekir; Hasan b. Ali'nin oğulları Abdullah ve Kâsım; Abdullah b. Ca'fer b. Ebû Tâlib'in oğulları Avn ve Muhammed; Akîl b. Ebû Tâlib'in soyundan beş kişi, -oğulları- Müslim, Ca'fer, Abdurrahman ve Abdullah, -torunu- Muhammed b. Ebû Saîd b. Akîl öldürüldü.

Abdullah b. ez-Zübeyr, Yezîd'e biat etmekten kaçındı. Ona sarhoş, şarapçı derdi. Abdullah, onun Mekke valisini şehirden çıkardı. Medinelilere de Yezîd'in olumsuzluğunu ve yoldan çıktığını anlatan, onları Yezîd'e karşı savaşta kendisine destek vermelerine ve onun Medine valisini şehirden çıkarmalarına davet eden mektuplar yazdı. Medineliler de Yezîd'in valisini, Mervân b. Hakem'i, oğlunu ve diğer Ümeyyeoğullarını şehirden çıkardılar ve onları Şam'a gönderdiler. Yezîd de

onların üzerine Müslim b. Ukbe el-Mürri'nin komutanlığında, aralarında büyük komutanlar Züfer b. Hâris el-Kilâbî, Hubeyş b. Dülce el-Kaynî, Husayn b. Nümeyr el-Kindî ve Abdullah b. Mes'ade el-Fezârî'nin de bulunduğu 4.000 kişilik bir ordu gönderdi. Yezîd onları uğurlamak ve tavsiyede bulunmak üzere yanlarına gitti ve Müslim b. Ukbe'ye şunları tavsiye etti: "Sana bir şey olursa emir komuta Husayn b. Nümeyr'de olsun. Şehre geldiğinde, şehre girmeni engelleyen veya sana harp açan olursa kılıca başvur. Onları sağ bırakma, orayı üç gün boyunca yağmala, yaralıların işini bitir, yöneticileri öldür. Sana ilişmezlerse Mekke'ye git ve Abdullah b. ez-Zübeyr ile savaş. Allah Teâlâ'dan seni zafere ulaştırmasını isterim."

Sancaklı askerler geçtikçe Yezîd şiir söylemeye başladı, atlar çevresinde dolaşırken yüksek bir yerde durdu:

Hilafet yok olup Mekke'nin Vâdilkurâ'sından sancaklar düştüğü zaman sorun Ebû Bekir'e (Abdullah b. ez-Zübeyr'e),

Sen insanlardan sarhoş bir topluluk mu görüyorsun yoksa uyku-yu üzerinden atmış uyanık bir topluluk mu?

Ebû Bekir ve Ebû Hubeyb, Abdullah b. ez-Zübeyr'in künyeleriydi.

Müslim, Medine'ye ulaştı. Medineliler, Rasûlullah'ın Hendek Savaşı'nda kazdığı hendekleri derinleştirmişler ve Medine'yi duvarlarla çevirmişlerdi. Medinelilerin şairleri de Yezîd'e hitaben şöyle dedi:

Hendek'te şan ve şerefle taçlanmış biri var, bir vuruşta sarhoşlukları ortaya çıkarır,

Ne sen bizdensin ne de dayın, ey arzuları için namazı terk eden!

Bizi öldürdüğün zaman Hristiyan olur, içki içer ve Cuma namazlarını terk edebilirsin!

Harre'de 26 Zilhicce 63 (26 Ağustos 683) tarihinde iki taraf karşılaştı. Emevî ordusunun karşısında Ömer b. el-Hatâtâb'ın amcasının oğlu Abdullah b. Mutî' el-Adevî'nin başını çektiği Kureyş, anlaşmalı ve azatlıları ile Evs kabilesinden Ebû Âmir'in oğlu, meleklerin yıkadığı Hanzale'nin oğlu Ab-

dullah'ın başını çektiği ensâr ve diğerleri vardı. Çetin bir savaş oldu. Abdullah b. Hanzale; çocuklar, azatlılar, anlaşmalılar ve diğerlerinden bir grubun da içinde bulunduğu Kureys ve ensârdan yaklaşık 700 kişiyle birlikte öldürüldü. Megâzî ve siyer sahibi Muhammed b. Ömer el-Vâkıdî'nin rivayet ettiğine göre erkek, kadın ve çocuklar da dahil 10.000 civarında kişi öldü. Bundan daha çok veya daha az olduğu da rivayet edilmiştir. Müslim, Medine'ye girdi ve orayı üç gün yağmaladı. Kalanlar, kendilerinin, Yezîd'in "kın"ı yani ana babası da köle olan köleleri olduklarına dair biat ettiler. "Abd" olan köleler ise anne babaları köle olmayan ancak kendileri köle olanlardır. Ali b. Hüseyin b. Ali b. Ebû Tâlib, Medinelilerin yaptığı işe dâhil olmaması, Ali b. Abdullah b. Abbâs da Yezîd'in ordusundaki Kindeli dayılarının kendisini engellemesi sebebiyle bu işin dışında kalmışlardır.

Bu, Hz. Hüseyin b. Ali b. Ebû Tâlib'in katlinden sonra İslam tarihindeki en feci olay, en kötü musibettir.

Yezîd, Hıms'a giden kara yolundaki Kârâ ve Kutayyife'nin ardında, Dımaşk'a bağlı Huvvârîn'de 17 Safer 64 (15 Ekim 683) tarihinde ölüp gitti.²¹⁴ Öldüğünde 33 yaşındaydı. Dönemi 3 yıl, 7 ay ve 22 gün sürmüştür. Yezîd çok esmer, büyük başlı, yüzünde belirgin bir çiçek hastalığı izi olan, arzularına koşan, açıktan günah işleyen, hatasını güzel gören, dünyası yolunda [265] olduğu takdirde diniyle ilgili işleri hafife alan birisiydi.

Kâtipleri Ubeyd b. Evs el-Gassânî, Ziml b. Amr el-Uzrî ve Sercûn b. Mansûr'du. Mühründe "Rab'bimiz Allah'tır." yazılıydı. Kadısı Ebû İdris el-Havlânî, hâcibi azatlısı Hâlid, bir rivayete göre de Safvân idi.

Muâviye b. Yezîd b. Muâviye

Muâviye b. Yezîd b. Muâviye'ye, babası Yezîd'in ölüp gittiği gün biat edildi. Künyesi Ebû Abdurrahman'dır. Ancak yöneticilik yapmaktan âciz olduğu için hakaret amacıyla Ebû Leyla olarak da künyelenmiştir. Araplar âciz adamlarla ilgili bunu

kullanırlardı. Nitekim şair, Muâviye hakkında şöyle demektedir:

Ben kazanlarla fitnenin kaynadığını görüyorum,
Ebû Leyla'dan sonra hükümdarlık galip gelenindir.

Bir rivayete göre bu, şairin kendi dönemindeki bir örneği anlattığı eski bir şiirdir. Muâviye'nin annesi, Ebû Hâşim b. Utbe b. Rebîa'nın kızı Ümmü Hâlid'dir. 64/683 yılı Rebîulevvel/Kasım ayında Dımaşk'ta vefat etmiş ve oraya defnedilmiştir. Dönemi 40 gün sürmüştür. Daha çok veya daha az sürdüğü de rivayet edilmiştir. Orta boylu, ince ve solgun benizli birisidir.

Kâtipleri Ziml b. Amr el-Uzrî, Süleyman b. Saîd el-Huşenî ve Hristiyan Sercûn'du. Mühründe "Allah'a güven Muâviye!" yazılıdır. Kadısı Ebû İdris el-Havlânî, hâcibi azatlısı Safvân'dır.

[266] *Mervân b. Hakem*

Ebû Abdülmelik ve Ebü'l-Hakem künyeli, annesi Âmine bt. Alkame b. Safvân b. Ümeyye olan Mervân b. Hakem Ebü'l-Âs b. Ümeyye b. Abdüşems b. Abdümenâf'a 64/684 yılı Receb/Şubat ayında, Ümeyyeoğulları arasındaki birçok tartışma sonrasında biat edildi. Ümeyyeoğullarının bir kısmının arzusu onun, başka bir grubun da Hâlid b. Yezîd b. Muâviye'nin emîr olmasıydı. Bu durum, Muâviye b. Yezîd b. Muâviye'den sonra emîrlik konusunda problem ortaya çıkması sebebiyledir. Zira o gün Dımaşk Emîri olan Dahhâk b. Kays el-Fihri, Abdullah b. ez-Zübeyr'e biat etmişti. Mısır'da Nu'mân b. Beşîr el-Ensârî, Kinnesrîn'de Züfer b. Hâris el-Kilâbî, Filistin'de Nâtil b. Kays b. el-Cüzâmî de aynı şekilde Abdullah b. ez-Zübeyr'e biat etmişti. Hicaz, Mısır, Şam, Cezîre, Irak, Horasan ve diğer İslam şehirlerinin minberlerinde Abdullah'ın adına hutbe okutuldu. Bunun istisnası Ürdün'deki Taberiye idi. Çünkü Hârise b. Cenab'ın oğullarından Kelb kabilesine mensup Hassân b. Mâlik b. Bahdel, onun adına hutbeden ve ona itaat etmekten uzak durmuştur. O, kız kardeşlerinin oğlu olduğu için Hâlid b. Yezîd'in emîrliğini istemiştir.

Ümeyyeoğulları, taraftarları ve onlara meyilli olan Şam'ın önde gelenleri bir araya geldiler ve Hâlid b. Yezîd'in başa geçmesini istişare ettiler. Diğerleri ise sadece Mervân'a biatı kabul ediyorlardı. Çünkü Hâlid, Abdullah b. ez-Zübeyr'e karşı duramayacak küçük bir çocuktu. Mervân ise Ümeyyeoğullarından, o gün hayatta olan tecrübe sahibi yaşlı birisiydi. Onlar Dimaşk ve Taberiye arasında Câbiye'de bir şûra gerçekleştirdiler ve Mervân'ın emîrliğinde birleştiler. Böylece Mervân'a halife olarak biat ettiler. Ondan sonra emîrlik Hâlid b. Yezîd b. Muâviye, daha sonra da Amr b. Saîd el-Eşdak'a ait olacaktı. Dahhâk yanındaki Zübeyrîlerle beraber Dimaşk'tan çıktı. Şam bölgesindeki Abdullah'a biat edenlerden de yardım istediler. Onlar da asker, mal, silah vb. yardımlar gönderdiler. Kays b. Aylân ve diğer Mudar kabilelerinden 30.000 kişi toplandı. Bunların çoğu atlıydı. Mervân'ın ise Yemen, Kelb ve diğerlerinden, çoğu yaya olan 13.000 adamı vardı. O günde Mervân şöyle diyordu: [267]

İnsanların bir yana meylettiğini, hükümdarlığın zorla ele geçireceğini gördüğümde,

Onlara karşı Gassân, Kelb ve Seksekîlerin güçlü adamlarını hazırladım.

Sadece savaş isteyen, insanları esir edip de onları zincirlerle sürükleyen Tay kabilesini de hazırladım.

Soylu atlarla düşmana baskın yapan burnu havada Tenûh kabilesini de hazırladım.

Kays yaklaşırsa da onlara (korkun bizden) yaklaşmayın de!

İki ordu Mercirâhit'te karşılaştı ve çok çetin bir savaş oldu. Dahhâk ve birçok Kayslı öldürüldü, kalanlar mağlup oldular. Bir rivayete göre onlar, her gün savaşarak Merc'de 20 gün kaldılar. Birbirlerine üstünlük sağlayamadılar. Mervân bir hile yaptı ve onları antlaşmaya ve barışa çağırdı. Onlar da buna güvendikleri ve rahat oldukları bir sırada hazırlıksız iken Mervân ve adamları, baskın yaparak üzerlerine tüm şiddetiyle saldırdılar. Dahhâk tarafının yenilgi sebebi budur. Bu olay, Ümeyyeoğullarına emîrliğin geri gelmesinin sebebidir. Zira emîrlik onlardan Esed b. Abdüluzzâ'nın oğullarına kaymıştı.

Bundan dolayı bazıları Mervân'ı, hilafeti kılıç yoluyla alan ilk kişi olarak görürler. Bu olay, meşhur olaylardan ve bahsi geçen savaşlardan birisidir. Yemenliler, Nizârlılara karşı bu savaşla övünürler ve bununla ilgili onların pek çok şiiri vardır. Amr b. Mihlâtü'l-Hımâr el-Kelbî şöyle demiştir:

Boz ve siyah kurtların yiyip tükettiği, yanakları yastık yatak görmemiş ölümlerden sonra oh çektiler.

Onlar, yeleleri terden ıslak atların üzerinde, ortalığı ateşe veren kahramanların eliyle öldüler.

Râhit Savaşı'nda Kays'ın iki kabilesinin haremini helal yaptık. Darmadağın olup kaçtılar ve nereye gideceğini bilmeyenler helal kılındı.

Amr şöyle de demiştir:

Tüm postaların Zübeyrîler için çalışmasından sonra Mervân'a hilafeti geri getirdik,

Bizden kimse kendisi halife olmamış, ancak biz yardım ettiğimiz zaman hilafeti elde etmiştir.

[268] Züfer b. Hâris el-Kilâbî o günkü kaçıışının mazeretini şöyle ifade etmiştir:

Yemin ederim Râhit Savaşı, Mervân adına aramızda daima devam edecek bir çatlak çıkarmıştır.

Mızraklarımızın hedefi olmayan Kelb kabilesi nereye kadar gider? Râhit Savaşı ölümleri öylece kalır mı?

Toprağın kötüsünde yeşil, bazen biter de yürek acıları olduğu gibi kalır mı?

Babasız kalasica kişi silahımı bana göster, çünkü bu savaşın artarak devam ettiğini görüyorum.

Bundan önce hiç döndüğüm görülmüş mü? Benim kaçıışım, terk edişim iki arkadaşımın arkasındandır.

Soylu atın savaştaki hamleleri seni kurtardı. O, Selmâ Dağlarının tepelerini düzlük gibi görüp koşuyordu.

Düşmandan kurtulup da Sincar'da kuşluk vakti uzayınca göz yaşlarımı döktüm.

Cevvâs b. Ka'tal el-Kelbî bu sözlere şöyle cevap vermiştir:

Yemin ederim ki Râhit Savaşı, ebedî ve tedavisi bulunmayan bir şekilde Züfer'i hasta yapmıştır.

Kalıcı olan bu hastalık göğüs kafesi kemiği ile iç organların arasına yerleşmiş ve doktor onu tedavi edememiştir.

Silahını istemiş ancak Cenâb'ın kılıcını ve uzun mızraklarını görünce savaştan vazgeçmiştir.

Savaş esnasında atlarına bindiklerinde ormanın aslanları gibi cesur gençler vardır.

Bu konuda Ferazdak şöyle demektedir:

Mercirâhit'te önemli büyük savaşlar din²¹⁵ için, Mervân'a mükâfat için yapılmıştır.

Mervânoğullarının kılıçlarının, sarıklar altındaki iyi görmeyen gözleri aydınlattığını gördüm.

Râhit gününde Kayslılar, başkalarıyla savaşsalardı da yine keskin kılıçlarla ölürlendi.

Ama Kays, Râhit Günü'nde desteği çok Ebü'l-Âs'ın dağıyla perişan oldu.

Küseyyir b. Abdurrahman el-Huzâî, Abdülmelik'e hitap ederek şöyle dedi:

Ümeyye'nin direkleri yıkıldığında ve darbelerle karşılaştığında baban onu korumuştur.

Ümeyye'nin devleti gücünü kaybetmişti ancak o, devleti asıl gücüne döndürdü.

Mervân b. el-Hakem'in kardeşi Abdurrahman b. el-Hakem de şöyle demiştir:

Merc ehlinin haberlerinin Fırat'ın en ucuna, Basra Nehri²¹⁶ halına ve Nil'e ulaştığını görüyorum,

[269]

Onların malları her yerde sahipsiz kalmış, hızlı atlar üzerindeki Kelb'li süvariler onları almıştır.

Mercirâhit Savaşı'nın akabinde Mervân, Abdullah b. ez-Zübeyr'e biat eden Mısır'a yürüdü. Orayla büyük savaşlar gerçekleşti ve iki taraftan da pek çok insan öldü. Sonuçta Mer-

215 Muhakkik Sâvî ve Kâsım Vehb, Ferezdak'ın *Divan*'ından hareketle bu kelimenin *din* olduğunu söylemektedir.

216 Basra Nehri "el-Feyd" olarak isimlendirilir. İbn Manzûr, *Lisânü'l-Arab*, 3. baskı, Dâru Sâdir, Beyrut 1414, VII/211.

vân'a itaat ettiler. Abdullah b. ez-Zübeyr'in valisi Abdurrahman b. Cehdem el-Fihri'yi Mısır'dan çıkardılar. Mervân, yerine kardeşi Abdülazîz'i vali yaptı. Bu, 65/684 yılında gerçekleşti. Mervân, Dimaşk'a döndü. Mervân, Ubeydullah b. Ziyâd'ı büyük bir orduyla Cezîre ve Irak'a hâkim olmak üzere görevlendirdi ve alacağı her yere onu vali yaptı. Ubeydullah, 80.000 kûsur askerle harekete geçti.

Ubeydullah, Cezîre bölgesine varınca Süleyman b. Surad el-Huzâî ve Müseyyeb b. Necebe ve diğerlerinin yaklaşık 4.000 kişiyle Hüseyin b. Ali b. Ebû Tâlib'in kanını talep etmek üzere harekete geçtiği haberi ona ulaştı. Onlar kendilerine "Tevvabîn/Tövbe edenler" ordusu ismini veriyorlardı. Nihayetinde onlar Ra'sül-ayn da denilen 'Aynü'l-Verde'ye vardılar. Ubeydullah onların üzerine Husayn b. Nümeyr ve Şam'ın diğer önde gelenlerini görevlendirdi. İki ordu 'Aynü'l-Verde'de karşılaştı ve büyük bir savaş oldu. Süleyman b. Surad, Müseyyeb b. Necebe ve ordunun çoğu öldürüldü, kalanlar ise gecenin başında Kûfe'ye dönmek üzere yola çıktı. Bu, 65/685 yılıydı.

Mervân b. el-Hakem, Dimaşk'ta 3 Ramazan 65 (13 Nisan 685) tarihinde 61 yaşında vefat etti ve oraya defnedildi. Onun hâkimiyeti dokuz ay ve birkaç gün sürdü. O uzun boylu, kumral, mavi gözlü gözleri çukurlaşmış, korkusuzca işleri yapan, idareyi çok hesap yapmadan yürüten birisiydi.

Kâtipleri; azatlısı Ebû'z-Züayzia', Hristiyan İbn Sercûn, Süleyman b. Saîd el-Huşenî ve Ubeyd b. Evs el-Gassânî idi. Mühründe "Büyüklik Allah'a mahsustur." yazılıydı. Farklı rivayetlere göre "Allah'a iman ettim.", "Yüce ve hikmet sahibi Allah'a iman ettim." veya "Yüce ve hikmet sahibi olana iman ettim." yazılıdır. Kadısı Ebû İdris el-Havlânî, hâcibi azatlısı Ebû Sü-

[270] heyl el-Esved, bir rivayete göre azatlısı Ebû'l-Minhâl idi.

Abdûlmelik b. Mervân

Ebü'l-Velîd künyeli, Abdûlmelik b. Mervân'a 65/685 yılı Receb/Şubat ayında biat edildi. Annesi Âişe bt. Muâviye b. el-Mugîre b. Ebû'l-Âs b. Ümeyye'dir. Ona biat edildiğinde Hicaz, Irak, Fars, Horasan ve bunlara bağlı diğer ülkeler Abdul-

lah b. ez-Zübeyr'e bağlıydı. Muhtar b. Ebû Ubeyd b. Mes'ûd es-Sekafî, Kûfe'ye hâkim durumdaydı. Muhammed b. el-Hanefiyye adına biate davet ediyor ve kendini Hz. Hüseyin'in katilleriyle savaşmaya adanmış olduğunu ortaya koyuyordu. Karşı taraftan birçok insanı öldürdü. Ubeydullah b. Ziyâd Musul'a gitmişti. Muhtar, onunla karşılaşmak için 12.000 kişiyle İbrâhim b. el-Eşter Mâlik b. el-Hâris en-Nehaî'yi oraya gönderdi. İki ordu, Musul bölgesinde, Zap'ta karşılaştılar. Çok şiddetli bir savaş oldu. Şam tarafından pek çok kişiyle beraber Ubeydullah b. Ziyâd, Husayn b. Nümeyr es-Sekûnî, Şurahbîl b. Zülkelâ' el-Himyerî öldürüldüler. Bu olay, 67/686 yılı Âşûrâ (6 Ağustos) günündeydi. Ubeydullah'ın öldürülmesiyle ilgili İbn Müferrağ el-Himyerî şöyle demiştir:

O, ahbine hain ve zalim biri olarak yaşadı, Zap'ta Allah'ın laneti bir köle olarak can verdi.

Muhtar, Kûfe'de fazla kalamadı çünkü Mus'ab b. ez-Zübeyr; Basralılar, Mühelleb b. Ebû Sufre el-Ezdî el-Atîkî gibi önde gelenler ile birlikte onun üzerine yürüdü. Mus'ab onu yendi ve Kûfe'deki devlet sarayında onu muhasara etti. Muhtar, bir grup adamıyla ölümüne savaşa çıktı, mücadele etti ve sonuçta öldü. Bu olay, 15 Ramazan 67 (4 Nisan 687) tarihinde oldu. Muhtar ile birlikte olanlar yaklaşık 6.000 kişi Mus'ab'ın hükümünü kabul etti ancak Mus'ab, Haşebiyye²¹⁷ diye isimlendirilen bu kişilerin hepsini öldürdü.

Mes'ûdî dedi ki: Abdülmelik Irak'a hareket etti ve Mus'ab b. ez-Zübeyr ile Irak bölgesinde, Meskin'de karşılaştılar. Mus'ab, 72/691 yılı Cemâziyelevvel/Eylül ayında öldürüldü. [271] Bu konuda Zübeyrî olan Ubeydullah b. Kays er-Rukayyât şöyle demiştir:

Meskin Savaşı günü felaket, musibet ve fecaat,
Savaşta geri adım atmayan Havarî'nin oğlunun başına geldi.
Çünkü Irak Mudarlıları ona ihanet etti, Rebîalılar da buna imkân verdiler.

217 Hz. Hüseyin'in intikamını almak için isyan eden Muhtâr es-Sekafî'nin ordusundaki bir grup mevâlîye verilen ad. Mustafa Öz, "Haşebiyye", *TDV İslam Ansiklopedisi*, İstanbul 1997, XVI/402.

Abdûlmelik b. Mervân, Haccâc b. Yusuf b. el-Hakem b. Ebû Akîl b. Mes'ûd b. Âmir b. Muattib b. Mâlik b. Ka'b b. Amr b. Sa'd b. Avf b. Sakîf Kasî b. Münebbih b. Bekr b. Hevâzin b. Mansûr b. Ikrime b. Hasafe b. Kays b. Aylân b. Mudar'ı, ordusuyla beraber Abdullah b. ez-Zübeyr b. el-Avvâm'ın üzerine gönderdi. Haccâc onu önce Mekke'de daha sonra Mescid-i Harâm'da muhasara etti. Abdullah, 17 Cemâziyelevvel 73 (4 Ekim 692) Salı günü 73 yaşında öldürüldü ve Haccâc'ın emriyle asıldı. Onun annesi, Hz. Âişe'nin ana baba bir kardeşi, "Zatü'n-Nitâ-kayn/İki kuşak sahibi" lakaplı Esmâ bt. Ebû Bekir idi. O gün, 100 yaşına ulaşmıştı, ancak ne bir dişi dökülmüş ne saçında bir beyazlık ne de aklında bir problem vardı. Sadece gözlerini kaybetmişti. Abdullah b. ez-Zübeyr'in dönemi ve problemi (fitnesi), Muâviye b. Yezîd b. Muâviye'nin vefatından kendi vefatına kadar 8 yıl ve 9 ay sürmüştür.

Abdûlmelik b. Mervân döneminin önemli olaylarından ve devletin hâkimiyetini ilgilendiren haberlerden bir tanesi Abdurrahman b. Muhammed b. el-Eş'as b. Kays b. Ma'dîkerb el-Kindî'nin 81/700 yılında karşı idareye çıkışıdır. Haccâc "Tavâvîs/Tavus Kuşları" diye isimlendirilen, iyi teçhizatlı, kalabalık bir orduyu Zâbulistan Meliki Rutbil'le savaşmak üzere Sicistan'a gönderdi. Abdurrahman birçok yeri fethetti. Haccâc kendisini âcizlikle itham etti ve ona sert üslupta bir mektup yazdı. Bunun üzerine Abdurrahman, yanındaki önde gelen Iraklıları Haccâc'a karşı çıkmaya davet etti. Onlar da bunu Haccâc'a olan kinleri ve onun kendilerine baskı yapmasından korkmaları sebebiyle kabul ettiler ve Haccâc'a karşı çıktılar. Abdurrahman da Haccâc'ı Irak'tan çıkarmak ve Abdûl-

[272] melik'ten, onun yerine başkasını görevlendirmesini istemek için Kûfe'ye hareket etti. Taraftarlarının çoğalması ve Irak'a yaklaşması esnasında, ileri gelenlerinden ve Kur'an ve ibadet ehliiden pek çok Iraklının ona katılması üzerine Fars'ın Istahr şehrinde bulunan Abdurrahman, Abdûlmelik'e de isyan etti. İnsanlar da hep beraber Abdûlmelik'e isyan ettiler. Bunun üzerine Abdurrahman, kendisini "Nasîru'l-mü'minîn/müminlere yardım eden" olarak isimlendirdi ve kendisinin, Yemenlilerin

beklediği *Kahtânî* olduğunu, hükümdarlığı yeniden Yemenlilere döndüreceğini iddia etti. Kendisine “Kahtânî’nin ismi üç harfli değil miydi?” diyenlere “Benim ismim Abd’dır, Rahman ismi benim ismime dâhil değildir.” diye cevap verdi. Haccâc onunla karşılaşmak için yola çıktı ve Ahvaz’a yedi fersah mesafede ve oranın yerleşim yerlerinden Tüster’in altında onunla karşılaştı. Haccâc tarafı yenildi ve 8.000 küsur kişi öldü. Haccâc Basra’ya gitti ve Zâviye’de konakladı. İbnü’l-Eş’as da harekete geçti ve Hureybe’de konakladı. Bu, 83/702 yılıydı. Onlar yaklaşık iki ay boyunca savaşıp durdular. Sonra İbnü’l-Eş’as gece az bir kişiyle hâkimiyet sağlamak için Kûfe’ye hareket etti. Onun ashâbı Kûfe’de sabahladı ve Abdurrahman b. Abbâs b. Rebîa b. el-Hâris b. Abdülmuttalib’e biat ettiler. Haccâc onlarla karşılaştı ve onları mağlup etti. Onlar da İbnü’l-Eş’as’a katıldılar. İbnü’l-Eş’as Kûfe’den çıktı ve Deyrülcemâcim’de durdu. Haccâc da harekete geçti ve Deyrülkurre’de durdu. Abdülmelik’e yardım için mektup göndermişti. O da oğlu Abdullah b. Abdülmelik ve kardeşi Muhammed b. Mervân ile destek gönderdi. Onlar Deyrülcemâcim’de yaklaşık dört ay boyunca savaştılar. Rivayet edildiğine göre aralarında 80 çatışma gerçekleşti. İbnü’l-Eş’as’ın yanındakiler yaklaşık 80.000 kişi, bir rivayete göre bundan daha fazla idi. Haccâc ise ondan daha az askere sahipti. Sıffin’deki çatışmalardan sonra bu, savaşların en büyüklerinden ve çatışmaların en korkunçlarından biri olmuştur. İbnü’l-Eş’as ve Iraklılar yenildiler, onlardan pek çok kişi de öldürüldü. İbnü’l-Eş’as Basra’ya yürüdü, Haccâc da onu takip etti. Bunun üzerine İbnü’l-Eş’as oradan çıktı. Onlar, Irak topraklarında Meskin’de karşılaştılar. Irak halkı yenildi ve korkunç bir şekilde öldürüldüler. İbnü’l-Eş’as, yanındakilerle beraber Sicistan’a gitti. Rutbil ile mektuplaştı ve onun yanına gitti. Haccâc, Sicistan’a büyük bir ordu gönderdi. Rutbil’e de İbnü’l-Eş’as’ı ve yanındakileri teslim etmesi için mektup gönderdi. Haccâc, çok mal verme ve cizyeyi de kaldırma karşılığında onların kendisine teslim edilmesini istedi. İsteğinin reddedilmesi hâlinde üzerine ordu gönderme tehdidi [273] de bulundu. Bunlardan dolayı Rutbil, İbnü’l-Eş’as’ı aldattı

ve Haccâc'ın görevlisine teslim etti. Görevli onu Haccâc'a götürmek üzere yola çıktı. İbnü'l-Eş'as yol üzerinde Ruhhac'daki bir sarayın üstünden kendini attı ve öldü. Görevli, onun başını aldı ve Haccâc'a götürdü. Bu, 84/703 yılındaydı. Haccâc da onu Abdülmelik'e, o da Mısır'daki kardeşi Abdülazîz'e gönderdi. Bu konuda şair şöyle demektedir:

Bedenin öldüğü yer ile başının arasındaki mesafe çok garip, baş Mısır'da beden Ruhhac'da!

Aldatarak öldürdüler, sonra biat edin dediler. Posta, en değerli ve en parlak bir başı götürdü.

Abdülmelik, Dımaşk'ta 10 Şevval 86 (4 Ekim 705) tarihinde 62 yaşında vefat etti ve oraya defnedildi. Vefat ettiğinde daha büyük olduğu da rivayet edilmiştir. Dönemi 21 yıl, 2 ay ve 10 gündür. Esmer, orta boylu, uzun sakallı, işlerle doğrudan ilgilenen, devlet idaresinde uyanık, görüşlerinde kararlı, düşmanları ve savaştığı kişilerle ilgili işleri başkalarına havale etmeyen ve onlarla bizatihi ilgilenen, pek çok işindeki problemleri düzenleyip selamete kavuşturan birisiydi

Kâtipleri, Kabîsa b. Züeyb el-Huzâî, Ebû'z-Züayzia', Âmir b. Lüey'in oğullarının azatlısı Amr b. el-Hâris ve Bizanslı Sercûn b. Mansûr'dur. Mühründe "O'na ihlaslı bir şekilde iman ettim." yazılıdır. Kadıları Ebû İdris el-Havlânî ve Abdullah b. Kays b. Abdümenâf, hâcibi azatlısı Yusuf'tur. Ebû'z-Züayzia' da ona hâciblik yapmıştır.

Abdülmelik b. Mervân döneminde 68/687 yılında, Abdullah b. Abbâs b. Abdülmuttalib Tâif'te vefat etmiştir. Vefat ettiğinde görme engelli idi ve o 71 yaşındaydı. Onun doğumu hicretten üç yıl öncedir. Namazını Muhammed b. el-Hanefiyye Ebû'l-Kâsım Muhammed b. Ali b. Ebû Talib kıldırmıştır. Muhammed b. el-Hanefiyye de Medine'de, 81/700 yılı Muharrem/Şubat ayında 65 yaşındayken vefat etmiştir. Onun namazını Abdülmelik'in Medine valisi Ebân b. Osman kıldırmıştır. Şîa'nın Keysâniyye kolunun onunla ilgili çok ve uzun sözleri, birçok iddiası mevcuttur.

Velîd b. Abdûlmelik

[274]

Ebü'l-Abbâs künyeli Velîd b. Abdûlmelik b. Mervân'a, Dımaşk'ta babası Abdûlmelik'in öldüğü gün biat edildi. Annesinin ismi Vellâde bt. el-Abbâs b. Cez' b. el-Hâris el-Absî idi. Velîd, 43 yaşında 15 Cemâziyelâhir 96 (25 Şubat 715) tarihinde vefat etti ve Dımaşk'ta defnedildi. Onun dönemi 9 yıl, 8 ay ve 5 gün sürmüştür. Uzun boylu, esmer, basık burunlu ve yüzünde çiçek hastalığı izi bulunan, sakalının çene kısmında hiç boyamadığı beyazlığı olan, dil hatasını çok yapan, öfke anında beklemeksizin ve sonucunu düşünmeksizin hareket edecek şekilde çok öfkelenen, öfkelenildiğinde kendisiyle konuşulamayan ve insan kanı dökülmesinden endişe etmeyen bir kişidir.

Kâtipleri; Abdullah b. Hilâl es-Sekafî, Mürre b. Ubeyd'in oğullarının azatlısı Sâlih b. Abdurrahman, Ka'ka' b. Huleyd el-Absî ve Süleyman b. Saîd el-Huşenî idiler. Mühründe "Ey Velîd! Sen öleceksin." yazılıdır. Kadısı Ebû Bekir Muhammed b. Hazm, hâcibi azatlısı Yezîd'di.

Mes'ûdî dedi ki: Velîd ve babasının Irak valisi Haccâc b. Yusuf b. Ebû Akîl, Irak'ın Vâsıt şehrinde, 95/714 yılı Ramazan/Mayıs ayında, Velîd'in vefatından 9 ay önce vefat etmiştir. Onun Irak valiliği 20 yıldır. Beytûlmâlde 110.000.000 kûsur dirhem bırakmıştır. Irak'a vali olduğunda Irak'ın haracı 100.000.000 dirhemdi. Bu, hatası ve kötü yönetimi sebebiyle 25.000.000 dirheme kadar düştü. Daha önce Haccâc'ın boşadığı karısı, Hint bt. Esmâ b. Hârice el-Fezârî, kefenlenmiş Haccâc'a baktı ve şöyle dedi:

Dikkat et ey kefenlenmiş ceset! Ölümüne herkes sevindi,

Kovulmuş şeytanın arkadaşıydın, öldüğünde arkadaşın bile seni bıraktı.

Haccâc'ın hücum ve savaşlar haricinde zulümle öldürdüğü 120.000 kişi vardı. Abdullah b. Abbâs'ın talebesi, Vâlibe b. el-Hâris b. Sa'lebe b. Dûdân b. Esed b. Huzeyme'nın oğullarının azatlısı olan Ebû Abdullah Saîd b. Cübeyr onlardan birisidir. O, siyahi olan Saîd'i, 94/713 yılında, Abdurrahman b. [275]

Muhammed b. Eş'as ile birlikte kendisine karşı çıkışı sebebiyle öldürdü. O ayrıca Hz. Ali b. Ebû Tâlib'in arkadaşı, Suhbânoğullarından Kümeyl b. Ziyâd en-Nehaî'yi de öldürdü. Onun hapishanesinde 50.000 erkek, 30.000 kadın öldü. Hapishanesi çok sorunluydu. Üzerlerinde, soğukta ve sıcakta onları ertecek hiçbir şey yoktu. Onlara kül ile karıştırılmış su verilirdi.

Süleyman b. Abdülmelik

Ebû Eyyüb künyeli Süleyman b. Abdülmelik'e, kardeşi Velîd'in öldüğü gün biat edildi. Annesi, Velîd'in de annesi olan Vellâde idi. Süleyman b. Abdülmelik, Kınnesrîn'in beldelerinden Mercidâbık'taki karargâhta, 19 Safer 99 (1 Ekim 717) Cuma günü 39 yaşında iken vefat etmiştir. Buradan İstanbul Muhasarası'ndaki kardeşi Mesleme'ye yardım gönderiyordu. Onun idaresi iki yıl, sekiz ay ve beş gün sürmüştür. Uzun boylu beyaz tenli, yakışıklı, zarif, kıvrıkcık saçlarında beyazlık olmayan, fasih konuşan, edebiyatı iyi bilen, yumuşak, gençliği ve güzelliğinden dolayı çok kendini beğenmiş, çok iştahlı ve şehvetli, çok evlilik yapan, kan dökmekte acele etmeyen, öğüt verenlerle istişare etmekten geri durmayan, çok hasetçi biriydi.

Kâtipleri Abdülazîz b. Hâris b. el-Hakem b. Ebû'l-Âs, Süleyman b. Nuaym el-Himyerî ve Hristiyan İbn Patrik'tir. Mühründe "Allah'a iman ettim." yazılıdır. Kadısı Muhammed b. Hazm, hâcibi azatlısı Ebû Ubeyde, bir rivayete göre de azatlısı Müslim'dir.

[276] *Ömer b. Abdülazîz*

Künyesi Ebû Hafs, annesi Ümmü Âsım bt. Âsım b. Ömer b. el-Hattâb olan Ömer b. Abdülazîz b. Mervan b. el-Hakem'e, Süleyman'ın vefat ettiği gün biat edildi. Mesleme'ye elçi gönderip İstanbul muhasarasına son verdirdi. Mesleme'nin orayı muhasara ederken kaldığı süreyi, bu kitabımızın *İslam'ın doğuşundan sonra Bizans krallarının haberleri* bölümünde, *Ermeni* diye tanınan Tedos'un (Theodisius) krallığı döneminde anlattık.

Ömer, Kinnesrîn'in ardındaki Hıms şehrinin beldelerinden Deyrsem'ân'da 20 Receb 101 (5 Şubat 720) Cuma günü, 35 yaşında iken, bir rivayete göre ailesinden biri tarafından, zehirlenerek öldü. Halifeliği iki yıl, beş ay ve beş gündür. Esmâ, güzel yüzlü, ince, güzel sakallı, gözleri çukurlaşmış biriydi. Yüzünde çocukluğundan kalma, bir hayvanın toynağının darbe izi vardı ve saçlarının bir kısmı beyazlaşmıştı. Hayatı boyunca kına kullanmamıştı. Dinî hayatını dünya hayatına tercih eden, bugününden korkup yarınından umut içerisinde olacak şekilde hareket eden ve ailevi bir iş kendisine geldiğinde bile dindarlığını koruyan erdemli bir kişiydi.

Kâtibi Leys b. Ebû Rukayye'ydi. Mühründe "Her amelin bir sevabı vardır.", bir görüşe göre de "Ömer, ihlaslı bir şekilde Allah'a iman ediyor." yazılıydı. Kadısı Abdullah b. Sa'd el-Eylî, hâcibi azatlısı Müzâhim, bir rivayete göre de Hüseyin'di.

Yezîd b. Abdülmelik

[277]

Künyesi Ebû Hâlid, annesi Atike bt. Yezîd b. Muâviye olan Yezîd b. Abdülmelik b. Mervân'a, Ömer b. Abdülazîz'in öldüğü gün biat edildi. Dımaşk'a bağlı yerleşim yerlerinden Belkâ'da, 24 Şaban 105 (28 Ocak 724) Cuma günü 39 yaşında iken vefat etmiştir. Dönemi dört yıl ve bir ay sürmüştür. Uzun boylu, kalın, beyaz tenli, yuvarlak yüzlü, saç ve sakalında beyazı olmayan, yiğit delikanlı, çok övünen ve kibrini gizlemeyen, eğlenceyi seven, örtü kullanan, yapması gereken doğruyu, kaçınması gereken hatayı bilmeyen biriydi.

Kâtipleri Üsâme b. Zeyd es-Selfîhî ve Zeyd b. Abdullah idi. Mühründe "Allahım! Beni hesaptan koru." yazılıydı. Hâcibi azatlısı Saîd, bir rivayete göre de Hâlid idi.

Yezîd b. Abdülmelik döneminde devletle ilgili önemli olaylar olmuştur. Yezîd b. el-Mühelleb b. Ebû Sufre'nin görevden alınması hadisesi gerçekleşmiştir. Ebû Sufre'nin adı Zâlim b. Serrâk b. Subh b. Kindî b. Amr b. Adî b. Vâil b. el-Hâris b. el-Atîk b. el-Esed b. Imrân b. Amr Müzeykıya' b. Âmir Mâüssemâ' b. Hârise el-Gitrîf b. Sa'lebe b. İmruülkays b. Sa'lebe b. Mâzin b. el-Ezd idi. Ezd'in ismi Derrâ' b. el-Gavs b. Nebt b. Mâlik b. Zeyd

b. Kehlân b. Sebe' idi. Yezîd, Ömer b. Abdülazîz'in hapishanesindeydi. Ömer, Yezîd'in Süleyman b. Abdülmelik'e mektubunda belirttiği, kendisinin Cürcân ve Taberistan fethi esnasında elde ettiği malları ondan talep ediyordu. Ömer, 101/720 yılı Receb/Şubat ayında vefat edince Yezîd hapishaneden kaçtı ve Basra'ya gitti. O zaman Basra valisi, Adî b. Ertat el-Fezârî idi. Vali, Yezîd'in Basra'ya geldiğini haber alınca onun kardeşlerinden bazılarını hapsetti. Yezîd de onların bırakılması için valiyle pazarlık yaptı ancak vali kabul etmedi. Yezîd'in etrafında büyük bir grup toplandı. Yezîd, onlara bol para verince, taraftarları çoğaldı. O, Adî'nin üzerine yürüdü, onu yakaladı ve hapsetti. Böylece Basra, Ahvaz, Fâris ve Kirman'ın büyük bölümüne sahip oldu. Yezîd, kardeşi Mesleme b. Abdülmelik ile kardeşinin oğlu Abbâs b. Velîd b. Abdülmelik'i, büyük bir orduyla onunla savaşmaları için gönderdi. Yezîd b. el-Mühelleb de büyük bir orduyla Basra'dan çıktı. İki ordu, Bâbil'in Akr beldesinde karşılaştılar ve şiddetli bir savaş yaptılar. Yezîd b. el-Mühelleb ve kardeşlerinden bazıları Irak halkından büyük bir toplulukla birlikte öldürüldüler. Kalanlar mağlup olup kaçtılar. Bu olay, 102/720 yılında gerçekleşti.

Rivayete göre Yezîd'i öldüren Kahl b. Ayyâş b. Hassân b. Sümeyr b. Şerâhîl b. Arîn b. Ebû Câbir b. Züheyr b. Cenâb idi. Bu konuda Müseyyeb b. Rafl el- Kelbî, övünerek şöyle demektedir:

Siz batılın hakka galip gelmesini temenni ettikten sonra biz Yezîd b. el-Mühelleb'i öldürdük,

Iraklılardan dininde münafık olanları, sadece Kudâalılar öldürürler.

Rufey b. Üzeyr el-Esedî, onun öldürülmesiyle ilgili Yezîd b. Abdülmelik b. Mervân'ı muhatap alarak şöyle demiştir:

Develer ve hızlı atlarımızla sana destek için geliyoruz ey Müminlerin Emîri!

Bâbil ve Akr arasında başların kesilmesinde Müminlerin Emîri'ne yardım ediyoruz,

Yezîd b. el-Mühelleb sabah erkenden ölümle karşılaştı. Ne zaman olacağını bilmediği ölüm onu alıp götürdü.

Mühelleb ailesinden ve onun taraftarlarından geride kalanlar gemilere bindiler ve Sind topraklarındaki Kandâbîl'e gittiler. Mesleme onları takip için Hilâl b. Ahvez el-Ma'zenî'yi görevlendirdi. Hilâl, onlara yetişt, onlardan çoğunu öldürdü ve kalanları esir aldı.

Mühelleb, ölümü anında yerine Yezîd b. el-Mühelleb'i vekil bırakmış ve diğer kardeşlerinin Yezîd'i dinleyip ona itaat etmelerini emretmişti. Mühelleb'in vefatı Horasan'daki Merverrûz'da, 83/703 yılının Zilhicce/Ocak ayında idi. O dönemde Yezîd, Horasan'ın valisiydi. Bununla ilgili Nehâr b. Tevsia' et-Temîmî şöyle demiştir:

Dikkat edin! Mühelleb'den sonra takvaya götüren şeref gitti, hayır ve cömertlik öldü.

O ikisi, dünyanın dört bir tarafında yok oldular ancak Merverrûz'da Mühelleb'in kabrinde kaldılar.

Hişâm b. Abdülmelik

[279]

Ebü'l-Velîd künyeli Hişâm b. Abdülmelik b. Mervân'a, Yezîd'in öldüğü gün biat edildi. Annesi Ümmü Hişâm bt. Hişâm b. İsmâil b. Hişâm b. el-Velid b. el-Mugîre el-Mahzûmî idi. Kinnesrîn bölgesinin çöl tarafındaki Rusâfe'de, 6 Rebûlâ-hir 125 (6 Şubat 743) Çarşamba günü 53 yaşında vefat etmiştir. Dönemi 19 yıl, 7 ay ve 11 gün sürmüştür. Sarıya çalan beyaz tenli, gözleri çok oynayan şaşı, sakalını siyah ile kınalayan, orta boylu, fizik olarak iyi, sert mizaçlı, ahlakı kötü, ince bakışlı, mal toplayan ve ihtiyaç için bile az harcayan, saltanatı konusunda uyanık, halkını yöneten, işleri doğrudan yürüten ve ülkesindeki hiçbir iş kendisine gizli kalmayan bir kişiydi.

Kâtipleri Muhammed b. Abdullah b. Hârise el-Ensârî, Üsâme b. Zeyd es-Selîhî ve Saîd b. Abdülmelik'in azatlısı Sâlim'di. Mühründe "Hüküm, hâkim olan Allah'a aittir." yazılıydı. Kadıları Muhammed b. Safvân el-Cumahî ve Nümeyr b. Evs el-Eş'ârî, hâcibi azatlısı Gâlib idi.

Saltanatının 17. yılı olan 122/740 yılında, Zeyd b. Ali b. Hüseyin b. Ali b. Ebû Talib'in Kûfe'de küçük bir grupla kendisine

karşı çıkışı gerçekleşmiştir. O zaman Kûfe'nin valisi Yusuf b. Ömer es-Sekafî idi. Zeyd'e birçok kişi biat etmişti ancak onu terk ettiler ve ahitlerinde durmadılar. Yusuf b. Ömer büyük bir ordu ile onu karşıladı ve Zeyd ile aralarında şiddetli bir çarpışma oldu. Sonuçta Zeyd ve yanındakiler bu yılın Safer ayında öldürüldüler. Zeyd, Künâse'de asıldı.

[280] *Velîd b. Yezîd b. Abdülmelik*

Ebü'l-Abbâs künyeli Velîd b. Yezîd b. Abdülmelik'e, Hişâm'ın ölüp gittiği gün biat edildi. Annesi Ümmü'l-Haccâc bt. Muhammed b. Yusuf b. el-Hakem b. Ebû Akîl es-Sekafî idi. Velîd, Nizârîleri tercih etti ve onlarla dost oldu. Yemenlilere eziyet etti ve onları görevlerden uzaklaştırdı. Onların ileri gelenlerini tahkir etti ve bu amaçla o gün Yemenlilerin başkanı olan ve onların değer verdiği Hâlid b. Abdullah b. Yezîd b. Esed b. Kürz b. Âmir b. Abdullah b. Abdüşems b. Gamgame b. Cerîr b. Şikku'l-Kâhin b. Sa'b b. Yeşkur b. Ruhm b. Efrak b. Efsâ b. Nezîr b. Kasr b. Abkar b. Enmâr el-Kasrî'yi hedef aldı. O, Irak ve ona tabi olan Ahvaz, Fâris ve Cibâl bölgesinin valisiydi. Kardeşi Esed b. Abdullah da Horasan'ın valisiydi. Hâlid'i Kûfe'nin valisi Yusuf b. Ömer es-Sekafî'ye bıraktı. O da Hâlid'i Kûfe'ye getirtti ve onu öldürünceye kadar ona işkence etti. Bu dönemde Velîd, Yemenlileri küçük görüp tahkir ederek şiirler söylüyordu. "Birliğin ve beraberliğin yok olmasını hatırlayıp da isyan etmedin mi?" sözüyle başlayan uzun kasidesinde de Hâlid'i anlatan ve Nizârı öven bir şiir söylemiş ve şöyle demiştir:

Devletimizi Nizârôğullarıyla güçlendirdik, itaatten çıkanları onlarla yola getirdik.

Bu Hâlid'dir ve bizde esirdir, adamları varsa gelip onu bizden alsalar ya!

Onların eskiden beri başları ve önderleriydi, şimdi biz onun gölgesi gibi onu rezil eden her şeyi yapıyoruz.

Velîd, insanların hoş görmediği işleri yapmaya devam etti. Yezîd b. Velîd de onun tahttan indirilme çağrısı için harekete geçti. Tüm Yemen onun çağrısına olumlu cevap verdi, onu destekledi ve onunla beraber Velîd'in Dımaşk valisine hücum

etti. Yemenliler, orada Yezîd'e icabet edip ona biat ettiler. Sonra da Hıms ve Dımaşk arasındaki çölde Bahrâ diye bilinen kaledeki Velîd'in üzerine yürüdüler ve onu öldürdüler. Bu, 27 Cemâziyelâhir 126 (16 Nisan 744) Perşembe günü oldu. [281] Velîd, öldüğünde 42 yaşındaydı. Onun veliahtı olan iki oğlu Hakem ve Osman'ı aldılar ve Dımaşk'ta Yusuf b. Ömer es-Sekafî ile beraber öldürdüler. Esbağ b. Züâle el-Kelbî bu konuda şöyle demiştir:

Kays ve Hindif kabilelerinin hepsine, Abdüşems ve Hâşimîlerin büyüklerine kim haber verecek?

Hâlid'e karşılık Müminlerin Emîri'ni öldürdük, onun iki veliahtını birkaç dirheme sattık.

Halef b. Halîfe el-Becelî de şöyle söylemiştir:

Hâlid'e karşılık, hiç secde etmemiş Müminlerin Emîri'ni öldürüp yere kapaklanmış bir şekilde bıraktık.

(Hâlid) Kasrî ebediyete yolculuk yaptıysa Ebû'l-Abbâs (Velîd) geri dönecek değildir.

Mead! Küçüklüğünü itiraf et. Çünkü biz Müminlerin Emîri'ni Hâlid'e karşılık öldürdük.

Mervân b. Muhammed

Ebû Abdullah ve Ebû Abdülmelik künyelerine sahip Mervân b. Muhammed b. Mervân b. el-Hakem'e, 14 Safer 127 (23 Kasım 744) Pazartesi günü biat edildi. Annesi Zübâde, İbrâhim b. el-Eşter en-Nehaî'nin ümmüvelediydi.²¹⁸ İbrâhim öldürüldüğü gün bu cariyeye, Muhammed b. Mervân'ın oldu. İbrâhim, Mus'ab b. ez-Zübeyr'in, Muhammed de kardeşi Abdülmelik b. Mervân'ın öncü kuvvetinde idi. Bir rivayete göre Zübâde bu esnada İbrâhim'den hamileydi ve bu hâliyle Muhammed b. Mervân'ın cariyesi olmuştu. Ümeyyeoğulları, halifelerin ümmüveled çocukları olmalarını istemiyorlardı. Çünkü onlar devletlerinin, cariyeye oğulları eliyle ellerinden çıkacağını düşünüyorlardı. İşte Mervân b. Muhammed bu kişidir.

218 Efendisi tarafından hamile bırakılan cariyedir. Bk. Hamza Aktan, "İstîlâd", *TDV İslam Ansiklopedisi*, İstanbul 2001, XXIII/361.

Kendisine biat edildiği zaman Cezîre bölgesindeki Harran'a yerleşti. Kendinden önceki Ümeyyeoğulları hükümdarlarının hepsi Dımaşk'ta oturmuşlardı. Onlardan bir kısmı ise (aynı zamanda) çölde yaşamıştır.

[282] Mervân b. Muhammed'in dönemi tamamen karışıklık ve savaş ile geçmiş, sular bir türlü durulmamıştır. Hıms halkı ona muhalefet etmiş ve ona halife olarak itaati terk etmişlerdir. Bu sebeple Mervân onları muhasara etmiş, onlarla birçok defa savaşmıştır. Mısırlılar da ona halife olarak itaati terk etmişler ancak Mervân, üzerlerine ordu gönderince onun halifeliğini kabul edip ona tekrar itaat etmişlerdir. Hişâm b. Abdülmelik'in oğulları Süleyman ile Ebân, Ümeyyeoğullarından kendilerine katılanlarla birlikte Mervân'a muhalefet etmişler ve onunla birçok defa savaşmışlardır. Sâbit b. Nuaym el-Cüzâmî de ona muhalefet etmiş, Şam'ın Filistin vb. ordugâhlarının çoğu onun çağrısına icabet etmiştir. Mühallim b. Zühl b. Şeybân'ın oğullarından Dahhâk b. Kays eş-Şeybânî el-Hâricî es-Sufrî, Irak bölgesine hâkim olmuştur. Ondan önce veya sonra Hâricîlerden hiç kimse oraya hâkim olamamıştır. Mervân ile savaşmak üzere büyük bir ordu ile onun üzerine yürümüştür. Süleyman b. Hişâm b. Abdülmelik, Dahhâk'ı imam kabul eden ve ona tabi olan azatlılarından ve adamlarından bir toplulukla ona katılmıştı. Bu konuda Hâricî şairlerinden birisi onunla övünerek şöyle demiştir:

Allah'ın, Dahhâk'a yardım ettiğini ve Kureyş'in, Bekr b. Vâil kabilisinin arkasında namaz kıldığını görmedin mi?

İki ordu Cezîre bölgesindeki Kefertûsâ'da karşı karşıya geldi. Günlerce çok şiddetli çarpışmalar yaptılar. Sonuçta Dahhâk ve halifesi Hayberî öldürüldü. Geri kalan Hâricîler de dağıldılar. Bu, 129/747 yılında oldu. Yemen'deki Ibâzî Hâricîleri, "Tâlibü'l-hak" lakabını alan Abdullah b. Yahyâ el-Kindî tarafından, Ebû Hamza Muhtar b. Avf el-Ezdî ve Belc b. Ukbe komutasında Mekke'ye gönderildiler ve onlar aynı yılın arefe günü Mekke'de konuşlandılar. Mekke Valisi Abdülvâhid b. Süleyman b. Abdülmelik b. Mervân, hac bitene kadar onlarla

bir antlaşma yaptı. Hac biter bitmez vali kaçtı, şehri başıboş bıraktı ve Medine'ye gitti. Hâricîler de Mekke'ye girdiler. Abdülvâhid onlarla savaşmak üzere bir ordu hazırlayıp gönderdi. Başlarına da komutan olarak Abdülazîz b. Abdullah b. Amr b. Osman'ı tayin etti. Hâricîler Mekke'den çıktılar ve iki ordu 130/747 yılı Safer/Ekim ayında, Kudeyd'de karşılaştı. Büyük bir toplulukla birlikte Abdülazîz öldürüldü. Öldürülenlerin 700 kişisi Medineli, diğer birçoğu da Kureys'ten idi. Sadece kaçan bir grup kurtuldu. Onlara ağıt yakan bayan bir şair şöyle demiştir:

Zamanla benim aramda ne var ki! Zaten Kudeyd'deki savaş tüm adamlarımı yok etmiştir.

Hem gizli hem de açık ağlar dururum.

Hâricîler Medine'ye girdiler ve oraya üç ay hâkim oldular. Mervân onlarla savaşması için 4.000 kişiyle Sa'd b. Bekr b. Hevâzin kabilesinden Abdülmelik b. Muhammed b. Atıyye [283] es-Sa'dî'yi görevlendirdi. Vâdilkurâ'da karşılaştılar ve Belc ile Hâricîlerin çoğu öldürüldü. Ebû Hamza kurtuldu ve Mekke'ye gitti. Ardından Abdülmelik gitti ve onu Mekke'de öldürdü. Böylece halkını birleştirdi. Hâricîlerin kalanları ise Abdullah b. Yahyâ'ya katıldılar. Abdülmelik, Yemen üzerine yürüdü. Abdullah b. Yahyâ onu San'a taraflarında karşıladı ve aralarında büyük bir savaş meydana geldi. Abdullah ve yanındakilerin çoğu öldü. Bu da aynı yılda gerçekleşti.

Ebû Müslim'in Horasan'daki hareketi hızlandı ve Mervân'ın Horasan valisi Nasr b. Seyyar'ı oradan çıkardı. Ebû Müslim, Kahtabe b. Şebîb et-Tâî'yi büyük bir orduyla harekete geçirdi. Kahtabe, yaklaşık 30.000 kişilik bir orduya sahip Mervân'ın Cürcân valisi Nübâte b. Hanzale el-Kilâbî'yi ve yaklaşık 40.000 kişilik bir orduya sahip Âmir b. Dubâre el-Mürrî'yi Isfahan'da öldürdü. O, askerleriyle Irak tarafına harekete geçti. Mervân'ın valisi Yezîd b. Ömer b. Hübeyre el-Fezârî de onu karşılamak için harekete geçti. Kûfe'nin yakınında Fırat'ın kıyısında karşı karşıya geldiler. İbn Hübeyre mağlup oldu ancak Kahtabe de boğuldu. Siyah bayraklı (müsevvide) Abbâsî

orduları Kûfe'ye yürüdüler ve Ebü'l-Abbâs es-Seffâh'a biat ettiler. Seffâh'ın amcası Abdullah b. Ali b. Abdullah b. Abbâs büyük ve güçlü bir orduyla Mervân ile savaşmak için harekete geçti. Mervân da büyük bir ordu, korku veren bir topluluk ve birçok teçhizatla harekete geçti. İki ordu Musul topraklarında Zap'ta 18 Cemâziyelâhir 132 (31 Ocak 750) Cumartesi günü karşılaştı. Mervân mağlup oldu, ordugâhı istila edildi ve ordusundan birçok kişi öldürüldü. Mervân kaçtı ve Şam'a geldi. Abdullah'ın askerleri de kendisini takip ediyordu. Bunun üzerine Mervân, Mısır'a gitti. Mervân, aynı yılın 26 Zilhicce 132 (5 Ağustos 750) Pazar günü Mısır'ın Saîd bölgesinde Eşmûneyn Bûsîr köyünde yakalanıp öldürüldü. Öldüğünde Mervân 70 yaşında, bir rivayete göre biraz daha küçük idi.

Mervân'ın dönemi, vefatına kadar 5 yıl, 10 ay ve 11 gün idi. Mervân'ın gözü maviye çalan siyah, kendisi de kırmızımsı beyaz tenli idi. Başı iri, omuzları geniş, sakalı gürdü. Deneyimli ve zorluklara karşı sabırlıydı. Kabilelerin arasını bozmuş ve aşiretler arasına nefret sokmuştu. İşlerini tedbirle karşılar ve işlerinin devamının da tedbirli yürümesini isterdi. Kays Aylân²¹⁹ tarafını seçmiş, Yemen kabilesinden yüz çevirmiş ve onlara düşmanlık yapmaya başlamıştı. Bu sebeple Yemenliler de Mervân'a karşı isyan edip savaştilar.

Mervân'ın kâtibi Abdülhamîd b. Yahyâ b. Sa'd b. Abdullah b. Câbir b. Mâlik b. Hacer (Hucr?) b. Maîs b. Âmir b. Lüey b. Gâlib idi. O, belîğ ve çok iyi konuşan birisiydi. Onun, kendilerine uyulan, kendileriyle amel edilen nakledilmiş bir grup mektubu mevcuttur. Ben Mısır'ın Fustat'ında onun neslinden, *Muhaciroğulları* diye bilinen insanlar gördüm. Bunların bir kısmı Tolunoğullarına kâtiplik yapmıştır. Mervân'ın mühründe "İşimi Allah'a havale ettim." yazmaktadır. Onun kadısı Osman b. Amr el-Bettî, hâcibi ise azatlısı Saklâb idi.

Ebü'l-Hasan Ali b. Hüseyin b. Ali el-Mes'ûdî dedi ki: Ümeyyoğulları devletinin (Emevîler/Emevî Devleti) süresi, bu-

219 Adnânîler'e mensup kabileler topluluğudur. Bk. Ahmet Önkal, "Kays Aylân", *TDV İslam Ansiklopedisi*, İstanbul 2002, XXV/91.

rada verdiğimiz tarihlere göre, Hasan b. Ali'nin Muâviye ile antlaşma yapması ve devleti ona teslim etmesinden başlayıp son hükümdar Mervân b. Muhammed'in öldürülmesine kadar 91 yıl, 7 ay ve 27 gündür. Siyerciler, tarihçiler ve dünya hükümdarlarının rivayetleriyle ilgilenenler, bizim söylediğimizden farklı olarak sadece ayların ve günlerin fazla ya da eksik oluşuyla ilgili ihtilaf etmişlerdir. Bunların en meşhuru, bizim söylediğimizdir. Aynı şekilde yıldızlara bakarak takvim oluşturanlar, zîc/astronomi cetveli kitaplarında bunlardan farklı tarihler verdiler ve Ümeyyeoğullarının süresini (farklı olarak) yazdılar. Gerek Ümeyyeoğullarının gerekse onlardan sonra günümüze, 345/956 yılına, kadar olan tüm devletlerin süreleriyle ilgili her kesimin söylediklerini, *Mürûc'z-Zehab ve Meâdinü'l-Cevher fî Tuhafî'l-Eşrâf mine'l-Mülûki ve Ehli'd-Dirâyât, Fünûnu'l-Meârif ve mâ Cerâ fî'd-Dühûri's-Sevâlif* ve elinizdeki kitaptan bir önceki ve bu kitabı yazarken kendisini esas aldığım *el-İstizkâr limâ Cerâ fî Sâlihi'l-A'sâr* isimli kitaplarımızda yazdık. Bu kitabı yazmaktaki amaç, okuyucusuna öğrenimi; nakledenine ezber ve muhafazasını kolaylaştırmak için açıklama ve ayrıntıya girmeksizin tarihle ilgili asgari bilgiler ortaya koymaktır.

Endülüs Emevîleri

Mervân b. Muhammed'in Öldürülmesi ve Ümeyyeoğullarının Farklı Bölgelere Dağılmasından Sonra Ümeyyeoğullarının Durumu Abdurrahman b. Muâviye b. Hişâm'ın Endülüs'e Sahip Olma Sebebi ve Çocuklarının Günümüze Kadar Süren Endülüs Emevî Hâkimiyeti vb. Hususlar

[285]

Mervân b. Muhammed b. Mervân öldürüldükten sonra Ümeyyeoğulları canlarından endişe ederek farklı bölgelere dağıldılar. Abdullah b. Ali b. Abdullah b. el-Abbâs b. Abdülmuttalib, onlardan yaklaşık 80 kişiyi, Filistin bölgesinde Ebû Futrus Nehri'nde müsl²²⁰ yaparak öldürmüştür. Kardeşi Dâvûd

220 Genel anlamıyla bir canlıya maddî ve mânevî olarak yapılan haksız eziyeti, acı ve ıstırap veren muameleyi ifade eder. Arapça'da azâb, ta'zîb, müsl, zulm, eziyet gibi kelimeler de bazı nüanslarla bu anlamı içerir. Şamil Dağcı, "İşkence", *TDV İslam Ansiklopedisi*, İstanbul 2001, XXIII/429.

b. Ali de Hicaz'da onun benzerini yaptı ve yaklaşık aynı sayıdaki Ümeyyeoğullarını, işkenceyle öldürdü. Mervân öldürüldüğünde yanında iki oğlu Abdullah ve Ubeydullah vardı. Her ikisi de Mervân'ın veliahtı idi ve onlar; aile, azatlı ve Arapların eşrafından kendilerine tabi olanlar ve Horasan'daki Ümeyyeoğulları taraftarından olup da kendilerini destekleyenlerle birlikte kaçtılar. Mısır'ın Saîd bölgesindeki Asvan'a gittiler. Oradan Nil Nehri'nin kenarından Sudan ve diğer Habeşlilerin yurduna girinceye kadar hareketlerine devam ettiler. Sonra Kızıldeniz sahilindeki Bâdî' bölgesine gitmek amacıyla Büce arazisinin ortasından girdiler. Yanındakilerle beraber vardıkları her yerin halkıyla savaştılar ve onlara baskınlar yaptılar. Onlar birçok zorluk ve büyük sıkıntılar yaşadılar. Ubeydullah b. Mervân ve yanındaki bir grup, savaş, susuzluk ve hastalık sebebiyle öldüler. Geri kalanları ise birçok sıkıntıya ve çeşitli acayip durumlara şahit oldular.

Abdullah b. Mervân, kurtulanlardan bir grup ile beraber Ma'den Sahili'nden ve Büce topraklarından Bâdî'a vardı. Kızıldeniz'i geçip Mekke sahili olan Cidde'ye ulaştı. Yanındaki kurtulan ailesi ve köleleriyle beraber hükümdarlıktan sonra halktan birisi olarak ve gizlenerek farklı bölgelerde yaşadı. [286] Ebü'l-Abbâs Seffâh zamanında Abdullah yakalandı ve hapse atıldı. O, Ebü'l-Abbâs döneminin geri kalan günleri ile Mansûr, Mehdî ve Hâdî dönemlerinde hapiste kaldı. Hârûnürreşîd, yaşlı ve görme engelli hâle gelen Abdullah'ı hapisten çıkardı ve onun yaşadıklarını sordu. O da "Müminlerin Emîri! Genç ve görür bir hâlde hapsedildim, yaşlı ve görme engelli iken hapisten çıkarıldım." dedi. Farklı rivayetlere göre o, Hârûnürreşîd veya Emîn döneminde ölüp gitmiştir.

Mervân'ın İfrîkiyye valisi Abdurrahman b. Habîb el-Fihri idi. Abdurrahman, Mısır'da bulunan Mervân'a mektup yazmış ve onu yanına çağırmıştır. Ona asker ve teçhizatının çokluğundan, ülkesinin korunaklı olduğundan bahsetmiştir. Sonra Abdurrahman fikir değiştirmiştir. Çünkü Abdurrahman, Mervân'ın yanına gelmesi hâlinde kendisinin onun tabisi ve askerlerinden birisi hâline geleceğini, bu takdirde siyah bay-

raklı (müsevvide) Abbâsî ihtilalcilerinin onun peşinden geleceklerini anlamıştır. Bunun üzerine Mervân'a, yanındaki askerlerinin Mervân'ı istemediğini bildiren bir mektup yazmıştır. Bu esnada Mervân, seri bir şekilde takip edilmekteydi. O da Nil'i geçmiş ve Mısır'daki Saîd'e ulaşmış ancak orada öldürülmüştür. Bir rivayete göre Abdurrahman'ın Mervân'ı çağıran mektubu, siyah bayraklı Abbâsî ihtilalcilerinin kendisine yaklaşması ve Mısır'ın Fustat şehrine girmeleri sebebiyle Mervân'ın Nil'i batı tarafından geçtiği sırada kendisine ulaşmıştır. Mervân da Vâhât yoluyla İfrîkiyye'ye geçmek için Mısır'ın Saîd bölgesindeki Eşmûneyn Bûsîr köyüne gitmiştir. Siyah bayraklı Abbâsî ihtilalcileri oraya geçerken ona yetiştiler ve gece baskınıyla Mervân öldürüldü. Buna göre Abdurrahman, Mervân'ın yanına gelmesini istemediği bir mektup yazmamıştır.

Mervân'ın öldürülmesinden sonra Abdurrahman b. Ha-bîb'e, aralarında Abdurrahman b. Muâviye b. Hişâm b. Abdülmelik b. Mervân ve Velîd b. Yezîd'in iki oğlu Lüey ile Âs'ın da bulunduğu, onun topraklarında emîrliği arzulayan Ümeyyeogullarından bir grup gelmiştir. Abdurrahman'a Velîd'in iki oğlu ile ilgili hoşlanmadığı bir haber gelmiş, o da ikisini baskınla öldürmüştür. Bunun üzerine Abdurrahman b. Muâviye ondan çok korkmuş ve kaçmıştır. O, İfrîkiyye ve Endülüs arasında bulunan, Atlas Okyanusu'nu Akdeniz'e bağlayan Cebelitârik boğazını geçti. Oraya vardığında vali, Yusuf b. Abdurrahman el-Fihri idi. Oradaki Yemenliler ile Nizârîler arasındaki kabilecilik iyice çoğalmış ve yıllarca devam etmişti. Abdurrahman orayı hâkimiyeti altına almayı arzuladı. Yemenliler ile mektuplaştı ve onları kendisine biat etmeye çağırdı. Azatlısı Bedr'i onlara gönderdi. Ona biat ettiler, onun itaati altına girdiler ve onun gelişine sevindiler. Onun haberi Yusuf b. Ab- [287] durrahman'a ulaştı. Yusuf, Nizârîler ve diğer destekçileriyle birlikte Abdurrahman'ın üzerine yürüdü. Aralarında büyük bir savaş meydana geldi. Yusuf b. Abdurrahman mağlup oldu ve onun taraftarları feci bir şekilde öldürüldü. Bu, 139/756 yılında olmuştur.

Abdurrahman Endülüs'ü ele geçirdi. Orası, büyük bir kara parçası, insan yürüyüşüyle 40 günlük mesafe ölçüsünde büyük bir ülke, birçok ve bitişik mamur şehirleri bulunan bir yerdir. Abdurrahman, kendisine muhalefet edenlere karşı kılıç kullanarak idareyi ele almıştır. Herkes ona itaat etti. Günümüze kadar Endülüs'te Abbâsoğullarından herhangi birisi adına hutbe okutulmamıştır. Bu sebeple bu başlığı, Abdurrahman b. Muâviye'nin emîrliğine ayırdık. Çünkü burası, Üme-yeoğullarına ait müstakil ve günümüze kadar değişmeden bozulmadan sınırları süregelen bir ülkedir. Abdurrahman b. Muâviye'nin Endülüs'teki hâkimiyeti 33 yıl ve 4 ay sürmüştür. Onun vefatı 1 Cemâziyelevvel 172 (7 Ekim 788) tarihindedir. Yerine oğlu Hişâm b. Abdurrahman b. Muâviye geçmiş ve 7 yıl ve 9 ay hüküm sürmüştür. Onun vefatı da 180/796 yılı Safer/Nisan ayındadır. Yerine oğlu Hakem b. Hişâm b. Abdurrahman geçmiş ve 27 yıl, 1 ay ve 25 gün hüküm sürmüştür. O da 28 Zilhicce 209 (21 Nisan 825) tarihinde vefat etmiştir. Onun yerine oğlu Abdurrahman b. el-Hakem b. Hişâm geçmiş, 32 yıl ve 4 ay hüküm sürmüştür. O, 238/852 yılı Rebîulâhir/Eylül ayında vefat etmiştir. Yerine oğlu Muhammed b. Abdurrahman b. el-Hakem geçmiş; 34 yıl, 10 ay, 20 gün hüküm sürmüş, 28 Safer 273 (4 Ağustos 886) tarihinde vefat etmiştir. Yerine oğlu Münzir b. Muhammed b. Abdurrahman geçmiş; 1 yıl, 11 ay, 13 gün hüküm sürmüş, 15 Safer 275 (29 Haziran 888) tarihinde vefat etmiştir. Yerine kardeşi Abdullah b. (Muhammed b.) Abdurrahman geçmiş; 25 yıl, 15 gün hüküm sürmüş, 1 Re-
 [288] bîulevvel 300 (16 Ekim 912) tarihinde vefat etmiştir. Yerine Abdullah'ın torunu, Abdurrahman b. Muhammed b. Abdullah b. Muhammed b. Abdurrahman b. el-Hakem b. Hişâm b. Abdurrahman b. Muâviye b. Hişâm b. Abdülmelik b. Mervân geçmiş ve günümüze kadar yani 345/956 yılına kadar 40 yıl hüküm sürmüştür. Onun ülkesi mamurdur ve kapsamlı bir adalete sahiptir. Burada ismini saydığımız Endülüs hükümdarlarından, onun ataları içerisinde (Halife anlamında) "Müminlerin emîri" diye isimlendirilen kimse olmamıştır. Ancak onlar Abdurrahman tahta gelinceye kadar "Halifelerin oğulla-

rı” olarak isimlendiriliyordu. Abdurrahman’a ise halife olarak hutbe okutulmuştur. Bu unvanı taşıyan mektuplar göndermiş ve almış, minberlerde halife olarak hutbeler okunmuştur. Abdurrahman, kendisinden sonra veliaht olarak diğer kardeşlerini değil de oğlu Hakem’i tayin etmiştir. Çünkü oğlu Hakem’de asalet görmüş, devleti en güzel bir biçimde idare edip yürüteceğine kanaat getirmiştir.

Mes’ûdî dedi ki: Biz adımıza nispetle *Ahbâru’l-Mes’ûdiyyât* ve *Vaslû’l-Mecâlis* kitaplarımızda isimlerini verdiğimiz Endülüs yöneticilerini, siyasetlerini; onlara komşu milletler olan Galiçyalılar, Caskuslar (Veşka/Huesca’da yaşayanlar), Gaskonyalılar, Germanler, Gotlar vd. Franklarla gerçekleşen kara ve deniz savaşlarını; Velîd b. Abdûlmelik döneminde Mûsâ b. Nusayr’ın azatlısı Tarık’ın fethettiği Endülüs’teki 92/711 yılından günümüze kadarki iç savaşları ve karışıklıkları; Mûsâ’nın azatlısı Tarık’ın, Afrika kıtasından Avrupa kıtasına geçişini ve Endülüs’teki İspanya Kralı Rodrik’i öldürmesini; Mûsâ b. Nusayr’ın ondan ardından Avrupa kıtasına geçişini, onun karşılaştığı milletleri, gördüğü garip olayları, Altın Sofra’yı ve onların önceki krallarının taçlarının bulunduğu evle ilgili haberlerini özet olarak anlattık.

Fünûnu’l-Meârif ve mâ Cerâ fi’d-Dühûri’s-Sevâlif isimli kitabımızda İfrîkiyye’nin fethinden itibaren buradaki savaşları, olayları, saldırıları, Mûsâ b. Nusayr’ın oradaki haberlerini; Hârûnürreşîd döneminde emîrliğin Mûsâ b. Nusayr’dan, İbrâhim b. el-Ağleb b. Salim b. Temîm b. Sevâde et-Temîmî’ye ge- [289] çinceye kadar gelip geçen valileri; Muhtesib diye bilinen Şîî davetçi Ebû Abdullah’ın, İbrâhim b. el-Ağleb’in ülkesinin istilasıyla emîrliğin onlardan alınıncaya kadar o ve ondan sonra gelen oğlunun haberini, Ebû Abdullah’ın Berberî Kûtâme kabilesinden çıkışını; Ebû Abdullah ile Ağleboğullarının arasındaki olayları, saldırıları ve Ebû Abdullah’ın emîrliği Ubeydullah’a teslim edişini, Ubeydullah’ın onu öldürmesini, Ubeydullah’ın daha sonraki haberlerini ve Mehdiyye şehrini inşa edişini, 302/914 yılında orayı almak için birçok defa ordularını Mısır’a harekete geçirmesini, onun vefatı ve daha sonra

emîrliğin oğlu Ebû'l-Kâsım Abdurrahman'a geçişini; Yefrenoğullarından Ebû Yezîd Mahled b. Keydâd el-Berberî ez-Zenâtî el-İbâzî ve daha sonra İbâzî en-Nekkârî'nin (Nükkârî) ona karşı çıkışını, onlarla Ebû'l-Kâsım arasındaki olaylar ve savaşları, onlar İfrîkiyye'nin çoğuna hâkim oluncaya kadar onlardan öldürülen kimseleri; Ebû Yezîd'in, ölünceye kadar Mehdiyye'deki Ebû'l-Kâsım'ı muhasarasını; Ebû'l-Kâsım'ın oğlu İsmâîl'in Ebû Yezîd'e karşı durması ve onunla çarpışmasını, aralarındaki savaşları ve askerlerin, Ebû Yezîd'in etrafından dağılmalarını; Ebû'l-Kâsım'ın 25 Muharrem 336 (16 Ağustos 947) tarihinde Ebû Yezîd ölünceye kadar Ebû Yezîd'i kuşatmasını, bu savaşlarda ölenlerin sayısının yaklaşık 400.000 kişi olduğunu; İsmâîl'in vefatı ve ondan sonra emîrliğin oğlu Ebû Temîm Mead b. İsmâîl'e geçişini ve günümüze kadar sürmesini anlattık. Tüm bunları ve başka haberleri de *Takallübü'd-Düvel ve Tağayyuru'l-Ârâi ve'l-Milel* kitabımızda ayrıntılı bir şekilde açıkladık ve anlattık. Şimdi bu muhtasar çalışmada ise sadece bazı asgari bilgileri ve özlü sözleri ifade ediyoruz. Buradaki amacımız ise önceki kitaplarımızda yazdığımız bu konuları hatırlatmak ve onlara işaret etmektir.

Hâşimî, Talibî ve Abbâsîlere karşı olan, Emevî taraftarı ve onların imametini kabul eden son dönemden birisi; Ümeyye-oğulları hükümdarlarının Abbâsî halifelerinin lakapları gibi lakaplara sahip olduğunu söylemektedir. Bu konuda iki tane rivayet nakletmektedir:

1. Muhammed b. Abdullah b. Muhammed el-Kureşî, Mus'ab b. Abdullah'tan, o da babasından, o da dedesinden rivayet etmiştir: Abdülmelik b. Mervân'ın azatlısı Sâbık bana anlatmıştır: Müminlerin Emîri Abdülmelik b. Mervân'ı şöyle derken işittim: Müminlerin Emîri Muâviye b. Ebû Süfyân "en-Nâsır li-hakkılâh", Yezîd b. Muâviye "el-Mustansır ale'z-zeyğ²²¹", Muâviye b. Yezîd "er-Râcî ilallâh" ve Mervân da "el-Mü'min billâh" diye lakaplanmıştır.

221 Bazı nüshalarda "ale'r-rebî" şeklinde yazılmıştır ancak muhakkikler yukarıdaki ifadenin daha doğru olduğunu söylemektedir.

2. Muhammed b. Abdullah, Ebû Mutarrif'ten, o babasından, o da dedesinden şöyle rivayet etmiştir: Abdülmelik "el-Mü'sir liemrillâh", Velîd b. Abdülmelik "el-Müntekım lillâh" şeklinde lakaplanmıştır. Süleyman b. Abdülmelik, minberde yapılmakta olan bazı hususları kesip bitirmesi sebebiyle "el-Mehdî", Ömer b. Abdülazîz'i velihat tayin etmesi sebebiyle de "ed-Dâî illallâh" diye lakaplanmıştır. Ömer b. Abdülazîz "el-Ma'sûm billâh", Yezîd b. Abdülmelik "el-Kâdir bisun'illâh" diye lakaplanmış, Hişâm b. Abdülmelik ise "el-Mansûr" diye isimlendirilmiştir. Bunun sebebi onun, Mus'ab b. ez-Zübeyr'in öldürüldüğünü bildiren mektubun geldiği saatte doğmasıdır. Babası geldiğinde o, ismi söylenerek yanına getirildi. Bunun üzerine o, "Bu bizim isimlerimizden birisi değil. Aksine ona anne tarafından dedesinin ismi olan Hişâm ismini veriniz ve onun lakabı da 'Mansûr' olsun." dedi. Hişâm, Yezîd veliaht olana kadar bu lakabı kullanmıştır. Yezîd "el-Mütehayyer min âlillâh", Velîd b. Yezîd "el-Müktefî billâh", Yezîd b. el-Velîd "eş-Şâkir lien'umillâh", İbrâhim b. el-Velîd "el-Müteazziz billâh" ve Mervân b. Muhammed de "el-Kâim bihakkıllâh" diye lakaplanmıştır. Abdülazîz b. Mervân veliaht olduğu zaman minberlerde "el-Muâzzım lihurumâtillâh" diye söyleniyordu. Mesleme b. Abdülmelik de İstanbul Boğazı kıyısında Kahr şehrini inşa ettiği için kendisi "Kâhir biavnullâh" diye isimlendirilmiştir.

Mes'ûdî dedi ki: O, bu şekilde iki rivayet getirse de genel kamuoyu onun tersinedir. Eğer durum dediği gibi olsaydı açık, meşhur ve yaygın olur; münferit kalma sorununu bitecek şekilde nakledilen haberler ve nesilden nesile aktarılan bilgiler bize ulaşırdı. Tarihî haberleri nesilden nesile taşıyan, siyeri ve rivayetleri nakleden kimselerin çoğunluğu bunu söylemediğine göre gerek Emevî taraftarı gerekse onlara karşı olup onların haberlerini anlatan, dönemlerinin özelliklerini ^[291] belirten tarih ve siyer yazarları bunu telif etmediğine göre bu anlatılanın aslı olmadığı bilinmelidir.

324/936 yılında, Şam'ın Ürdün bölgesindeki Taberiye şehrinde ilim ve edebiyata ilgisi ile tanınan ve Hz. Osman taraf-

tarı olan Ümeyyeoğullarının azatlılarından birisinin yanında 300 varaklık ve bitişik yazıyla yazılmış *el-Berâhinü fî İmâmeti'l-Ümeviyyîn* isminde bir kitap gördüm. Bu kitapta onların faziletleriyle ilgili toplu rivayetler, açıklanmış konu başlıkları ve ayrıntılı deliller neşredilmiştir. Kitapta Osman b. Affân, Muâviye, Yezîd, Muâviye b. Yezîd, Mervân b. el-Hakem, Abdülmelik b. Mervân, ondan sonraki diğer Mervânoğulları idarecileri Mervân b. Muhammed b. Mervân b. el-Hakem'e kadar anlatılmaktadır. Yine Abdurrahman b. Muâviye b. Hişâm b. Abdülmelik'ten bahsedilmekte, Mervân b. Muhammed'in onu tayin edip kendisinden sonra veliaht olarak belirlediği ve Endülüs'te idarecilik yapan -adı geçen- Abdurrahman'ın soyundan diğer Ümeyyeoğulları da 310/922 yılına kadar sırasıyla anlatılmaktadır.

Söz konusu kitap günümüzde, 345/956 yılında, Endülüs'te idarecilik yapan Abdurrahman b. Muhammed'i anlatmakta, Endülüs hükümdarlarının her birinin faziletini, menkıbesini, imametini, hak ettikleri işleri, tayin edilen isimleri ve önde gelenlerini belirtmektedir. Kitap, birçok yoldan gelen mütevâtir haberler olduğunu iddia etmekte ve bunu, Hz. Ali'nin nakil ve nasla tayin edildiği görüşünde olan Şîa'nın cumhurlarına sahip İmâmiyye'ye zıt olan Osmanîler, Süfyânîler ve Mervânîlerin taraftarlarına nispet etmektedir. O; Mu'tezile, Zeydiyye, Hâricîler, Mürcie, Haşviyye, Nâbite gibi, devlet başkanının seçimle işbaşına geleceği görüşünde olanların sözlerinin bozukluğunu delil olarak getirmekte; hadis ashabı, Hâricîlerden Beyhesiyye ve Bekir b. Uhtü Abdülvâhid'in ashabından Bekriyye gibi Ebû Bekir'in halife olduğuna dair nasların olduğunu ifade eden grupları da çürütmektedir. O, saydığımız gruplara göre konuları, zıt görüşleri ve güçlü delilleri ortaya koymuştur. Bu konulardan sonra kitap, gelecekte gerçekleşecek önemli olaylarla ilgili rivayetleri; gelecekte ortaya çıkacak hadiselerin haberlerini; Emevîlerin ortaya çıkacakları dönemi, devletlerinin tekrar dönüşünü; Süfyânî'nin, Şam topraklarında Kuru [292] Vadi'de, Ğassan, Kudâa, Lahm ve Cüzâm kabileleri arasında ortaya çıkışını, onun saldırılarını, savaşlarını; Ümeyyelerin

Endülüs'ten Şam'a gelişlerini, onların boz atlılar, sarı sancaklılar olduğunu, onların yapacağı hadise ve savaşları, baskın ve hücumları da anlatmıştır. Ancak kitapta Emevî idarecilerinin ne bu lakapları ile ne de onlarla ilgili herhangi bir bilgi zikredilmiştir.

Abbâsiler

Ebü'l-Abbâs es-Seffâh

Ebü'l Abbâs es-Seffâh Abdullah b. Muhammed b. Ali b. Abdullah b. el-Abbâs b. Abdülmuttalib'e, Kûfe'de, 13 Rebîulâhir 132 (28 Kasım 749) Cuma günü biat edilmiştir. Annesi Ubeydullah b. Abdullah b. Abdülmedân b. ed-Deyyân b. Katan b. Ziyâd b. el-Hâris b. Mâlik b. Rebîa b. Ka'b b. el-Hâris b. Ka'b b. Amr b. Ule b. Celd b. Mâlik b. Üded b. Zeyd b. Yeşcüb b. Ya'rub b. Kahtân'ın kızı Reyta'dır, ilk lakabı da Mehdî'dir.

Kûfe, Horasan ve diğer şehirlerdeki Abbâsî davetinin başlaması 100/718 yılıdır. Davetin başlangıcı şu şekilde gerçekleşmiştir: 98/716 yılında Ebû Hâşim Abdullah b. Muhammed b. el-Hanefiyye, Süleyman b. Abdülmelik'e gelmiş; Süleyman ondan memnun olmuş, ihtiyaçlarını gidermiş ve onu geri göndermiştir. Ancak onun yanına onu zehirleyecek birisini vermiş, Ebû Hâşim de bunu anlayınca o gün Humeyme'de, bir rivayete göre de Şerât Dağı ve Dımaşk'ın beldelerinden Belkâ bölgesindeki Kerâr'da bulunan Muhammed b. Ali b. Abdullah b. Abbâs b. Abdülmuttalib'e gitmiştir. Ebû Hâşim ona davetin sırlarını vermiş, onunla davetçileri birbirine tanıtmış, halifeliliğin onun çocuklarına geçeceğini ve Hârisiyye oğlunun idareci olacağını bildirmiş ve tam olarak 100/718 yılında davete baş- [293] lamasını emretmiştir.

Muhammed b. Ali, ölümü yaklaştığında oğlu İbrâhim'e vasiyette bulundu. Davet görevini ona verdi. İbrâhim, *imam* olarak isimlendirildi. Ebû Müslim, Horasan'da onun adına biat çağrısı yaptı. Olup biteni öğrenen Mervân b. Muhammed el-Ca'dî, Dımaşk Valisi Velîd b. Muâviye b. Mervân b. el-Hakem'e, Humeyme veya Kerâr'a güvendiği birkaç adam göndermesini ve İbrâhim'i kendisine getirmelerini emreden bir mektup

gönderdi. İbrâhim, Mervân'a gönderildi. O da 132/749 yılı Muharrem/Eylül ayında İbrâhim'i hapsedti. İbrâhim iki ay sonra hapiste öldürüldü. İbrâhim, kendisinden sonra kardeşi Ebü'l-Abbâs Abdullah b. Muhammed yani Hârisiyye oğlunun, işbaşına geçmesini vasiyet etti.

Ebü'l-Abbâs, Enbâr'ın yanında inşa ettiği ve ismini verdiği "Hâşimiyye"de 12 Zilhicce 136 (9 Haziran 754) Pazar günü 33 yaşında vefat etmiştir. Halifeliliği 4 yıl, 8 ay ve 1 gün sürmüştür. Uzun boylu, beyaz tenli, burnu uzun ve ortası eğri, güzel yüzlü, kulaklarını aşacak kadar uzun ve kıvrıkcık saçlı, doğru görüşlü, kararlı, güzel ahlaklı, insanlara karşı sıcakkanlı, mal konusunda eli açık, kan dökme emrini verirken çekinmeyen ve şahsen görmediği düşmanlarını bile iyi tanıyan birisiydi.

Mes'ûdî dedi ki: Abbâsoğulları devletinde "vezir" unvanını alan ilk kişi, Hemdân kabilesinden Sebî'in azatlısı Ebû Seleme Hafs b. Süleyman el-Hallâl'dır. O, Ebü'l-Abbâs es-Seffâh'ın veziriydi ve kendisine "Muhammed ailesinin veziri" denilmekteydi. Onunla ilgili bir şair şöyle söylemiştir:

Bazen kötülüğe sevinirsin, kimi zaman sevinç beğenmediğin bir şeyden olur.

Vezir yani Muhammed ailesinin veziri ölmüş, bu sebeple senin sevmediğin kişi vezir olmuştur.

Mürûcû'z-Zeheb ve Meâdinü'l-Cevher adlı kitabımızda Ebû Seleme'nin haberlerini ve öldürülme sebeplerini anlattık. O, babası hayatta iken Abbâsoğullarının ilk vezirliğini yapmıştır.

[294] Ümeyyeoğullarının hükümdarları, kâtiplerine vezir demeyi hoş görmezler ve "Vezir", vezirlik (yardım, destek) kelimesinden türemiştir. Halife ise yardım ve desteğe ihtiyaç duymayacak kadar büyük birisidir." derlerdi. Araplar; Yemen, Şam ve Hîre hükümdarlarının vezirine "Rahîn" (sorumlu), "Zeîm" (lider), "Kâfi" (yeterli) ve "Kâmil" (tam, olgun) isimlerini verirler ve bunlarla, onların idareyi çekip çevirdiğini, zeîmin (liderin) doğru görüşlü olduğunu, önemli görevlerde idareye kâfi olduklarını ve faziletlerinin tam olduğunu ifade etmek isterlerdi. Acemler (Arap olmayan, özellikle Farslılar)

ise; hükümdarlarının vezirlerini, “ağır yükleri taşıyan, gücün dayanağı, yeterli olanların başı, önemli işlerin yöneticisi” diye isimlendirirlerdi. Zira onlarla işler düzene girer, devlet güzelleşir ve saltanat parlar. Onlar, hükümdarların konuşan dili, onların mallarının idarecisi, halklarının ve ülkelerinin koruyucusudurlar. Vezir, hükümdar ve halkın ihtiyacı olan en önemli, hayâ ve ahlak açısından en başta gelen kişilerden birisidir. Yunan ve Rumlar da kralın işlerini yürüten; kralın, görüşüne ve idaresine başvurduğu kişiye *kralın veziri* ismini verirler. Allah Teâlâ, İslam’ı gönderip de Kur’an’ı indirdiğinde Mûsâ Peygamber’inin kıssasını anlattığı âyet-i kerimede Mûsâ’nın sözüyle şöyle buyurmuştur: “*Bana ailemden kardeşim Hârûn’u vezir olarak tayin et. Onunla işimi güçlendir ve bana, yapacağım işlerde onu ortak kıl.*” (Tâhâ, 29-32) Abbâsoğulları ise *kâtip* yerine *vezir* ismini seçtiler. Bu halife ve hükümdarlar sadece en mükemmel kâtip; yakınlarından güvenilir ve namuslu olanı; adamlarından samimi ve sadık; sırları ve malları konusunda kendisine itimat edilecek; aklına, değerli fikrine ve idari işleri doğru yönetmesine güvenilecek olanı vezir olarak görevlendirmişlerdir.

Ebü'l-Abbâs, Ebû Seleme'den sonra Ebü'l-Abbâs Hâlid b. Bermek'i vezir yapmıştır. Ebü'l-Abbâs'ın mühründe “Abdullah Allah’a güvenir, O’na inanır.” yazılıdır. Onun kadıları İbn Ebû Leyla el-Ensârî el-Evsî ve Yahyâ b. Saîd el-Ensârî, hâcibi azatlısı Ebû Gassân Sâlih b. el-Heysem'dir.

Ebü Ca'fer el-Mansûr

[295]

Ebü Ca'fer el-Mansûr Abdullah b. Muhammed b. Ali b. Abdullah b. Abbâs'a, Seffâh'ın öldüğü gün biat edildi. Ebü Ca'fer'in annesi Basra doğumlu, bir rivayete göre ise Berberî olan Beşîr kızı Sellâme'dir. O, Abbâsoğulları Devleti'ni ayağa kaldıran ve düşmanlarına karşı intikamlarını alan Ebû Müslim'i, Rûmiyetü'l-Medâin'de, 137/755 yılının Şaban/Şubat ayında öldürmüştür.

27 Cemâziyelâhir 145 (22 Eylül 762) tarihinde Medine'de, Muhammed b. Abdullah b. el-Hasan b. el-Hasan b. Ali b. Ebû

Tâlib'in hilafet çıkışı olmuştur. Şehirli ve bedevi pek çok kişi Muhammed'e biat etmiş, ona *Mehdî* unvanını vermiştir. Mansûr onun üzerine İsa b. Mûsâ komutanlığında 4.000 kişilik bir ordu göndermiş, iki ordu Medine dışında karşı karşıya gelmiştir. Muhammed, yanındaki bir grupla beraber aynı yılın Ramazan ayında öldürülmüştür. Ramazan ayının başlarında ise onun kardeşi İbrâhim, Basra'da hilafet için çıkmış; Basra, Ahvaz, Vâsıt ve Kesker'i hâkimiyeti altına almıştır. Onun etrafında büyük bir topluluk oluşmuş, o da Kûfe'ye doğru harekete geçmiştir. Mansûr da İsa b. Mûsâ'yı askerleri ile onun üzerine göndermiştir. İki taraf Kûfe'ye 16 fersah mesafedeki Bâhamrâ'da, aynı yıl 26 Şevval (17 Ocak) Pazartesi günü karşılaşmıştır. Abisi gibi İbrâhim de yanındaki büyük bir topluluk ile beraber öldürülmüş, geride kalanlar kaçmışlardır. Muhammed ve İbrâhim kardeşlerin öldürülmesi sonrası Ebû Ca'fer, *Mansûr* lakabını almıştır.

Mansûr, Mekke'ye birkaç mil uzaklıktaki Bi'rimeymûn denilen yerde, 6 Zilhicce 158 (7 Ekim 775) Cumartesi günü 63 yaşında vefat etmiştir. O, Harem'e defnedilmiştir. Halifelik süresi 21 yıl, 11 ay ve 20 gündür. Ebû Ca'fer, uzun boylu, esmer, ince, yanakları ince, siyah kına kullanan, tecrübeli, fikir sahibi, yılların olgunlaştırdığı ve zamanla kudreti artan bir kişiydi. Hadis rivayet etmiştir. Helal ile haramı yani fıkhi bilirdi. [296] Herhangi bir olay karşısında duraklamaz, korkmadan işe atlardı. Bazen insanların en cömerti denecek kadar eli açık, bazen de insanların en cimrisi denecek kadar vermekten kaçınan birisiydi. Hükümdarların yönettiği tarzda bir siyaset yürütmüştü, bir aslanın, düşmanının üzerine saldırması gibi saldırgandı. Devletini korurken başkalarının yok olması onun için önemli değildi. Geride kendisinden önce ve sonra hiçbir halifenin biriktiremediği kadar mal bırakmıştır. Mirası 960.000.000 dirhemdi ki oğlu Mehdî, halife olduğunda bunların tamamını dağıtmıştır. Önce Hâlid b. Bermek ona kısa bir süre vezirlik yapmış, daha sonra ise Ebû Eyyüb el-Mûriyânî el-Hûzî onu etkileyince kendisine onu vezir yapmıştır. Biz

bundan önceki kitaplarımızda bu vezirin ölümü ve ondan sonra gelen vezirlerin haberlerini anlattık. Daha sonra Ebû Ca'fer'in veziri, azatlısı Rebî' olmuştur. Birçok kâtibi olmuştur. Onlardan birkaçı Süleyman b. Mücâlid, Abdülhamîd b. Adî ve İbn Ebû Atıyye el-Bâhilî'dir. Mühründe "Muhammed, Allah'a güvenir, O'na inanır." yazılıydı. Kadıları Yahyâ b. Saîd el-Ensârî, Ebân b. Sadaka, Osman b. Amr el-Bettî, Abdullah b. Muhammed b. Safvân; hâcibleri ise İsa b. Ravda, azatlısı Ebü'l-Husayb Merzûk ve vezir olmadan önce azatlısı olan Rebî' idi.

el-Mehdî

el-Mehdî Muhammed b. Abdullah el-Mansûr'a, babası öldüğü zaman biat edildi. Künyesi Ebû Abdullah, annesi Ümmü Mûsâ bt. Mansûr b. Abdullah b. Şehr el-Himyerî er-Ruaynî'dir. Mehdî, Mâsebezân Dağı'nın topraklarında, Rez ve Râk'ta, 23 Muharrem 169 (5 Ağustos 785) tarihinde 42 yaşında vefat etmiştir. Halifeliği 10 yıl ve 45 gündür. Yüzü ve fizîği güzel, esmer, uzun boylu, sağ gözünde beyaz bir nokta bulunan, değerli, sevgili, mal konusunda eli açık, çok affeden, zafer kazandığında [297] güzel işler yapan, korku esnasında bile gaflet göstermeyen, işlerinde güvenilmeyen kişilere itimat etmeyen, akrabalık bağlarını koruyan, ailesine karşı iyi davranan, yumuşak huylu, sebezsiz yere birçok görevliyi atayan ve görevden alan birisiydi. Şam'ın Ürdün bölgesindeki Taberiye şehrinden Ebû Ubeydullah Muâviye b. Ubeydullah el-Eşârî et-Taberânî'yi, daha sonra da Süleymoğullarının azatlısı Ya'kûb b. Dâvûd'u, onun ardından da Ebû Sâlih el-Feyz'i kendisine vezir olarak görevlendirmiştir. Mühründe "Abdullah, Allah'a güvenir, O'na inanır." yazılıdır. Kadıları Âfiye b. Yezîd el-Ezdî, İbn Ulâsetü'l-Ukaylî; hâcibleri Rebî', Hadr b. Süleyman ve Fazl b. er-Rebî' idi.

el-Hâdî

Muhammed el-Mehdî'nin Oğlu Mûsâ el-Hâdî'nin Halifeliği

Mûsâ el-Hâdî b. Muhammed el-Mehdî'ye, babasının vefat ettiği gün biat edildi. Künyesi Ebû Ca'fer, annesi Yemen'in Cü-

reş şehrinde doğmuş olan el-Hayzürân bt. Ata' isminde bir ümmüveleddir. Hâdî, Bağdat tarafında, Îsâbâz'da, 18 Rebûlevvel 170 (17 Eylül 786) tarihinde 25 yaşında iken vefat etmiştir. Hilafet süresi 1 yıl, 1 ay ve 25 gündür. Uzun, cüsseli, beyaz tenli, geniş ağızlı, üst dudağında beyazlık bulunan, cesur, kahraman, bedeni insanların en sağlamı, önde gitmede insanların en cesuru, düşünmeksizin hızlı ve taşkın hareket eden birisiydi. Kâtibi Ubeydullah b. Ebû Ziyâd b. Ebû Leyla, veziri azatlısı Rebî''dir. Ömer b. Bezî' ve İbrâhim b. Zekvân el-Harrânî'yi de kendisine kâtip olarak görevlendirmiştir.

Mes'ûdî dedi ki: Abbâsoğullarının halifeleri ile onların vezir ve kâtiplerinin tarihleriyle ilgilenenlerin çoğunun söylediği bu şekildedir. Vezir Ebû Hasan Ali b. İsa'nın amcası Ebû Abdullah Muhammed b. Dâvûd b. el-Cerrâh; Ebû'l-Abbâs Ahmed [298] b. Ubeydullah b. Muhammed b. Ammâr'ın şerh edip ilaveler yaptığı *Ahbâru'l-Vüzerâ* isimli kitabında şöyle demiştir: "Halife Mûsâ el-Hâdî, Bağdat'ın batı yakasındaki "Tâku'l-Harrânî"-yi yapan İbrâhim b. Zekvân el-Harrânî el-A'ver'i veziri yapmış, Rebî''yi de *Ezimme ve'l-Hâtem* divanının başı olarak görevlendirmiştir." Ebû Abdullah Muhammed b. Abdûs el-Cehşiyârî ise, *Ahbâru'l-Vüzerâ ve'l-Küttâb* isimli kitabında şöyle demektedir: "Halife Hâdî, Bağdat'a geldiğinde azatlısı Rebî''yi vezir yaptı. Daha sonra onu vezirlikten aldı ve yerine İbrâhim b. Zekvân el-Harrânî'yi getirdi. Rebî''yi de *Ezimme* divanlarına bıraktı. O, 169/785 yılında, 58 yaşında vefat edene kadar bu görevde kaldı. Halife Mûsâ daha sonra *Ezimme* divanına İbrâhim b. Zekvân'ı getirdi." Ebû Abdullah b. Abdûs, vezir ve kâtiplerle ilgili geç dönemde kitap yazanlardan birisidir. Aynı şekilde Kâtip İbnü'l-Mâşita, Nedim Ebû Bekir Muhammed b. Yahyâ es-Sûlî ve Mutavvak diye tanınan Ali b. el-Feth, 320/932 yılına kadar onlarla ilgili kitaplar yazmışlardır.

el-Hâdî'nin mühründe "Rab'bim Allah'tır." yazılıdır. Onun kadısı, Ebû Hanîfe en-Nu'mân b. Sâbit'in talebesi Ebû Yusuf'tur. O, Enmâr b. Erâş (Îrâş) b. Amr b. el-Gavs b. Nebt b. Mâlik b. Zeyd b. Kehlân soyundan Ya'kûb b. İbrâhim b. Habîb'dir. Ebû Yusuf'un ensârdan ve Evs kabilesinin Amr b. Avf'ın oğul-

larından olduğu kabul edilir. Onun kadısı Saîd b. Abdurrahman el-Cumahî, hâcibi ise Fazl b. er-Rebî' idi.

Hârûnürreşîd

[299]

Hârûnürreşîd b. el-Mehdî'ye, Hâdî'nin öldüğü gün biat edildi. Künyesi Ebû Ca'fer, annesi el-Hayzürân'dır. Hâdî ile ana bir kardeştir. Oğlu Muhammed b. Zübeyde ondan sonra da Abdullah el-Me'mûn için kendisinden sonraki veliahtlar olarak biat almıştır. Hârûnürreşîd, Me'mûn'u, Rey ve Horasan ile buralara bağlı yerlere vali yapmıştır. Her ikisinden de ahitlerine ve antlaşmalarına bağlı kalacaklarına dair söz almış, bunları ifade eden iki yazıyı Kâbe'ye astırmıştır. Me'mûn'un ardından da diğer oğlu Kâsım'ı veliaht tayin etti. Kâsım'ın durumunu ise Me'mûn'a bıraktı. Me'mûn, halife olduğunda onu ister veliaht olarak bırakacak isterse azledecekti. Hârûnürreşîd 44 yıl ve 4 ay yaşadıktan sonra Horasan topraklarında, Tus şehrinin Senâbâz isimli köyünde, 4 Cemâziyelâhir 193 (24 Mart 809) Cumartesi günü vefat etmiştir. Halifeliği 23, yıl 2 ay ve 16 gündür. Fiziği mükemmel, güzel, uzun boylu, beyaz tenli, topluca, saçında biraz beyazlık bulunan, kulaklarını aşacak şekilde saçı uzun ancak hac yaptığında saçını kazıtan, güzel ahlaklı, hoşgörülü, cesaretli, çok hac yapan ve cihat eden bir kişiydi. Halifeliği esnasında sekiz defa haccetmiş, sekiz savaşa çıkmıştır. Halife olduktan bir müddet sonra işleri kontrol altına almıştı. Ardından güzel şeyleri bozmuş, mal toplamaya düşkün olmuş ve Bermekîleri yani Yahyâ b. Hâlid b. Bermek ve iki oğlu Ca'fer ile Fazl'ı vezir tayin etmiştir. Onları 187/803 yılı Safer/Ocak ayında görevden almıştır. Halifeliğinin 17. yılında Ca'fer'i öldürtmüştür. Onları tasfiye ettikten sonra hilafet mührünü Ali b. Yaktîn'e teslim etmiştir. Vefat edinceye kadar Fazl b. er-Rebî' ve İsmâil b. Sabîh onun üzerinde etkili olmuşlardır. Sabîh Ebû İsmâil, Sâlim el-Eftas'ın, Sâlim el-Eftas da Ümeyyeoğullarının azatlı kölesidir. Bu vezir Bermekîlerden sonra işleri bozmuş, onun kötü ve çirkin idaresini insanlar da açık biçimde görmüşlerdir. Mühründe "Hârûn, Allah'a güvenir." yazılıdır. Birkaç tane kadısı vardır: Ali b. Harmele, Avn b. [300] Abdullah el-Mes'ûdî, Hafs b. Gıyâs, Şerîk b. Abdullah b. Ebû

Şerîk en-Nehaî ve Muhammed b. Semâa el-Haneffî. Hâcibleri önce Bişr b. Meymûn, sonra Muhammed b. Hâlid b. Bermek daha sonra da Fazl b. er-Rebî' olmuştur.

Emîn

Muhammed b. Hârûnürreşîd Emîn'e, 15 Cemâziyelâhir 193 (7 Nisan 809) Cumartesi günü biat edildi. Künyesi Ebû Mûsâ, annesinin ismi Zübeyde Ümmü Ca'fer bt. Ebû Ca'fer Mansûr'dur. Horasan'da bulunan Me'mûn ona biat etti. Me'mûn daha önceki ahde uyarak ona itaat edeceğini ve boyun eğeceğini, onun emrine uyup yasağından sakınacağını mektupla Emîn'e bildirdi. Emîn ise onu veliahtlıktan azletmeye ve ona hile yapmaya çalıştı, bazı bölgeleri, kendisinin belirlediği kişilere teslim etmesini emreden bir mektup yazdı. Me'mûn da bunu yapmadı. Bunun üzerine Emîn ona, ülke idaresine yardım etmesi için kendisine gelmesini emreden bir mektup daha yazdı. Me'mûn da bazı mazeretler gösterdi. Emîn, oğlunun veliahtlığını, Me'mûn'dan öncesine almasını isteyen; bu konuda Me'mûn'u hem teşvik eden hem de korkutan bir görevliyi Me'mûn'a gönderdi. Me'mûn bunu da kabul etmedi. "Zû'r-riyâseteyn" lakaplı Fazl b. Sehl, Me'mûn'u, Emîn'e karşı savaş yapmaya teşvik etti. Durumu bildiren elçiler Emîn'e dönünce Emîn, oğlu Mûsâ için biat aldı ve ona "Nâtık bi'l-hak" lakabını verdi. Mûsâ bu esnada küçük bir çocuktı. Ali b. Mûsâ b. Mâhân komutanlığında sayı ve teçhizat olarak 50.000 kişilik çok büyük bir orduyu Me'mûn'un getirilmesi için görevlendirdi. Me'mûn da gelenleri karşılaması için İslami Dönem'de Huzâa kabilesiyle anlaşmalı (mevâlî) olan ve kendilerini Huzâa'ya nisbet eden güçlü Rüstem b. Destan'ın soyundan Tahir b. Hüseyin b. Mus'ab b. Züreyk b. Hamza er-Rüstemî'yi yönlendirdi. Tahir, Rey şehrinde konakladı. Ali b. İsa yürüdü ve Rey'e vardı. İki ordu karşılaştı ve büyük bir savaş oldu. Ali b. İsa öldürüldü, onun askerleri dağıldı ve Tahir onun karargâhını ele geçirdi. Bu savaş, 10 Şaban 195 (8 Mayıs 811) tarihinde gerçekleşti. Savaşın akabinde Me'mûn'a "Müminlerin Emîri" olarak selam verildi. Tahir, "Zü'l-yemîneyn" diye isimlendirildi ve belde belde fetihlere devam etti.

O, önüne gelen orduyu yendi ve nihayetinde Hulvân'da konakladı. Orada Herseme b. A'yen büyük bir orduyla ona katıldı. [301] Me'mûn Tahir'e, Herseme'yi Bağdat üzerine göndermesini, kendisinin de Ahvaz yoluna doğru ilerlemesini bildiren bir mektup yazdı. Herseme ilerledi ve Bağdat'ın doğu yakasının dışında konakladı. Tahir de yürüdü ve Ahvaz, Vâsit, Medâin'i fethetti; Kûfe ve Basra'ya hâkim oldu. Ardından Bağdat'ın batı yakasının dışında konakladı. Bu olay, 196/812 yılındaydı. Bağdat'ı muhasara etti ve kuşatmaya sabah akşam savaş devam etti. Tahir ve Herseme büyük bir ordu ile Bağdat'a varmadan önce Hüseyin b. Ali b. İsa b. Mâhân, Abdülmelik b. Sâlih b. Ali b. Abdullah b. Abbâs ile birlikte Rakka şehrinden gelmişti. Abdülmelik ölünce 3 Receb 196 (20 Mart 812) tarihinde Hüseyin Bağdat'a girdi. Muhammed Emîn'i halifelik görevinden aldı ve Me'mûn'a biat etmeye çağırdı. İnsanlar bu çağrıyı kabul ettiler. Hüseyin b. Ali; Muhammed Emîn, annesi ve oğlunu Ebû Ca'fer'in şehri yani Bağdat'ta hapsedti. Ordu kendisinden maaşlarını istedi. Onun yanında askerlere verecek hiçbir şey yoktu. Onlardan, Herseme'nin gelmesine kadar beklemelerini istedi. Onlar da iki günlük bir hapis hayatından sonra Muhammed'i oradan çıkardılar ve eski makamına getirdiler. Bu yılın 16 Receb (2 Nisan) Cuma günü ona biatlerini yenilediler. Emîn'e, Hüseyin b. Ali'yi getirdiler. Emîn onu affetti, idarede görevlendirdi ve mührü ona verdi. O ise ihanet etti ve Herseme'ye katılmak üzere kaçtı. Ancak Nehrevân yolunda Bağdat'a bir fersah mesafede yakalandı ve öldürüldü. Başı Muhammed Emîn'e getirildi. Herseme Bağdat'ın batı yakasından, Tahir ise doğu yakasından 198/814 yılında şehre girdiler. Tahir sıkı bir şekilde savaştı ve şehrin batı yakasının çoğunu ele geçirdi. Ebû Ca'fer Mansûr'un şehrinde Muhammed Emîn'i muhasara etti. Emîn, Herseme'ye kendisine gelmesini isteyen gizli bir mektup yazdı. Emîn, Herseme'ye Tahir'den daha çok güveniyordu. Herseme, gerekli hazırlıklarını yaptı ve nehir yoluyla silahlı bir tekne ile Emîn'e ulaştı. Emîn onun yanına bindi. Tahir olanlardan haberdar oldu ve arkalarından özel bir grubu gönderdi. Onlar da tekneyi mancınıkla

taşladılar. Emîn yüzerek karaya çıktı kurtuldu. Ancak Tahir'in adamlarından birinin eline düştü. Adam onu yakaladı ve durumu Tahir'e bildirdi. Tahir, onu öldürecek bir kişi gönderdi. Onlar Emîn'in başını getirdiler. O da Emîn'in başını Horasan'a, [302] Me'mûn'a gönderdi. Onun öldürülüşü 25 Muharrem 198 (25 Eylül 813) Pazar günü idi. 33 yaşındaydı. Halifeliği 4 yıl, 7 ay 10 gün idi.

Halife Emîn güzel yüzlü, orta boylu, beyaz tenli, şişman, gözleri küçük, geniş omuzlu, fizik olarak güçlü, eli açık, ahlakı kötü, kıt görüşlü, çok kan döken, hevâsının peşinden gidip işini ihmal eden, önemli işleri başkalarına havale eden ve samimi olmayan kişilere güvenen birisiydi. Emîn'in yönetim işleri bozulup da otoritesi sarsıldığı zaman Fazl saklanmıştı. Bu zamana kadar Emîn'in veziri Fazl b. er-Rebî' idi. Ondan sonra vezirliğini İsmâil b. Sabîh gibi mevcut kâtipleri yürütmüştür. Muhammed b. İsa b. Nehîk, Sindî b. Şâhek ve Süleyman b. Ebû Ca'fer el-Mansûr gibi bir grup dostu, onun üzerinde etkili olmuştur. Mühründe "Her şeye güç yetiren Allah ne güzeldir!", bir rivayete göre de "Allah'tan isteyen boş çevrilmez." yazılıdır. Kadıları Muhammed b. Semâa, Muhammed b. Habîb, İsmâil b. Hammâd b. Ebû Hanîfe ve Ebü'l-Bahterî Vehb b. Vehb el-Kureşî; hâcibi ise Abbâs b. Fazl b. er-Rebî' idi.

Me'mûn

Me'mûn Abdullah b. Hârûn'a görevden alınan (hal' edilen) kardeşinin ölümünden sonra, 25 Muharrem 198 (25 Eylül 813) Pazar günü umumi biat edildi. Künyesi Ebû Ca'fer, annesi Merâcil isminde Bâdgîsli bir ümmüveleddir. Me'mûn, Ali er-Rızâ b. Mûsâ b. Ca'fer b. Muhammed b. Ali b. Hüseyin b. Ali b. Ebû Tâlib adına veliaht olarak biat aldı. O, siyah giyinmeyi kaldırdı, onun yerine yeşil giyinmeyi emretti ve halkı da buna zorladı. Ancak Bağdat'taki Hâşimîler bundan rahatsız oldular. Yönetimin bu şekilde kendilerinden alınıp Ebû Tâlib'in oğullarına geçmesi, genel olarak Bağdat halkına özelde de Hâşimîlere ağır geldi. Onlar Zü'r-riyâseteyn lakaplı Fazl'ın kardeşi ve [303] Me'mûn'un Irak'taki vekili Hasan b. Sehl'i Bağdat'tan çıkardı-

lar ve el-Mansûr b. el-Mehdî'ye biat ettiler. Ancak o, zayıf tabiatlı birisi olduğundan idareye hâkim olamadı. Bunun üzerine onun kardeşi İbrâhim b. el-Mehdî'ye, 5 Muharrem 202 (24 Temmuz 817) tarihinde halife olarak biat ettiler ve Bağdat ile başka yerlerde hutbelerde onun adı okutuldu. İbrâhim, Medâin taraflarında bulunan Hasan b. Sehl ile savaşmak üzere askerlerini gönderdi. İki ordu birbirlerini yenemedi. Me'mûn, Merv'den Bağdat'a doğru harekete geçti. Yanında Ali er-Rızâ b. Mûsâ ile devlet işlerini yürüten veziri Zû'r-riyâseteyn lakaplı Fazl b. Sehl vardı. Aynı yılın Şaban ayının çıkmasına beş gün kala, pazartesi günü Fazl b. Sehl, Serahs'ta bir hamamda suikastla öldürüldü. 1 Safer 203 (8 Ağustos 818) tarihinde Tus'ta da Ali er-Rızâ öldürüldü. Me'mûn Bağdat'a yaklaşınca İbrâhim'in galip geleceğine inananların çoğu rahatsız oldu ve ona biat eden Hâşimîlerin ekserisi onu yalnız bıraktı. O da aynı yıl 11 Zilhicce (9 Haziran) tarihinde Abbâsîlere şöyle si-tem ederek gizlendi.

Allah, Abbâsoğullarına iyilik vermesin; bana karşı oldular, iyiliğimi istemediler.

Hayat, onlara açık bir felaket haberi getirdiğinde boyunlarını bükerek bana gelmişlerdi.

Bu haber üzerine çocuk bakanlar, çocuklarından vazgeçtiler; be-beğin ağzından göğüslerini çektiler.

Devletin ipi ellerinden çıktı ve Alioğullarına geçti.

Devlet, Hz. Peygamber'in mirasını isteyen kişilere geçince, Abbâsoğulları feryat ettiler."

İbrâhim b. el-Mehdî'ye biat edilmesinden, gizlenmesine kadar geçen süre 1 yıl, 11 ay ve birkaç gündü. Me'mûn, Bağdat'a 18 Safer 204 (13 Ağustos 819) Cumartesi günü girdi. Bağdat'a gelişinden sekiz gün sonra, Alioğullarının simgesi olan yeşilin yırtılıp atılmasını, Abbâsoğullarının simgesi olan siyah rengin giyilmesini emretti. Me'mûn Bağdat'a geldiğinde İbrâhim, şehirde yer değiştirerek saklanmaya devam etti. Me'mûn'un kuvvetleri, 16 Rebîulâhir 210 (6 Ağustos 825) Pazar gecesinde onu yakaladılar. Me'mûn onu affetti, kısa bir

müddet hapsedtikten sonra onu serbest bıraktırdı. Ona mallarını geri verdi, eskisi gibi üst bir konumda yaşamasını sağladı.

Me'mûn, Rum diyarında (Anadolu) Tarsus'un arkasındaki Aynu Bedendûn'da (Pozantı), 17 Receb 218 (8 Ağustos 833) tarihinde 49 yaşında iken vefat etti. Tarsus şehrine defnedildi. Halifelik müddeti 20 yıl, 5 ay ve 18 gündür.

Halife Me'mûn sarıya çalan beyaz tenli, kambur, uzun sakallı, dar alınlı, olgun, âlim, cömert, çok affeden, otoriter, tecrübeli, siyaseti güzel, herkesin bildiği hayırlı işleri olan, kuruntuları olmayan, hileyle işi olmayan, ülkesiyle ilgili çevresindeki durumları bildiği gibi uzakta olanları da bilen, bazen de öfkesiyle harekete geçip çabuk cezalandıran bir kişiliğe sahipti.

Halife Me'mûn, Fazl b. Sehl'i, ardından da onun kardeşi Hasan b. Sehl'i veziri yapmıştır. Hasan hastalık sebebiyle hizmetten muaf tutulmasını isteyip de evine kapanınca Me'mûn, edebiyat ve belagatlarıyla tanıdığı kâtiplerin, kendine kâtiplik yapmasını istedi. Çünkü o dönemde bu kâtiplere eşit veya denk hiçbir kimse yoktu. Onları sırayla vezir yaptı. Onların ilki, Ahmed b. Ebû Hâlid el-Ahvel'dir. O, Hasan b. Sehl evine çekildiğinde ona vekâlet ederdi. Me'mûn onu vezir olarak görevlendirmek üzere çağırdığında Ahmed, "Ey Müminlerin Emîri! Benimle insanlar arasında, dostumun arzu edeceği, düşmanımın da korkacağı bir makam ver bana. Her zirvenin bir inişi vardır." dedi. Daha sonra Ahmed b. Yusuf, onun ardından Ebû Abbâd Sâbit b. Yahyâ ve Amr b. Mes'ade b. Sûl vezirlik yaptılar. Amr da diğerleri gibi hareket etmesine rağmen birçok insan onu vezir olarak saymamıştır. Me'mûn bunlardan sonra Muhammed b. Yezdâd b. Süveyd'i vezir yapmıştır. Me'mûn, Muhammed vezirlik yaparken vefat etmiştir. Bununla birlikte Me'mûn, Fazl b. Sehl'den sonra idareyi tek başına yönetmesi ve otoritesinden dolayı, kâtiplerini yönetime ortak etmemiştir. Bu sebeple hiçbir kimse, yönetim konusunda onun başka birine ihtiyacı olduğunu düşünmemiş, kâtiplerinden hiçbirisini vezir diye isimlendirmemiş, bu kişileri vezir

diye kitaplarına yazmamış ve pek çok kişi de, bizim vezir olarak saydığımız bu kişileri vezir olarak kabul etmemiştir. Ben vezir ve kâtiplerle ilgili kitaplarını gördüğüm Ebû Abdullah [305] Muhammed b. Dâvûd el-Cerrâh, Nedim Muhammed b. Yahyâ es-Sûlî, Muhammed b. Abdûs el-Cehşiyârî ve Kâtip İbnü'l-Mâşita diye bilinen yazarların kitaplarını gördüm. Onlardan bazıları bu kişileri vezir olarak saymış, bazıları da açıkladığım sebepten dolayı, vezir olarak saymamıştır.

Me'mûn'un mühründe "Abdullah, Allah'a güvenir, O'na inanır." yazılıdır. Kadıları Muhammed b. Ömer el-Vâkıdî ve Yahyâ b. Eksem; hâcibleri Şebîb b. Humeyd b. Kahtabe, sonra *Mûsâl-la* sahibi Ali b. Sâlih, ondan sonra da Muhammed b. Hammâd b. Denkaş'tır.

Mu'tasım

el-Mu'tasım Muhammed b. Hârûnürreşîd'e, Me'mûn'un vefat ettiği gün biat edildi. Künyesi Ebû İshâk, annesi Mâride isminde bir ümmüveleddir. Mu'tasım'ın Bağdat'a gelişi 1 Ramazan 218 (20 Eylül 833) tarihindedir. O, 220/835 yılında Afşin ile diğer komutanı ve askerlerini Azerbaycan'da, Bâbek el-Hürremî ile savaşmak üzere göndermiştir. Zafer gerçekleşmiş ve Ramazan/Ağustos ayında Bâbek esir alınmıştır. Onun, 222/837 yılının Şevval/Eylül ayında esir alındığı da rivayet edilmektedir. Sâmer râ'ya götürülmüş ve 223/838 yılının Safer/Ocak ayında öldürülmüştür. Bâbek'in, 22 yılda Me'mûn ve Mu'tasım'ın ordularındaki komutan ve askerler ile diğer insanlardan öldürdüğü kişi ile ilgili en az söylenen, 500.000 kişidir. Bundan daha çok olduğu da rivayet edilmiştir. Ölenlerin çokluğu sayıyı tam olarak bilmeyi imkânsız kılmaktadır. Bâbek'in isyanı; Me'mûn'un halifeliği döneminde, 200/815 yılında, bir rivayete göre de 201/816 yılında Azerbaycan ülkesindeki Bezzeyn (Bezz) Dağı'nda, Bâbek'in arkadaşı Câvidân b. Şehrek el-Hürremî'nin ashabı olan Câvidânîler ve başkalarıyla birlikte çıkmıştır.

Mes'ûdî dedi ki: *el-Makâlât fî Usûl'i'd-Diyânât* ve *Sirru'l-Hayât* isimli kitaplarımızda Isfahan, Burc, Kerec-i Ebû Dü-

lef, Zezzeyn yani Zez-i Ma'kıl, Zez-i Ebû Dülef, Rustâku'l-Ver-sincan, Kısm, Mihricân-ı Kazak bölgesindeki Saymera'ya bağlı beldelerden Kûdeşt, Sîrevân ülkesi, Mâsebezân bölgesindeki Erbûcan, Hemedan, Mâhü'l-Kûfe (Dînever), Mâhü'l-Basra (Nihâvend), Azerbaycan, Ermeniyye, Kum, Kâşân, Rey, Horasan ve diğer Fars topraklarındaki Kûdekiyye ve Kûdşâhiyye Hürremîlerinin mezheplerini, aralarındaki ihtilafları, bu iki fırka ile Muhammire, Mazdekiyye, Mâhâniyye vb. fırkalar arasındaki ihtilafları, bu sayılan topraklarda gördüğümüz kişilerle yaptığımız münazaraları, hepsinin gelecek zamanda gelişleriyle devletin kendilerine geçeceğini bekledikleri kişileri (mehdîleri) ve Müslüman görünüp de ondan çıkan kişilerden Ubeydullah b. Ömer b. el-Hattâb'ın, babası Hz. Ömer'in vefatı esnasında öldürdüğü Hürmüzân döneminden günümüze kadar ortaya çıkanları açıkladık. Bu fırkaları ve diğer düalistleri, onların görüşlerine karşı âlemin ebedîliğini savunanların tamamını, tevhit ehline muhalefet eden ve Müslüman topluma karşı çıkan başka grupları; *el-İbâne fî Usûli'd-Diyâne* adlı kitabımızda ayrıntılı bir şekilde ele aldık. Elinizdeki bu kitap sadece bilgi amaçlıdır, araştırma ve müzakere gayesi gütmektedir.

Mu'tasım savaşmak gayesiyle Rum diyarına (Anadolu) sefere çıktı ve 223/838 yılı Ramazan/Ağustos ayında, Ankara ve Ammûriye şehirleri fethedildi. Mu'tasım'ın Afşin Haydar b. Kâvus Üsrûşenî'ye öfkelenmesi, 225/840 yılındaydı. Halife Mu'tasım 46 yıl ve 10 ay yaşadıktan sonra, Sâmer râ'da, 19 Rebîulevvel 227 (5 Ocak 842) Perşembe günü vefat etti. Halifelik süresi 8 yıl, 8 ay ve 2 gündür. Mu'tasım kumral, beyaz tenli, [307] fiziği güzel, orta boylu, kırmızıya çalan yüzlü, geniş göğüslü, güçlü, hiç ağarmamış uzun sakallı biri idi. Hiçbir erkek ile kıyas edilemeyecek derecede güçlü kuvvetli bir bedene, cesur bir yüreğe, üstün bir ahlaka sahipti. Yeni aldığı Türk hizmetçileri (gılmân), eski dostlarına ve samimi büyüklerine tercih etmiştir. O, *Sekizli halife* (el-Müsemmen) diye isimlendirilir. Çünkü o, Abbâsoğullarının 8. halifesi, onun doğumu 178/794, halifeliği 218/833, halifelik süresi 8 yıl, 8 ay ve 8 gün idi. Kimi-

sine göre vefat ettiğinde 8 erkek ve 8 kız çocuğu vardı ve devlet hazinesinde 8 milyon dinar ve 8 milyon dirhem bulunmaktaydı. Onun 8 büyük fethi gerçekleşmiştir: Birincisi, Bâbek ile Taberistan Dağlarının hâkimi Mâzyâr b. Kârin'in esir alınmalarıdır. İkincisi, Mâhât ve Cibâl ülkesine hâkim olan, 200.000 kişiden oluşan güçlü kuvvetli Hürremîlerden, Muhammire'ye karşı galip gelinmesidir. Üçüncüsü, içinde birçok askerin bulunduğu, Fars ve Uman sahilleriyle Basra bölgesini hâkimiye ti altına alan Hintlilerin savaş gemilerinin ele geçirilmesidir. Dördüncüsü; yol kesen, kan döken Zutların, hâkim oldukları Basra'nın altındaki bölgeler ile Basra ve Vâsıt arasındaki bataklıkların da aralarında bulunduğu geniş düzlüklerden (Batîha) boşaltılmasıdır. Bunlar çok kalabalıklıktır ve çıkan kıtlıktan dolayı Hindistan tarafından gelmişlerdi. Kirman, Fars ve Ahvaz eyaletlerini (kûre) geçerek yerleştikleri sözü geçen bölgelere gelmişler, buralarda oturmuşlardı. Onlar buralara hâkim olmuşlar, güçlü kuvvetli bir hâle gelmişlerdi. Mu'tasım onları, Horasan yolu üzerindeki Hânkîn ve Celûlâ ile Şam uç bölgesindeki Aynü Zerbe diyarına yerleştirmiştir. Onlar geldikten sonra Şam bölgesinde camızlar görülür olmuştur. Daha önce bu bölgede camız olduğu bilinmemektedir. Bir rivayete göre ise Şam uç bölgeleri ve sahillerindeki camızların başlangıcı; Basra, bataklıkların da bulunduğu geniş düzlükler (Batîha) ve Tufûf'a sahip olan Mühelleb ailesi iledir. Yezîd b. [308] el-Mühelleb öldürülünce Yezîd b. Abdülmelik b. Mervân, camızların çoğunu Şam bölgesine nakletmiştir. Beşincisi, Ca'fer b. Mihriceyş el-Kürdî'yi öldürmesidir. O, Musul, Azerbaycan ve Ermeniyeye arasında büyük bir topluluğa sahipti. Bu bölgeleri ele geçirmiş, yollarda dehşet saçmış ve çok insan öldürmüştür. Altıncısı, Afşin'in, Bizans Kralı Theophilos'u hezimete uğratmasıdır. Yedincisi, Ammûriye'yi fethetmesidir. Sekizincisi, Yâtis'ı (Aetius) Ammûriye yolunda esir almasıdır. Ammûriye, Kostantiniye'den sonra Rum diyarı (Anadolu) şehirlerinin en büyüğüdür. Biz tüm bu savaş ve olayları, *Ahbâru'z-Zemân ve men Ebâdehu'l-Hıdsân mine'l-Ümemi'l-Mâziye ve'l-Ecyâli'l-Hâliye ve'l-Memâliki'd-Dâsire* isimli kitabımızda açıkladık.

Mu'tasım, halife olmadan önce kâtipliğini yapan Fazl b. Mervân'ı veziri yapmıştır. Daha sonra Ahmed b. Ammâr b. Şâdî el-Basrî vezirlik yapmıştır. Bir rivayete göre Ahmed, sadece özel olarak Mu'tasım'ın mektuplarını ona arz eden ve onun vezirlik görevini yapmayan birisidir. Mu'tasım'ın diğer bir veziri de Muhammed b. Abdülmelik ez-Zeyyât'tır. Mu'tasım'ın mühründe "Hamd ve övgü, eşi benzeri olmayan Allah'adır." yazılıdır. Kadıları Hasan b. Ebü'l-Hasan el-Basrî'nin soyundan Ca'fer b. İsa el-Hasenî, Şuayb b. Sehl ve Muhammed b. Semâa, başkadısı ise Ahmed b. Ebû Duâd el-İyâdî'dir. O, fıkıhta Basralıların mezhebini benimsemiştir. Basralıların mezhebi, Hasan el-Basrî, Ubeydullah b. Hasan el-Anberî, Osman el-Bettî, el-Esamm vb. kişilerin yoludur. Başkadı Ahmed'in oğlu Ebü'l-Velîd ise babasından sonra aynı göreve gelmiştir. Mu'tasım'ın hâcibleri Muhammed b. Hammâd b. Denkaş ve Boğa el-Ke-bîr'dir.

Halife Mu'tasım, Mansûr'un, şehri kurmasından itibaren Bağdat'tan ayrılan Abbâsî halifelerinin ilkidir. Bunun sebebi, Bağdat halkının, Mu'tasım'ın yanında sayıları artan Türk ve Acem (Arap olmayan, özellikle Farslılar) milletlerinden olan kölelerin kabalıklarıyla karşı karşıya kalmaları sebebiyle onlardan hoşlanmaması ve rahatsız olmasıdır. Kimi zaman onların koşarken halktan birisine çarpması sebebiyle halk, onlardan birisine saldırıp onu öldürebiliyordu. Bunlardan dolayı Mu'tasım, onlarla Bağdat'tan ayrılmayı ve tek kalmayı istemiştir. 220/835 yılının sonunda Mu'tasım, Kâtûl taraflarına gitmiş, orada Hârûnürreşîd'in yaptırdığı sarayda kalmış ve aynı yerde bir şehir kurmayı düşünmüştür. Sonra fikrini değiştirdi ve aynı bölgede yer değiştirmeyi sürdürdü. Nihayetinde seçimini Sâmerî denilen mevkiden yana kullandı. Burası Tayrahân eyaleti (kûre) bölgesindeydi. Oranın inşasına 221/836 yılında başlandı ve Mu'tasım oraya "Sürre men reâ" (Görenin beğeneceği şehir) ismini verdi. Şehir en kısa sürede tamamlandı. Şehrin binaları büyükçe yapıldı ve çarşı ile sarayları bitişik inşa edildi. Buraya başkentten divanlar, devlet görevlileri ve hazine nakledildi. İnsanlar, halife orada kaldı-

[309] rına gitmiş, orada Hârûnürreşîd'in yaptırdığı sarayda kalmış ve aynı yerde bir şehir kurmayı düşünmüştür. Sonra fikrini değiştirdi ve aynı bölgede yer değiştirmeyi sürdürdü. Nihayetinde seçimini Sâmerî denilen mevkiden yana kullandı. Burası Tayrahân eyaleti (kûre) bölgesindeydi. Oranın inşasına 221/836 yılında başlandı ve Mu'tasım oraya "Sürre men reâ" (Görenin beğeneceği şehir) ismini verdi. Şehir en kısa sürede tamamlandı. Şehrin binaları büyükçe yapıldı ve çarşı ile sarayları bitişik inşa edildi. Buraya başkentten divanlar, devlet görevlileri ve hazine nakledildi. İnsanlar, halife orada kaldı-

ğı için ayrıca oranın hoşluğu, konumunun güzelliği, imarı ve meslek gruplarına göre ayrılmış iş yerleri dolayısıyla orayı arzuladılar. Rivayet edildiğine göre burası Nûh'un oğlu Sâm'ın adıyla anılan eski bir şehirdi. Kalabalık, büyük ve mamur bir şehirdi. Ancak zamanla küçülmeye başladı. Onun en son harap olması, Emîn ile Me'mûn arasındaki fitne günlerindeydi. Mu'tasım'ın buradaki saray yeri, Hristiyanlara ait bir kilise ile arazilerdi. Halife onlardan burayı satın aldı ve Sâmerâ, İslami Dönem'de inşa edilen en büyük şehirlerin sonuncusu oldu.

İslami Dönem'de inşa edilen büyük şehirler yedi tanedir. Toplu bir şekilde ve arka arkaya burada anlatılması güzel olacağı için gerektiği kadarıyla onlardan bahsedeceğiz:

1- Basra: Süleym b. Mansûr b. İkrime b. Hasafe b. Kays s. Aylân b. Mudar'ın kardeşlerinden birisi olan Mâzin b. Mansûroğullarından Utbe b. Gazvân'ın, 17/638 yılı Muharrem/Ocak ayında kurduğu ve bir mescit yaptığı şehirdir. Bazıları şehrin, 16/637 yılının Rebîulevvel/Nisan veya Rebûlâhir/Mayıs aylarında inşa edildiği; Utbe b. Gazvân'ın, Sa'd b. Ebû Vakkâs'ın komutanlığındaki Farslarla yapılan Celûlâ Savaşı'ndan sonra Medâin'den oraya gittiği görüşündedir. Utbe, o günlerde Hint toprağı diye ifade edilen ve beyaz taşların bulunduğu Basra'ya gelmiş ve Hureybe mevkisinde konaklamıştır. Ebû Mihnef Lut b. Yahyâ el-Gâmidî, Ebû'l-Hasan Ali b. Muhammed el-Medâinî, Heysem b. Adî ve başkaları; Utbe b. Gazvân'ın Basra'ya gelişinin, 14/635 yılında olduğu ve Hz. Ömer'in onu buraya Farsların Medâin ve çevresine göndereceği malları engellemek için [310] gönderdiği görüşündedir.

Mes'ûdî dedi ki: Basra'nın bu yılda kurulduğunu düşünenler hata etmişlerdir.

2- Kûfe: Sa'd b. Ebû Vakkâs'ın Kûfe şehrini kurduğu tarih konusunda ihtilaf edilmiştir. Vâkıdî ve bazıları Kûfe'nin de 17/638 yılında kurulduğu görüşünde iken başkaları 15/636'da kurulduğu görüşündedir. Abdülmesih b. Bükayle el-Gassânî, Sa'd'a şehrin yerini göstermiş ve "Ben sana sivrisineklerin olmayacağı yükseklikte, çöle göre de alçak bir yer göstereyim." demiş-

tir. Basra ve Kûfe'nin; Fars ülkesinin başşehri Medâin'in fethi, Hükümdar Yezdicerd b. Şehriyâr b. Kistrâ Pervîz'in oradan Hulvân'a kaçıışı ve Celûlâ Savaşı'ndan sonra kuruldukları konusundaki tarihçiler arasında bir ihtilaf yoktur.

3- Mısır'ın Fustat şehri: Amr b. el-Âs'ın Mısır'ın Fustat şehrini kurması, 20/641 yılındadır. Amr'ın oraya seferi ve oradaki kilerle savaşları, farklı görüşler olmakla birlikte, 19/640 yılındadır. Ahmed b. Câbir b. Yahyâ el-Belâzurî, *Fütûhu'l-Büldân* isimli eserinde Fustat'ın, Mısırlıların Amr ile savaşırken bulundukları, bugün de Babilon Şem'a Sarayı diye bilinen Fustat şehrinin ortasındaki kalenin ismi olduğunu anlatmaktadır. Bir rivayete göre, ismi Elyûne olan Babilon'u, Müslümanlar *Fustat* diye isimlendirmişlerdir. Zira Müslümanlar, "Burası halkın fustatı (çadırı) ve toplandıkları yerdir." demişlerdir. Abdurrahman b. Abdullah b. Abdülhakem el-Mısırî, *Fütûhu Mısır ve'l-İskenderiyye ve'l-Mağrib ve'l-Endelüs ve Ahbâruhâ* isimli kitabında şöyle anlatmıştır: "Amr, fethi gerçekleştirene kadar yedi ay boyunca muhasaraya devam etmiş; ardından İskenderiye'ye hareket edip orayı da fethetmiş; oranın boş olan evlerini ve binalarını görünce orada iskânı düşünmüş ve 'Bu evler bize oturmak için yeter.' demiştir. Bu konuda Hz. [311] Ömer'den mektupla izin isteyince Hz. Ömer elçiye, 'Benimle Müslümanlar arasını su mu ayıracak?' diye sormuş, o da 'Evet Müminlerin Emîri, Nil var.' diye cevap vermiştir. Bunun üzerine Hz. Ömer, Amr'a, 'Yaz kış her zaman Müslümanlar ile benim aramın suyla ayrıldığı bir yere onların ev yapmalarını istemiyorum.' demiş; Amr da bundan dolayı İskenderiye'den vazgeçip Fustat'a yerleşmiştir." Abdurrahman ve diğer bazı kişiler, bu şehrin Fustat olarak isimlendirilmesinin sebebini şöyle açıklamışlardır: "Amr b. el-Âs, Rumlarla savaşmak üzere İskenderiye'ye hareket edeceğinde, çadırının toplanmasını emretti. Ancak çadırında bir güvercinin yuva yapıp yumurtladığını gördü. Bunun üzerine 'Bu muhterem, güvenilir bir yerdedir.' deyip çadırın sökölmemesini emretti ve o da yerinde kaldı. Bunu, eş-Şem'a Sarayı'nın sahibine de vasiyet etti. Müslümanlar, İskenderiye'den gelince 'Nerede konaklayalım?'

diye sordular. Birisi 'Fustatta (çadırda), Amr'ın geride bıraktığı çadırda.' diye cevap verdi. Orayı inşa etmeye başladılar ve Amr, ayakta iken yapılacak mescitin kiblesini de belirlediler."

4- Remle: Velîd b. Abdülmelik, kardeşi Süleyman'ı Filistin ordugâhına idareci olarak atadığında Süleyman, Lüdd şehrine yerleşti. Ardından Remle'yi kurdu ve idari merkez hâline getirdi. O, sarayını, yani günümüzde hâlâ "Dâru's-sabbâğîn" diye bilinen konağını inşa eden ilk kişidir. Süleyman insanlara izin verince halk binalar yaptı, o da insanlar için Berede ismiyle tanınan su kanalını ve birçok kuyuyu açtırdı. Mescit için bir plan çizdirdi ve onu da inşa ettirdi. Mescitin inşası bitmeden halife oldu. Halifelik döneminde mescitin yapımı devam etti ve mescit, kendisinden sonra Ömer b. Abdülazîz döneminde tamamlandı. Ancak halife Ömer, planını küçültmüştü ve bu sebeple "Eksik yapmama rağmen mescit, Remle halkı için yeterli olacaktır." dedi. Ahmed b. Yahyâ el-Belâzurî bu şekilde anlatmaktadır.

5- Irak'ın Vâsıt şehri: Ahmed b. Yahyâ el-Belâzurî'ye göre Haccâc, Vâsıt şehrini, 83/702 veya 84/703 yılında kurmuştur. Orada mescit, saray ve Kubbetü'l-Hadrâ'yı (Yeşil Kubbe) inşa etmiştir. Orası kamışlıktır ve bu sebeple *Vâsütü'l-Kasb* diye isimlendirilir. Buranın Basra, Kûfe, Ahvaz ve Bağdat'a uzaklığı aynıdır ve bu, 50 fersahlık bir mesafedir.

6- Medînetü's-Selâm (Bağdat): Ebû Ca'fer Mansûr, Bağdat'ın kendisi tarafından kurulan batı tarafının yapımına, ^[312] 145/762 yılında başlamıştır. Orada, es-Sarât'a bitişik basit bir kilise vardı. *Bağ* kelimesi, Farsçada *bostan* anlamına gelmektedir. Bir rivayete göre bundan dolayı *Bağdat* denilmiştir. Bir başka rivayete göre ise burası Mecûsîliğin doğuşundan ve Farsların bu bölgeye hâkim olmasından önce, *Bağ* adı verilen bir putun olduğu yerdir. Ancak birinci rivayet daha meşhurdur. İbn Ebû Tahir, *Ahbâru Bağdât* isimli kitabında ve başka yazarlar eserlerinde bu şekilde söylemişlerdir. Muhammed b. Abdullah b. el-Hasan b. el-Hasan b. Ali b. Ebû Tâlib Medine'de, kardeşi İbrâhim ise Basra'da Mansûr'a karşı çıkıp

ayaklanınca Mansûr Kûfe'ye gitti ve bu iki kardeş öldürölünceye kadar orada kaldı, Daha sonra 146/763 yılında Bağdat'a döndü. Şehrin inşasını tamamladı ve onu *Medînetü's-Selâm* (Esenlik Şehri) diye isimlendirdi. Hazinele ve divanları oraya naklettirdi. Daha sonra oğlu Mehdî için Bağdat'ın doğu yakasında Rusâfe şehrini inşa ettirdi. Şehrin bu kısmı, *Mehdî'nin karargâhı* (Askeru'l-Mehdî) diye bilinirdi. Çünkü o, Rey şehrine giderken buradaki karargâhtan hareket etmişti. Rey'den döndüğü 151/768 yılında ise Rusâfe tarafında konaklamıştı. Şehrin iki yakasındaki binalar birbirine bitişti. Bağdat'ın batı kısmı, insanların kibleleledeki eğimden dolayı günümüze kadar ez-Zevrâ (Eğimli); doğu kısmı ise er-Ravhâ (Rahatlık) diye isimlendirilmiştir.

7- Sâmerâ: Bu şehirle ilgili bilgiler yukarıda geçmişti.

Vâsik

el-Vâsik Hârûn b. Muhammed Mu'tasım'a, babasının öldüğü gün olan 19 Rebîulevvel 227 (5 Ocak 842) Perşembe günü biat edildi. Vâsik'in künyesi Ebû Ca'fer, annesi Karâtîs isminde bir ümmüveleddir. Vâsik, 23 Zilhicce 232 (10 Ağustos 847) Çarşamba günü 42 yaşında Sâmerâ'da vefat etmiştir. Halifelik süresi 5 yıl, 9 ay ve 6 gündür.

[313] Halife Vâsik, kızıla çalan beyaz tenli, fiziği güzel, geniş göğüslü, gür sakallı, gözlerinde beyaz bir nokta bulunan birisiydi. Birçok işinde Me'mûn'un görüşlerini benimsemiştir. Dinî görüşleri sebebiyle kendisini insanlara eziyete (mihne) adadı, böylece kalpleri ifsat etti ve insanların, kendisini kötilediği bir yol ortaya koydu. Onun veziri Mu'tasım döneminde de aynı görevde olan Muhammed b. Abdülmelik ez-Zeyyât'tır. Mühründe "Vâsik, Allah'a güvenir." yazılıdır. Kadısı Ahmed b. Ebû Duâd, hâcibleri Muhammed b. Hammâd b. Denkaş, Îtâh (İnak?) ve Vasîf'tir.

Mütevekkil

el-Mütevekkil Ca'fer b. Muhammed el-Mu'tasım'a, Vâsik'in vefat ettiği gün biat edildi. Künyesi Ebû'l-Fazl, annesi

Şücâ' isminde Toharistanlı bir ümmüveleddir. Kendisinden sonra sırasıyla oğulları el-Müntasır, Ebû Abdullah el-Mu'tez ve İbrâhim el-Müeyyed'e veliaht olarak biat almıştır. Mevâlî Türkler ondan çok çekmiştir. Onları kovmuş, derecelerini düşürmüş, onlara baskı yapmaya ve ezmeye²²² çalışmıştır. Veziri Ubeydullah b. Yahyâ b. Hâkân'a bağlı 12.000 kişilik Arap, eşkiya, haydut vb. unsurlardan oluşan bir orduyu, yanında yetişen Mu'tezz'in emrine bağlamıştır. Bunun üzerine Türklerin maaşlarını azaltmış ve bu orduyla eşit hâle getirmiştir. Mütevekkil, Türklerin kökünü kazımayı planlıyordu. Oğlu Muhammed'i her şekilde aşağıladı ve küçük düşürdü. Tüm bunlardan dolayı Muhammed, babası Mütevekkil'in öldürülmesine karar verdi ve Vasîf, Boğa ve diğer Arap olmayan Müslümanlar (mevâlî) ile onun suikastla öldürülmesinde anlaştı. Bunun için Bâğir gibi, mevâlînin küçüklerinden bir grup, hazırlık yaptı ve onu 41 yaşında iken Sâmerâ'nın Ca'feriyye isimli yerleşim yerinde 3 Şevval 247 (10 Aralık 861) Çarşamba günü öldürdü.

Onun halifelik süresi 14 yıl, 9 ay, 9 gündür. Esmer, yumuşak, sarıya çalan yakışıklı çehresi, yanakları ince, iri gözlü, son derece yakışıklı ve heybetli, mihneye ve din konusundaki tartışmalara son veren birisiydi. Dünya önüne serilmiş, o da zevküsefayı ve hükümdarların adını kötüye çıkaran işleri tercih ederek dünyalıklardan çok nasip almıştır. [314]

Hilafeti süresince yaklaşık 40 gün Muhammed b. Abdülmelik ez-Zeyyât'ı veziri olarak görevlendirmiş sonra onu öldürtmüştür. Daha sonra Muhammed b. el-Fazl el-Cercerâî, onun ardından Ubeydullah b. Yahyâ b. Hâkân el-Mervezî'yi vezir olarak görevlendirmiştir. O, babası Yahyâ sağ iken vezirlik yapmıştır. Mühründe "Ca'fer sadece Allah'a tevekkül eder." yazılıdır. Kadıları Yahyâ b. Eksem ve Ca'fer b. Muhammed el-Bercumî, hâcibleri Vasîf, Boğa ve Zürâfe'dir.

222 Muhakkik Sâvî, *istibdâd* kelimesini, *istibdâl* olarak yani "onları değiştirmeye çalışmıştır", şeklinde düzeltmiştir.

Müntasır

el-Müntasır Muhammed b. Ca'fer'e, Mütevekkil'in öldürüldüğü gecenin sabahında biat edilmiştir. Künyesi Ebû Ca'fer, annesi Habeşîyye isminde Rum bir ümmüveleddir. Denildiğine göre 4 Rebîulâhir 248'de (7 Haziran 862), Sâmerrâ'da 28 yaşında iken zehirlenmiştir. Arap olmayan Müslümanlar (mevâlî) bunu, onun kendileri hakkında kötü düşündüğünü ve kendilerine karşı tedbir aldığını anlar anlamaz yapmışlardır. Halifelik müddeti 6 ay ve 1 gündür. Orta boylu, güzel yüzlü, esmer, şişman, kendine değer veren, bilgili, tutumlu ve malı saklayan bir kişiydi. Bu sebeple insanlar, onun cimriliğinden ve mal verilmesini engellemesinden hoşlanmamışlardır. Veziri Ölünceye kadar veziri, Ahmed b. el-Hasîb olmuştur. Mühründe "Muhammed, Allah'ın yardımıyla zafer elde eder." yazılıdır. Kadısı Ca'fer b. Muhammed, bir rivayete göre ise Ca'fer b. Abdülvâhid, hâcibleri ise Vasîf ve Boğa'dır.

[315] *Müstaîn*

el-Müstaîn Ahmed b. Muhammed b. Muhammed el-Mu'tasım'a, Müntasır'ın vefat ettiği gün biat edildi. Künyesi Ebû Abdullah, annesi Mühârik isminde bir ümmüveleddir. Bu dönemde idarede sözü geçen Boğa el-Kebîr'in kız kardeşinin oğlu Otamış'tır. Arap olmayan Müslümanların (mevâlî) kargaşasına kadar Müstaîn'in kâtibi Şücâ' b. Kâsım idi. Ancak mevâlî onu öldürmüştür. 15 Rebîulevvel 249 (8 Mayıs 863) tarihinde ona kâtip olmuştur. Vasîf ve Boğa, Mütevekkil'i öldürenlerin başında gelen Bâğir et-Türkî'yi öldürünceye kadar Müstaîn Sâmerrâ'da kalmıştır. Arap olmayan Müslümanlar kargaşa çıkarmış ve gruplaşmalar olmuş bunun üzerine Müstaîn, yanında Vasîf ve Boğa ile birlikte 3 Muharrem 251 (4 Şubat 865) tarihinde Bağdat'a çekilmiştir. Sâmerrâ'da Türkler, Ebû Abdullah Mu'tezz'e, Bağdat'ta bulunanlarla savaşmak üzere biat etmişlerdir. Bir senenin dolmasına birkaç gün kalıncaya kadar savaştılar. Müstaîn'in işlerini yürüten Muhammed b. Abdullah b. Tahir idi. En sonunda Müstaîn halifelikten el çekmiş ve halifeliği 2 Muharrem 252 (23 Ocak 866) tari-

hinde Mu'tezz'e devretmiştir. Aynı yıl 3 Şevval (16 Ekim) Çarşamba günü Sâmerî'nin Kâdisiye bölgesinde 35 yaşında iken öldürülmüştür. Kendisine biat edildikten azledilmesine kadar toplam halifelik süresi 3 yıl, 8 ay ve 18 gündür. Azledilmesi ile ölümü arasındaki süre ise 9 aydır.

Müstaîn şişman, güzel yüzlü, siyah sakallı, yumuşak huylu, basit işlere bile boyun eğen, kendisi adına çok korkan birisiydi. Korkusu ve güvensizliği saraydan ve izzet bulduğu yerden kaçmasına sebep olmuş, işler onun adına ters gitmiştir. Ahmed b. el-Hasîb'i veziri yapmış sonra ona kızmıştır. Ardından vezirlik, Türk Otamış'a verilmiştir. Kâtibi Şücâ' b. el-Kâsım, işleri yürütmüştür. Otamış ve Şücâ' öldürüldükten sonra Ahmed b. Sâlih b. Şîrîd bu görevi yerine getirmiştir. el-Cebel (Dağ) diye bilinen yüzüğünün taşında "Ahmed b. Muhammed" [316] yazılıdır. Müstaîn'in kadısı Hasan b. Ebü's-Şevârib el-Ümevî, hâcibleri Vasîf ve Boğa'dır.

Mu'tez

el-Mu'tez Zübeyr b. Ca'fer el-Mütevekkil'e, Müstaîn'in kendi kendini azletmesinden sonra 3 Muharrem 252 (24 Ocak 866) Perşembe günü umumi biat edildi. Künyesi Ebû Abdullah, annesi Kabîha isminde Rum bir ümmüveleddir. Vasîf ve Boğa, Mu'tezz'e gittiler. Mu'tez de her ikisini eski makamlarına getirdi. Ancak sürekli olarak onlara karşı bir çare düşündü. *Mevâlî kargaşası* patlak verince onlar, Vasîf'i 29 Şevval 253 (31 Ekim 867) Cuma günü öldürdüler. Bir gece Mu'tez, kendisine hainlik yaptığı haberi ulaşan Boğa'yı tuzağa düşürmek için bineğine bindi. Bunun üzerine Boğa, Musul tarafına kaçtı. Daha sonra küçük bir kayıkla gizlice Dicle'den aşağıya doğru yol alıp Mu'tezz'i tuzağa düşürme planıyla geri geldi. Onun haberi alındı ve Boğa, Sâmerî köpründe yakalandı. Mu'tez durumu öğrendi ve onun öldürülmesini emretti. O, 30 Zilkade 254 (20 Kasım 868) tarihinde öldürüldü ve başı Mu'tezz'e gönderildi. Mu'tez duruma hâkim oldu ve Sâlih b. Vasîf devlet idaresinde tek kaldı. Sâlih'in Mu'tezz'e karşı düşüncesi kötüydü. Mu'tezz'in kendisiyle ilgili planı kendisine ulaşınca Sâlih,

onu yakaladı ve 27 Receb 255 (9 Temmuz 869) tarihinde tahttan indirdi. Mu'tez, 3 Şaban 255 (17 Temmuz 869) tarihinde 24 yaşında iken Sâmer râ'da öldürüldü. Onun halifelik süresi Müstâin'in tahttan indirilmesinden, kendisinin indirilmesine kadar 3 yıl, 6 ay ve 24 gündür.

Halife Mu'tez beyaz tenli, güzel yüzlü, siyah saçlı, güzel gözlü, halifeler içerisinde güzellik açısından benzeri bulunmayan, zevkusafayı tercih eden, fikir sahibi olmayan bir kişiydi. Annesi Kabîha ve başkaları onu yönetmiş, onun idaresine hâkim olmuştur. Saltanatı boyunduruk altına alınmıştır. Vezirleri Ca'fer b. Mahmud el-İskâfî, ardından İsa b. Ferruhânşâh daha sonra da Ahmed b. İsrail'dir. Onun mektupları, vezirlik makamındaymış gibi idareye hâkim olduğu için Sâlih b. Vasîf [317] ismiyle yazılıyordu. Mühründe "Mu'tez billâh" yazılıdır. Kadısı Hasan b. Ebû's-Şevârib el-Ümevî, hâcibleri Sâlih b. Vasîf ve Bayık Bey'dir.

Mühtedî

el-Mühtedî Muhammed b. Hârûn el-Vâsik'e, 27 Receb 255 (9 Temmuz 869) Çarşamba günü biat edildi. Künyesi Ebû Abdullah, annesi Kurb isminde Rum bir ümmüveleddir. Yönetime hâkim olan kişi, işleri çekip çeviren Mûsâ b. Boğa el-Ke'bîr, Rey şehrinden gelinceye kadar Sâlih b. Vasîf'tir. Mûsâ, Mu'tezz'e karşı yapılanı hoş görmeyen bir valiydi. Mühtedî ona, geldiği yere dönmesini bildiren bir mektup yazdı ve bu konuda kendisine elçiler gönderdi. Ancak Mûsâ bunları reddetti. Onun Sâmer râ'ya gelişi, 256/869 yılı Muharrem/Aralık ayıdır. Mûsâ Sâmer râ'ya yaklaşıncâ Sâlih b. Vasîf gizlenmiştir. Mühtedî, Mûsâ b. Boğa'ya ağzına geleni söylemiş ve izinsiz gelişinden dolayı onu isyan etmekle itham etmiştir. Nihayetinde ikisi birbirine sadık kalıp samimi olacaklarına dair yemin ettiler ve karşılıklı söz verdiler. Sâlih, onun işini bitirmek istemiş, ancak yakalanmıştır. O, aynı yılın 21 Safer (28 Ocak) tarihinde öldürülmüştür.

Becîle'nin azatlısı Mûsâvir b. Abdülhamîd eş-Şârî'nin Musul, Şehrezûr, Cibâl vb. bölgelerdeki durumu tehlikeli hâle

gelmişti. Mûsâ b. Boğa ona karşı bir ordu hazırladı. Yanında da büyük bir ordu ile Bayık Bey vardı. İkisi Mûsâvir'e doğru harekete geçtiler, onunla karşılaşp onu mağlup ettiler. Onun taraftarlarının tamamını öldürdüler. Mühtedî, Bayık Bey'e Mûsâ'ya suikast yapmasını ve ordunun başına geçmesini emreden bir mektup gönderdi. Bayık Bey mektubu Mûsâ'ya bildirdi ve Mühtedî'nin söylediğine uygun davrandığını göstermek için Sâmer râ'ya hareket etti. Yanına girince Mühtedî onu yakaladı. Bayık Bey'in taraftarları ayaklandı. Bunun üzerine Mühtedî, Bayık Bey'in kellesini onların önüne attı. Bu, aynı yılın Receb ayında gerçekleşti.

Mûsâ'nın kardeşi Ebû'n-Nasr b. Boğa isyan etti, birçok mevâlî ile birlikte Sâmer râ'nın dışına ordugâh kurdu. Mühtedî ^[318] ona adam gönderip eman verdi. Ebû'n-Nasr kendisine gelince onu öldürttü. Mevâlî bunu kabul etmedi ve Mühtedî'ye karşı ayaklandı. Onlarla savaşmak üzere Mühtedî Mağrib, Fergâna ve Üşrûseneli askerler çıkardı. O, halktan da yardım istedi ancak mevâlî onu mağlup etti ve ağır yaralı bir vaziyette onu esir aldı. Mühtedî, Sâmer râ'da 16 Receb 256 (17 Haziran 870) tarihinde öldürüldü. 40 yıl ve 4 ay yaşamıştı. Onun halifelik süresi 11 ay ve 18 gündür. Orta boylu, fiziği güzel, geniş alınlı, ela gözlü, şişman, uzun sakallı, saçları dökülmüş biriydi ve Emevîlerin Ömer b. Abdülazîz'i gibi Abbâsoğullarının takvalı/edepli, faziletli, niyeti ve dinî hayatı güzel olan halifesiydi. Fakat dinin güzel hasletlerinden nasibi olmayan, sadece dünya hayatını isteyen bir toplulukla karşılaştı ve onlar, Mühtedî'nin kanına girdiler. Ondan sonra işler iyice dağıldı. Kısa süren halifeliği esnasında onun vezirlik görevini yürüten ve kendilerine vezir olarak hitap edilen bir grup olmuştur. Onlardan birkaçı Ca'fer b. Mahmud el-İskâfî, Muhammed b. Ahmed b. Ammâr, Süleyman b. Vehb'dir. Mühründe "Muhammed Müminlerin Emîri'dir." yazılıdır. Kadısı Hasan b. Muhammed b. Ebû's-Şevârib, hâcibleri Sâlih b. Vasîf ardından Mûsâ b. Boğa ve Abdullah b. Dükeyn'dir.

Mu'temid

el-Mu'temid Ahmed b. Ca'fer el-Mütevekkil'e, 16 Receb 256 (17 Haziran 870) Çarşamba günü biat edildi. Künyesi Ebü'l-Abbâs, annesi Fityân isminde bir ümmüveleddir. O, hal-kının işlerini ihmal etmiş, kendi eğlence ve zevkleriyle meşgul olmuştur. Nihayetinde devlet yıkılmaya yüz tutmuş ve yönetimde, işlerin çekilip çevrilmesinde ve saltanatında; Nâsır-Lidînillâh lakaplı kardeşi Ebû Ahmed el-Muvaffak Talha b. Ca'fer el-Mütevekkil, söz sahibi olmuştur. O da onu, emretme veya yasaklama yetkisi olmayan, kısıtlanmış bir hâle getirmiştir. Muvaffak, idareyi en güzel bir şekilde yürütmüştür. Yakın düşmanlarını engellemiş, mevâlînin ortaya koyduğu birçok itiraz, itaatsizlik ve azgınlığına karşı mesafeli duran kişilerle [319] iyi geçinmiştir. Muvaffak, 278/891 yılı Safer/Haziran ayında Bağdat'ta vefat edene kadar idareyi yürütmüştür.

Mes'ûdî dedi ki: Mu'temid, Saffâr ile karşılaşmak amacıyla Sâmer râ'dan Bağdat'a, 3 Cemâziyelâhir 262 (3 Mart 876) Cumartesi günü harekete geçti. O, Bağdat'ı geçti ve Sîb ile Dicle Nehri'nin kıyısındaki Deyrulâkûl arasında Aztarbüz (Astarîz) diye bilinen yere vardı. Orada, 7 Receb 262 (8 Nisan 876) Pazar günü Ya'kûb b. el-Leys es-Saffâr ile çarpıştı. Saffâr yenildi ve ordusu ganimet olarak alındı. Mu'temid aynı yılın Şaban/Mayıs ayında Sâmer râ'ya döndü. Saffâr, Ahvaz'a bağlı yerleşim birimlerinden Cündişâpûr'a gitti ve 265/879 yılı Şevval/Haziran ayında orada vefat etti. Kendisini Ebû Tâlib'in oğullarına nispet eden Sâhibüzzenc Ali b. Muhammed, 270/883 yılı Safer/Eylül ayında öldürüldü. Onun isyanı, Mühtedî'nin halifeliği döneminde, 15 Şevval 254 (7 Ekim 868) tarihinde, Basra'ya bağlı Meftah bölgesindeki Berenhal diye bilinen yerde başlamış ve o, Basra'ya, Ahvaz'ın birçok eyaletine (kûre), onun ardındaki Fars topraklarından Errecân'a, Nu'mâniyye diye bilinen yere kadar Vâsıt'a, Dicle'nin kenarındaki Cerce-ra'dan Tufûf'a, Kûfe bölgelerine vb. yerlere hâkim olmuştur. Ortaya çıkışından öldürülünceye kadar geçen süre 14 yıl ve 4 aydır. Kılıçla, yakma, boğma ve aç bırakma suretiyle hükümdarın adamlarından, diğer erkek, kadın ve çocuklardan onun

tarafından öldürülenlerin sayısı konusunda ihtilaf edilmiştir. Kimisi 1.000.000 rakamını söylese de çoğu tarihçi bunun, sayma imkânı olmayan, çok ve fazla olduğu için belirlenemeyecek bir rakam olduğu görüşündedir. Sâhibüzzenc'in başı, Bağdat'a Mu'tazid'in önüne getirildi. Mu'tazid adına 25 Cemâziyelâhir 270 (30 Aralık 883) tarihinde yollar süslenmiş, çadırlar kurulmuştur.

Halife Mu'temid Bağdat'ta, 19 Receb 279 (15 Ekim 892) tarihinde ölmüştür. 50 yıl ve birkaç ay yaşamıştı. 48 yaşında olduğu da söylenilir. Onun halifeliği 23 yıl ve 3 gün sürmüştür. O, fiziği güzel, iri gözlü, uzun boylu, cüsseli, uzun sakallı ve başı büyük biriydi. Dostlarından endişe ederek, mevâlîden [320] kaygı duyarak halife olmuştur. Yukarıda belirttiğimiz gibi idareyi, kardeşi Ebû Ahmed Muvaffak ele alana kadar yönetim işlerini onlara bırakmıştır. Sırasıyla Ubeydullah b. Yahyâ b. Hâkân, Hasan b. Mahled b. el-Cerrâh, Süleyman b. Vehb, ikinci defa Hasan b. Mahled, Ebû's-Sakr İsmâil b. Bülbül, üçüncü defa Hasan b. Mahled, Ebû Bekir b. Sâlih b. Şîrzâd, ikinci defa İsmâil b. Bülbül onun vezirliğini yapmıştır. Mühründe "Mu'temid Allah'a dayanıp güvenmektedir." yazılıdır. Kadılığını Hasan b. Muhammed b. Ebû's-Şevârib, ardından da kardeşi Ali b. Muhammed yapmıştır. Hâcibleri Yârcûh et-Türkî, Keygalağ, asıl ismi Hasan b. Tertenk olan Hasenc, Hotarmış ve Bektemur idi.

Mu'tazid

el-Mu'tazid Ahmed b. Talha el-Muvaffak'a, 18 Receb 279 (14 Ekim 892) Salı günü biat edildi. Künyesi Ebû'l-Abbâs, anesi Hakîr isminde bir ümmüveleddir. O, Bağdat'ta, 47 yaşında, 21 veya 23 Rebîulâhir 289 (4 veya 6 Nisan 902) Pazar, bir rivayete göre de Salı günü vefat etmiştir. Halifelik süresi 9 yıl, 9 ay ve 22 gündür. İnce, orta boylu, güzel sakallı, yanakları ince, saç ve sakalını siyaha boyayan, bir olay esnasında beklemeksizin aniden harekete geçen, işlerinde tek başına hareket eden ve onları bekletmeden yürüten birisiydi. O, işlere hâkim, hareketli ve idareyi tecrübe ile yürüten biriydi. Döneminde

isyan eden, kargaşa çıkaran mevâlîyi engellemiştir. Vezir İsmâil b. Bülbül yakalandıktan sonra Ubeydullah b. Süleyman b. Vehb, ardından da Kâsım b. Ubeydullah onun vezirliğini yürütmüşlerdir. Mühründe “Eşi benzeri olmayan ve her şeyi yaratan Allah’a hamdolsun.” yazılıdır. Kadıları; Ezd kabilesinden Cehâdım kolunun azatlısı, Mâlikî mezhebine tabi Ebû İshâk İsmâil b. İshâk b. İsmâil b. Hammâd b. Zeyd, ardından da İsmâil’in amca oğlu Yusuf b. Ya’kûb’dur. Ebû Hâzim Abdülhamîd b. Abdülazîz el-Hanefî el-Basrî ise Bağdat’ın Şarkıyye bölgesi kadısıydı. Hâcibleri Sâlih el-Emîn ve Hafîf es-Semerkindî’dir. Abbâsoğullarından, günümüze kadar Seffâh ve Mansûr dışında babası halife olmayan sadece Müstaîn ile Mu’tazîd vardır.

Müktefi

el-Müktefî Ali b. Ahmed el-Mu’tazîd’a, Mu’tazîd’in öldüğü gün biat edildi. Künyesi Ebû Muhammed, annesi Hâdî’ isminde bir ümmüveled, lakabı da Çiçek’tir. Müktefî, 13 Zilkade 295 (14 Ağustos 908) Pazar günü Bağdat’ta 31 yıl ve 6 ay ömür sürdükten sonra vefat etti. Bir rivayete göre ise daha büyüktü. Müktefî’nin halifelik süresi 6 yıl ve 19 gündür. O, ince, iri ve güzel gözlü, kısa boylu, saç sakalı güzel, sakalı saçından daha uzun, yüzü bedeni güzel birisiydi. Babası idareyi yoluna koyduktan sonra, Müktefî halife olmuştur. Birçok hadise ve etraftaki karışıklıklarla karşı karşıya kalmıştır. Malı ve askerleri çoktu. Babasının yaptıklarına uyan ve onun metotlarını uygulayan bir yönetim anlayışı benimsemiştir. Ne cesur ne de korkak olarak tarif edilebilir.

Onun vezirleri, Mu’tazîd döneminden itibaren bu görevi yürüten Kâsım b. Ubeydullah, ardından da Abbâs b. Hasan’dır. Abbâs, babası Hasan b. Eyyüb b. Süleyman hayatta iken vezirlik yapmıştır. Mühründe, babası Mu’tazîd’in mühründe olduğu gibi “Eşi benzeri olmayan ve her şeyi yaratan Allah’a hamdolsun.” yazılıdır. Kadıları Yusuf b. Ya’kûb, oğlu Muhammed b. Yusuf ve Ebû Hâzim’dir. Ebû Hâzim’in yerine Abdullah b. Ali b. Ebû’ş-Şevârib el-Ümevî geçmiştir. Hâcibleri Hafîf es-Semerkindî, sonra da Müktefî’nin azatlısı Sevsen’dir.

Müktefî döneminde bahsedilmesi gereken önemli olaylardan bir tanesi, Ebü'l-Kâsım lakaplı ve Şam bölgesinin hâkimi Karmatî'nin Semâve tarafındaki Kelb kabileleri ile birlikte 289/902 yılında kalkışmasıdır.²²³ O, kendisini Ebû Tâlib'in oğullarına nispet etmekteydi ancak bu doğru değildir. O, Diyârı-mudar'daki Rakka'ya hareket etti. Rakka Valisi Sebük (Sübük) ed-Deylemî onu karşıladı. Karmatî, onu ve beraberindeki askerleri onların burun ve kulaklarını keserek öldürdü. Dımaşk tarafına yürüdü ve Mısır ile Şam bölgesine sahip olan Hârûn b. Humareveyh b. Ahmed b. Tolun'un Dımaşk, Hıms ve Ürdün Valisi Tuğc b. Cuf el-Fergânî ile Dımaşk'a bağlı Vadilkırdân ve Efâî diye bilinen yerde, 30 Receb 289 (10 Temmuz 902) tarihinde karşılaştı. 290/903 yılı Rebûlevvel/Şubat ayında ...²²⁴ Kede diye bilinen yerde askerleriyle beraber Tuğc'u hezimete uğrattı, birçok kişiyip öldürdü. Onu Dımaşk'ta 3 ay 20 gün boyunca kuşattı. Çok şiddetli çarpışmalar oldu ancak iki taraf da galip gelemedi. Dımaşk'ın Guta ve çevresindeki başka yerlerden pek çoğu Karmatî mezhebine girdi ve Karmatî'yi destekledi. Bu sırada Mısırlı askerler geldiler, Tuğc onlarla birleşti. İki ordu, bu yılın Receb ayının başında, Dımaşk'a bir günlük mesafedeki Kenâkir ve Kevkebâ denilen yerlerde savaştı ve Karmatî burada öldürüldü. Bunun akabinde Mısırlılar mağlup oldular. Karmatîler de Karmatî'nin kardeşi Ebü'l-Hasan'a biat ettiler ve Dımaşk'ın muhasarasına devam ettiler. Sabah akşam savaştılar. Dımaşk valisi, şehri teslim etti ve şehirden çıkıp gitti. Karmatî de oradan ayrılıp 13 Receb 290 (12 Haziran 903) Pazar günü Hıms'a gitti. Orada kaldı ve daha sonra Dımaşk'a bağlı Ba'lebek şehrine yöneldi. Orada katliam yaptı. Bunun üzerine Müktefî, Bağdat'tan askerleriyle birlikte harekete geçti. Öncü kuvvet olarak Ebü'l-Ağar Halîfe b. el-Mübâ- [323]

223 Mes'ûdî, Hz. Ali'nin soyundan gelen Zeyd b. Ali, Muhammed b. Abdullah, İbrahim b. Abdullah gibi kişilerin devlete karşı başkaldırılarına "hurûc" ifadesini kullanmış, biz de söz konusu kelimeyi ilgili yerlerde "mevcut hilafete karşı çıkış, karşı çıkış" gibi kelimelerle tercüme etmeyi tercih etmiştik. Ancak Mes'ûdî, Karmatî isyanı için de aynı ifadeyi kullanmaktadır. Biz söz konusu ifadeyi burada "kalkışma" olarak çevirmeyi tercih ettik.

224 İfadenin, el yazmalarından okunamaması sebebiyle matbu nüshalarda eksiklik vardır.

rek b. Halife es-Sülemî'yi gönderdi. Ebü'l-Ağar, Halep şehrinin önünde konakladı. Karmatî onun üzerine bir birlik gönderdi. Bu birlik hücum etti ve Ebü'l-Ağar'ın yanındakilerin çoğunu öldürdü. Bu olay, 20 Ramazan 290 (17 Ağustos 903) tarihinde gerçekleşti. Onlar Hims, Halep ve Antakya arasındaki yerleri talan ettiler... Halife Müktefî de askerlerini Şeyzer'e bitişik topraklarda ...²²⁵ Muharrem/Aralık ayında harekete geçirdi. Onlardan çoğu esir edildi. Kalanlar arasında ise bölünmeler oldu. Bunun üzerine Karmatî gizlice onlardan ayrıldı ve Kûfe tarafına doğru gitmeye çalıştı. Fırat'ın kıyısında, Rahbe'ye bağlı yerleşim yerlerinden birisi olan Dâliye'nin valisi, yanındaki dört ya da beş kişiyle birlikte onu yakaladı. Rakka'daki Müktefî'ye götürüldü. 26 Muharrem 291 (19 Aralık 930) Pazartesi günü halifenin huzuruna çıkarıldı. En güzel elbiseleri ve tam teçhizatıyla Halife Müktefî, aynı yılın 1 Rebîulevvel (23 Ocak) Pazartesi günü Bağdat'a girdi. Bu esnada, Karmatî ve esirler Halife'nin önünde idiler. Onun ardından Muhammed b. Süleyman, kalan askerlerle ve Şam'da Karmatî'nin adamlarından esir alınan bir grupla birlikte Bağdat'a girdi.

23 Rebîulevvel 291 (13 Şubat 904) günü, Bağdat'ın doğu yakasındaki eski namazgâhta kendileri için yapılan idam sehparalarında Karmatî ve arkadaşları öldürüldü. Bu gerek üst tabakadaki gerekse halk tabakasındaki tüm insanları sevindirmiş, en büyük fetihlerden biri kabul edilmiştir. Çünkü Karmatîler birçok katliam yapmışlardır.

Karmatî'nin Şam bölgesinde ortaya çıkıp burada Tolunoğulları askerlerini yok etmesi, Muhammed b. Süleyman'ın Mısır'a gidip orayı alması; Tolunoğulları'nın dağılması, devletlerinin çökmesi ve dönemlerinin bitmesine sebep olmuştur. Onların Mısır'a girişi, 1 Rebîulevvel 292 (10 Ocak 905)

[324] Perşembe günüydü. Tolunoğullarının hâkimiyet süresi 47 yıl, 5 ay ve 7 gündür.

Sonra Ebû Gânim künyeli başka bir Karmatî de, 293/906 yılında, Şam taraflarında aynı şekilde Kelb kabilesinden bir

225 İfadenin, el yazmalarından okunamaması sebebiyle matbu nüshalarda eksiklik vardır.

toplulukla kalkışma gerçekleştirdi. O da güçlendi ve taraftarları çoğaldı. O Havran'dan Ezriât ve Busrâ ile Dımaşk'a bağlı Beseniye taraflarına gitmiştir. Her tarafı tahrip etmiş, insanları öldürmüş ve esir almış, daha sonra Ürdün'ün Taberiye şehrine gitmiştir. Oraya savaşıarak girmiş, oranın valisi Ca'fer b. Nâim ile asker ve halktan birçok kişiyi öldürmüştür. Sultan, Hüseyin b. Hamdân et-Tağlibî'yi, onunla karşılaşması için göndermiş; o da Dımaşk'a bağlı Hındif'te onunla karşılaşmıştır. Aralarında dengeli bir savaş meydana gelse de sonuçta Hüseyin onları yenmiştir. Yenilen Karmatî çöle kaçmıştır. Bu, aynı yılın Şaban ayında olmuştur. Bu konuda Kilâboğullarından birisi şöyle demiştir: "Hındif vadisinde Hüseyin, süvarisi ve piyadesiyle olmasaydı, Müminlerin Emîri Müktefî'nin kendisi sıkıntıdan kurtulamazdı." Bu sözler, bu savaşın sahibini, savaştaki olayları ve Karmatîlerin Şam'da yaptıklarını anlatan uzun bir şiirden alıntıdır.

Karmatî Hî't'e doğru yürümüş, oranın halkını öldürmüş ve orayı da ateşe vermiştir. Oradan çöl tarafına doğru gitmiştir. Halife Müktefî; Muhammed b. İshâk b. el-Kündacık, "Fahl" (Erkek) adıyla meşhur Mûnis el-Hâzin vb. bir grup komutanını, Karmatî'yi yakalamak üzere göndermiştir. Bunun üzerine Karmatî'nin yanındaki Kelbîlerin arası bozulmuş ve Halife ordusunun kendilerini kuşatmaları sebebiyle ölmekten korkmuşlardır. Bu sebeple onlardan birisi Karmatî'yi suikastla öldürmüş; o, geceleyin defnedilmiştir. Böylece onunla birlikte [325] olanlar dağılmışlardır. Ebü'z-Zî'b künyeli Kelb kabilesi liderlerinden birisi, onun kesilmiş başını ve iki elini, Muhammed b. İshâk el-Kündacık'a getirmiştir. Muhammed, bu adamı, Karmatî'nin başıyla birlikte Halife'ye göndermiştir. Halife de bu yılın 5 Şevval (30 Temmuz) Çarşamba günü onun başını insanlara teşhir etmiştir.

Zikreveyh b. Mihreveyh'in Kelbliler ve başkalarıyla beraber kalkışması da aynı şekilde bu yılda yani 293/906 yılındadır. O, Kâdisiye'ye çöl tarafından dört millik mesafede yer alan Sav'er diye bilinen yerin halkındandır. Onun, daha önce anlattığımız Şam'da ortaya çıkan Karmatîlerin babası olduğu

da rivayet edilir. Bir rivayete göre onun isyanı, Kûfe Sevâdî'n-da, Karmatî davetçilerinin başı Abdân'ın isyanından öncedir. Zikreveyh, aynı yılın Kurban Bayramı gününde (2 Ekim 906), Kûfe'de namazgâha gitmiştir. Bu esnada orada İshâk b. İbrâhim ile İshâk b. Imrân görevliydi. Orada, cemaatteki Sultan'ın adamlarını ve başka kişileri öldürdü. Sultan'ın adamları ve halk geri dönüp onlara hücum etti ve onları yendi. İshâk b. İbrâhim, Sultan'dan yardım istedi. Bunun üzerine Râik el-Mu'tazidî, hizmetindeki Bîşr el-Afşînî ve Cinnî es-Safvânî ile birlikte Kûfe'ye doğru harekete geçti. Sav'er'in yakınlarında onunla karşı karşıya geldiler. Zikreveyh, onları yendi ve Sultan'ın ordusunun çoğu öldürüldü. Bu olay, aynı yılın Zilhicce ayının sonunda gerçekleşti.

Zikreveyh, Mekke'den dönmekte olan hacılarla karşılaştı. İlk karşılaştığı hacılar Horasan kafilesiydi. Onlar Vâkisa denilen yerde konaklamış büyük bir gruptu. Onları öldürdü. Sonra buradan sonraki ikinci bir konak yeri olan Akabe diye bilinen yerde, başlarında Mübarek el-Kummî ve Şam uç bölgesinin valisi Ebû'l-Aşâir Ahmed b. Nasr el-Ukaylî bulunan Sultan'ın kafilesini tuzağa düşürdü. Zikreveyh her ikisini, yanlarındaki yöneticileri ve halkı öldürdü. O, Sultan'ın şemsiyenin²²⁶ de bulunduğu üçüncü kafilesiyle, Hebîr'deki Talîh diye bilinen yerde karşılaştı. Burası Remle'deki Sa'lebiyye ile Şukûk arasında [326] bir yerdi. Zikreveyh burada Nefîs el-Müvelledî, Ahmed b. Sîmâ gibi emîrleri, komutanları, yöneticileri ve diğer bölgelerden gelen halkı öldürdü. Bu son katilede öldürülenlerin sayısı, önceki katilelerde öldürülenlerin haricinde, 50.000 kişiden fazlaydı.

Vasîf b. Suvartekin el-Hazerî ve Kâsım b. Sîmâ, Kâdisiye'den, Şeybânogullarından ve onların anlaşmalı olduğu başka kabilelerden büyük bir orduyla Zikreveyh üzerine, yola çıktılar. 24 Rebîulevvel 294 (11 Ocak) Pazar günü, Kûfe ile Basra arasında Ūm diye bilinen suyun kenarında karşı karşıya

226 Şemsiye bir başka deyişle çetr, bazı İslâm ve Türk devletlerinde hükümdarlık alâmetlerinden biridir. Bk. Aydın Taneri, "Çetr", *TDV İslam Ansiklopedisi*, İstanbul 1993, VIII/293.

geldiler. Büyük bir savaş oldu ve Zikreveyh'in askerlerini yendiler ve kılıçtan geçirdiler. Kılıç darbeleri alan Zikreveyh esir edildi. Bir gün sonra da öldü. Cesedi bir devenin üzerine bağlı olarak esir edilen adamları ve önde gelen adamlarının kesilmiş başlarıyla birlikte aynı yılın 9 Rebîulevvel²²⁷ (26 Ocak) Pazartesi günü Bağdat'a getirildi.

Muktedir

el-Muktedir Ca'fer b. Ahmed el-Mu'tazîd'a, 13 Zilkade 295 (14 Ağustos 908) Pazar günü biat edildi. Künyesi Ebü'l-Fazl'dır. Bir rivayete göre ismi İshâk'tır ve Ca'fer ismiyle meşhur olması, Mütevekkil'e benzemesi sebebiyledir. Annesi Şağab isminde Rum (Türk)²²⁸ bir ümmüveleddir. Halifelığının 4. ayında, aralarında Hüseyin b. Hamdân b. Hamdûn et-Tağlibî, Vasîf b. Suvartekin el-Hazerî, Muhammed b. Dâvûd b. el-Cerrâh, Ali b. İsa gibi komutan ve kâtipler ile bunların dışındaki komutan ve ileri gelen kâtiplerin bulunduğu bir topluluk; onun tahttan indirilmesi ve Abdullah b. Mu'tezz'e biat edilmesi hususunda anlaştılar. Hüseyin b. Hamdân, Abbâs b. Hasan'ı [327] suikastle, onunla birlikte Fâtik el-Mu'tazîdî'yi de, kendisini engellemesinden dolayı öldürdü. Bundan sonra Muktedir'i görevden aldılar ve 15 Rebîulevvel 296 (10 Aralık 908) Cumartesi günü Mu'tezz'in oğluna biat ettiler. Bu şekilde bir gündüz ve bir gece kaldılar. Muktedir hâlâ devletin koltuğunda oturuyordu ve hilafet sarayından çıkartılmamıştı. Halifenin özel muhafız görevlilerinden bir grup görüşlerinden döndüler ve Mu'tezz'in oğlunun taraftarlarıyla savaştılar. Onları küçük gruplar hâline getirdiler ve her bir grup kendi tarafına kaçıp gitti. Onlardan pek çok kişi öldürüldü. Mu'tezz'in oğlu yakalandı ve öldürüldü. Halifelik de sadece Muktedir'e kaldı. Daha sonra o, 15 Muharrem 317 (28 Şubat 929) günü azledildi, halifelik tahtından indirilerek saraydan çıkarıldı. Ardından kardeşi Kâhir'e biat edildi. Kâhir, halifelik koltuğuna oturdu

227 Karşılaşmanın Rebîulevvel ayının çıkmasına 6 gün kala olması sebebiyle bu ay, Rebîulâhir olmalıdır.

228 Abdülkerim Özaydın, "Ümmü'l-Muktedir", *TDV İslam Ansiklopedisi*, İstanbul 2012, XLII/326.

ve halife olarak selamlandı. Muktedir'in düşürülmesi için çalışanlar arasında Ebü'l-Heycâ' Abdullah b. Hamdân b. Hamdûn, Nâzûk el-Mu'tazîdî ve diğer önde gelen komutanlar ile ordunun ileri gelenleri vardı. Onlar yanlarına, istekli olmamasına rağmen Mûnis el-Hâdim el-Muzafferî'yi de aldılar. Fakat bir grup adam, görüşlerinden döndü ve Nâzûk'u evinde suikastle öldürdü. Halife Muktedir adına slogan attılar. Ardından Ebü'l-Heycâ' öldürüldü. Muktedir'in taraftarları ve etrafındaki yakınları sözleştiler, onu halifelik tahtına yeniden oturtup ona tekrar biat ettiler. Halifelik sadece ona kaldı. Bu olay aynı yıl 17 Muharrem (2 Mart) Pazartesi günü gerçekleşti. Daha sonra Muktedir ile Mûnis el-Hâdim'in arası bozuldu. Mûnis, Musul'a gitti. Ordunun büyük bir çoğunluğu ona katıldı, Mûnis de Bağdat'a geri döndü. Muktedir, kendisine biat eden askerlerle birlikte onu karşılamak üzere çıktı ancak 26 Şevval 320 (31 Ekim 932) Çarşamba günü şehrin dışında Şemmâsiye tarafında öldürüldü. Muktedir 38 yıl, 1 ay ve 17 gün ömür sürdüktün sonra vefat etti.

[328] Muktedir, orta boya yakın bir kısıklıkta, rengi inci parlağı, gözleri küçük ve siyahı tam siyah beyazı tam beyaz, güzel yüz-lü, boz sakallı biriydi. Hilafet; küçük, toy ve tecrübesiz, devlet işlerini anlamadığı bir yaşta, kendisine tevdi edilmiştir. Hilafetle ilgili hiç bilgisi yoktur. Emîrler, vezirler ve kâtipler işleri yürütmüşler, onun bu konuda herhangi bir şeyi emretmesi ya da yasaklaması söz konusu olmamıştır. Onun için, bir işi yürüttüğü veya idare ettiği söylenemez. Halifeliğe daha çok kadınlar, hizmetçiler ve başkaları hâkim olmuştur. Halifeliğin hazinesindeki mallar ve eşyalar, ülkesindeki kötü yönetim ile heba olup gitmiştir. Bu da kan dökülmesine sebep olmuş, ondan sonra işler daha da kötüye gitmiş ve halifeliğin birçok geleneği ortadan kalkmıştır.

Mes'ûdî dedi ki: Emevî ve Abbâsilerden günümüze, yani 345/956 yılında Mutî'nin halifeliğine kadar bu hilafet makamını yürütenlerden sadece iki kişinin ismi Ca'fer'dir. Bunlardan birisi Mütevekkil, diğeri Muktedir'dir. Her ikisinin ölümü de Şevval ayındadır. Daha önce bu kitabın ilgili kısmında da

ifade ettiğimiz gibi Mütevekkil, 3 Şevval 247 (10 Aralık 861) Çarşamba günü öldürüldü. Onun vefatıyla bir iç savaş çıkmamış, herhangi bir kılıç çekilmemiştir. Muktedir'in ölümü, başka kişiler tarafından değil sadece özel muhafızları ve kendi adamları tarafından, yukarıda ifade ettiğimiz gibi 26 Şevval 247 (31 Aralık 861) Çarşamba günü gerçekleşmiştir. Muktedir'i, babası Mu'tazid'in mevâlîsi öldürmüştür. Onunla ilgili ve onun döneminde, İslam tarihinde ondan önce hiç görülmemiş işler olmuştur. Ona özgü olan bir husus da onun halifelige gelişidir. Ondan önceki Müslüman hükümdar ve halifelerden hiçbirisi onun kadar küçük yaşta idareci olmamıştır. Zira o, 13 yıl, 2 ay ve 3 günlük iken halife olmuştur. Ona özgü olan başka bir husus, halifeliğinin 25 yıldan 15 gün eksik sürmesidir. Çünkü ondan önce hiçbir Müslüman hükümdar ve halife bu kadar süre tahtta kalmamıştır. Başka bir husus ise onun 12 vezirinin olmasıdır. Bu vezirlerin arasında iki veya üç defa vezirlik yapanlar vardır. Muktedir'den önce hiç kimsenin bu kadar veziri olmamıştır. Ona özgü bir husus da kadınların halifelige ve yönetime hâkim olmasıdır. Hatta Semel el-Kahramâne²²⁹ ismiyle tanınan bir ümmüveled, mezalim mahkemesinde, ileri gelenlerin ve halkın işlerine bakar; vezir, kâtip kadılar ve âlimler onun meclisinde hazır bulunurlardı. Diğer bir husus, 317/929 yılında haccın iptal edilmesi, bu yıl hiçbir kimsenin hac görevini yerine getirmemesidir. Çünkü bu yıl ^[329] Bahreyn'in hâkimi Ebû Tahir Süleyman b. el-Hasan b. Behrâm el-Cennâbî el-Karmatî, Mekke'ye girmiştir. Onun Mekke'ye gelişi 7 Zilhicce 317 (11 Ocak 930) Pazartesi günüdür. İslam'ın gelişinden itibaren bu yılın haricinde haccın iptal edildiği hiç görülmemiştir. Muktedir'in dönemine özgü başka durumlar da olmuştur.

Müktefi'nin döneminde vezirlik yapan Abbâs b. el-Hasan, Muktedir döneminde de vezirlik yapmıştır. Abbâs öldürülünce Ali b. Muhammed b. Mûsâ b. el-Furât, daha sonra sırasıyla "Dakka Sadrahû" lakablı Muhammed b. Ubeydullah b. Yahyâ

229 *Kahramâne*, sarayın idaresinden sorumlu kadın görevlidir. Bk. Fatih Yahya Ayaz, "Üstâdüddâr", *TDV İslam Ansiklopedisi*, İstanbul 2012, XLII/393.

b. Hâkân, Ali b. İsa b. Dâvûd b. el-Cerrâh, ikinci defa Ali b. Muhammed b. Mûsâ b. el-Furât, Hamid b. el-Abbâs, üçüncü defa Ali b. Muhammed b. Mûsâ b. el-Furât, babası Muhammed b. Ubeydullah sağ iken Abdullah b. Muhammed b. Ubeydullah el-Hâkânî vezirlik yapmışlardır. Muhammed b. Ubeydullah, oğlunun vezirliğe geçmesinden 12 gün sonra, 21 Rebîulâhîr 312 (26 Temmuz 924) Pazartesi günü ikindi vakti vefat etmiştir. Rebîulevvel ayında vefat ettiği de rivayet edilmektedir. Günümüze kadar babası sağ iken vezirlik yapan son kişi Abdullah b. Muhammed'dir.

Bu kitabın önceki bölümlerinde babası sağ iken vezirlik yapan kişilere örnek olarak Ebû Seleme Hafs b. Süleyman el-Hallâl, Ubeydullah b. Yahyâ b. Hâkân ve Abbâs b. el-Hasan b. Eyyûb'u söylemiştik. Abdullah b. Muhammed'den sonra sırasıyla Ahmed b. Ubeydullah el-Hasîbî, ikinci defa Ali b. İsa, Ebû Ali Muhammed b. Ali b. Mukle, Ali b. İsa'nın amca oğlu Süleyman b. el-Hasan b. Mahled b. el-Cerrâh, Ubeydullah b. Muhammed el-Kelvâzânî, Hüseyin b. el-Kâsım b. Ubeydullah b. Süleyman b. Vehb ve Fazl b. Ca'fer b. Mûsâ b. el-Furât vezirlik görevini yapmışlardır.

Muktedir'in mühründe "Muktedir billâh" yazılıdır. Bağdat'ın doğu yakası ve Kerh Kadısı Muhammed b. Yusuf b. Ya'kûb vefat edinceye kadar başkadılık yapmıştır. Yerine, oğlu Ömer b. Muhammed geçmiş ve Bağdat'ın doğu yakası ile Kerh'te kadılık yapmıştır. Medinetü'l-Mansûr ve ona bağlı olan yerlerde Abdullah b. Ali b. Ebû's-Şevârib, ondan sonra oğlu Muhammed b. Abdullah, onun ardından Üşnânî diye tanınan Ömer b. el-Hasan kadı tayin edilmiştir. Üşnânî'nin kadılığı iptal edilince Hasan b. Abdullah b. Ebû's-Şevârib, ardından Ömer b. Muhammed b. Yusuf kadı olmuşlardır. Muktedir'in hâcibleri azatlısı Sevsen, ardından Nasr el-Kuşûrî ve İbn Raik'in iki oğlu Yâkût ile İbrâhim'dir.

Mes'ûdî dedi ki: Muktedir'in halifeliği döneminde, İslam tarihinde daha önce benzeri hiç görülmemiş, önemli olay ve mühim haberlerden bir tanesi; Bahreyn hâkimi Ebû Ta-

hir Süleyman b. el-Hasan b. Behrâm el-Cennâbî'nin, Bahreyn ülkesindeki Ahsâ'dan, Basra'ya hareketidir. O, 400 kısırak üzerinde süvari ve 500 piyade ile geceleyin Basra'ya girmiş, Sebük (Sübük) el-Müflihî ile onun adamlarından ve halktan kendisine karşı gelenleri öldürmüştür. Bu, 26 Rebîulâhîr 311 (14 Ağustos 923) Perşembe günü gerçekleşmiştir. 23 veya 24, Pazartesi günü olduğu da rivayet edilmiştir. Onların Ahsâ'dan Basra'ya yürüyüşleri 6 gün sürmüştür. İnsanlar onlardan; Übülle, Meftah, Şutût, Enhâr, Cezâir ve başka yerlere kaçtılar. Onlar Basra'da 17 gün kaldılar ve Basra'dan aldıkları ganimetlerle memleketlerine geri döndüler. Sonra Ebû Tahir el-Cennâbî, 500 süvari ve 600 piyadeden oluşan askerleriyle Sa'lebiyye bitişiğindeki Hebîr civarında, Mekke'den dönen hacıların yolunu kesmişler; komutan, ileri gelen ve diğer kişilerden bazılarını öldürmüş ve emîrleri Ebû'l-Heyca' Abdullah b. Hamdân b. Hamdûn, Halife'nin amcası Ahmed b. Bedr, Ahmed b. Muhammed Keşmird ve önde gelen kişiler ile diğer statülerden bazı kadın ve erkekleri esir almışlardır. Onlar Sultan'ın şemsiyesine ve haddi hesabı olmayan birçok mala el koymuşlardır. Bu, 19 Muharrem 312 (25 Nisan 924) Pazar günü gerçekleşmiştir. Ebû Tahir, 500 süvari ve 600 piyade ile 313/925 yılında, yine hacıların yolunu ilk çıkışları esnasında kesti. Bazı hacıları esir aldı, kalanlar ise Kûfe ve Bağdat'a döndüler. Ebû Tahir, Kûfe'ye hareket etti ve oradaki önde gelen Ca'fer b. Verkâ' eş-Şeybânî, İbn Safvân el-Ukaylî'nin azatlısı Cinnî es-Safvânî el-Hâdim, Antakya ve Şam uç bölgelerinin [331] yöneticisi Seml el-Hâdim ed-Dülefî, Tarîf Sübkerî el-Hâdim, İshâk b. Şervîn es-Sübkerî vd. ordugâh liderlerinin, Halife tarafından kendisini karşılamak için görevlendirildiklerini öğrendi. Onları yenip, bir kısmını öldürdü; Cinnî es-Safvânî ve bazılarını da esir aldı. Bu olay, 18 Zilkade 313 (5 Şubat 926) Pazar günü gerçekleşmiştir. Sonra Ebû Tahir, aldığı esirler ve ganimetlerle Kûfe'den, Ahsâ'ya hareket etmiştir. Şehri de İsmâil b. Yusuf b. Muhammed b. Yemâme hâkimi Yusuf el-Ühaydır b. İbrâhim b. Mûsâ b. Abdullah b. el-Hasan b. el-Hasan b. Ali b. Ebû Tâlib'e teslim etti. Ebû'l-Kâsım Yusuf b. Ebû's-Sâc,

Karmatîlerle savaşmak üzere Vâsıt'tan askerleriyle birlikte hareket etti. Abbâsî Sultanı onu, Karmatîlere karşı hazırlık yapması ve Bahreyn üzerine yürümesi için valilik yaptığı Azerbaycan, Ermeniyye, Arrân, Beylekân vd. bölgelerden Vâsıt şehrine çağırmıştı. Ebû'l-Kâsım, Bahreyn Karmatîsi'nin Kûfe üzerine yürüdüğü haberi kendisine ulaşınca kadar Vâsıt'ta durup hazırlık yaptı. Haber gelir gelmez harekete geçti. Ebû Tahir ondan önce Kûfe'ye vardı ve Havarnak diye bilinen yerde, Kûfe'nin hizasında konakladı. İbn Ebû's-Sâc da ikinci gün, Hâricîlere nispetle Harûrâ diye bilinen yerleşim yerinin yanında, *iki nehir arası* diye tanınan yerde konakladı. Ebû Tahir onunla Kûfe arasında bulunuyordu. 9 Şevval 315 (8 Aralık 927) Cumartesi günü karşılaştılar. İbn Ebû's-Sâc esir alındı ve ordusunun kökü kazındı. 30.000 kişiden daha fazla süvari ve piyade askeri öldürüldü. Üstelik onun adamlarından birçoğu yolda ayrılmış ve onlardan geride kalmıştı. Oysaki Bahreyn hâkimi Ebû Tahir'in askerleri, çoğu piyade 2.000 kişiydi. Daha sonra Ebû Tahir, Kûfe'den ayrıldı ve Enbâr'a vardı. Askerlerinden bir grup da şehrin doğu yakasına doğru Fırat'ı geçtiler. Enbâr'da bulunan el-Hârisî diye bilinen komutanı, Bürgûs, İbn Bilal, Muhammed b. Yusuf el-Hazerî gibi komutanları ve başka ileri gelenleri 3 Zilkade 315 (30 Aralık 927) Çarşamba günü öldürdüler. Ebû Tahir, Fırat'ın üzerine bir köprü yaptı. Adamlarını ve çocuklarını geride bıraktı. Bir grup süvariyle

[332] Enbâr tarafına geçti. Karmatî, Halife'ye ulaşmak kastıyla Enbâr'dan harekete geçti ve Akarkûf diye bilinen tepenin bir fersah üstünde Zübârâ diye bilinen küçük bir nehre vardı. Burası Bağdat'a bir günlük mesafede bir yerdi. Mûnis el-Hâdim, Kuşûrî diye meşhur Hâcib Nasr ve Abdullah b. Hamdân, bu nehrin yanında konuşlanmışlardı. Ebû Tahir, yola çıkmadan önce Ebû'l-Heycâ ile esir olarak isimlerini yukarıda saydığımız kişileri, İbn Ebû's-Sâc ile savaşmak üzere serbest bırakmıştı. Onlar ile birlikte Sultan'ın başka askerleri de bu nehrin kenarında konuşlanmışlardı. Bunlar Ebû Tahir'in yaklaştığını fark edince nehrin üzerindeki köprüyü kestiler ve nehir iki taraf arasında bir engel hâline geldi. Ebû Tahir'in piyadelerden

bir grup ok atmaya başladı. Bu, 12-13 Zilkade 315 (8-9 Ocak 928) tarihindeydi. Ebû Tahir sonra Enbâr'a döndü.

Mûnis el-Hâdim, kölesi Yelbak'ı 3.000, bir rivayete göre 7.000 kişiyle İbn Hübeyre Sarayı yolundan Kûfe üzerine gönderdi. Onlar, Sûrâ Köprüsü diye bilinen, Fırat'ın üzerindeki köprüden karşıya geçtiler ve adamlarına doğru gitmekte olan Ebû Tahir'e yetişmek için yola karadan devam ettiler. Önde gelenlerden bir grup suya girdi ve onun yaptığı köprüyü yaktı. Böylece Ebû Tahir nehrin doğu yakasında, adamları ise batı yakasında kaldı. Bir rivayete göre de Ebû Tahir, Yelbak'ın haberi kendine ulaştığından dolayı, nehri geçişi esnasında köprüyü kesmiştir. O, kayıklarla, aralarında üç tane kardeşinin de bulunduğu adamlarını onar onar Fırat Nehri'nin karşısına geçirdi. Bazı insanlar da yüzerek karşıya geçtiler. Kendisi, Yelbak'tan önce askerlerine ulaştı. Yelbak'ın kendilerine yaklaştığı haberi geldiğinde Ebû Tahir'in askerleri içerisinde bulunan iki kardeşi Ebû'l-Abbâs Fazl ve Ebû Ya'kûb Yusuf, İbn Ebû's-Sâc'ı öldürdü. Ebû Tahir, Yelbak ile karşılaştı ve yanındakilerin çoğunu öldürdü. Yelbak, perişan bir hâlde kurtuldu. Bu olay, 19 Zilkade 315 (16 Ocak 928) Çarşamba günü gerçekleşti.

Ebû Tahir, yükleriyle beraber Hît şehrine hareket etti, orada konuşlandı ve orayı kuşattı. Ben o gün Bağdat'a gitmeye niyetlenerek Şam'dan yola çıkmıştım. Enbâr'ın bir yanında bulunan adamları ise buldukları şişme botlarla Hît şehrinin altında Bekka Ağzı (Fem-i Bekka) diye bilinen yerden nehri [333] geçtiler ve onunla bir araya geldiler. Onlar, Hît halkına 8 Zilhicce 315 (3 Şubat 928) Pazar günü saldırdılar. Akşamleyin oraya Hârûn b. Garîb el-Hâl, Ebû'l-Ala' Saîd b. Hamdân, Es-mâî'nin kölesi Yunus ve diğer önde gelenler gelmişlerdi. Sur üzerinde aralarında çatışma oldu. Ebû Tahir'e ait birkaç tane debbâbe²³⁰ yandı. O, ordugâhına döndü ve savaşın sabahında Pazar günü, oradan, Mâlik b. Tavk'ın Rahbe şehrine gitti. O ayrılmadan önce, seher vaktinde ordugâhından büyük bir yangın

230 Surlara yaklaşmakta yararlanılan bir tür zırhlı araçtır. Bk. İsrail Balcı, "Muhasara", *TDV İslam Ansiklopedisi*, İstanbul 2006, XXXI/9.

yükseldi. Bunun üzerine onun savaşı sürdüreceğini zannettik. Ganimet ve esirlerin çokluğu, onları taşıyacak develerin azlığından dolayı fazla yüklerini yakmıştı. O gün, başında Ebû Ca'fer Muhammed b. Amrûn et-Tağlibî'nin olduğu Rahbe'ye doğru hareket etti. Orayı savaşıarak aldı ve orada kaldı. Rahbe, Fırat'ın Şam tarafında, Karkîsiyâ ise Fırat'ın Cezîre tarafındaydı. Oradan çevreye, gündüz seriyyeler (sevârib) çıkardı. Başlarında Hüseyin b. Ali b. Senber es-Sekafî ve Muâz el-A'râbî el-Kilâbî'nin bulunduğu bir seriyyeyi Kefertûsâ, Re'sül'ayn ve Nusaybin'e gönderdi. Onlar, Tağlib ve Nemr gibi bedevilere, diğer şehirli Araplara baskınlar yaptılar.

Ebû Tahir, daha önceden Süleyman el-Cillî'yi ordugâhına azık ve gıda taşıma işi için Kefertûsâ'ya göndermişti. O, Karmatîlerin ibadet ehlinde ve mezheplerini iyi bilenlerden birisiydi. Onların bilgili davetçilerinden birçoğuyla konuştum ancak onun gibi bilgili, tahsilli, dindar ve diğer davetçilerle iyi geçinen birisini görmedim. O, ilk önce Ebû Zekerîyyâ el-Bahrânî ile birlikte, sonra da Ebû Saîd el-Cennâbî ve oğluyla birlikte olmuştur. 2.000 kişilik, bir rivayete göre daha az kişiden oluşan bir seriyyeyi, Rahbe'ye 30 fersah uzaklıktaki Rakka'ya kendi adına gönderdi. Seriyye'nin başında aynı şekilde Hüseyin b. Ali b. Senber ve Muâz el-Kilâbî bulunmaktaydı. Bu ikisi, 22 Cemâziyelevvel 316 (13 Temmuz 928) Pazar günü Rahbe'nin etrafında konuşlandılar. Bu sırada şehrin valisi, Cinnî es-Safvânî'nin hizmetlisi (gulâm) Necm idi. Aralarında-

[334] ki savaş, bu ayın 24 ve 25'i Salı ve Çarşamba günleri oldu. Çarşamba günü sonunda ayrıldılar. İki taraf da çok hasar almıştı ancak sıkıntının daha çoğunu Rahbe'ye dönen seriyyedekiler yaşamıştı.

Bahreyn hâkimi Ebû Tahir, rivayet edildiğine göre Filistin bölgesindeki Remle veya Dımaşk şehrini kuşatmayı düşündüğü için Rahbe'de kalmıştır. Bizim başka bir kitapta rivayetlerini verdiğimiz sebeplerden dolayı o, memleketine dönmeye karar verdi. Bu sebeple Rahbe'den 1 Şaban 316 (19 Eylül 928) tarihinde Fırat Nehri ve kara yoluyla memleketine doğru yola çıktı. Rahbe'deki toplam kalış süresi yaklaşık 7

aydır. İkinci defa Hît şehrine gelip konakladı. Onlarla karada ve suda büyük bir savaş yaptı. İlk seferde yanında olmayan gemiler şimdi vardı. Oradan ayrılıp Kûfe ve Kâdisiye'ye doğru yola çıktı. Erzak topladı, Basra'nın dışından geçti ve Bahreyn'e, 317/929 yılında Muharrem ayının sonu, Safer ayının başında (Mart) döndü.

Sonra Mekke'ye hareket etti ve 7 Zilhicce 317 (11 Ocak 930) Pazartesi günü 600 süvari 900 piyade ile oraya girdi. O sırada Mekke valisi, İbn Mühlib diye meşhur Muhammed b. İsmâil idi. Oradaki önde gelenler, hacılar ve halk onu iyi karşıladılar. Daha sonra İbn Hacı'nın hizmetlisi Natîf'in öldürülmesi üzerine ondan kaçtılar. O, Sultan tarafından tayin edilen Mekke'nin emniyet görevlilerinden ve insanların değer verdiği birisiydi. İnsanları kılıçtan geçirmeye başladılar, onlar da Mescid-i Haram'a ve Kâbe'ye sığındılar. Aralarında savaş şiddetlendi ve herkesi kapladı. Mekke ve diğer şehirlerin ahalisinden Karmatîler tarafından öldürülen insan sayısı hakkında ihtilaf edilmiştir. Bu sayıyı çoğaltan veya azaltanlar olmuştur. Onlardan bazıları 30.000 kişi demiş, bazıları daha az veya daha çok sayı vermişlerdir. Bunların hepsi zan ve tahmindir. Çünkü tam bir kayıt tutulmamıştır. Sayılamayacak kadar insan vadilerde, dağ başlarında ve sahralarda; susuzluk, açlık, hastalık vb. sorunlardan ölmüştür. Beytülharam'ın altın kaplı kapısı sökülümüş; Kâbe'de bulunan gümüş ve ahşap heykeller, orada asılı bulunan diğer eşyalar, Kâbe'yi süsleyen altın kuşaklar ve altın ile gümüş nakışlar alınıp gasp edilmiştir. Haceru'l-Esved taşı yerinden sökülümüş ve yerinde, bir elin dirsekten biraz daha azı girecek kadar bir girinti oluşmuştur. Kâbe'nin örtüsü çıkarılmıştır. İnsanların kendisine sığınma- [335] sı esnasında örtüye kan bulaşan kısımlar kesilip bırakılmış, örtünün geri kalan kısmı 50 deveyle taşınmıştır. Bu olay, 13 Zilhicce 317 (16 Ocak 930) Cumartesi gecesi gerçekleşmiştir. Karmatîler, Mekke'de 8 gün kalmışlar; bu süre zarfında sabah akşam şehre girip çıkıp insanları öldürmüşler ve talan yapmışlardır. Onlar, aynı ayın Cumartesi günü Mekke'den çıkmışlardır. Hüzeyl b. Müdrike b. İlyas b. Mudar kabilesi; yaya

olarak kanyon, vadi ve dağlarda onların önüne çıktılar, onlarla ok ve hançerler ile şiddetli savaşlar yaptılar. Hüzeylîler, onları yollarından alıkoymuşlar, onlar da yollarını şaşırmışlardır. Böylece şaşkın şaşkın üç gün boyunca dağlar ve vadilerde kalmışlar, bu esnada esir kadın ve erkeklerin çoğu kurtulmuştur. Hüzeylîler bu esnada onların yanındaki çok sayıda deve ve ağırlığı almışlardır. Onların ağırlığı, yaklaşık yüz deve üzerinde taşınan her türlü mal ve eşya idi. En sonunda yardım istedikleri Ziyâd adında Hüzeyl'in siyahî bir kölesi, onlara gidecekleri yolu göstermiş; Karmatîler de kanyonlardan kurtulmuş ve memleketlerine dönebilmişlerdir.

Mes'ûdî dedi ki: Bu kitabın Halife Râzî ile ilgili bölümünde, Râzî dönemindeki Karmatîleri ve savaşlarını anlatacağız.

Fars diyarından, Beyzâ şehrinden, Hallâc diye bilinen Hüseyin b. Mansûr, 24 Zilkade 309 (26 Mart 902) tarihinde öldürülmüştür. Kendisine 1.000 kırbaç vurulmuş, elleri ve ayakları kesilmiş, boynu vurulmuş, cesedi yakılmıştır. Bu olay, şehrin bu tarafındaki Metref diye bilinen hapishanenin suru üzerindeki ...²³¹ adlı güvenlik meclisinde gerçekleşmiştir. Bu, önemli bir gündü. Kendisinden, dine dair birçok söz nakledilmekteydi. Peşinden gideni ve kendisine uyanı çoğalmıştı. Sûfilik ve ulûhiyyet gösteriyordu.²³² Bize sıhhatli bir yolla gelen görüşlerini ve kendi kitaplarında anlattıklarını, önceki kitaplarımızda mezhep ve dinlerin ileri gelenlerinin görüşlerinden bahsederken anlattık.

[336] *Kâhir*

el-Kâhir Muhammed b. Ahmed el-Mu'tazî'da, 27 Şevval 320 (1 Kasım 932) Perşembe günü biat edildi. Künyesi Ebû'l-Mansûr, annesi Kabûl isminde bir ümmüveleddir. 5 Cemâziyelevvel 322 (23 Nisan 934) Çarşamba günü görevden alınmış ve gözlerine mil çekilmiştir. Bu esnada 36 yaşını birkaç

231 İfadenin, el yazmalarından okunamaması sebebiyle matbu nüshalarda eksiklik vardır.

232 Hallâc-ı Mansûr'un "enelhak" sözüyle ulûhiyyet iddiasında bulunduğu ileri sürülmüştür. Bk. Süleyman Uludağ, "Hallâc-ı Mansûr", *TDV İslam Ansiklopedisi*, İstanbul 1997, XV/378.

ay geçmişti. Müslüman halife ve sultanlardan gözlerine mil çekilen ilk kişi odur. Halifeliği 1 yıl, 6 ay, 6 gündür. Kızıla çalan beyazımsı tenli, orta boylu, fiziği güzel, iri ve güzel gözlü, gür sakallı, peltek, kan dökmede çok hızlı, ahmak, halifeliği döneminde malın azlığına rağmen mal toplamaya düşkün, insanları kazanmadaki arzusu az, işlerinin sonucunu düşünmeyen, ölümüne ve basiretsizce hareket eden, kendinden önceki atalarına benzemek için hareket etmesine rağmen kötü yönetimi ve basiretsiz idaresi sebebiyle bunda başarılı olamayan birisiydi.

Kâhir'in vezirleri, sırasıyla Ebû Ali Muhammed b. Mukle, Ebû Ca'fer Muhammed b. Kâsım b. Ubeydullah, Ebü'l-Abbâs Ahmed b. Ubeydullah el-Hasîbî'dir. Mühründe "Kâhir billâh" yazılıdır. Kadısı Ömer b. Muhammed b. Yusuf b. Ya'kûb; hâcibleri Ali b. Yelbak, Bedr el-Harşenî, Fâris b. ez-Zendâk, Muhammed b. Yâkût ve Ehû Nûch diye bilinen Sellâmetü'l-Mü'temen'dir.

Râzî

Er-Râzî Muhammed b. Ca'fer el-Muktedir'e, 6 Cemâziyelevvel 322 (24 Nisan 934) Perşembe günü biat edildi. Künyesi Ebü'l-Abbâs, annesi Zalûm isminde bir ümmüveledir. 16 Rebîulevvel 329 (19 Aralık 940) Cumartesi günü Bağdat'ta vefat etmiştir. 32 yıl ve birkaç ay ömür sürdükten sonra vefat etti. [337] Halifeliği 6 yıl, 10 ay, 10 gündür. Esmer, iri ve güzel gözlü, ince ve uzun yüzlü, yanakları ince, bodur, ince, cömert, edebiyatı seven, güzel şiir söyleyen, işlere kendisinin değil de etrafındakilerin hâkim olması ve onun herhangi bir değişiklik yapmaya gücü yetmemesi sebebiyle önde gelen adamlarını birbirine düşüren birisiydi.

Muhammed b. Ali b. Mukle ve oğlu Ebü'l-Hüseyn Ali b. Muhammed onun vezirliğini yapmıştır. Her ikisi aynı zamanda vezir adını almışlar ve onların adına yazışmalar yapılmıştır. Sonra vezirleri sırasıyla, Ebû Ali Abdurrahman b. İsa b. Dâvûd b. el-Cerrâh, Ebû Ca'fer Muhammed b. Kâsım el-Kerhî, Ebü'l-Kâsım Süleyman b. el-Hasan b. Mahled b. el-Cerrâh,

Ebü'l-Feth el-Fazl b. Ca'fer b. el-Furât, Ebû Abdullah Ahmed b. Muhammed el-Berîdî, Süleyman b. el-Hasan b. Mahled idi. Mühründe "Râzî billâh" yazılıdır. Kadıları sırasıyla, Ömer b. Muhammed b. Yusuf, iki oğlu Yusuf ve Hasan; hâcibleri ise Muhammed b. Yâkût ve onun azatlısı Zekî'dir.

Halife Râzî'nin dönemindeki önemli olaylardan bir tanesi; Bahreyn hâkimi Karmatî Süleyman b. el-Hasan'ın, 323/935 yılı hac mevsiminin başında, hacıların yolunu kesmek için Ahsâ'dan harekete geçmesidir. O, 23 Şevval 323 (25 Eylül 935) tarihinde 900 atlı 900 piyade ile yola çıkmış; Ahsâ'ya üç günlük mesafedeki Câbiriyye ordusunu ikiye bölmüştür. Birinin başına Ebû Abdullah el-Hüseyin b. Ali b. Senber'i, diğerine Muâz el-Kilâbî'yi getirmiştir. İlk hac kafilesini yakalamak için Mekke yolunu tuttular. Karmatî, Müteheşşim'in kölesi Lü'lü'nün yer aldığı ve Sultan'ın şemsiyesinin bulunduğu kafileyi yakalamak için, Kâdisiye'ye gitmeye karar verdi. İbn Senber, Hârizmli ve başka hacılara baskın yaptı. Bunların başları, Zübâle ve Akabe bölgesindeki Şâzân ve İbn Hâtim ve başka kişilerdi. İbn Senber, o ikisini ve diğer hac kafilelerinden bazı insanları esir aldı ve öldürdü. Bu, 17 Zilkade 323 (18 Ekim 935) tarihinde gerçekleşti. Kalanlar, Uzeyb bölgesine kaçmaya çalışırken baskına uğradılar. Zira onlar önlerinde Karmatî'nin olduğunu [338] bilmiyorlardı. Müteheşşim'in kölesi Lü'lü', insanlarla birlikte yoluna devam etti. Karmatî onu, Kâdisiye'de, 19 Zilkade 323 (21 Ekim 935) Çarşamba günü karşıladı. Lü'lü', yaralanınca-ya kadar onunla savaştı. Adamları yenildiler. Lü'lü', ölenlerin arasına saklandı ve geceleyin gizlice Kûfe'ye girdi. Ebû Tahir, tüm kafileyi ele geçirdi. Bu olayın olduğu Çarşamba günü sabahleyin, İslam tarihinde benzeri görülmemiş bir şekilde yıldız kayması gerçekleşmiştir. Karmatî Ebû Tahir bu esnada Kâdisiye'ye 6 millik mesafedeki Haffân'dan Kâdisiye'ye doğru yola çıkmak üzereydi. Karmatî, İbn Senber baskınından kaçan ve Kûfe'ye gitmekte olan hacıları yakalamak üzere döndü ve onları Uzeyb'de karşıladı. Kurra, Karmatî Ebû Tahir'den kafilesi adına eman aldı ve fidye olarak ona çok mal verdi. Ebû Tahir de onun kafilesini serbest bıraktı ve onlara dokunmadı.

Ancak geride kalanlara hücum etti, onları öldürdü veya esir aldı. Böylece haddi hesabı olmayan her türlü ganimet elde etti. Bundan sonra Râzî döneminde onun, aynı şekilde birisi Kûfe, diğeri Vâsıt tarafına iki seriyyesi daha olmuştur ancak oralarda, burada anlatmaya değecek herhangi bir savaş yapmamıştır. O, Bahreyn bölgesindeki Ahsâ şehrinde, 17 Ramazan 332 (13 Mayıs 944) Pazartesi günü ölene kadar kalmıştır. Öldüğünde 38 yaşındaydı. Çünkü 294/907 yılı Ramazan/Haziran ayında doğmuştu. Rivayete göre Ebû Tahir 6 yaşında iken yani 300/913 yılında, babası Ebû Saîd el-Cennâbî öldürülmüştür. Babası vefat ettiğinde 60 yaşındaydı. Onun ordusu, Ebû Tahir 310/923 yılı Ramazan/Ocak ayında orduyu teslim alıncaya kadar 9 yıl başiboş kalmıştır.

Mes'ûdî dedi ki: Karmatîlerin savaşları ve olaylarının açıklamasını; Karmatîlerin ve Kûfe Sevâd'ındaki Bakliyye Karmatîlerinin haberlerini, Bakliyye Karmatîlerinin 316/928 yılında Kûfe'yi ele geçirişlerini, onların kendilerine göre dinî bir isim olan Bakliyye diye isimlendirilmelerinin sebebini, Bakliyye Karmatîlerinin başları Mes'ûd b. Hureys, Karmît lakaplı, İbn Ebû's-Seyyid ve İbnü'l-A'mâ diye tanınan Abdân b. er-Rebî't'ın kız kardeşinin oğlu İsa b. Mûsâ, Ebû'z-Zer, Cevherî [339] ve diğerleri ile Karmatîlerin çoğunun Zühl ve Rifaaogullarından oluşunu; onların Tufûf, Cünbülâ', Tell Fehhâr bölgelerinde İbn Nefisoğullarıyla savaşmalarını, onları yenmelerini, onların ordugâhını ele geçirmelerini; Hârûn b. Garîb el-Hâl ile Nasr el-Kuşûrî'nin kölesi Sâfî'nin onlara baskın yapmasını; onlardan öldürülenler ve esir edilenleri; Hît'ten, memleketi Bahreyn'e dönmekte olan Süleyman b. Hasan'a katılanları, onun ordusundaki çoğu, Kûfe'ye bağlı Tufûf ve Âcâm'da oturduğu için Ecemîler diye tanınan kişileri; İsfahan bölgesindeki Acem (Fars) hükümdarlarının oğullarından Zekrî diye bilinen kölenin haberlerini, onun, 316/928 yılında onların yanına gelişini, Ebû Tahir'in idareyi, 319/931 yılında bu kişiye teslim etmesini, onların bu kişi üzerinde ittifak etmelerini, onun Karmatîler için belirlediği merasim ve görüşleri, onun Ebû Tahir'in kız kardeşinin "Şerîk" diye tanınan eşi ve onların

en akıllısı, en âlimi ve en edeplisi olan Ebû'l-Hafs b. Zürkân'ı öldürmesini, Selmânoğulları ile yaklaşık 700 kişilik önde gelen askerleri, daha önce hiç bilinmeyen ve görülmeyen ancak Ebû Saîd ve oğlunun bu ülkeleri istila etmesinden itibaren onun orduda ortaya koyduğu kötü görüşleri ve çirkin gidişatı, Zekrî'nin kaybolmasıyla bu kötü fikirlerin yok olmasını, Karmatîlerin bu fikirlerden dönmelerini ve onlardan ve ölünceye kadar Zekrî'nin idaresinden dolayı özürlerini belirtmelerini, onun ölümüyle idareye yeniden Ebû Tahir'in geçmesini; bunların dışında batıdaki Karmatîlerin haberlerini ve savaşlarını; Yemen'deki Karmatîleri, bahsettiğimiz Karmatîlerin tamamının aynı sebep üzerinde ittifak etmeleri ve onların ona boyun eğmelerini, onunla ilgili sözleri ve onu beklemelerini; Ebû Saîd Hasan b. Behrâm el-Cennâbî'nin haberlerini, onun, Fars hükümdarlarına nispet edilmesi ve onlarla bağlantısını, bu davetteki konumunu, Bahreyn'e giriş şeklini, Katîf'te Mismaroğulları ile yaşadıklarını, onun, Kilâboğulları'nın bedevi yurdu (badiyesi) ile bağlantısını, Ebû Zekerıyyâ el-Bahrânî'nin [340] onları davetini, Ebû Saîd ile Ebû Zekerıyyâ arasında olanları, Ebû Saîd'in onu yakalaması ve onun elindeyken ölmesini, Katîf gibi, halkı, gücü ve teçhizatı zirvede olan Bahreyn'in diğer şehirlerini ele geçirmesini, oradaki Abdülkays kabilesinden Ali b. Mismâr ve kardeşlerini, Ebû Saîd'in, Ali'yi öldürmesi, Ezd kabilesinden Hasan b. el-Avvâm'ın bulunduğu Zâra'yı ele geçirmesini aynı şekilde Abdükayslı olan Hafsoğullarının bulunduğu Safvân'ı, Zahrân'ı, Temîmli Sa'doğullarının bulunduğu Ahsâ'yı ve Uryân b. Heysem er-Rib'î'nin bulunduğu Cûvâsâ'yı ele geçirmesini önceki kitaplarımızda anlattık.

Basra'da ortaya çıkan, kendisini Ebû Tâlib'e nispet eden Sâhibüzzenc Ali b. Muhammed; Temîm, Kilâb, Nemîr vb. kabilelerle Bahreyn'de isyan ederken şiiirinde Uryân'dan bahsetmektedir. Bu savaş, Sâhibüzzenc'in Basra'ya gidişinden önce gerçekleşmiştir. Uryân; Abdülkays, Âmir b. Sa'saa'nın oğulları, Muhârib b. Hasafe b. Kays b. Aylân vd. kabilelerle birlikte Sâhibüzzenc ve adamlarına peş peşe baskınlar yaptı. Onu Bahreyn ve çevresinden çıkardı, onun taraftarlarından pek çok

kişiyi öldürdü. Sâhibüzzenc, taşlık bir arazide çoban aldatan kuşa gözü takıldığında şöyle başlayan bir şiir söyledi:

Ey bu arazinin kuşu! Bu yalnızlığın neden? Bana başsağlığı mı diliyorsun yoksa birisi muhabbetini mi engelledi?

Aynı şiirde şunları da söylemiştir:

Eğer onları ziyaret etmezsem, üzerinde zırha bürünmüş kahramanlar olan soylu atlarım olmasın.

O kahramanlar, Temîmli adamlardır. Onların başı, değerli ve doğru Küleyb b. Yerbû'dur.

Bedeni Sa'd, onun iki omzu Kilâb'dan Nümeyr ile Bîz kabileleridir.

Âmir ve Muhârib kabilelerine, onları yok edecek bir planla saldırmazsam ya da beni savaştan alıkoyan engeller çıkarsa,

Uryân, beni kuşluk vaktinde cesetlerin yerleri kapladığı, ölümün kol gezdiği bir savaşta ölen süvarilerimin intikamını unutan biri mi zanneder?

Abdülkays'tan bahsettiği başka bir şiirde de şöyle söylemiştir:

Abdülkays, kendisini unuttuğumu mu zannediyor? Ne onu unutturum ne de intikamımdan vazgeçerim.

Biz Ebû Saîd'in, Bahreyn'in en büyük şehri Hecer'i ele geçişini de önceki kitaplarımızda anlattık. Orada Karmatîlerin en teçhizatlısı ve en güçlüsü olan Ayyâş el-Muhâribî bulun- [341]
maktadır. Ebû Saîd, Abbâs b. Amr el-Ganevî ile savaşmıştır. Abbâsî halifesi Mu'tazîd, Abbâs'ı Ebû Saîd'le savaşması için Basra'dan göndermişti. Savaşın gerçekleştiği yer, Abbâs'ın konaklamak istediği, su ve hurma ağacı anlamına gelen Efân diye bilinen çorak bir araziydi. Abbâs, buraya el-E'yâ' diye bilinen su tarafından geliyordu. Ancak Ebû Saîd ondan önce Efân'daki suya yetişti. Bu çorak arazi, uzunluğu 7 mil, Basra'ya 7 günlük mesafede bir yerd. O, Katîf diye bilinen sahil kentine de iki günlük mesafedeydi. Katîf ile deniz arasında da bir mil vardı. Katîf'e ait Unek adı verilen bir sahil şehri daha vardı. Unek şehri ile ilgili şair şöyle demiştir:

Kölenin balık avlamak için oltayı atması, sana balık getirmedi. O, Unek Denizi'nin derinlerine dokunmuyor.

Abbâs, çorak arazinin ortasına gelince Ebû Saîd, bir adam gönderdi ve kendisinin arkasında kalan, çorak arazinin en üst tarafındaki suları kullanılmaz hâle getirdi. O, dar bir yoldaydı. Ebû Saîd Kilâb, Ukayl ve Bahreynlilerden 700 atlı ve piyadeden oluşan bir orduya sahipken Abbâs'ın, Basra'dan gönüllüler ve Bahreyn ile başka yerleri terk eden Bahreynlilerden oluşan 7.000 kişilik bir ordusu vardı. Abbâs esir alındı. Onunla birlikte olanların çoğu öldürüldü, çok azı kurtuldu. Bu, 287/900 yılının Receb/Temmuz ayında gerçekleşti.

Ebû Saîd, Uman'ın bir kasabası olan Suhâr'a birkaç defa sefer yapmış ve savaşla oraya girmiştir. Bahreyn ile Uman arasında, 10 günlük mesafe vardır. Bu yol, kumluk ve düz bir arazidedir, bazı yerlerde tuzlu sular vardır. Ebû Saîd'in Yemâme'ye üç günlük uzaklıktaki Felec'e ve Yemâme'ye aynı mesafedeki Yebrîn'e seferleri olmuştur. Ebû Saîd, Allah'ın en güzel beldelerinden biri olan; nüfusu çok, mamur, hurma ile diğer ağaçları bol olan Yebrîn şehrini perişan etti. Hâlâ orada herhangi bir oturan yoktur. Bu konuda Cerîr şöyle demektedir:

Bize doğru hızlı bir şekilde yolculuk yapan kervana, Şam'daki Firdevs bahçelerinden Yebrîn çok uzak, dedim.

Ebû Saîd'in, iki Slav hizmetçisi tarafından suikastla öldürülmesi şöyle gerçekleşmiştir: Ebû Saîd, kendisiyle savaşmak için Uman tarafından deniz yoluyla gelen Bedru'l-Muhallâ ile savaşırken bu ikisini esir olarak almış ve kendisine hizmetçi olarak ayırmıştır. İkisi onu hamamda 300/913 yılının Zilkade/Haziran ayında öldürdüler. Onunla birlikte Ebû Saîd'in önde gelen adamları Senber'in iki oğlu Ali ve Hamdân, Nusayr'ın iki oğlu, İbn Cennân diye tanınan Ebû Saîd'in çocuğunun dayıları Bişr ve Ebû Ca'fer ve Muhammed b. İshâk gibi Katîflileri de öldürdüler. Ebû Saîd'in Katîf'te davetine başlayıp Bahreyn'deki diğer şehirleri ve son şehri Hecer'i ele geçirmesi ve orada ölmesine kadar geçen toplam süresi 27 yıldır.

Biz *Hazâinü'd-Dîn ve Sirru'l-Âlemin* isimli kitabımızda dinlerin müntesiplerinden ve liderlerinden bahsederken Karmatîlerin çıkardığı görüş ve mezhepleri, bu gruba muhalefet edenlerin söylediklerini, onlara reddiyelerini ve onlardan rivayet ettiklerini, Karmatî davetinin 260/874 yılında İsfahan'da ortaya çıktığını, davetlerinin amaç ve maksadını, dinin zahirî manalarını kabul edişlerini, onların manalarını te'villeriyle ilgili görüşlerini, onların davet yapılan kişiden, ona açtıkları Allah'ın kitabının te'vilini gizleyeceğine dair söz almalarını, bu esnada onlardan bazılarının davet yapılan kişiye "Sana açtığım Allah'ın kitabının te'vilini, te'vilin te'vilini ve o te'ville ulaştıkları ve 'belâğ' (teblîğ) ismini verdikleri son mertebelere tebliğini gizle." demelerini, bunların haricinde onların davetlerini, siyasetlerini, bu konudaki sırlarını ve rumuzlarını anlattık.

Mu'tezile, Şîa, Mürcie, Hâricilik, Nâbite gibi ilk dönem İslam fırkalarının kalamcıları; muhaliflerine makâlât ve diğer türlerde reddiye kitapları tasnif ettiler. Örneğin Hâricî el-Yemân b. Riâb, İbrâhim b. Seyyâr en-Nazzâm'ın hizmetlisi Zürkân, yine Nazzâm'ın talebesi Muhammed b. Şebîb, Ebû'l-Hüzeyl Abdî el-Allâf el-Basrî'nin talebesi Hişâm b. Amr el-Fuvatî'nin talebesi Abbâd b. Süleymân es-Saymerî, Hüseyin b. Muhammed en-Neccâr'ın talebesi Muhammed b. İsa b. Gavs, Ebû İsa Muhammed b. Hârûn el-Verrâk, İbn Ehû Zürkân diye tanınan Ahmed b. el-Hasan b. Sehl el-Mismaî gibileri reddiyeler yazmışlardır. Yine kendisini gördüğümüz kalamcılar Ebû Ali Muhammed b. Abdülvehhâb el-Cübbâî *er-Reddû alâ Ashâbi't-Tenâsüh ve'l-Hürremiyye ve Gayrihim min Ehli'l-Bâtın* isimli kitabında, Ebû'l-Kâsım el-Belhî, Ebû'l-Abbâs Abdullah b. Muhammed en-Nâşî, Hasan b. Mûsâ en-Nevbahtî²³³ *el-Ârâû* [343] *ve'd-Diyânât* ile *er-Reddû ale'l-Gulâti ve Gayrihim mine'l-Bâtiniyye* isimli kitaplarında, Ebû Muhammed Abdullah b. Muhammed el-Hâlidî, Ebû'l-Hasan b. Ebû Bişr el-Eşârî el-Basrî

233 Metinde *Hüseyin* olarak geçmektedir ancak doğrusu *Hasan* olmalıdır. Bk. İlyas Üzümlü, "Nevbahtî, Hasan b. Mûsâ", *TDV İslam Ansiklopedisi*, İstanbul 2007, XXXIII/35.

el-Küllâbî gibileri farklı görüş sahiplerine ve mezheplere reddiyeler yazmışlardır. Ancak bunların hiçbirisi, Karmatîlerin görüşlerine değinmemiştir.

Kudâme b. Yezîd en-Nu'mânî, İbn Abdek el-Cürcânî, Ebü'l-Hasan b. Zekerîyyâ el-Cürcânî, Ebû Abdullah Muhammed b. Ali b. Rizâm et-Tâî el-Kûfî, Ebû Ca'fer el-Küllâbî er-Râzî gibi başkaları; Karmatîlere reddiyeler yazmışlardır. Bu reddiye yazarların tamamı, onların görüşlerini başkalarının anlatmadığı bir şekilde belirtmektedir. Hâlbuki Karmatîler, reddiye yazdığını söylediğimiz kişilerin kendileriyle ilgili söylediklerini kabul etmez ve reddiye yazarları da bu grubun onayını almazlar. Biz ise bu kitabımızda ne Karmatîlerin görüşlerini rivayet etmeyi ne de onlara karşı reddiye yazmayı amaçladık.

İbn Ebü'l-Azâkır²³⁴ diye bilinen kâtip Muhammed b. Ali eş-Şelmağânî'nin ölümü, 1 Zilkade 322 (14 Ekim 934) Salı günüdür. Onun elleri ve ayakları kesilmiş, boynu vurulmuş ve o, batı yakasındaki polis merkezinde yakılmıştır. Bunun sebebi onun icat ettiği dinî fikir ve görüşlerdir. Rivayet edildiğine göre o, bunları söylemiş ve ortaya koymuş, birçok kişi de onun bu fikirlerine katılmıştır. Ona tabi olan İbn en-Necmü'l-Kâtib diye bilinen İbn Ebû Avn da onunla beraber öldürülmüştür. Biz onun sözlerini, kendisine ait *Müzhebe*²³⁵ diye meşhur risalesinde, *el-Vasiyye*, *el-Gaybe*, *et-Teslim* vd. kitaplarında geçenleri, *el-Makâlât fî Usûlî'd-Diyânât* isimli kitabımızın Şîa ve Gulât-ı Şîa'nın görüşlerinden bahsederken anlattık.

[344] Müttakî

el-Müttakî İbrâhim b. Muktedir'e, 21 Rebûlevvel 329 (24 Aralık 940) Perşembe günü biat edildi. Onun künyesi Ebû İs-

234 Metinde *İbn Ebü'l-Azâkır* olarak geçmektedir ancak doğrusu *İbn Ebü'l-Azâfîr* olmalıdır. Bk. Yusuf Şevki Yavuz, "Müşebbihe", *TDV İslam Ansiklopedisi*, İstanbul 2006, XXXII/157.

235 Eser, *Müzehhebe* olarak da okunabilir. Mes'ûdî, İbn Ebû Avn'ın söz konusu eseri için meşhur bir risale demektedir ancak onun böyle bir eseri olduğuna dair bir bilgiye ulaşamadık. Bk. Yâkût el-Hamevî, *Mu'cemü'l-Üdebâ*, Thk: İhsan Abbâs, Beyrut 1993, I/106; Ziriklî, *el-A'lâm*, 15. Baskı, Beyrut 2002, I/60; Mustafa Kılıçlı, "İbn Ebû Avn", *TDV İslam Ansiklopedisi*, İstanbul 1999, XIX/424-425.

hâk, annesi Halûb isminde bir ümmüveleddir. 19 Safer 333 (12 Ekim 944) Cumartesi günü 30 yaşını birkaç ay geçmiş iken halifelikten azledilmiş ve gözlerine mil çekilmiştir. Halifelik süresi 3 yıl, 10 ay, 20 gündür. Beyaz tenli, açık renkli, ela gözlü, saçları sarımsı birisiydi. Günümüze yani 345/956 yılına kadar sağ idi. Bize ulaşan haberlere göre değerli biridir. Vezirleri, sırasıyla Süleyman b. el-Hasan b. Mahled, Ebü'l-Hüseyin Ahmed b. Muhammed b. Meymûn, Ebû Ca'fer Muhammed b. el-Kâsım el-Kerhî'dir. Sonra Ebü'l-Hasan Ali b. İsa b. Dâvûd b. el-Cerrâh işleri yürütmüştür. Onun kardeşi Abdurrahman b. İsa, vezirlik unvanı taşımıştır. Sonra sırasıyla Ebû İshâk Muhammed b. Ahmed el-Karârî, Ebü'l-Abbâs Ahmed b. Abdullah el-İsfahânî ve Ebü'l-Hüseyin Ali b. Muhammed b. Ali b. Mukle vezirliğini yapmıştır. Mühründe "el-Müttakî bil-lâh" yazılıdır. Kadısı ise Harakî diye bilinen kişi, hâcibleri ise sırasıyla Ehû Nûch diye bilinen Mü'temen'in azatlısı Sellâme, Bedr el-Harşenî ve Ahmed b. Hâkân'dır.

Müttakî'nin halifeliği dönemindeki önemli olaylardan birisi hatta Abbâsoğulları tarihinde görülmemiş bir olay, Ebü'l-Hüseyin el-Berîdî'nin Bağdat'a, askerleriyle birlikte nehir ve kara yoluyla girişidir. Bu olay, 20 Cemâziyelâhir 330 (12 Mart 942) Cumartesi günüydü. Halife Müttakî, sarayından Muhammed b. Râik ile birlikte Musul'a gitmek üzere kaçtı. Saray ve önde gelen insanların evleri talan edildi. Büyük çatışma ve savaşımlardan sonra mahrem yerlere girildi. Yaklaşık 10.000 kişi öldürüldü veya boğuldu. Bundan daha çok olduğu da rivayet edilir.

Müstekfî

[345]

el-Müstekfî Abdullah b. Ali el-Müktefî'ye, Müttakî'nin gözlerine mil çekildiği gün, Sindiyeye diye meşhur kasabanın karışısında, İsa Nehri'nin yanında, Besk diye bilinen yerde biat edildi. Annesi Gusn isimli Rum bir ümmüveleddir. 21 Cemâziyelâhir 334 (29 Ocak 946) Perşembe günü azledildi ve gözlerine mil çekildi. Bu esnada 48, bir rivayete göre de 43 yaşını birkaç ay geçmişti. Halifelik süresi 1 yıl, 2 ay, 28 gündür. Beyaz

tenli, güzel yüzlü, küçük ağızlı, saçının önüne ak düşmüş birisiydi. Halifeliği döneminde işleri yürüten, Tüzün et-Türkî'nin kâtibi Ebû Ca'fer Muhammed b. Şîrzâd'dı. Ebü'l-Ferec Ahmed b. Muhammed es-Sâmerri, onun 47 günlük veziri iken Müstekfî azledildi. Ebü'l-Ferec, Abbâsoğullarındaki günümüze kadar vezirlikle anılan son kişi olmuştur. Sonra Ebû Ahmed el-Fazl b. Abdurrahman eş-Şîrâzî adına yazışmalar yapılmıştır. Sonra İbn Şîrzâd idareye hâkim olmuştur. Halifenin mühründe "el-Müstekfî billâh" yazılıdır. Kadıları İbn Ebü's-Şevârib ve İbn Ebû Mûsâ el-Hâşimî, hâcibi ise Ahmed b. Hâkân el-Müflihî'dir.

Mutî'

el-Mutî' el-Fazl b. Ca'fer el-Muktedir billâh'a, 21 Cemâziyelâhir 334 (29 Ocak 946) Perşembe günü biat edildi. Künyesi Ebü'l-Kâsım, annesi Meş'ale isminde Slav bir ümmüvelddir. Halifeliğinin 5. yılında, 339/951 yılının Zilhicce/Mayıs [346] ayında Haceru'l-Esved, Kâbe'deki yerine tekrar konmuştur. Biz bu kitabın Muktedir'in halifeliği kısmında açıkladığımız gibi, onun yerinden alınışı, 317/929 yılındaydı. *Mürûcû'z-Zehab* ve *Meâdinü'l-Cevher* adlı kitabımızda, bu taşla ilgili Cahiliye Dönemi'ne ait rivayetler, eski milletlerden Cürhüm, İyâd, Amâlika ve Huzâa gibi kabilelerin onu kullanması, kaç defa yerinden alınıp yerine konulduğu gibi Mekke ve Kâbe'yle ilgili rivayetleri anlattık.

İçinde bulunduğumuz zamana kadar Mutî'nin halifeliğinde söz sahibi olan ve mevcut yönetimi çekip çevirenler, Muizzüddeve diye isimlendirilen Ahmed b. Büveyh ed-Deylemî ve kâtipleridir. Bize gelen haberlere ve onların durumlarıyla ilgili bize ulaşanlara göre, içinde bulunduğumuz 345/956 yılında halife ve vezirlik geleneklerinin çoğu kaybolmuştur. Biz, Mısır ve Şam bölgesinde bulunup da Irak'tan çok uzakta olmamız sebebiyle halife ve vezirliğin durumuyla ilgili bu kadar bilgiye sahibiz.

Ebü'l-Hasan Ali b. Hüseyin b. Ali el-Mes'ûdî dedi ki: Müttekî, Müstekfî ve Mutî'nin ahlak ve görüşlerini belirtmedik. Çünkü onlar idareyi yürütme yetkisi olmayan ve başkalarının idaresi

altında olan kişiler gibidir. Uzaktaki ülkelerin çoğuna zorbalık hâkim olmuşlar, adamlarının ve mallarının çokluğundan yararlanmışlardır. Onlar sadece yazışmalarda “Müminlerin Emîri” adını kullanmak ve ona dua etmekle yetindiler. Halifeler ise idarede tek başlarına kaldılar. Baskı altında, korku içinde halifeliliğin ismiyle yetindiler, sağ salim kalmaya şükrettiler. Günümüzdekine benzer bir durum, sadece Dâryûş yani Bâbil Hükümdarı Dârâ b. Dârâ’nın, İskender b. Philip tarafından öldürülmesinden sonra Hükümdar Erdeşîr b. Bâbek’e kadarki dönemde ortaya çıkan Mülûkü’t-Tavâif (Emîrlıklar) döneminde olmuştur. Bunların her birisi bir bölgeye hâkim olmuş, orayı korumuş ve toprağını artırmak istemiştir. Hâl buki buralarda imar faaliyeti az, yollar emniyetsiz, çoğu yer harap olmuş; çevreleri elden gitmiş; Müslümanların hudut ve şehirlerinin çoğuna Bizanslılar ve diğer krallıklar hâkim olmuştur. [347]

Biz bu kitapta anlattıklarımızın tamamını; onların dönemlerindeki olayların derinliğini; zamanlarındaki olanları; fitne ve olayları; doğu, batı, kuzey ve güneydekilerin haberlerini, oralardaki fitne ve savaşları, *Ahbâru’z-Zemân ve men Ebâdehu’l-Hıdsân mine’l-Ümemi’l-Mâziye ve’l-Ecyâli’l-Hâliye ve’l-Memâliki’d-Dâsire*, onun ardından *Kitabu’l-Evsat, Mürûcû’z-Zeheb ve Meâdinü’l-Cevher, Fünûnu’l-Meârif ve mâ Cerâ fî’d-Dühûri’s-Sevâlif, Zehâiru’l-Ulûm ve mâ Kâne fî Sâli-fi’d-Duhûr, Nazmü’l-Cevâhir fî Tedbîri’l-Memâliki ve’l-Asâkîr*, elinizdeki kitaptan önceki ve bu kitabı yazarken kendisini esas aldığım *el-İstizkâr limâ Cerâ fî Sâli-fi’l-A’sâr* ile başka kitaplarımızda açıklamalı ve ayrıntılı olarak anlattık. Tüm bu kitaplardan sonra da asgari bilgileri vermek üzere elinizdeki kitabı yazdık. Amacımız önceki kitaplardakini hatırlatma, geçmişteki yazdıklarımıza dikkat çekmektir. Bu nüshadan önce, 344/956 yılında kitabın yarısının tashihli bir nüshası mevcuttu. Sonra uygun gördüğümüz ilaveleri ve faydalı hususları bu nüshada ilave ettik. Bu kitabın dikkate alınacak nüshası, önceki değil budur.

Ali b. Hüseyin b. Ali el-Mes’ûdî’nin bu kitabı tamamlaması, Mısır’ın Fustat şehrinde, Abbâsî Halifesi Mutî zamanında [348]

345/956 yılında gerçekleşmiştir. Bu dönemde Roma (Bizans) Kralı Konstantin b. Leon b. Basil'dir (Basileios). Bu, Buhtun-nasr tarihine göre 1702, Romalı İskender b. Philip tarihine göre 1268, Erdeşîr b. Bâbek tarihine göre 673, Son Fars (Sâsânî) Kralı Yezdicerd b. Şehriyâr b. Kistrâ Pervîz tarihine göre 324 yılıdır.

Muvaffak kılan Allah'tır. Allah'a hamd ediyoruz. O'nun yardımını ve lütfuyla *Kitâbü't-Tenbîh ve'l-İşrâf* tamamlandı. Hamd sadece Allah'adır.

[Kitabın bu baskısı, 3 Cemâziyelâhir 1357 (31 Temmuz 1938) tarihinde Kahire'de Derbülcemâmîz Caddesi 103 numaradaki Dârussâvî Yayınevi'nde yapılmıştır.]

BİBLİYOGRAFYA

- Aktan, Hamza, "İstîlâd", *TDV İslam Ansiklopedisi*, İstanbul 2001.
- Algül, Hüseyin, "Himyerîler", *TDV İslam Ansiklopedisi*, İstanbul 1998.
- "Has'am (Benî Has'am)", *TDV İslam Ansiklopedisi*, İstanbul 1997.
- Arslantaş, Nuh, "Re'sülcâlût", *TDV İslam Ansiklopedisi*, İstanbul 2008.
- Aşırov, Tahir, "İbn Hazm'a Göre Hristiyan Mezhepleri", *Milel ve Nihal-İnanç, Kültür ve Mitoloji Araştırmaları Dergisi*, Cilt: VI, Sayı: 3, Eylül-Aralık 2009.
- Atar, Fahrettin, "Mükâtebe", *TDV İslam Ansiklopedisi*, İstanbul 2006.
- Avcı, Casim, "Mes'ûdî Ali b. Hüseyin", *TDV İslam Ansiklopedisi*, İstanbul 2004.
- Ayaz, Fatih Yahya, "Üstâdüddâr", *TDV İslam Ansiklopedisi*, İstanbul 2012.
- Aybakan, Bilal, "Muâmelât", *TDV İslam Ansiklopedisi*, İstanbul 2005.
- Aydın, Mehmet, "Hristiyanlık-Mezhepler ve Tarikatlar", *TDV İslam Ansiklopedisi*, İstanbul 1997.
- Aydüz, Salim, "Rasathane", *TDV İslam Ansiklopedisi*, İstanbul 2007.
- Balcı, İsrail, "Muhasara", *TDV İslam Ansiklopedisi*, İstanbul 2006.
- el-Bekrî, Ebû Ubeyd, *el-Mesâlik ve'l-Memâlik, Dâru'l-Garbi'l-İslâmî*, 1992.
- Mu'cemü me'sta'cem min esmâ'i'l-bilâd ve'l-mevâzî*, 3. Baskı, Âlimü'l-Kütüb, Beyrut 1403.
- Bilge, Sadık Müfit, "Çerkezler", *TDV İslam Ansiklopedisi*, İstanbul 2016.
- Buyruk, Hasan, "Ovalık Kilikya'da Bir Bizans Sınır Savunma Yapısı: Lamas Kalesi", *Uluslararası Sosyal Araştırmalar Dergisi*, Cilt: 6 Sayı: 25.
- el-Ca'feri, Sâlih b. Hüseyin, *Tahcîlü men Harrafe't-Tevrâti ve'l-İncil*, Riyad 1998.
- Çevik, C. Cengiz, "Bir Akıntı-Karşıtı Figür: Iamblichusçu Abamon", <https://jimithekewl.com/2011/05/23/abamon/>, (19.03.2018).
- Dağcı, Şamil, "İşkence", *TDV İslam Ansiklopedisi*, İstanbul 2001.
- Demirkent, Işın, "Franklar", *TDV İslam Ansiklopedisi*, İstanbul 1996.

- “Herakleios”, *TDV İslam Ansiklopedisi*, İstanbul 1998.
- ed-Devâdârî, Ebû Bekir Abdullah b. Aybek, *Kenzü'd-Dürrer ve Câmiu'l-Gurer*, Haleb 1982.
- Durmuş, İsmâil, “Su'lûk”, *TDV İslam Ansiklopedisi*, İstanbul 2016.
- Dursun, Davut, “Lezgiler”, *TDV İslam Ansiklopedisi*, İstanbul 2003.
- Ebü'l-Fidâ İmâdüddîn İsmâil b. Ali, *el-Muhtasar fî Ahbâri'l-Beşer*, el-Matbaatü'l-Hüseyniyye, Mısır.
- Erdemir, Ayşegül Demirhan, “Ahlât-ı Erbaa”, *TDV İslam Ansiklopedisi*, İstanbul 1989.
- Erkal, Mehmet, “Arşın”, *TDV İslam Ansiklopedisi*, İstanbul 1991.
- Ezherî, Muhammed b. Ahmed el-Herevî, *Tehzîbü'l-Luga*, Beyrut 2001.
- Fayda, Mustafa, “Cerîb”, *TDV İslam Ansiklopedisi*, İstanbul 1993.
- “Nesî”, *TDV İslam Ansiklopedisi*, İstanbul 2006.
- “Bâzân”, *TDV İslam Ansiklopedisi*, İstanbul 1992.
- Fazlıoğlu, İhsan, “Habeş el-Hâsib”, *TDV İslam Ansiklopedisi*, İstanbul 1996.
- Fizik Terimleri Sözlüğü, Türk Dil Kurumu, http://www.tdk.gov.tr/index.php?option=com_bilimsanat&arama=kelime&guid=TDK.GTS.5c31928fce2a67.09596724 (06.01.2019).
- Güç, Ahmet, “Sümeniyye”, *TDV İslam Ansiklopedisi*, İstanbul 2010.
- Gündüz, Şinasi, “Mecûsîlik”, *TDV İslam Ansiklopedisi*, İstanbul 2003.
- “Maniheizm”, *TDV İslam Ansiklopedisi*, İstanbul 2003.
- Halaçoğlu, Yusuf, “Fersah”, *TDV İslam Ansiklopedisi*, İstanbul 1995.
- Hârizmî, Muhammed b. Ahmed, *Mefâtihu'l-Ulûm*, Dâru'l-Kitabü'l-Arabî.
- Harman, Ömer Faruk, “Feyyûmî, Saîd b. Yûsuf”, *TDV İslam Ansiklopedisi*, İstanbul 1995.
- “Konsil”, *TDV İslam Ansiklopedisi*, İstanbul 2002.
- Hatîb el-Bağdâdî, *Târîhu Bağdât*, Thk: Mustafa Abdülkadir Atâ, Dâru'l-Kütübü'l-İlmiyye, Beyrut 1417.
- İbrâhim Mustafa vd., *Mu'cemü'l-Vasît*, Dâru'd-Davet.
- İbn Ebü'd-Dünya, *Zemmü'l-Gıybeti ve'n-Nemîmeti*, Thk: Beşîr Muhammed Uyûn Beyrut 1992.
- İbnü'l-Fakîh, *el-Büldân*, Thk: Yusuf el-Hâdî, Âlemü'l-Kütüb, Beyrut 1996.
- İbn Haldûn, *Târîhu İbn Haldûn*, Thk: Halil eş-Şehâde, Dâru'l-Fikr, Beyrut 1988.

- İbn Hurdazbih, *el-Mesâlik ve'l-Memâlik*, Dâru Sadr, Ofset baskı, Beyrut 1889.
- İbn Saîd el-Mağribî, Coğrafiyâ, Mektebetü's-Şâmile, <http://shamela.ws/browse.php/book-463#page-1>
- İbn Manzûr, *Lisânü'l-Arab*, 3. baskı, Dâru Sâdır, Beyrut 1414.
- İbn Nedim, *el-Fihrist*, Beyrut 1997.
- el-İdrîsî Ebû Abdullah, *Nüzhetü'l- Müştâk fi'htirâk'l-Âfâk*, Âlemü'l-Kütüb, Beyrut 1409.
- Kahya, Esin, "Hipokrat", *TDV İslam Ansiklopedisi*, İstanbul 1998.
- el-Kalkaşendî, Ahmed b. Ali, *Subhu'l-A'sâ fî Sinâati'l-İnşâ'*, Dâru'l-Kütübî'l-İlmiyye, Beyrut.
- Kallek, Cengiz, "Tassûc" *TDV İslam Ansiklopedisi*, İstanbul 2011.
- Kandemir, M. Yaşar, "Beşîr b. Sa'd", *TDV İslam Ansiklopedisi*, İstanbul 1992.
- el-Katî Abdülmümin, *Merâsîdü'l-İttilâ' alâ Esmâi'l-Emkine ve'l-Bükâ'*, Dâru'l-Cil, Beyrut 1412.
- Kaya, Mahmut, "İskender Afrodisî", *TDV İslam Ansiklopedisi*, İstanbul 2000.
- "Revâkıyyûn", *TDV İslam Ansiklopedisi*, İstanbul 2008.
- "Fergânî", *TDV İslam Ansiklopedisi*, İstanbul 1995.
- el-Kazvînî, *Âsâru'l-Bilâd ve Ahbâru'l-Ibâd*, Dâru Sâdır, Beyrut.
- Kılıçlı, Mustafa, "İbn Ebû Avn", *TDV İslam Ansiklopedisi*, İstanbul 1999.
- Kurat, Akdes Nimet, *Peçenek Tarihi*, İstanbul 1937.
- Kurtuluş, Rıza, "İbn İsfendiyâr", *TDV İslam Ansiklopedisi*, İstanbul 1999.
- "Üstân", *TDV İslam Ansiklopedisi*, İstanbul 2012.
- Kutluer, İlhan, "Felek", *TDV İslam Ansiklopedisi*, İstanbul 1995.
- el-Mes'ûdî, Ebû'l-Hasan Ali b. Hüseyin b. Ali (345/956), *et-Tenbîh ve'l-İşrâf*, 2. Baskı, Ed. Michael Jan de Goeje, E.J. Brill, Leiden 1967.
- et-Tenbîh ve'l-İşrâf*, Thk: Abdullah İsmâil es-Sâvî, Mektebetü's-Şarkî'l-İslâmiyye, Kahire 1357/1938.
- et-Tenbîh ve'l-İşrâf*, Thk: Kâsım Vehb, Menşûrâtü Vizâreti's-Sekâfe, Dimaşk 2000.
- et-Tenbîh ve'l-İşrâf*, Mektebetü's-Sekâfetü'd-Diniyye, Kahire 2007.
- et-Tenbîh ve'l-İşrâf*, Çev: Ramazan Şeşen, Bilge Kültür Sanat Yayınları, İstanbul 2018.

- Mürûcû'z-Zeheb (Altın Bozkırlar)*, Arapçadan Çeviri ve Notlar: Ahsen Batur, 3. Baskı, İstanbul 2014.
- Mukaddesi, *İslam Coğrafyası (Ahsenü't-Tekâsîm)*, Çev: Ahsen Batur, İstanbul 2015.
- Müellifi meçhul, *Hudûdu'l-Âlem mine'l-Meşrik ile'l-Mağrib*, Kahire 1423.
- Önkâl, Ahmet, "Kays Aylân", *TDV İslam Ansiklopedisi*, İstanbul 2002.
- Öz, Mustafa, "Haşebîyye", *TDV İslam Ansiklopedisi*, İstanbul 1997.
- "Deysâniyye", *TDV İslam Ansiklopedisi*, İstanbul 1994.
- Özaydın, Abdülkerim, "Ümmü'l-Muktedir", *TDV İslam Ansiklopedisi*, İstanbul 2012.
- Özcan, Emine Sonnur, *İslam Tarihyazımında Gerçeklik ve el-Mes'ûdî*, Doğu Batı Yayınları, Ankara 2014.
- Sehâvî, *Mekâsîdü'l-Hasene*, Beyrut 1985.
- Seyyid Muhammed es-Seyyid, "Cevâlî", *TDV İslam Ansiklopedisi*, İstanbul 1993.
- Sinanoğlu, Mustafa, "Karâîlik", *TDV İslam Ansiklopedisi*, İstanbul 2001.
- "Melkâiyye", *TDV İslam Ansiklopedisi*, İstanbul 2004.
- Sümer, Faruk, "Dihkan", *TDV İslam Ansiklopedisi*, İstanbul 1994.
- Şevkî Dayf, *Târîhu'l-Edebi'l-Arabî*, Dâru'l-Meârif, Mısır 1995.
- Taneri, Aydın, "Çetr", *TDV İslam Ansiklopedisi*, İstanbul 1993.
- Tarih Çevirme Kılavuzu, Türk Tarih Kurumu, <http://www.ttk.gov.tr/genel/tarih-cevirme-kilavuzu/> (01.06.2019).
- Tümer, Günay, "Budizm", *TDV İslam Ansiklopedisi*, İstanbul 1992.
- Uludağ, Süleyman, "Hallâc-ı Mansûr", *TDV İslam Ansiklopedisi*, İstanbul 1997.
- Unat, Yavuz, "Zîc", *TDV İslam Ansiklopedisi*, İstanbul 2013.
- "ez-Zîcü'l-Mümtehan", *TDV İslam Ansiklopedisi*, İstanbul 2013.
- Uraler, Aynul, "Ümmü Habîbe", *TDV İslam Ansiklopedisi*, İstanbul 2012.
- Üzüm, İlyas, "Nâbite", *TDV İslam Ansiklopedisi*, İstanbul 2006.
- "Nevbahtî, Hasan b. Mûsâ", *TDV İslam Ansiklopedisi*, İstanbul 2007.
- el-Yak'ûbî, *el-Büldân*, Dâru'l-Kütübî'l-İlmiyye, Beyrut 1422.
- Yâkût el-Hamevî, *Mu'cemü'l-Büldân*, 2. baskı, Dâru Sâdır, Beyrut 1995.
- Mu'cemü'l-Üdebâ*, Thk: İhsan Abbâs, Beyrut 1993.

- Yavuz, Mehmet, “Şimşâtî”, *TDV İslam Ansiklopedisi*, İstanbul 2010.
- Yavuz, Yusuf Şevki, “Müşebbihe”, *TDV İslam Ansiklopedisi*, İstanbul 2006.
- Yazıcı, Tahsin, “İspehbed”, *TDV İslam Ansiklopedisi*, İstanbul 2001.
- Yıldız, Hakkı Dursun, “Batîha” *TDV İslam Ansiklopedisi*, İstanbul 1992.
- Yörükan, Yusuf Ziya, *Ortaçağ Müslüman Coğrafyacılarından Seçmeler*, 2. baskı, İstanbul, 2013.
- Yurdagür, Metin, “Haşviyye”, *TDV İslam Ansiklopedisi*, İstanbul 1997.
- ez-Zehebî, *Siyeru Alâmi'n-Nübelâ*, Thk: Şuayb el-Arnaût vd., 3. baskı, Müessesetü'r-Risâle, Beyrut 1985.
- Ziriklî, *el-A'lâm*, 15. Baskı, Beyrut 2002.

DİZİN

- A**
Âb (Ağustos) 217
Abbâdân 61, 74
Abbâs b. Abdülmuttalib 231, 260, 276, 288, 306, 317, 325
Abbâs b. Ali b. Ebû Tâlib 292
Abbâsîler 1, 17, 18, 19, 193, 325
Abbâsoğulları 193, 196, 261, 320, 326, 327, 335, 375
Abdullah b. Abbâs 209, 231, 237, 260, 297, 306, 307, 316, 325, 327, 333
Abdullah b. Abdülmuttalib 228, 229
Abdullah b. Atîk 251
Abdullah b. Cahş 233, 236, 254
Abdullah b. Cüd'ân 213, 214, 285
Abdullah b. el-Erkam 278, 281, 284
Abdullah b. ez-Zübeyr 234, 282, 295, 296, 298, 299, 301, 302, 304
Abdullah b. Mes'ûd 1, 17, 237, 266, 288
Abdullah b. Revâha 246, 248, 251, 254, 262
Abdullah b. Sa'd b. Ebû Serh 165, 264, 278
Abdullah b. Tahir 59, 346
Abdullah b. Übey 239, 243, 248, 268, 269
Abdurrahman b. Avf 251, 285, 288
Abdurrahman b. Derrâc 294
Abdurrahman b. Muâviye 317, 319, 320, 324
Abdurrahman b. Mülcem 289
Abdülmelik b. Mervân 61, 122, 150, 170, 294, 302, 304, 306, 307, 309, 310, 311, 313, 314, 319, 320, 322, 324, 339
Abdülmuttalib b. Hâşim 213, 228, 230, 288
Abdülmuttaliboğullarının cariyesi Sâre 265
Abdümenâf 213, 214, 228, 229, 234, 243, 248, 277, 282, 286, 288, 293, 294, 298, 306
Abdüşems Himyer 190
Abertâ 75
Âbeskûn 81, 184
Abesta (Avesta) 109
Abhâz 164, 188
Âbir b. Şâlih b. Erfehşed 100, 101, 129
Abs kabilesi 207
Âcâmu'l-Berid 63
Acemler 62, 98, 164, 184, 284, 326
Âd 101, 102
adalet 63, 97, 127
Adana Nehri 187
Âdem (Hz.) 22, 28, 99, 126, 136, 162, 199, 200, 201, 203, 211, 214, 215, 228, 229
Âdem'in cennetten inişi 137, 215
Aden 225
Adî b. en-Neccâr 230
Adî kabilesi 124
Adîoğulları 213
Âd kavmi 99
Afğâtî 149
aforoz 151, 155, 156, 158, 160, 166
Afrika 43, 45, 53, 78, 83, 84, 92, 321
Afşin 107, 174, 176
Agastimun 42, 168
Ağleboğulları 321
Ağusto 172
âhâd haber 102

Ahbâru'l-Mes'ûdiyyât 321
 Ahbâru'l-Vüzerâ ve'l-Küttâb 330
 Ahbâru'z-Zemân 21, 25, 112, 114,
 146, 153, 158, 165, 170,
 180, 290, 339, 377
 Ahkâf 55, 101
 ahkâm-ı nücûm 36, 37
 Ahlâf (Yeminliler) 213, 214
 ahlâk 20
 Ahlâku'n-Nefs 142
 Ahmed b. Ebû Duad 195
 Ahmed b. et-Tayyib 73, 81, 96
 Ahmed b. İsmâil b. Ahmed b. Esed
 96
 Ahmed b. Tolun 70, 196, 353
 Ahrâbu Cûhâ 63
 Ahura Mazda 111
 Ahvaz 78, 82, 98, 186, 305, 310,
 312, 328, 333, 339, 343,
 350
 Âişe (Hz.) 234, 248, 277, 281,
 282, 283, 304
 Âkâm Dağı 165
 Akdeniz 28, 43, 55, 77, 78, 79, 80,
 81, 88, 92, 95, 144, 148,
 149, 150, 156, 181, 182,
 184, 193, 227, 319
 Akhunlar 117
 akıl 131
 akıl âlemi 133, 167
 akli cevherler 43
 akli delil 27
 Akraniun Mezarlığı 140
 Akrep 38, 56
 Akrûblâ 149, 183
 Akrûblâ (Akropolis/Damalis/Üs-
 küdar) 149, 183
 Alâ' b. Abdullah b. Dımâd el-Had-
 ramî 271
 Alâ' b. Ukbe 278
 Aleksander 143
 Aleksander b. Basil 177
 âlemin ezeli olduğu 36, 133
 âlemin kıdemi 204
 âlemin yaratılmışlığı 36, 97
 âlemlerin tasnifi 169

Alemü's-Şeytan 76
 Ali b. Dâvûd el-Kürdî 76
 Ali b. Yahyâ el-Ermenî 195
 Ali (Hz.) 18, 170, 209, 220, 231,
 232, 233, 235, 240, 251,
 253, 261, 265, 268, 270,
 271, 272, 277, 279, 282,
 284, 285, 288, 289, 290,
 291, 308, 324, 353
 Ali'nin Yemen'e seriyyesi 271
 Alioğulları 290
 Âlis Nehri 183
 Alkame b. Zeyd 237
 Alkame zî-Ceden 101
 Allah 27, 30, 31, 33, 39, 44, 46, 58,
 63, 65, 69, 92, 97, 98, 102,
 111, 112, 145, 152, 160,
 173, 205, 211, 222, 223,
 227, 231, 232, 236, 255,
 259, 263, 264, 267, 269,
 275, 281, 283, 293, 296,
 327
 Allah'ı görme 18, 195
 Allah'ın hediyesi 155
 Allah'ın şehri 138
 Allah'ın zatının istiva seması 33
 Als 61
 Altın Ağız 158
 Altın Ev'in Risaleleri 204
 altın gediği 77
 Altın Sofra 321
 Alvedar 79
 Amâlik 100
 Amâlika 43
 Amâlika kabilesi 205
 Amâlikahılar 245
 Amevâs vebası 261
 Âmid (Diyarbakır) 75, 153
 Amine 230
 Âmir b. Führeyre 244
 Âmir b. Hadramî 209
 Âmir b. Lüey 214, 239, 253, 264,
 278, 306, 316
 Âmir b. Rebîa 233, 260
 Âmir b. Tufeyl el-Kilâbî 244
 Âmiroğulları 207, 262

- Ammâr b. Yâsir 289
 Ammûriye 144, 174, 175, 176,
 182, 183, 338, 339
 Ammûriyeli İbn Bakrât 176
 Amr b. Abese 232
 Amr b. Adî 191
 Amr b. Avf 238, 239, 245, 330
 Amr b. Darb 191
 Amr b. el-Âs 262, 263, 265, 273,
 281, 289, 294, 342
 Amr b. el-Ehtem 280
 Amr b. Humeme'nin putu 265
 Amr b. Ka'b 238
 Amr b. Kays 239
 Amr b. Mihlâtü'l-Hımâr el-Kelbî
 300
 Amr b. Ümeyye ed-Damrî 245,
 258
 Âmûr b. Yâfes b. Nûh 103
 Âmul 72, 86, 184
 Anadolu 55, 74, 129, 144, 148,
 149, 150, 193, 226, 336,
 338, 339
 Anaksagoras 133
 Anân b. Nebâdûd 220
 Anâniyye 127, 220
 Anâniyye Yahudileri 127
 Anastasios 160
 Anastasios b. Philippikos 171
 Andronikos 179
 Ankara 175
 Ankara amilliği 183
 Ankara Üskufu Tuzrûtûs (Theo-
 dores) 160
 Ans b. Mâlik 289
 Antakya 20, 66, 71, 80, 81, 130,
 134, 138, 151, 152, 153,
 155, 156, 157, 159, 160,
 161, 166, 183, 196, 197,
 262, 354, 361
 Antakya Patriği Yuhannâ 157
 Antiokhos 130
 Antonius Pius 129, 140, 143
 Arabû'l-müearribe 192
 Aral Gölü 87, 88
 Arap boyları 206
 Arapça 13, 15, 19, 23, 61, 80, 99,
 100, 101, 109, 110, 122,
 127, 128, 134, 138, 142,
 148, 151, 169, 183, 184,
 203, 222, 317
 Arap hikmet ehli 41
 Araplar 25, 216
 Arap Müslümanlar 106
 Arap Yarımadası 61, 99, 254
 Arâtis (Eratosthenes) 168
 Arbedîs 154
 Archelaos 133
 Ared 217
 arefe 219
 Arınma Yılı 242
 Arim Seli 205
 Aristo 23, 36, 53, 81, 91, 94, 98,
 130, 168, 204
 Aristoteles 32, 53, 69, 98, 106,
 129, 130, 131, 133, 134,
 168, 169, 184, 186, 204,
 205
 Aristoteles'in evi 184
 Ariuşçular 138, 151
 Arius İskenderânî 151
 Ariusiyye 159
 Arkadios b. Tedos (Theodisius)
 156
 Arkand 222
 Arkesilau 129
 Arrân 98, 108, 164, 362
 artık gün 217, 218
 artık yıl 216
 Aruz 99
 Aryânûs 145
 arz 34
 Âs b. Vâil 212, 262, 294
 Âsek Volkanı 82
 Ashâb-ı Kehf 134, 144, 145, 156,
 182
 Ashâb-ı Kirâm 230
 Ashâb-ı Rakîm 144
 Ashâbü'l-Akabe 269
 ashâbü'n-nesak 232
 ashâbü't-tevârîh 215
 ashâbü't-te'vil 203

Aslan 38, 56
 asli Araplar 43
 astroloji 11, 20, 23, 36, 37, 93
 astronomi 11, 22, 23, 31, 33, 36, 37, 53, 65, 121, 126, 127, 144, 146, 190, 201, 202, 223, 224, 225, 226, 317
 Asurlular 99, 112
 Asûr (Musul) 61
 Asvan 79, 318
 Asya 53
 Âtâm 209, 210
 ateşgede 111, 113, 123, 149
 ateş tapınağı 60
 Atina 134, 184
 Atlas Okyanusu 48, 49, 55, 79, 89, 90, 91, 92, 103, 319
 Augustus 129, 134, 136, 141, 146
 Aurelianus b. Claudius 146
 Avâsım 71
 Avesta 109, 110, 114, 117
 Avrupa 12, 14, 15, 53, 78, 85, 150, 186, 227, 321
 Avrupa ırkları 186
 Ay 33, 52, 93
 Âyâr (Mayıs) 216
 Ay feleği 36
 Aygan 85
 ayin 151, 166
 âyinnâme 120, 121
 ayların sayısı 220
 Aynü'l-Batrîk 76
 Aynü'l-Verde 76, 302
 Ay tutulması 224
 Ayyâş b. Ebû Rebîa 233
 ay yılları 219, 221
 Azak (Maytus) Denizi 88, 92, 148, 150, 184
 Âzâr (Mart) 216
 az bir yiyeceklerle pek çok kişiyi doyurması 228
 Âzer 217
 Azerbaycan 75, 76, 81, 84, 95, 96, 98, 108, 112, 119, 163, 164, 175, 179, 337, 338, 339, 362

Âzerhuş 113
 Azerice 98
 Azeri komutan Rüstem 106
 Âzer Mâh 217
 Azermîduht 119
B
 babaların reisi 152
 Bâbek 107, 113, 114, 115, 116, 119, 146, 176, 200, 215, 337, 339, 377, 378
 Bâbil 17, 29, 54, 57, 58, 59, 74, 99, 112, 121, 154, 164, 200, 201, 203, 204, 214, 215, 310, 377
 Bâbilliler 121, 168
 Bâbil toprakları 29
 Bâbü'l-Ebvâb 81, 82, 84, 85, 88, 98, 108, 164, 184, 188
 Bâbülmendep 258
 Bâbü's-Sağîr 294
 Bâcîsrâ 75
 Bâd 217
 Bâderâyâ 59, 76
 Bağdat 17, 19, 20, 42, 49, 66, 67, 75
 Bağîd b. Reys b. Gatafân 206, 207, 259
 Baha 140
 Bâhedrâ 75
 Bahrân Gazvesi 242
 Bahreyn 73, 99, 120, 241, 258, 271, 359, 360, 361, 362, 364, 365, 368, 369, 370, 371, 372
 Bahriyye 42
 Bahter 53
 Bâiyye methiyesi 241
 Bakî' mezarlığı 282
 Bakîu'l-Garkad Mezarlığı 293
 Ba'kubâ 75
 Bâkusâyâ 59, 76
 Bakü 82
 Balat (saray) 173
 Balık 38, 56
 Bâlis 66, 74, 80

- Bânîst 110
 Bardas b. Phokas 180
 Bar Deysân 142
 Bar (Eber) Deysân 141
 Bârîde 110
 Bâriha 42
 Bârisiyân 108
 Basil 176, 177
 Basklı 186
 Basra 18, 42, 61, 63, 66, 73, 74, 76, 108, 168, 209, 288, 301, 305, 310, 327, 328, 333, 338, 339, 341, 342, 343, 350, 356, 361, 365, 370, 371, 372
 Basralılar 303
 Bâsulvâ 75
 Bâsûrîn 75, 76
 Başak 38, 56
 Bâşezzâ 75
 Baş Kemrîn 168
 Başkurt 185
 Batı Hristiyanları 157
 bâtını 117, 232
 Bâtıniyye 118, 125, 373
 Batlamyus 36, 39, 40, 48, 50, 52, 56, 68, 73, 74, 89, 91, 98, 128, 129, 140, 141, 201, 202, 215, 221, 222, 223, 224
 Batlamyus Aleksander 127, 129
 Batlamyus Diyunisyus 129
 Batlamyus el-Havvâl 129
 Batlamyus el-Kalûzî 36, 40, 52, 129, 139, 140, 221
 Batlamyus Erib 128
 Batlamyus Kassâs 129
 Batlamyuslar 69, 129
 Batlamyus Muhibbû'l-Ahî 128
 Batlamyus Muhibbû'l-Ebî 128
 Batlamyus Muhibbû Ümmihî 129
 Batlamyus Muhlis 129
 Batlamyus Orandes 127
 Batlamyus Sani' 128
 Batlamyus'un kızı Kleopatra 129
 Batlamyus Zahir 128
 Batn-ı Merr 247
 Batn-ı Nahle 243, 251, 259
 Bâzân 273
 Bâzebâ 75
 Bâzencân 108
 Bâzend 110
 Bâzibîn 76
 Becîle 192, 252, 348
 Bedahşân'daki (Balahşan) 85
 bedevi 108, 161, 328, 370
 Bedir 235, 239, 274
 Bedir Ashâbı 289
 Bedir günü 237
 Bedir Savaşı 236, 237, 238, 239, 243
 Behendef 59, 76
 behîmiyye 133
 Behmen 217
 Behmen b. İsfendiyâr 116
 Behmen Erdeşîr 61
 Behmen Mâh 217
 Behmenşîr 74
 Behnesa 45
 Behrâm 56, 163, 217
 Behrâm b. Behrâm 117, 119
 Behrâm b. Çûbîn 162
 Behrâm b. Hürmüz 117, 119, 145
 Behrâm b. Sâbûr (Şâpûr) 117
 Behrâm Çûbîn er-Râzî 118
 Behrâm Gûr b. Yezdicerd 117, 119
 Bekir b. Uhtü Abdülvâhid 324
 Bekir ve Tağlib kabileleri 207
 Bekr b. Vâil 108, 206, 240, 241, 271, 291, 292, 314
 Bekriyye 324
 belâğ" (teblîğ) haccı 272
 Belâş b. Fîrûz 117
 Belâş b. Hüsrev 113
 Belebûnîse 184
 Beled 66, 75
 Belencer 84
 Belh 53, 55, 57, 85, 86, 121, 188
 Belh Nehri 55, 57, 86
 Belîh 142
 Belkâ 262, 274, 281, 309, 325
 Bendenîceyn 82

- Bentilyâ (Pamphylia) 182
 Berâbî 43
 Berâhinü fî İmâmeti'l-Ümeviyyîn 324
 Berberi (Barbarâ) ülkesi 79
 Berberiler 90, 108
 Berdan 80
 Beredan 80
 Berkesis 167
 Bermekîler 331
 Berzea 84
 Bestâm 72
 Besûs Savaşı 207
 beş felek 43
 beşinci bir tabiat 34
 Beşîr b. Sa'd el-Ensârî 259, 260
 Beşşâr b. Bürd 64
 Betriyye 231
 Bevûra 77
 Beyaz gümüş 44
 Beyaz İrtiş 83
 Beyhesiyye 324
 Beylekân 98, 108, 164, 362
 Beylekânî 159
 Beylekânîler 187
 Beytülahm 136
 Beytül-Makdis 66, 136, 138, 152, 155, 203, 236
 Beytül'z-Zeheb 204, 222
 Bîl 57
 Bilal b. Hamâme 233
 Birâknemîs 177
 Bi'rîmaûne 244
 Bi'rimeymûn 328
 Biritanya 90
 Bismikallâhümme 257
 Bişr b. Berâ 255
 Bişr b. Muâz 264
 Bişr b. Süveyd el-Cühenî 250
 Bişr el-Hâdim el-Afşînî 197
 Bişrî Halifetü's-Seml el-Hâdimü'd-Dülefî 197
 Bîveresb 105
 biyografi 27, 46, 86, 113, 114, 153, 162, 196, 200, 215
 Bizanitiya (Bizans) 146
 Bizans 22, 150, 166
 Bizans Devleti 18, 23
 Bizans kralları 70
 Bizanslılar 28, 193, 253, 262, 281, 377
 Bîzen b. Sâbûr 113
 Boğa 38, 56
 Boğaz 164, 171, 183, 187
 borç 198, 278
 boşluk 35
 boykot antlaşması 233
 boylam 53, 66, 72
 Buâs 210
 Buda 11, 109, 204, 222
 Buda'nın (el-Büddü'l-Evvel) ortaya çıkışı 204
 Bûdâsb 109, 168
 Budizm 109, 168, 382
 Buhara 67, 86
 Buhtunnasr 121, 141, 201, 202, 203, 214, 215, 229, 231, 276, 378
 Buhtunnasr'ın İsrailoğullarını sürgünü 201
 buhur pazarı 182
 Bukallar askeri eyaleti 183
 Bukallar (Bukellarion) 183
 Bûkiyye Kalesi 182
 Bulgar 186, 188, 199, 226
 Bulgarlar 150, 185
 Bûlin 148
 Bûrân 75, 119
 burçlar 31, 33, 37, 225
 Burgar (Bulgar) 88, 89
 Burtâs 84
 Burzâtyâ 75
 Buvât 235
 Buvât Gazvesi 235
 Bûzikân 108
 Bülyenâ 156
 Bürcân 55, 148, 150, 151, 170, 174, 188, 195, 199
 Büyük Bedir 237
 Büyük Cumartesi Günü 152
 Büyük Hint Nehri 78
 Büyük Lâr 225

Büyük Leon 160
 Büyük Okyanus 49, 54, 55, 187
 Büyük Tedos 155, 156
 Büyük Zap 75
 Büztâd/Apostat (mürted) 154
 büzürgfer-i medâr 120

C-Ç

Câbârka 108
 Câbir b. Abdullah el-Ensârî 231
 Ca'fer b. Abdülvâhid el-Hâşimî 195
 Ca'fer b. Ebû Tâlib 254, 261, 262, 292, 295
 Ca'fer b. Muhammed 277
 Ca'fer b. Muhammed b. Hamdân el-Mevsilî 18
 Cahiliye Dönemi 125, 213, 219, 261, 279, 376
 Cahiliye şehirleri 132
 Câhiz 77, 97
 Câlînûs (Galen) 93, 95, 129, 140, 142, 143, 169, 182
 Carus 146
 Caskus 186
 Caskuslar 321
 Câvâniyye 108
 Câý 111
 Cebel 58, 63
 Cebele Günü 207
 Cefneoğulları 173
 Cehşiyârî 330, 337
 Celâliyye 108
 Celîl Dağları 136, 139, 161
 Celûlâ 75, 339, 341, 342
 Cem 105
 Cemel 288
 Cemel Vakası 288
 cemerât 276
 Cencs 78
 Cencs (Ganj) 78
 Cendâris Gölü 81
 Cennâbâ 66
 Cerâmika 99
 Cerbe 92
 cerbî 46

Cerbî 84
 Cercerâyâ 75
 Cercik 165
 Cerir 208
 Cerir b. el-Hatafâ et-Temîmî 124
 cerrâr 276
 cevâlî 220
 Cevâmiu Kitâbi Eflâtûn fi's-Siyâse 142
 cevher 50, 131, 133
 cevher/öz 159, 169
 Cevvâs b. Ka'tal el-Kelbî 300
 Ceyhan Nehri 80
 Ceyhun 57, 185
 Ceyhun Nehri 85, 86, 87, 88, 188
 ceýş 276
 Ceýş b. Humaraveyh 196
 Ceýşu'l-Usre 268
 ceýşü'l-cahfel 276
 ceýşü'l-cerrâr 276
 ceýşü'l-ezlem 276
 Ceyumert 146
 Cezeriyye 174, 175, 180, 184, 198
 Cezîme b. Mâlik b. Fehm b. Ganm ed-Devsî 205
 Cezîme el-Ebraş 191
 Cezîre 62, 85, 99, 146, 149, 153, 164, 181, 209
 Cezîre bölgesi 173
 Cezîretü İbn Ömer 75, 76
 Cibâl 57, 58, 59, 71, 73, 98, 108, 113, 120, 179, 186, 312, 339, 348
 Cibille 145
 Cidde 77, 318
 Cîl 74, 81, 184, 381
 Cilan 115
 cin 105
 cisim 132
 Cisir-i Bûrân 75
 Cisru Menbic 66
 Citraşt 110
 cizye 269
 Claudius b. Tiberios 137
 Coğrafya 56, 139, 140
 Commodus b. Antonius 142

Cûdî Dağı 76
 Cûhâ 59, 63, 76
 Cuhfe 234, 253
 Cumah 213
 Cûrkân 108
 Cûr Nehri 76
 Cûrûkân 108
 Cûş 217
 Cûzerc b. Bîzen 113
 Cûzerc b. Eşk 113
 Cübâr 260
 Cübeyr b. Nüfeyr 232
 Cüheym b. es-Salt 278
 Cüheyne 233
 Cüheyne Dağları 235
 Cünâde b. el-Esammü'l-Âdiy 102
 cünüp olarak namaz 263
 Cürçân 81, 84, 98, 184, 310, 315
 Cürçâniye 87, 185
 Cüreşli yaşlı kadın 260
 Cürhüm 100, 102, 189, 205, 376
 Cürzân (Gürcistan) 83, 164, 188
 Cûsnasf 115
 Cüveyriye bt. Hâris 294
 Cüzam 251
 Cüzâmlılar 245
 çamur hükümdarı 105
 Çin 20, 25, 49, 54, 55, 72, 73, 77, 188
 Çin adaları 49
 Çin Denizi 43, 82, 89
 Çinliler 22, 204
 Çin Sâbiîleri 168
 çöl Arapları 191

D

Dabbe 288
 Dacâim 191
 Dâdyeşû' 157
 Dahhâk 105, 106, 107, 175, 298, 299, 314
 Dâhıs ve'l-Gabrâ' Harbi 206
 Damağân 72
 Dârâ b. Dârâ 110, 113, 114, 127, 186, 215, 377
 Darice 98

dâru'n-nedve 213
 Dâver 78
 Dâvûd b. Zekkâ 128
 Dâvûd (Hz.) 140, 143, 201, 203
 Dâvûd'un Mihrabı 140
 Dâvûd'un nesli 128
 Dâzeveyh 273, 274
 Debâvend 66, 72
 Deberbâ 76
 debîrbez 120
 debûr 40, 41
 Debûr 40
 Deccal 83
 Decius 144
 Dekâbili (Decapolis) 182
 Demâvend 72, 105, 115
 Denbe (Tuna) 89
 deprem 71, 72
 deprem bölgesi 72
 Derâbâz 108
 Derbend 81, 82, 84, 85, 98, 108, 164, 188
 Dermekân 76
 Deskeretü'l-melik 75
 deve idrarı 252
 Deyâlâ 75
 Deybâzer 217
 Deybdîn 217
 Deybmihr 217
 Deybül 54, 55, 57, 77
 Deylem 81, 84, 115, 184, 258
 Deylemliler 64, 258
 Dey Mâh 71, 217
 Deyru İbni Kâmiş 75
 Deyrukunnâ 158
 Deyrû'l-Cemâcim 208
 Deysâniyye 141, 145, 381
 Dımaşk 12, 20, 66, 67, 80, 94, 135, 153, 181, 196, 198, 221, 247, 258, 262, 267, 268, 274, 281, 294, 297, 298, 299, 302, 306, 307, 309, 313, 314, 325, 353, 355, 364, 381
 Dırâr b. el-Hattâb el-Fihri 106
 Dicle 17, 42, 59, 61, 75

Dicle ile Fırat'ın birleştiği bölge 58, 65
 Dicle Nehri 63, 75, 76, 77, 350
 Dicletü'l-Avrâ' 74
 Dicletü'l-Meftah 74
 dihkânlar 123
 Dihye b. Halife 258
 dil grupları 103
 dillerin ayrılması 189, 200
 dillerin değişmesi 214
 Dimyat 45
 din 26, 27, 28
 din adamı sınıfları 168
 Dînever 58, 75, 108, 338
 Dini Dübeyre 110
 dini koruyan 119
 dininden dönen 154
 dinine bağlı inanan 154
 dinî yönetim 26
 dinler tarihi 11, 23
 din siyaseti 116
 din yazısı 110
 Diocletianus 146
 Dionysius 167
 Direfş 106
 Direfş-i Kâbiyân 106
 Diskaros 159
 Diyârıbekr 180, 198
 Diyârımudar 99, 128, 153, 180, 196, 198, 278, 353
 Diyârırebâ 76, 99
 doğa filozofları 135
 doğal âlemin oluşu 169
 Doğu Hristiyanları 157, 158
 dokuz felek mertebesi 169
 Dokuz Oğuzlar 103
 Domitianus b. Vespasianus 139
 Dorotheos 66
 dönüş 32
 dördüncü4. Konsil 161
 dördüncü bölge 29
 dört âlem 167
 Dört İncil 155, 166
 dört temel unsur 32, 133
 Dracon 143
 dua 166

Dukas 179
 Dûmetülcendel 247, 251, 268, 289
 Dûstân 215
 Dûşâ Nehri 76
 duyu âlemi 133
 düalistler 118, 139, 141, 145, 155, 156, 159, 168, 169
 Düceyl 61, 78
 Dünkale 79
 dünya 132
 Dünya coğrafyası 22, 95
 Dünyanın dört harikası 153
 dünyanın yaşı 221
 Düreyd b. es-Simme 267
 düşünen nefis 132, 133
 düşünmeyen nefis 132

E

Ebân b. Ebû Ayyâş 231
 Ebellûn (Apollon) 143
 Eber 55
 Ebergâmus (Pergamon/Bergama) 142
 Ebğamnâ 218
 Ebîb 218, 221
 Ebidû 150
 Eblaku'l-Ferd 256
 Ebnâ 257, 273
 Ebrâzi'r-Rûz 82
 Ebrehe el-Eşrem 257, 258
 Ebsîk (Opsikion) 150, 182
 Ebsimer 170
 Ebû Abdurrahman es-Sülemî 237
 Ebû Afek 239
 Ebû Afîr 90
 Ebû Ali el-Cübbâî 18
 Ebû Bekir b. Kilâboğulları 249
 Ebû Bekir es-Sûlî 18
 Ebû Bekir (Hz.) 12, 164, 165, 219, 232, 234, 238, 240, 241, 244, 248, 259, 261, 263, 270, 274, 279, 280, 281, 282, 283, 287, 292
 Ebû Bekir'in kâtipleri 281
 Ebû Bekir'in kızı 234

- Ebû Bişr Mettâ b. Yunus 134
 Ebû Ca'fer Muhammed b. Habîb 207
 Ebû Cehil Amr b. Hişâm 234
 E'bud 128
 Ebû Dâvûd el-İyâdî 208
 Ebû Dülef Kâsım 59, 65
 Ebû Esmâ' ed-Darîbetü'n-Nasrî 212
 Ebû Futrus Nehri 95, 317
 Ebû Hâlid 295, 309, 336
 Ebû Halîfe Fazl b. Hubâb el-Cumahî 18
 Ebû Hanîfe 238, 266, 330
 Ebû Hâşim Abdullah 291, 325
 Ebû Hureyre 266
 Ebû Kerb 205
 Ebû Kesîr Yahyâ b. Zekeriyâ 128
 Ebû Kuhâfe 282
 Ebû Leheb Abdüluzza 239
 Ebû Lübâbe 238, 239, 240
 Ebû Lü'lü' 283
 Ebû Makârâ 160
 Ebû Ma'ser 68, 202
 Ebû Muhammed b. Kernîb 134
 Ebû Mûsâ el-Eş'ârî 239, 289
 Ebû Nûvâs 106, 107
 Ebû Osman Amr b. Bahr el-Câhiz 77, 97
 Ebû Râfi' Selâm b. Ebû'l-Hukayk en-Nadrî'ye seriyyesi 251
 Ebû Rühm el-Gîfârî 249, 263, 268
 Ebû Sahr el-Hüzelî 41
 Ebû Seleme b. Abdülesed 233, 236, 244
 Ebû Süfyân 150, 165, 170, 234, 239, 243, 244, 245, 246, 248, 254, 281, 282, 288, 293, 294, 322
 Ebû Süleym Ferec 193
 Ebû Sümâme 271
 Ebû Şemir ailesi 205
 Ebû Talha Zeyd b. Sehl el-Hazrecî 285
 Ebû Tâlib 230, 233, 292, 334, 350, 353, 370
 Ebû Temmâm 30, 107, 175, 241
 Ebû Ubeyde b. el-Cerrâh 66, 251, 263, 274, 281
 Ebû Ubeyde Ma'mer b. el-Müsen-nâ 118, 213, 241
 Ebû Ubeyd Kâsım b. Sellâm 256, 264
 Ebû Umeyr Adî 197
 Ebû Ümâme Es'ad b. Zürâre el-Hazrecî 235
 Ebû Yahyâ Suheyb er-Rûmî 285
 Ebû Yusuf 238, 330
 Ebû Zekeriyâ b. Adî 135
 Ebû Zekeriyâ Denhâ 19, 162
 Ebü'l-Abbâs İbn Süreyc 18
 Ebü'l-Abbâs Seffâh 172, 318
 Ebü'l-Ceyş Humaraveyh b. Ahmed b. Tolun 196
 Ebü'l-Hasan Ali b. el-Hüseyn b. Ali 17, 25, 146, 201
 Ebü'l-Hasan el-Eş'ârî 18
 Ebü'l-Kâsım 96, 229, 306, 322, 353, 361, 362, 367, 373, 376
 Ebü'l-Kâsım Ubeydullah b. Abdullah b. Hurdazbih 96
 Ebvâ 230, 235
 Ebvâbu Lâzika 164
 Ebyen Aden'i 55
 Ecnâdeyn 281
 Edde Ber Mârî 158
 ed-Dîbâc 241
 Efesli Rûfûs 182
 Efes şehri 139, 144, 156, 157, 158, 182
 Efetmât 183
 Eflatun 31, 36, 129, 130, 131, 133, 134, 143, 168, 169
 Eflatunî mezhepli 116
 Efrâsiyâb 109
 efsaneler 22
 ehl-i beyt 20, 231, 277, 282
 ehl-i kıble 27
 ehl-i kitap 229
 ehlü'l-kütüb 214
 Ehmîm 45, 156

- Ehrimen 111
 ekinoks 141
 Ekrede 110
 eksen 34
 Ekvâh Tepesi 80
 Ekvator 47, 48, 49, 54, 66, 73, 91
 Ekvator çizgisi 32
 el-Ahbâru'l-Mes'ûdiyyat 257
 el-Alâ b. Hadramî 258
 el-Alkamî 74
 el-Arabü'l-âribe 192
 el-Arabü'l-bâide 189, 192
 el-Arabü'l-bâkiye 189
 el-Âsârü'l-Ulviyye 53, 69, 91, 92, 94
 el-Bedendûn (Pozantı) Nehri 197
 el-Berâzi' Tepesi 80
 el-Besûs 206
 el-Büddü'l-Evvel 11, 204, 222
 el-Erbeu'l-Makâle 40
 el-Fahsu an Meliki'l-Medîne-ti'l-Fâdile 131
 el-Gâbe 250
 el-Gars bölgesi 245
 el-Hadîse 75
 el-Halcân b. el-Vehm 102
 el-Hâlidat 89
 el-Harîsu'l-İskenderânî 36
 el-Hunân Yılı 207
 el-İğâreyn 108
 el-İs 125, 129, 136, 233, 251
 el-İs'in çocukları 125
 el-İsoğulları 176
 el-İstizkâr 21, 25, 27, 103, 104, 114, 118, 140, 144, 147, 153, 181, 199, 216, 229, 268, 269, 275, 282, 293, 317, 377
 el-İstizkâr limâ Cerâ fi Sâlihi'l-A'sâr 21, 25, 27, 103, 104, 114, 118, 140, 144, 147, 153, 181, 199, 216, 229, 268, 275, 282, 317, 377
 el-Kânûn 126
 el-Kuratâ 249
 el-Kütübü'l-Câmia 189
 Ellaftâ Mâta (Optimation) 182
 el-Lebve 80
 el-Makâlât fi Usûli'd-Diyânât 162, 167, 374
 el-Mecistî 36, 129, 140, 141, 201, 202, 223
 el-Medhal ile's-Sinâti'l-Kürriyye 91
 el-Mesâil ve'l-Ilel fi'l-Mezâhibi ve'l-Milel 27, 162
 el-Mesâlik ve'l-Memâlik 48, 84, 89, 96, 379, 380
 el-Meyd 77
 el-Mütercim bi'n-Nevâhî ve'l-Âfâk ve'l-İhbâr ani'l-Büldân 96
 el-Ürnut (Asi) 80, 161, 183
 el-Yefez b. el-İs b. İshak b. İbrâhim 129
 Emahiya 203
 Emetullâh 260
 Emevîler 18, 19, 20, 193, 293, 316
 Emevî taraftarı 322, 323
 Emîn 173, 174, 199, 332, 333
 Emîru'l-Mü'minîn 236
 Empedokles 129
 Enâhîd 56
 Enbâr 74, 326, 362, 363
 Endercâhân 217
 Endülüs 55, 78, 81, 84, 90, 148, 187, 317, 319, 320, 321, 324, 325
 Endülüs Emevî Devleti 90
 Enes b. Mâlik 252, 254, 285
 Enîrân 217
 enlem 49, 53, 66, 72
 Enmâr 100, 192, 206, 252, 260, 312, 330
 Enmâr b. Erâs b. el-Gavs 192
 Enmâz b. Eşrehşit 120
 en-Nehrevân 75
 ensâr 101, 189, 234, 236, 237, 240, 244, 247
 Enûşirvân 62, 118, 119, 149, 161, 162, 201, 229, 257, 276
 Er'an 276
 Erânî 168

- Erbucân Volkanı 82
 Ercebhez 222
 erdemli devlet 131
 erdemli şehir 131, 132
 Erdeşir 106, 122, 146
 Erdeşir Bâbekân 113
 Erdeşir b. Bâbek 113, 114, 115, 116, 119, 146, 200, 215, 377, 378
 Erdeşir b. Hürmüz 117
 Erdeşir b. Şireveyh 118
 Erdevân 99, 113, 115, 116, 122
 Erdevânü'l-Ekber 113
 Erdevânü'l-Eşgar 113
 erguvani elbise 176, 178, 186
 Eriha 94
 Ermancus (Cermenler/Almanlar) 186
 Ermanya 181
 Ermen 164
 Ermeni 171
 Ermeniler 80, 150
 Ermeni Süryânîler 76
 Ermeniyye 74, 75, 76, 81, 83, 98, 108, 112, 119, 163, 179, 185, 187, 338, 339, 362
 Ermenyak (Armeniakon) 183
 er-Rukyâ (Afrin) Nehri 81
 Ersenâs 76
 Ertahaşt 142
 Erufa 227
 Eryat 258
 Esbağ b. Züâle el-Kelbî 313
 Esed 248
 Esed b. Abdüluzzâ 214, 230, 258, 299
 Esed b. Huzeyme 192, 236, 249, 254, 280, 307
 Esedoğulları 209, 250, 278
 esir 247
 esir değişimi 173, 193, 194, 196
 Eski Çağ 136, 188
 eski gökbilimciler 167
 eski kuşaklar 200
 Esmâ 261
 Esmâî 209, 363
 Esmân 217
 es-Samgân 75
 es-Semâ ve'l-Âlem 36, 91, 133
 es-Sırât 74
 es-Sindihind 221, 222, 223
 es-Siyâsetü'l-Medeniyye 131
 es-Sûretü'l-Kadîme 189
 es-Sûretü'l-Me'mûniyye 56, 67
 Esuriyyûn (Asurlular) 99
 Esved el-Ansî 273, 281
 Eşyût 45
 Eşça' 248
 Eşkân 122
 Eşkâniler 112, 113
 Eşmeaslar 127, 220
 Eştâd 217
 Eştaz 110
 et-Tîb 76
 Eudemos 134
 Eudokia 158
 Eutyches 158
 Evermüzd 56
 Everşelem 136
 Evs 206, 207, 209, 210, 238, 240, 241, 242, 245, 249, 265, 268, 269, 294, 296, 297, 302, 311, 330
 Evs kabilesi 249
 Evs ve Hazrec 206, 209
 Evtâs 267
 eyaletler (bent/thema) 181
 Eyle 73
 Eyle Üskuf'u Yuhannâ b. Ru'be 269
 Eymân-u Hipokrat 142
 Eymen b. Hureym b. Fatik el-Ese-dî 286
 ezan 237
 ezanla ilgili vahiy 237
 Ezd 205
 Ezd Arapları 247
 Ezd b. el-Gavs 252
 Ezd b. Nebt b. Mâlik b. Zeyd b. Kehlân 192
 Ezd kabilesi 106, 288
 ezeli olan 132

Ezene (Adana) Nehri 80

Ezimme divanları 330

Ezrâkıyye 232

Ezriât 239, 262, 274, 355

Ezruh 269

ez-Zerm 76

ez-Zevezân 76

F

faal akıl 132, 133

fakirlerin anası 243

Fâliğ b. Âbir 100, 129, 201, 203

Fâmiye 81

Fâmiyetü'l-Irak 76

Fârâb 87, 185

Faraklit 145

Fâris 66, 98, 114, 125, 310, 312, 367

Fârisî 216

Fârisî Nevruzu 218

Fars 20, 22, 25, 32, 56, 161, 186, 191

Fars ayları 71, 217

Fars bölgesi 66

Farsça 19, 56, 60, 61, 66, 74, 103, 110, 113, 122, 217, 278

Fars dili 98, 99

Fars hükümdarları 62, 122, 145, 146, 173, 180, 200

Farslar 53, 59, 60, 63, 98, 105, 107, 108, 109, 110, 114, 115, 123, 124, 125, 163, 164, 189, 200, 203, 240, 253

Fars tarihi 114, 122

fasık şehirler 132

Fâtıma bt. Hüseyin b. Ali b. Ebû Tâlib 288

Fâtıma bt. Rebîa b. Zeyd el-Fezâriyye 251

Fâtıma (Hz.) 235, 240, 282, 293

Fâtir 80

Fazl b. Ca'fer b. el-Furât 197, 368

Fazl ve Kusem 276, 277

Fedâilühâ 213

Fedâle b. Ubeyd 294

Fedek 245, 251, 256, 259, 261, 262, 282

Fedon 143

felek 31, 32

felekü'l-istivâ 33

felekü'l-kamer 33, 34

felekü'l-mustakîm 34

felsefe 20, 22, 29, 128, 130, 134, 143, 168

felsefenin mertebeleri 134

Felûbâhîtû 167

Femi's-Sulh 76

Ferazdak 301

Feremâ 43

Ferezdak 64, 286, 301

Fergâna 87, 185, 349

Ferğana 72, 78

Ferîdun 105, 107

Ferkad (Kutup) yıldızı 40

Ferruhzâd Hüsrev b. Pervîz 119

Fervedcân 217

Ferverdîn 217

Ferverdîn Mâh 217, 221

Fesat/Bozgun Yılı 210

fey 236, 263

Fezâreliler 251

Fezâre ve Abs kabileleri 207

Fezârî 202

Fezzân (Fizan) 225

Fırat 17, 59, 74

Fırat Nehri 74, 76, 185, 363, 364

Fırat ve Dicle arasındaki topraklar 62

Fısıh Bayramı 152, 220

fıtır sadakası 239

Ficâr 212

Ficâr Savaşı 212, 230

Ficâru'r-Racul 212

Ficâru'r-Rubbâh 212

Fihri kabilesi 249

Filâs 149, 150

Filistin 94, 95, 128, 136, 153, 161, 181, 198, 215, 251, 270, 298, 314, 317, 343, 364

Filistin Gölü 94

Fil Olayı 211, 214, 229, 288

filozoflar 36, 39, 54, 131, 140,
162, 182, 223
Firavun 44
Firebr 86
Fîrûz b. Cüşnes Bende 119
Fîrûz b. ed-Deylemî 257
Fîrûz b. Yezdicerd 117, 119
Forus 146
Frank 103, 148, 154, 188
Franklar 46
Frank ülkesi 146, 186
fukahâu'l-emsâr 232, 238, 246,
252
Furûtânîkî 138
Fustat 20, 42, 44, 66, 70, 71, 72,
160, 162, 179, 226, 294
Fünûnu'l-Meârif 114, 129, 133,
153, 156, 159, 161, 165,
166, 172, 177, 179, 180,
185, 187, 199, 205, 216,
259, 275, 317, 321, 377
Fünûnu'l-Meârif ve mâ Cerâ
fi'd-Dühûri's-Sevâlif 21, 25,
43, 53

G

Gâbe 250, 261, 274
Gadîr-i Hum 253
Gaius 135, 136, 137
Gaius b. Tiberios 137
Galba 139
Gâlib b. Abdullah el-Leysî 259,
262
Gâlib b. Fihr b. Mâlik 228, 265
Galiçyalı 186
Galiçyalılar 321
Gamîm'e seriyyesi 250
Gamrimerzûk 250
ganimet 236, 238, 242, 245, 247,
249, 267
ganimetlerinin kâtibi 278
Ganm b. Mâlik b. Neccâr 235, 278
Garîbü'l-Hadis 256
Gaskonyalılar 321
Gassân 191, 205
Gassânî 262

Gassânîler 173, 191, 205, 262
Gatafân 248
Gatafân kabilesi 243
gayptan haber 43
Gazne 78
gece gündüz eşitliği 35, 37, 41
geçmiş nesiller 200
gelgit 73, 87, 92
geometri 54
Germenler 321
gezegen 56
Gordianus 143
Gotlar 321
gök bilimi 140
gök cisimleri 52, 144
Gratianus 155
Gus (Kos/İstanköy) 142
Guz (Oğuzlar) 185
Güneş 28, 31, 33, 35, 36, 37, 38,
41, 43, 46, 47, 48, 50, 52,
53, 56, 60, 68, 69, 71, 83,
92, 93, 104, 111, 123, 141,
144, 145, 147, 216, 218,
219, 221, 222, 223, 224,
225, 226, 227, 271
Güneş feleği 36
Güneş'in tutulması 224
Güneş takvimi 216
güneş yılı 216, 221
Güney Kutbu 32, 33, 36, 66, 224
Ğustûblî (Augustopolis) 182

H

Habbâb b. el-Eret 233
Habeş 54
Habeş b. Abdullah 221, 223
Habeş Denizi 73, 74, 75, 77, 92,
95, 226, 227
Habeş el-Hâsib 202, 221, 380
Habeşistan 45, 55, 73, 225, 254,
255, 258, 273
Habeşli Hristiyanlar 160
Habeşliler 47, 190, 205
Habur Nehri 76
Haccâc 192, 287, 304, 305, 306,
307, 312, 343

- Hacer 100, 173
 Haceru'l-Esved 231, 365
 Hâdî 86, 172, 318, 329, 330, 331, 380
 Hâdî dönemi 172
 Hadîra 276
 Hadramut 82, 99, 100, 189, 205
 Hâdûht 110
 Haftûn 75
 Hafuni 79
 Hâkân el-Hâdim et-Türki 194
 Halef b. Halîfe el-Becelî 313
 Halep 66, 193, 210, 354
 Hâlid b. Bermek 327, 328, 331, 332
 Hâlid b. Saîd b. el-Âs 265, 277
 Hâlid b. Velîd 261, 263, 265, 268, 270, 280, 281
 Hâlid b. Yezîd 298, 299
 Halife Hişâm b. Abdülmelik b. Mervân 122
 Halife Mehdi 85, 86
 Halime 230
 Halime bt. Ebû Züeyb 229
 Halkîzûn (Kadıköy) 158, 161
 Hama 80, 161
 Ham b. Nûh 189
 Hâmerz 240
 Hamîs 276
 Hamne bt. Caş b. Riâb 248
 Hamrâülesed 244
 Hamza b. Abdülmuttalib 233, 244, 260
 Hamza (Hz.) 234
 Hamza'nın seriyyesi 234
 Hanîfeoğulları 271, 280
 Hanifler 28, 109, 127, 135, 146, 147, 168
 Hanifler/Sâbiîler 28, 127
 Hanif (Sâbiî/Putperest) 180, 193
 Hânkin 75, 339
 Hanzale 296
 Hanzale b. er-Rebî' 278
 haraç 29, 118
 haraç vergisi 45
 Harem bölgesi 205
 Harem sınırı 253
 Hareshares 187
 Harhüsrev 257
 Hârice b. Zeyd 237
 Hârice b. Zeyd Ensârî el-Hazrecî 237
 Hâriciler 232, 289, 314, 315, 324
 harif 39
 harikulade 42, 43
 Hârimî 144
 Hâris b. Ebû Dırâr'ın kızı Cüveyri 247
 Hâris b. Ebû Şemir 258
 Hâris b. Fihri 213, 214, 249
 Hâris b. Kinâne 219, 250
 Hâris b. Umeyr el-Ezdî 262
 Hârisoğulları 262
 harita 56
 Hârizm 81, 82, 84, 85, 87, 185, 226
 Hârizmî 202, 223
 Harkîziyye 184
 Harmî 156
 Harp sanatı 275
 Harran 99, 130, 134, 139, 141, 168, 314
 Harran Sâbiîleri 130, 168
 Harrâr 253
 Harrâr mevkisi 234
 Harre 252, 296
 Hârûn 44
 Hârûn b. Imrân 245
 Hârûn (Hz.) 202
 Hârûnürreşid 80, 106, 150, 172, 173, 174, 176, 193, 194, 199, 318, 321, 331, 332, 337, 340
 Has'am 192, 260, 379
 Hasan b. Ali b. Ebû Tâlib 237, 243, 291, 293, 327, 343, 361
 Hasan b. Mûsâ en-Nevbahtî 17
 Hasan b. Zeyd 291
 Hasan (Hz.) 232, 293
 Hasan'ın halifeliği 293
 Hasbe 206
 Hassân b. Sâbit 189, 248, 286

- haşhâş 276
 Hâşim 213
 Hâşimiyye 326
 Hâşimoğulları 230, 233
 Haşr 127
 Haşviyye 232, 270, 324, 382
 Hâtıb b. Ebû Beltea 258
 Hatice (Hz) 230, 231
 Hatmeoğulları 245
 havari 166
 havarilerin (selîh) 167
 havari Yuhannâ 139
 Havarnek 117
 Haves 144
 Havle 291
 Hayber 245, 250, 251, 254, 255,
 256, 259, 260, 274, 275
 Hayberliler 254
 Haydân 56
 Hazâinü'd-Dîn ve Sirru'l-Âlemîn
 118, 167
 Hazar 20, 92, 148, 164, 188
 Hazar Denizi 28, 81, 83, 84, 85,
 87, 88, 148, 149, 150, 164,
 181, 183, 184, 226
 Hazarlar 103
 Hazar Nehri 84, 85
 Hazar ülkesi 84
 Hazerân 103
 Hazrec 206, 207, 209, 210, 236,
 237, 238, 239, 240, 242,
 248, 251, 258, 262, 263,
 268, 269, 279, 289
 Hedâ 245
 hekim 140, 182
 helak 25
 Helena 146, 147, 152, 153, 154,
 178, 183
 Hemdânlılar 271
 Hemedan 58, 66, 84, 108, 338
 hendek 248, 249, 274
 Hendek kuşatması 249
 Hendek Savaşı 248, 249, 296
 Herakleios 163, 164, 165, 166,
 170, 247, 258, 262, 268,
 379
 Heraklonas b. Kostantin 170
 Herat 98
 Herkül 90, 91
 Herlec 89
 Hermend 78
 Hermes 42, 54, 168
 Hevâzin 108, 207, 212, 229, 230,
 259, 260, 266, 267, 291,
 304, 315
 Hevâzin kabilesi 230
 Hevâzinliler 267
 Hevze b. Ali el-Hanefi 258
 hey'etü'l-eflâk 37
 hey'tü'n-nücûm 37
 heyûlâ 132
 heyûlânî cisimler 130
 Hezbâniyye 108
 Hıdâş b. Züheyr el-Âmirî 212
 Hilfu'l-Fudûl 212, 213, 230
 Hilfu'l-Mutayyebîn 213
 Hıms 80, 153, 161, 180, 181, 198,
 268, 297, 309, 313, 314,
 353, 354
 Hırâr 205
 Hısmâ 251
 Hısnı Mansûr (Adıyaman) 187
 Hızır 203
 hicâbe 213
 Hicaz 44, 54, 55, 57, 99, 192, 245,
 254, 278
 Hicaz Denizi 43
 hicret 27
 hikmet 29, 33, 39, 143
 hikmet âlimleri 32, 54, 56
 hikmet ehli 25, 36, 39, 129
 hilal 218, 219, 220
 Hilâl b. el-Hâris el-Müzenî 250
 Hilâl b. Hatal 265
 Himyer 100, 102, 205
 Himyer b. Sebe' 102
 Himyeriler 189
 Himyeri yazısı 110
 Himyer kabilesi 264
 Hindîcan 82
 Hindistan 44, 54, 83, 91, 109, 148,
 168, 204, 339

- Hint 19, 25, 32, 55, 56, 57, 73, 77, 188, 216, 223
 Hint bt. Avf 260, 261
 Hint bt. Utbe 243, 282
 Hint Denizi 54, 78, 88
 Hintliler 11, 22, 78, 97, 167, 204, 221, 222, 223
 Hint Meliki Vefur 78
 Hint Okyanusu 54, 73, 226
 Hipokrat 95, 129, 142, 143, 381
 Hipokratlar 143
 Hipparkhos 52, 140, 221, 222, 224
 Hirakle 80, 182
 Hîrâtukus 167
 Hîre 191
 Hîredes b. Antikus 136
 Hîre halkı 102
 hissiyye 133
 Hişâm b. Abdülmelik 122, 311, 314, 319, 320, 323, 324
 Hişâm b. el-Âs 265
 Hişâm b. el-Mugîre el-Mahzûmî 214
 Hişâm b. Muhammed b. es-Sâi-bü'l-Kelbî 101
 Hît 19, 59, 62, 74, 355, 363, 365, 369
 Hocende 87
 Homeros 129, 168
 Horasan 19, 53, 57, 66, 69, 72, 75, 82, 84, 86, 87, 96, 98, 108, 112, 119, 148, 298, 302, 311, 312, 315, 318, 325, 331, 332, 334, 338, 339, 356
 Horasan bölgesi 57, 66
 Horasan Denizi 82
 Horasan Valisi Ebü'l-Abbâs et-Tûsî 87
 Horberân 53
 Hordâd 217
 Hordâd Mâh 217
 Hristiyan 19, 89, 127, 135, 138, 139, 142, 144, 147, 148, 151, 153, 154, 157, 159, 160, 162, 163, 164, 167, 168, 173, 181, 186, 193, 195, 209, 247, 255, 262, 263, 271, 296, 298, 302, 308, 379
 Hristiyan Ibâdîleri (Nestûrîler) 157
 Hristiyanların ayinleri 166
 Hristiyanların bayramı 137
 Hristiyanlık 43, 135, 138, 142, 147, 153, 154, 159, 161, 165, 167, 379
 Hristiyan Patrika 138
 Hristoforos 178
 Hubban Mağarası 273
 Hubeyb b. Adî el-Ensârî 245
 Hubeyş b. Dülce el-Kaynî 296
 Hucr b. el-Hâris b. Amr 191, 209
 Hûd 101
 Hudâyname 121
 Hudeybiye 253
 Hudeybiye Gazvesi 253, 264
 Hulvân 59, 61, 63
 Hûme 111
 Humrân 286
 humus 239, 243
 Hunân Yılı 207
 Huneyn 266, 274
 Huneyn b. İshâk 127, 142, 143, 169
 Huneyn Savaşı 230, 266
 Hunîras 57
 Hur 53
 Hûr 217
 hûrbez 110, 114, 125
 hûrbezler 120, 123
 Hûr Dağı 203
 Hur Hürmüz el-Âzerî 119
 Hurşâd 56
 Husayn b. Nümeyr 278, 296, 302, 303
 Huşeng 105
 Huşşükevkeb 286
 Hûte 156
 Huzâa 247
 Huzeyfe b. el-Yemân 278

Huzistan 71, 125
 Hûdbetül'-Uzrî 41
 Hürmüz 162, 217
 Hürmüz b. Bîzen 113
 Hürmüz b. Enûşîrvân 62, 118, 119, 162
 Hürmüz b. Nersî 117, 119
 Hürmüz b. Sâbûr (Şâpûr) 117, 119, 145
 Hürmüz sahili 88
 Hürremiyye 175
 Hüseyin (Hz.) 232, 246, 283, 288, 291, 292, 295, 297, 302, 303, 334
 Hüsrev b. Erdevân 113
 Hüsrev (Kisrâ) Pervîz b. Hürmüz b. Enûşîrvân b. Kubâz 62
 Hüsrev Pervîz 118, 162, 163, 240
 Hüsrev Pervîz b. Hürmüz 118, 162
 Hüzeyl kabilesi 250

I-İ

Ibâd 151, 191
 Ikrime b. Ammâr 237
 Ikrime b. Ebû Cehil 265
 Imrân 125
 Irak 29, 42, 54, 57, 58, 59, 61, 68, 98, 99, 164, 181
 Iraklılar 263, 305
 Irak Nabatîleri 99
 Îrec b. Ferîdun 59, 108
 Îsâgûcî 81, 168
 Isfahan 95, 105, 108, 315, 337, 369, 373
 Isfahan Nehri 95
 Istahr 19
 ibadet 22
 İbâdiyye 232
 İbn Âmir'in bahçesi 236
 İbn Deysân 118, 141
 İbn Düreyd 18
 İbn Ebû's-Senâ 128
 İbn Eşlemyâ 128
 İbn Hatal 264
 İbn Hübeyre 64

İbnü'l-Edra' 101
 İbnü'l-Eş'as 305, 306
 İbnü'l-Ferhân et-Taberî 202
 İbnü'l-Ferrâş el-Mısırî 162
 İbnü'l-Hadramî 236
 İbnü'l-Kelbî 99
 İbn Ümmü Mektûm 15, 239, 242, 244, 246, 247, 249, 250, 253, 268
 İbn Verkâ' eş-Şeybânî 197
 İbrâhim 98
 İbrâhim Bağdadî 128
 İbrâhim b. Mervezî 134
 İbrâhim b. Zekvân el-Harrânî 330
 İbrâhim en-Nehaî 232
 İbrâhim et-Tüsterî 128
 İbrâhim (Hz.) 60, 99, 100, 101, 109, 123, 201, 203, 214, 229
 İbrâhim'in ateşi 211
 İbrânîce 19, 99, 100, 110, 127, 215
 İbraşehir 98
 İbtaru (balat) 173
 içki haram kılın 246
 idare 26, 28, 29
 İfradhamuş 74
 İfrenç 78, 81, 84, 90, 201
 İfrîkiyye 45, 54, 66, 108, 165, 261, 318, 319, 321, 322
 ihanet (gadr) haccı 206
 İhşid Muhammed b. Tuğç 198
 iki deniz arasındaki berzah 43
 iki eksen 33
 İkinci Konsil 158
 İkizler 38, 56
 İkizler burcu 223, 226
 iklim 54
 iklimler 143
 İkrîtîş (Girit) 81
 ilahi ilimler 168
 ilahi şeriatlar 97
 İlahlar Mabedi 143
 ilimleri tedvin 97
 İliyâ 140, 152, 161, 163, 166
 İliyâ (Aelia) Azeryânûs 139

- İliyâ Patriği 161
İliyâ Patriği Bulaniyus 156
ilk 132
ilk akıl 133
İlk Bedir 235
İlk Çağ 22, 127
ilk çağlar 98, 104
İlk Çağ tarihi 11, 22
ilk dil 99, 169
ilk felsefe 134, 168
ilk filozoflar 135
ilk ganimet 236
ilk Hanifiyye 109
ilk Hanifler 146
ilk muhacir çocuğu 234
ilk reis 131, 132
ilk sebep 132, 154
ilk varlık 130
ilk yaratıcı 43
ilmü'l-hey'et 36
imam 232, 325
imam atanması 232
imamet 18, 20, 232
İmâmiyye 18, 231, 290, 324
İmam Mâlik 266
İmam Şâfiî 266
imar 29
İmrüülkays 191, 205, 207, 209,
210, 249, 258, 309
inanç 22
İncil 139, 167
insanların yaratılışı 25
insan neslinin başlangıcı 97
İran 19
İranşehr 59, 60
îrbez 60
İrem Semûd'u 99
İrene 172, 173
İrmân (İremli) 99, 122
İrmîniye 20
irtidat 264, 265, 279, 280
İsa en-Nâsirî 137, 138
İsa (Hz.) 136, 137, 138, 139, 145,
155, 158, 159, 201, 204
İsa Nehri 74, 375
İsa (Yeşu') en-Nâsirî 137
İsbihir 56
İsbizruz Nehri 84
İsfendârmez 217
İsfendârmez Mâh 217
İsfendiyâr 112
İsfendiyâr b. Ezrubâd b. Enmîz
120
İshak 101, 123, 124, 125
İshâk 143
İshâk b. Huneyn 169
İshâk b. İbrâhim b. Mus'ab et-Tâ-
hirî 175
İshak b. İbrâhim Halil 125
İshâk b. Süveyd el-Adevî 124
İshakoğulları 125, 211
İşkâf-ı Beni'l-Cüneyd 75
İskender 49, 106, 110, 114, 115,
140, 141, 186, 200
İskender Afrodisî 91, 381
İskender b. Philip 69, 78, 87, 137,
185, 204, 377, 378
İskender'in haberleri 129
İskenderiye 20, 44, 45, 68, 69,
70, 79, 127, 130, 134, 141,
143, 151, 152, 153, 155,
156, 157, 160, 161, 162,
165, 166, 167, 189, 193,
215, 221, 227, 258, 342
İskenderiye Feneri 69, 70, 153
İskenderiyeli Korus 166
İskenderiyeliler 71
İskenderiye Limanı 70
İskenderiyeli Theon 68, 126, 140,
146
İskenderiye Patriği Cyril 156, 157
İskenderiye Patriği Timotheus
155
İslam öncesi Arabistan tarihi 22
İslam tarihi 23
İslam ve Yahudi şeriatları ve ara-
larındaki farklar 128
İsmâil 173
İsmâil b. Ahmed b. Esed b. Ahmed
b. Saman-hudâ 86
İsmâil (Hz.) 100, 101, 102, 192,
229

İsmâiloğulları 101, 102, 125, 211, 214
 İsnâşeriyye 231
 İspanya Kralı Rodrik 321
 ispehbezler 123
 İsrail 202, 348
 İsrailoğulları 11, 100, 101, 120, 137, 189, 201, 202, 203, 204, 214, 216, 220
 İsrailoğullarının Mısır'dan çıkışı 201, 203
 İsrâ olayı 233
 İstahr 105, 121
 İstanbul 89, 148, 163, 171, 172, 184
 İstanbul Boğazı 81, 88, 148, 182, 183, 184, 323
 İstan-bûlin 148
 İstanbul Muhasarası 308
 İstebrak 173, 174, 193, 194
 İşbiliye (Sevilla) 90
 İşfe'l-Harez 106
 İşlerini bir kadının yürüttüğü toplum 119
 İtil 84
 İyâd 100, 192, 199, 206, 208, 209, 284, 376
 İyâd b. Ühâza b. Sa'd b. Himyer 192
 İyâdlılar 208
 İyâs b. Kabîsa et-Tâî 191
 iyilik 133
 izâr 277
 İzmir 156, 182

J

Julianus 154
 Justinianus 160, 170, 171
 Justinos 160, 161
 Jül Sezar (Iulius Caesar) 136
 Jüpiter 33, 56, 57, 64, 104

K

Kabazuk (Kapadokya) 80, 183
 Ka'b b. Lüey 211, 228, 234, 238, 262, 279, 283

Ka'b b. Mâlik 248, 260, 268
 Ka'b b. Umeyr el-Gifârî 262
 Kâbe 40, 102, 124, 125, 206, 211, 213, 214, 220, 230, 236, 258, 270, 272, 331, 365, 376
 Kâbe'yi çıplak olarak tavaf 220
 Kâbe'yi inşa 211
 Kâbî 105, 106
 Kabk Dağı 85, 164, 188
 Kades 81, 94
 Kâdis Adası 90
 Kâdisiye 61, 106, 119, 347, 355, 356, 365, 368
 Kâfi 326
 Kâh 111
 kâhinler 27, 167, 168, 203
 kâhinlerin sınıfları 169
 Kâhir 179
 Kahtabe 315, 337
 Kahtân 100, 101, 102, 106, 124, 129, 189, 192, 205, 207, 210, 260, 271, 273, 284, 289, 325
 Kahtân b. Âmir 101
 Kahtân'ın kızı Reyta 325
 Kahtânî 305
 Kahtânoğulları 107, 189
 Kalâmis 219
 Kal'atü İbrîk 187
 Kalemme 219
 Kâlif 85
 Kalikala (Erzurum) 74, 187
 Kamber 290
 Kamer Dağı 79, 224
 Kâmil 326
 kamîs 277
 Kamus Kalesi esirleri 254
 Kanbelü adası 79
 Kandâbîl 311
 Kandehear 66, 77
 Kannûc 77
 Kanun 223
 Kânûn 140
 Kânûnu'l-Âhar 71
 Kanûnu'l-evvel (Aralık) 136, 216

- Kanûnu's-sâni (Ocak) 87, 216
 Karadeniz 88, 89, 148, 150, 164, 181, 183, 184
 Karâiyye 220
 Karbiyas 187
 Kardâ 75
 Karede 243
 Kâre kabilesi 76, 250
 Karen 72
 Karkaratü'l-Küdr 242
 Karkîsiyâ 76, 364
 Karluklar 103, 185
 Karmatîler 19, 23, 120
 Karmatî Süleyman b. Hasen b. Behrâm el-Cennâbî 120
 Karnetû 184
 Kasekiyye 188
 Kâsım b. Muhammed 18, 282, 283
 Kâsım b. Reşîd 193
 Katâde 261, 263, 264, 266
 Katâliyye 80
 Katan Dağı 244
 Kâtır 167
 Kat'ıyye 232
 Katînâ 75
 kâtip 279, 327, 330, 346, 359, 374
 Kâtip Hanzale 278
 kâtiplik 278, 279, 286, 316, 336
 Kâtip Ya'kûb b. Zekerıyyâ el-Keskerî 162
 kat'u'l-arz 56
 kayıt 200
 kayl 190
 Kaynukaoğulları 239
 Kayravan 66
 Kaysâriyye 66
 Kays b. Aylân 207, 211, 242, 259, 267, 299, 304, 370
 Kays b. Mekşûh el-Murâdî 273
 Kays el-Mârûnî 162
 Kayser 124, 135, 136, 143, 145
 Kayser Gallus 145
 Kayser Julianus 143
 Kayserler 136
 Kayser Nerva 139
 Kayser Pertinaks 143
 Kayser Quintilianus 141
 Kayser Tiberios 137
 Kayser Traianus 139
 Kayslı Kadın'ın Ficârı 212
 kebîse 216, 221, 228
 Kebûzân Gölü 95
 kefen 277
 Keferlâ 94
 Kefertûsâ 314, 364
 Kehlân 100, 102, 205
 Kehnâme 120, 121
 kelim 20
 kelamcılar 27
 kelam ilmi 27
 Kelb kabilesi 252, 300, 355
 Keldânî 25, 56, 57, 223
 Keldânîler 29, 32, 98, 99, 112, 168, 181, 189
 Kele 82
 Kelvâzâ 98
 Kenz 145
 Kerbela 295
 Kesker 63, 76, 158, 328
 Kesver 56
 Keşek 188
 Keşen Dübeyre 110
 Keşmir 77
 Keşş 72
 Ketîbe 276
 Keyâniler 122
 Keybüştâsb 109, 115, 116, 142, 203
 Keyhek 42
 Keyhüsrev 109
 Keykâvus 109, 112, 113
 Keykubâd 109
 Keyluhrasb 109, 115, 116, 142, 203
 Keyûmers 104, 105, 111, 200
 Kıbrıs 81
 Kınnesrîn 19, 66, 71, 180, 181, 193, 198, 210, 298, 308, 309, 311
 Kıptî 42, 216, 258
 Kıptî ayları 71, 141
 Kıptî dili 167

Kıptîler 43, 201, 202, 218
 Kıptî nevruzu 218
 kırmızı ayakkabı 177, 178, 186
 kış rüzgârları 35
 Kiyâme 152
 kıyas 27
 Kızıldeniz 43, 45, 152, 258, 318
 kızıl renkliler 150
 Kîkân 108
 Kilâboğulları 244, 370
 kilise 161, 163, 169, 178, 180
 Kimekler 83, 103, 185
 Kinâne b. Ebû'l-Hukayk 254
 Kinâne b. Huzeyme 228, 243, 265, 266
 Kinâne b. Lüey 211
 Kinde 191
 Kirman 66, 73, 78, 88, 95, 98, 108, 114, 125, 310, 339
 Kisrâ b. Kubâz 119
 kisrâlar 58
 Kisrâ Pervîz 76, 119, 122, 152, 164, 191, 201, 257, 342, 378
 Kisrâ Pervîz'in kızı Azermîduht 119
 Kisrâ Pervîz'in kızı Bûrân 119
 Kitâbu Ebtedima/Ebîzimiyâ 143
 Kitâbu fi'l-Ahbâr ani'l-Emsâr ve Acâibi'l-Büldân 77
 Kitâbu'l-Envâ' 140
 Kitabu'l-Evsat 21, 25, 114, 153, 180
 Kitâbu'l-Fusûl 143
 Kitâbu'l-Mansûrî 169
 Kitâbu'l-Mûsikî 140
 Kitâbu Mâû's-Şeîr 143
 Kitâbu Takdîmetü'l-Ma'rife 143
 Kitâbü'l-İstizkâr 76
 Kitabü mâ ba'de't-Tabîa 133
 kitapların başlıklarını yüceltme 97
 Kîvân 56
 Kizilü'r-Rûz 85
 Klement 167
 Kleopatra 126, 129, 134, 136, 141

Koç 38, 56
 Koç burcu 37, 38, 222, 224, 225
 Kolûnya (Kolonias/Şebinkarahi-sar) 184
 Konsil (III.) 158
 Konsiller 166
 Konstantin b. Leon b. Basil 166, 378
 Konstantin'in annesi Helena 138
 Konya 183
 Koreş (Kyros) 204
 korku namazı 246
 Kosta (Kostans) b. Kostantin 170
 Kostans 146, 153
 Kostantin 135, 146, 153, 154, 165, 178
 Kostantin b. Andronikos 179
 Kostantin b. Helena 135, 146, 153, 162
 Kostantin b. Kosta 170
 Kostantin b. Kostans 147
 Kostantin b. Kostantin 153, 165
 Kostantin b. Leon 135, 172, 176, 177, 178, 179, 186, 197
 Kostantiniye 88, 148, 149, 150, 153, 155, 156, 158, 160, 163, 164, 166, 171, 173, 177, 178, 179, 182, 183, 184, 185, 186, 188, 339
 Kostantiniye (İstanbul) Boğazı 182
 Kostantiniye'nin yapımı 183
 Kostantiniye Patriği Diskaros (Dioscorus) 158
 Kostantiniye Patriği Nestûrus 156
 Kostantiniye Patriği Yuhannâ 158
 Kostantin Kilisesi 152
 Kostûs 154
 Kova 38, 56
 koyunun ön kolunun dile gelmesi 228
 kozmoloji 20
 kötülük 133
 Kral Augustus 129, 134
 Kral Commodus 142
 Kral Decius 156

- kralın şehri 138
 kralın veziri 327
 kraliçe 178
 Kral İskender 69, 87, 152, 185, 200, 201, 222, 229, 231
 kraliyet yurdu 148
 Kral Neron 139
 Kral Philip İskender 113
 Kral Tedos (Theodisius) 134, 156, 157
 Kubâ 252
 Kubâz 118
 Kubâz b. Fîrûz 62, 117, 119, 229, 257
 Kudâa 211, 235, 244, 262
 kuddâs 151, 166
 Kudeyd 234, 262, 315
 Kudûs 128, 138, 139
 Kûfe 49, 59, 63, 74, 108, 209, 250, 290, 295, 302, 303, 304, 305, 311, 312, 315, 325, 328, 333, 338, 341, 342, 343, 344, 350, 354, 356, 361, 362, 363, 365, 368, 369
 Kufri'l-Yahud 95
 Kulzüm 73, 77, 152
 Kum 50, 66, 338
 Kûmes 71, 72
 Kûmis 66
 Kûmsî 128
 Kur'an 228
 Kur'an'ın yaratılmış olduğu 18, 195
 Kurayza 248, 249, 274
 Kurayza Gazvesi 249
 Kurayzaoğulları 245, 249
 kurban 219
 Kureyş 124
 Kureyş kabilesi 214
 Kureyş kervanı 234, 235, 236
 Kureyşliler 213, 236, 249
 Kurkûb 76
 Kurra 156, 183
 kurt nehri 85
 Kurtuba 90
 kurt'un iki oğlu 136
 Kûsâ min Hunîras 99
 Kusay 213
 Kusay b. Kilâb b. Mürre b. Lüey 213
 Kusyân 138
 Kûşân 189, 215
 Kuveyrî 134
 Kuzey Afrika 78
 Kuzey Kutbu 32, 33, 36, 48, 66, 68, 84, 88, 168, 224
 kuzey rüzgârı 41, 42
 Kûzkâne 150
 Küber 71
 küçük âlem 133
 Küçükay-Büyükay takımyıldızları 32
 Küçük Herakleios 170
 Küçük Mehrân 77
 Küçük Tedos 156
 Küçük Zap 75
 Külâb" yılı 209
 kültür unsurları 22
 Kümeyt b. Zeyd el-Esedî 192
 Kürd b. İsfendiâr b. Menûçehr 108
 Kürd b. Merd b. Sa'saa b. Harb b. Hevâzin 108
 kürsî ashâbı 166
 Kürt bölgeleri 108
 Kürtler 108
 Kürz b. Câbir el-Fihri 235, 251
 Küseyyir b. Abdurrahman el-Huzâi 301
 küstîc kemeri 123
 küsûf 271
 Kütübü'l-Enbiyâ 189
 Kütübü's-Sûret 189

L
 Lakît İyâdî 208
 Lâmes (Limonlu/Erdemli) 149, 182, 193, 194, 195, 196, 197, 198
 Lân 164, 188
 latif ruh 133

Lâvî b. Ya'kûb 202
 Lâvî (Levi) kabilesi 202
 Lâzika 88, 164
 Lebâdû 150
 Lekzler (Lezgiler) 188
 Leon b. Basil 135, 166, 177, 196,
 197, 378
 Leon b. Kostantin 171, 172
 Leyla el-Cüheniyye 190
 Lihyanoğulları 250
 Linşeke 90
 Lîs 88
 livâ 213
 logothetis 173
 Lûbiye 44, 45, 53, 103
 Luka 167
 Luriyye 108
 Lübâbetü'l-Kübra 261
 Lübâbetü's-Suğra 261
 Lübnan Dağı 161
 Lü'lüe Kalesi 183

M

Mâ ba'de't-Tabîa 169
 mâbed 22
 mabet 43
 Macrinus 143
 Mâcürdân 108
 Madagaskar 20
 maddelerin özleri 32
 maddenin dört hâli 34
 Ma'den Sahili 318
 Mağrib 55, 71, 78, 84, 89, 90, 92,
 103, 108, 148, 342, 349,
 381
 Mağrib Basrası 90
 Mâh 56, 217
 Mâhât 57, 60, 66, 98, 108, 113,
 125, 164, 186, 339
 Mahbûb b. Kostantin el-Menbicî
 162
 Mâhü'l-Basra 108, 338
 Mâhü'l-Kûfe 108, 338
 Mâhü Sebezan 108
 Mahzûm 213
 Mahzûmoğulları 289

Makâlâtü'l-Erbea 140
 Makedonius 155, 158
 Makedonya 113, 184, 201
 Makedonya askeri eyaleti 184
 Makrûn Tihus 184, 188
 Maksiminus 143, 146
 Maksitiyus 146
 Malatya 74, 80, 174, 175, 186,
 187, 193
 Malatya Valisi Ömer b. Ubey-
 dullah b. Mervân el-Akta'
 üs-Sülemî 175
 Male 86
 Mâlik b. Avf 267
 Mâlik b. en-Neccâr 235, 238, 248,
 285
 Mâlik b. Fihri 250
 Mâlik b. Nüveyra 191, 280
 Mâlik b. Vüheyb 234
 Mamiyâs 143
 manastır 161, 178
 Mancilan 82
 Mâneviyye (Maniheizm) 79, 97,
 117, 145, 156, 380
 Mani 117, 118, 145, 146, 169
 Maniheiztler 145
 Mansûr 172, 318
 Mansûre 77
 Mansûre sahili 54, 55
 Mansûr lakabı 328
 mantık 91, 134, 135, 168
 Mar'aş 80
 Marcianus 158, 159
 Marcion 118, 139
 Marcus 141
 Mârînûs 48, 52, 55, 56, 66, 139
 Markos 155, 167
 Marmara 28
 Mars 33, 56, 64, 104
 Mârsefend 217
 Mârûn 161
 Mârûniyye 159, 161, 162, 166
 Mârzibûn Gölü 185
 Mâsebezân 71, 82
 Mâsebezân Dağı 329
 Mâşâallah 202, 223

- Matematik ilimleri 36
Mattâ 167
Mâverâünnehir 57, 86, 87
Mavrikos 161, 162, 163
Maytus (Azak) Denizi 81, 88, 183, 184
Mazdek 117, 118
Mazdekiyye 118, 338
Mead 189, 191, 229
Mead b. Adnan 100, 124, 192, 205, 206, 229, 260
Mead kabilesi 211
Mecdel meselesi 189
Mecûsîler 110, 111, 122, 127, 158, 200, 201
Mecûsîlik 109, 110
Medâin 106, 121, 157, 158, 257, 327, 333, 335, 341, 342
Medâin Fethi 106
Medine 30, 41, 205, 213, 229, 230, 233, 234, 235, 236, 237, 238, 239, 240, 242, 243, 244, 246, 247, 248, 249, 250, 251, 252, 253, 254, 256, 259, 260, 261, 262, 263, 267, 268, 269, 270, 271, 273, 278, 282, 283, 284, 285, 286, 287, 290, 293, 295, 296, 297, 306, 315, 327, 328, 343
Medineliler 264, 295, 296
Medînetü's-Selâm 49, 64, 343, 344
Medine'ye hicret 213, 233, 269, 285
mefdûl 231
Mehdî 149, 172, 232, 318
Mehdî unvanı 328
Mehrân 77
Mehrân Nehri 77, 78
Mehrânü's-Sind 77
Mehrûbân 66
mekânib 276
Mekâtîlû Fûrsâni'l-Acem 118
Mekâtîlû Fûrsâni'l-Arab 118
Me'kat yılı 209
Mekke 31, 100, 206, 212, 219, 229, 230, 233, 234, 239, 240, 241, 242, 244, 245, 253, 259, 260, 262, 263, 264, 265, 266, 271, 272, 274, 275, 279, 282, 292, 295, 296, 304, 314, 315, 318, 328, 356, 359, 361, 365, 368, 376
Mekkeliler 253, 266
Mekke'nin fethi 263, 265
Melave Nehri 89
Meleklerin grupları 169
meleklerin isimleri 217
Melkiyye 151, 153, 155, 156, 158, 159, 160, 161, 162, 166
Me'mûn 18, 50, 56, 67, 174, 199, 221, 331, 332, 333, 334, 335, 336, 337, 341, 344
Me'mûn'un haritası 67
Menâfiu'l-Bihâr ve'l-Cibâl ve'l-En-hâr 73
Menâkıbu Kureyş 213
menâsir 276
Menât putu 265
Menbic 66
Menbic Üskufu Orijanus 160
menkıbe 97, 121
Menşehr b. Menşehribâğ 125
Menûçehr 107, 108, 109, 125, 203
Merağa 95
Merâkiye 45
Mercidâbık 193, 308
Mercirâhit 299, 301
Merib Barajı 247
Me'rib şehri 205
Merih 33, 56, 64, 104
Merîs 42
Merîsiyye 42
Merkıyûniyye 139, 145
Merkür 33, 36, 56, 104
Merv 98, 119, 335
Mervân b. Ebû Hafsa 194
Mervân b. Hakem 170, 286, 295, 298, 301, 302, 313, 324, 325

- Mervân b. Muhammed 172, 313, 314, 317, 323, 324, 325
 Mervân'ın kızı Asma 239
 Mervânîler 324
 Mervânoğulları 324
 Meryem 136
 merzubân 120, 121, 123, 258
 Mescid-i Dırâr 269
 Mescid-i Kibleteyn 236
 Mesih 102, 136, 142, 166
 Mesih'in doğumu 216
 Mesih'in göğsü çekilmesi 136, 157
 Mesih'in Haçı 138
 Meskat 98
 Meskûnu'l-Arz 53
 Mesleme 150, 171, 172, 242, 249, 250, 268, 291, 308, 310, 311, 323
 Mesleme b. Abdûlmelik b. Mervân 150
 Mesrûk b. Ebrehe el-Eşrem 257
 Mesveniyye 184
 Meşrukân 78
 metafizik 134, 168, 169
 metafizikçiler 130
 Mettâ 134, 135
 mevcudat 130, 132
 Mevrucân 72
 Mevsıl (Musul) 66, 75
 mevsimler 39, 40
 Meyân Rûzân 61
 Meyfea Serriyyesi 259
 Meymûne 260
 Meysere 230
 Mezâr 76
 mezhepler tarihi 11, 23
 Mısır 11, 20, 42, 43, 44, 54, 55, 59, 71, 160
 Mısır Kıptîleri 160
 Mısırlı Kâhin Anebo 168
 Mısırlılar 17, 42, 54, 64, 166, 314, 353
 Mısırlı Rahip İsnâyûs 162
 Mısır Nil'i 79, 87, 183
 Mısır piramitleri 43
 Mısır Sâbiîleri 130, 168
 mihne olayları 18
 mihr 254
 Mihr 217
 Mihrâc Adaları 89
 Mihrâc ülkesi 82, 83
 Mihricân 71, 122, 217, 218, 338
 Mihricân Kazek 71
 Mihr Mâh 217
 Mikhail b. Corcis 174
 Mikhail b. Theophilos 176, 194, 195
 mikneb 276
 Mikyes (Mikyâs) b. Subâbe 264, 265
 milat 216
 Miletli Thales 130, 134, 168
 Mina 220, 270
 Mina günleri 206
 minser 276
 Misis Üskufu Tedos (Theodisius) 160
 Mistah b. Üsâse 248
 mitrân 160
 Mitrofanis 155
 Mordâd 217
 Mordâd Mâh 217
 Muâviye 209
 Muâviye b. Ebû Süfyân 150, 165, 170, 282, 293, 322
 Muâviye b. Sevr b. Mürte' 191
 Muâviye b. Yezîd b. Muâviye 294, 297, 298, 304
 Muâviye'nin halifeliği 170, 294
 Muâviye'nin kölesi Fenâk 165
 mûbez 110, 114, 115, 117, 119, 120, 123, 125
 mucize 27, 111, 228
 Mudar 192, 206
 Mugîre b. Şu'be 253, 278, 283
 muhacir 234, 237
 Muhammed b. Câbir el-Bettânî el-Harrânî 224
 Muhammed b. Cerîr et-Taberî 18, 264
 Muhammed b. el-Hanefiyye 291, 303, 306, 325

- Muhammed b. Hâlid el-Mervrûzî 202
 Muhammed b. Hasan 238, 266
 Muhammed b. İshâk 255, 274, 355, 372
 Muhammed b. Mûsâ el-Hârizmî 68, 190, 223
 Muhammed b. Ömer el-Vâkıdî 237, 274, 297, 337
 Muhammed b. Zekerıyyâ er-Râzî 135, 169
 Muhammera 175
 Mûkân 81, 184
 Mukavkıs el-Garkab en-Nûnî 258
 Muktedir 128, 134, 177, 179, 197, 357, 358, 359, 360, 367, 374, 376, 381
 Multan 54, 77
 Münis el-Hâdim 197, 358, 362, 363
 Mûsâ b. Ca'fer 232, 334
 Mus'ab, Haşebiyye 303
 Mûsâ b. Nusayr 321
 Mûsâ b. Nusayr'ın azatlısı Tarık 321
 Mûsâ (Hz.) 11, 44, 152, 161, 202, 203, 245
 Mûsâ'nın kardeşi Meryem 203
 Mûsâ'nın şeriatı 245
 Mustalik 274
 Mustalikoğulları 247, 248
 Mustalikoğulları Seferi 248
 Musul 42, 61, 62, 66, 75, 76, 99, 112, 209, 303, 316, 339, 347, 348, 358, 375
 Mûtân 142
 Mu'tasım 18, 174, 175, 337, 338, 339, 340, 341, 344, 346
 Mutayyebûn (Güzel kokulular) 214
 Mu'tazid 134, 177, 196, 218, 351, 352, 357, 359, 366, 371
 Mu'tazid'in nevruzu 218
 Mu'temid 176, 177, 199, 350, 351
 Mûte'ye serıyyesi 262
 Mu'tez 176, 196, 345, 347, 348
 Mu'tezile 232, 270, 324, 373
 Mu'tezilî 18, 19, 231
 Mu'tezz 176
 Mutî' 1, 20, 22, 23, 27, 29, 64, 126, 135, 176, 179, 198, 228, 258, 287, 296, 376, 377
 mutluluk 131
 mutsuzluk 131
 Muttalib 213
 Muttaliboğulları 230
 müaddelü'n-nehâr feleği 34
 Müaykîb b. Ebû Fâtıma ed-Devsî 278
 Müflih el-Hâdim 197
 Mühtedî 176, 348, 349, 350
 mükâtebe 247
 Müktefî 162, 177, 179, 185, 196, 323, 352, 353, 354, 355, 359, 375
 Mülevvihoğulları 262
 Mülûkü't-Tavâif 28, 104, 112, 113, 114, 115, 116, 122, 200, 201, 215, 377
 müneccimler 36, 223
 Müneccim Muhammed b. Mûsâ b. Şakir 144
 Müntasır 176
 Münzir b. Amr el-Ensârî 244
 Münzir b. Sâvâ 258
 Münzirler 191
 Mürcie 232, 270, 324, 373
 Müreysî 247
 Mürre b. Mihkân es-Sa'dî 209
 mürtet 280
 Mürûcü'z-Zeheb 1, 19, 20, 21, 25, 55, 80, 82, 84, 105, 111, 114, 120, 121, 122, 125, 126, 153, 154, 163, 166, 174, 180, 185, 188, 216, 317, 326, 376, 377, 381
 Müsennat 150
 müsevvide 315, 319
 Müseylime 271, 280, 281
 Müseyyeb b. Rafl el-Kelbî 310
 müsle 317
 Müslim b. Akîl 292, 295

Müslim b. Ebû Müslim el-Cermî 195
 Müslim b. Ukbe 296
 Müsned 110
 Müstaîn 69, 176
 Müstekân 108
 Müstekfî 179
 Müşenkeher 75
 müşriklerin yaptığı son hac 220
 Müşteri 33, 56, 57, 64, 104
 Mütemmim b. Nüveyra el-Yerbûî 191
 Mütevekkil 69, 134, 176, 195, 199
 Müttakî 179

N

Nabat 58, 112
 Nabatî 57, 59, 60, 62, 99, 111, 182, 189
 Nabatî dili 111
 Nabatî İremlipleri 99
 Nabatîler 53, 60, 99, 186, 187, 201
 Nâbiğa el-Ca'dî 207
 Nâbite 232, 270, 324, 373, 382
 Nadir 248
 Nadiroğulları 242, 245
 Nahletü'l-Yemâniyye 265
 Nakkâş el-Antâkî 199
 namaz/dua 168
 Namcin (Nemçe) 89
 nâr/ateş 111, 167
 Nasr b. el-Ezher et-Tâî 196
 Nasr b. Lahm 191
 Nasr b. Mezrû el-Kelbî 101
 Nasr b. Seyyar 315
 Nasr es-Seml 198
 Nasroğulları 191
 Nâtık bi'l-hak 332
 Nâtis 161
 Nâtulîn (Anatolikon) 182
 Nazmü'l-A'lâm fî Usûli'l-Ahkâm 27
 Nazmü'l-Edille fî Usûli'l-Mille 27
 Nebî b. Bâsûr b. Sâm b. Nûh 99
 Necaşi 254

Necâşî Ashame 258
 Necdiyye 232
 Necid 30, 67, 212, 243, 244, 259, 263
 nedve 213
 Nefîda 276
 nefis 71, 73, 131, 132, 133, 167
 nefî yağı yatağı 82
 Nehâr b. Tevsia' et-Temîmî 311
 Nehrevân 75, 289, 333
 nehrin oğlu 141
 Nehrubîn 75
 Nehru'r-Rufayl 74
 Nehşeb 86
 Nemir Arapları 240
 Nemrut 112, 121
 nemrutlar 58, 60, 112, 121
 Neron b. Claudius 138
 Nersî b. Bîzen 113
 Nesef 72
 nesep âlimleri 192
 nesî 29, 216, 219, 221, 228, 272
 Nestûrîler 157, 162
 Nestûriyye 151, 159, 160, 161, 162
 Nestûrus 156, 157, 158
 Neşâvera 108
 Nevkeberdeliler 185
 Nevruz 122, 217, 218
 Neyrîzî 202
 Nihâvend 66, 106, 108, 338
 Nikephoros 173, 174, 176, 180, 193, 194
 Nîkiyye 144, 149, 151, 155, 182
 Nîkiyye (İznik) 144
 Nikomakhos 130, 184
 Nikomedia (İzmit) 183
 Nil 42
 Nil Nehri 17, 43, 44, 45, 65, 77, 79, 87, 189, 224, 227, 318
 Nimruz 53
 Nîsâbur 66, 71, 72, 98
 nizâiyye 133
 Nizâr 192, 206
 Nizâr b. Mead 100, 101, 192, 206, 228, 252, 260

Nizârîler 100, 102, 319
 Nizâriyye 260
 Nizârlılar 101, 300
 Nizârôğulları 124
 Nûbe 42, 79
 Nûbeliler 79
 Nûh (Hz.) 99, 215
 Nu'mân b. Beşîr 189, 234, 236, 298
 Nu'mân b. Münzir 191, 212, 240
 Nu'mânlar 191
 Nunuviyyûn (Ninovaîlar) 98
 nûr 167
 nurların mertebeleri 167
 nur ve nâr 123
 Nusaybin 55, 57, 66, 158, 364
 Nusaybin Mitrânı Bersûmâ 158
 nübüvvet iddiası 273
 Nüfeyl b. Abdüluzâ 238, 283

O-Ö

Oğlak 38, 56
 Oğlak burcu 38
 Oğlak Dönencesi 32, 91, 168
 Oğuzlar 82, 83, 103, 185
 Ohan 85
 Okyanus 89
 ok yarışı 101
 Olentos 170
 oniki 12 havari 157
 on iki burc 57
 on iki imam 18, 20
 on iki rüzgâr 32
 Oribasius 168
 ortaklık antlaşması 254, 256
 oruç 137
 Osman (Hz.) 119, 164, 165, 210, 238, 243, 246, 253, 264, 281, 285, 286, 287, 288, 292, 323, 324
 Osmanîler 324
 Otho 139
 ökyüzü kilisesi 169
 Ömer b. Abdülazîz 19, 134, 172, 308, 309, 310, 323, 343, 349

Ömer b. Ali b. Ebû Tâlib 291
 Ömer Bârkânâ 75
 Ömer b. Ebû Rebîa el-Mahzûmî 214
 Ömer b. el-Hattâb 173, 209, 211, 233, 237, 243, 250, 254, 259, 274, 280, 281, 283, 292, 294, 296, 308, 338
 Ömer b. el-Hattâb'ın kızı Hafsa 243
 Ömer b. Hübeyre el-Fezârî 171, 315
 Ömer b. Sa'd b. Ebû Vakkâs 295
 Ömer b. Şebbe en-Nemîrî 245
 Ömer (Hz.) 164, 165, 209, 211, 238, 254, 259, 263, 278, 280, 281, 283, 284, 285, 287, 292, 338, 341, 342
 önceki milletler 104, 200
 örf ve âdet 22
 öz 131

P

papaz yardımcıları 137
 Pâpgîş 75
 patrik 80, 144, 155, 156, 159, 161, 163, 166, 171, 178
 patrikler grubu 169
 Patrik Theodor 262
 patrîruh 178
 Patriyârüküs 152
 Pavlus 138, 167
 Pavlus Şimşâtî 159
 pazar günü 152
 Peçenek Türkleri 150, 185, 187, 381
 Pehlevce 98, 110
 Pehlevîler 60
 Pelâgûnye (Paphlagonia) 184
 Persler 22, 253
 Pervîz b. Hürmüz 62, 118, 119, 162, 164, 201, 253, 257
 Pervîz'in oğlu Şireveyh 257
 Petrus 138, 155, 167
 Petrus'un Kürsisi (patriklik makamı) 138

Petrus'un vekili 167
 peygamber 168
 Peygamber'in eşi Hafsa 284
 Peygamber'in hicreti 215
 Peygamber'in kâtipliği 278
 Peygamber'in kızı Fâtıma 282, 291
 Peygamber'in kızı Rukıyye 287
 peygamberler 22, 28, 162, 199, 216, 281
 peygamberlerin derecesi 120
 peygamberler tarihi 22
 peygamberlik alametleri 230
 peygamberlik delilleri 228
 peygamberlik iddiası 271
 Philip 144
 Philippikos 171
 Phokas 152, 163, 180
 Pîkâr 112
 piramit 42
 Pisagor 36, 129, 130, 134, 168
 Pisagorcular 135, 169
 Plutarkhos 36
 Politiya (Politika) 98
 Porphyrios (Furfûriyûs) 81, 168
 Probus 146
 Proclus 36
 Ptolemios 140
 Pupienus 143
 put 147, 154
 puthane 124
 putlara tapma 103, 245

R

Rabat 85
 Râbiğ 234
 Rablık âlemi 167
 Rahbe 74, 354, 363, 364
 Rahib Nestura 230
 Rahîn 326
 Rahip Bahira 230
 Rahip Juvanes Antypathas Patrikos Mistikos 198
 rahipler 155, 156, 178
 Rahzâdiyye 76
 Rakîm 144

Rakka 30, 66, 74, 80, 128, 333, 353, 354, 364
 Râm 217
 Ramâdî 237
 ramazan orucu 237
 Rasûlullah'ın azatlısı Şükrân 276, 277
 Rasûlullah'ın kızı Hz. Fâtıma 293
 Rasûlullah'ın kızı Rukıyye 238
 Rasûlullah'ın (sav) hicreti 164
 Rasûlü'nün kızı Ümmü Gülsüm 269
 Ra'sû'l-Ayn 76
 Râzî 162, 179
 Râzî dönemi 120, 135
 Rebeze 243, 251
 Rebîa 108, 192, 206
 Rebîa b. Nizâr 107, 207, 240
 Recî' 245, 250
 recm 246
 reîsühe'l-evvel 131
 Remus 135
 Res (Aras) Nehri 84
 Resmü'l-Ma'mûr mine'l-Arz 48
 Reşen 217
 Revâkıyyûn 129, 134, 381
 Revâkîler 31, 129
 rey 27
 Rey 58, 66, 72, 85, 98, 105, 115, 331, 332, 338, 344, 348
 rifâde 213
 rivayet 46
 rivayet çeşitleri 27
 riyâziyyât 36
 Roma 22, 29
 Roma Kralı Antonius 141
 Roma Kralı Claudius 138, 140
 Roma kralları 28, 148, 173, 181
 Roma Krallığı 28, 135, 136, 147, 181
 Romalı 136
 Romalı Kayser Gaius (Caligula) 135
 Romalılar 29, 142, 148, 154, 163, 253
 Romanos b. Kostantin 186

Romanus 177, 178, 179, 197
 Roma Patriği Kalestus (Caelesti-
 nus) 156
 Roma Patriği Polyûs 152
 Roma şehri 136
 Romulus 135
 Rufey b. Üzeyr el-Esedî 310
 Rûfûsü'l- Haynîti 182
 Ruhaniler topluluğu 169
 ruhani varlıkların mertebeleri
 167
 Ruhât 265
 Ruhâ (Urfa) 141, 153, 160, 278
 Ruhâ (Urfa) Kilisesi 153
 Ruhâ (Urfa) Üskufu Eybâ 160
 Ruhmâsâtûhâs 136
 Rukayyât 214, 303
 rukye 129
 Rum 25, 54, 56, 59, 120, 216
 Rum (Anadolu) toprakları 226
 Rum (Bizans) Kralı Phokas 152
 Rûm b. Semlâhîn 180
 Rumca 169
 Rum Denizi 78
 Rum diyarı 55, 74
 Rûmî 110
 Rumlar 53, 62, 80, 150, 174, 181,
 182, 186, 187, 191, 193,
 195, 196, 199, 201, 253,
 327
 Rumların kardeşleri 129
 Rum milleti 150
 Rum ülkesi 173, 175, 181, 185,
 209
 Rus 88, 188
 Rus milletleri 150
 Rüstem 112, 119
 Rüstem b. Berdû el-Ferğânî 196
 rüya çeşitleri 131
 rüzgâr 35, 40
 rüzgârlar 40

S-Ş

saadet 131, 132, 133, 139
 saba 40, 41
 Sâbî b. Mârî 109

Sâbî b. Müteveşlih b. İdris 109
 Sâbiî (Hanif/Putperest) 144, 181
 Sâbiîler 28, 43, 109, 135, 146,
 147, 154, 167, 169
 Sâbiîler Dönemi 135
 Sâbiîlik 109, 135, 154
 Sâbiî mezhebi 168
 Sâbiîn 109
 Sâbit b. Kurre el-Harrânî 93
 Sâbit b. Kurre es-Sâbiî 128, 224
 Sâbit b. Nasr 194, 199
 Sâbit b. Nuaym 314
 sabit burçlar seması 33
 Sâbit el-Bünânî 254
 sabit yıldızlar 33
 Sâbûr (Şâpûr) b. Erdeşîr 117, 119,
 145, 154
 Sâbûr (Şâpûr) b. Eşk 113
 Sâbûru'l-Cünûd b. Erdeşîr 149
 Sâbûr'un (Şâpûr) kabri 75
 Sa'd b. Amr 247
 Sa'd b. Ebû Vakkâs 234, 285, 295,
 341
 Sa'd b. Ebû Vakkâs Seriyyesi 234
 Sa'd b. Muâz 235, 249
 Sa'd b. Ubâde 235, 250, 279
 Sa'd b. Zeyd-i Menât b. Temîm 233
 Sadık rüya 131
 Safiyye bt. Huyey 254, 294
 Safvân b. Muattal es-Sülemî 248
 Safvân b. Ümeyye 266, 298
 sağ 46
 sahabe 27
 sahâbî 238, 239
 Sâib b. Yezîd 284, 287
 Saîd 44
 Saîd b. Ali 128
 Saîd b. el-Bitrîk 162
 Saîd b. Ya'kûb el-Feyyûmî 128
 Saîd Feyyûmî 128
 Saîdü Mısır 42
 Sakâlîbe 46, 55, 78, 81, 84, 85, 89,
 103, 150
 Saklebî (Slav) 176
 salâtü'l-havf 246
 Sa'lebeoğulları 250, 251

- Salebiyye 55, 57
 Sâlih (as) 101
 Sâlim b. Umeyr el-Ensârî'nin se-
 riyyesi 239
 Salûnîka (Selânîk) 163
 Samanoğulları 86
 Sâmerrâ 42, 58, 61, 69, 337, 338,
 340, 341, 344, 345, 346,
 347, 348, 349, 350
 Sâmirîler 215
 Samsat 66, 74, 85, 159, 174
 San'a 67, 68, 107, 205, 257, 259,
 315
 Sanâriye 188
 sanat 29
 Sandâbûr Koyu 77
 sapkın şehirler 132
 Sarazen 173, 174
 Sâre'nin köleleri 173
 sarı altın 44
 sârib 276
 Sarsar 74
 Sâsânî 104
 Sâsânî İmrâpatorluğu 273
 Sâsânîler 22, 28, 58, 106, 114,
 116, 122, 123
 Sâtîdemâ 76
 Satürn 33, 64, 104
 Savâif (yaz seferleri) 194
 savaş âyeti 252
 Savrân ateşi 205
 Sâvün İskenderânî 68, 126, 140,
 146, 223
 Saydâ 66
 Saymera ülkesi 71
 Sebe b. Yeşcüb b. Ya'rub b. Kahtân
 205, 271, 273
 Sebte 78
 Secâh 280
 Seffâh 172, 315, 316, 318, 325,
 326, 327, 352
 Seffân 76
 Sehl b. Hârûn 97
 Sehm 213
 Sehûlî 277
 Seklâbiyûs 143
 Seklâbiyûs (Asklepios) 143
 Selânîk 185
 Selçuk 144
 Selek 75
 Seleme b. el-Fazl 255
 Seleme b. Eslem b. Harîş 245
 Selendu Kalesi 183
 Selevkos 130
 Selîh'in Kitabı 167
 Selît b. Amr el-Âmirî 258
 Sellâm b. Mişkem 255
 Selmâ Dağı 211, 250
 Selmân b. Rebîa el-Bâhilî 284
 Selmân-ı el-Fârisî 248
 Selmliler 210
 Selmüveyh 86
 Selûkiyye 130, 182, 183
 semavi akıllar 132, 133
 semavi cisimler 32, 104, 130, 132,
 133, 154, 167, 169
 semavi cisimlerin mertebeleri 132
 Semerkant 67, 72, 86, 261
 sem'î (naklî) delil 27
 Semnân 72
 Semûd 99, 101, 112, 189
 Sem'u'l-Kiyân 133
 Sence Köprüsü 85, 153
 Sence Nehri 85
 Senhârîb 121
 Senîr 161
 Senkera 149
 Serât 67
 Serbet 76
 Serbüze (Sumatra) 82
 Sercûn b. Mansûr er-Rûmî 294
 Serendib 49
 Serîr 164, 188
 seriyye 233, 265, 275
 Sersûr 63, 76
 Sessiz Filozof Sakendes (Secun-
 dus The Silent) 140
 Sevâd 58, 61, 62, 63, 74, 99, 118,
 123, 158, 208, 210, 369
 sevânî 134
 Severus 143, 159
 Sevîk 239

- Seyf b. Zûyezen 257
 Seyhan 80
 Seyhan Nehri 80, 187
 Seylan 20
 Seylî 49
 Seyser 75
 Sıffîn 80, 284, 288, 289, 292, 305
 sînâatü't-tencîm 36
 Sibir 103
 Sicilya 82
 Sicistan 78, 88, 98, 108, 112, 125, 304, 305
 Sîfleh 156
 Sifru'l-Esfar 145
 sihirbaz 105, 138
 sikâye 213
 Sikılliyye (Sicilya) 81, 165
 Sikılliyye (Sicilya) Volkanı (Etna Yanardağı) 81
 Simon 138
 Sinân b. Sâbit 94
 Sincar 55
 Sind 54, 55, 66, 68, 73, 77, 78, 103, 183, 311
 Sind b. Ali 68
 Sind bölgesi 66
 Sind ırkı 77
 Sindihind 222, 223
 Sind Mehrân'ı 183
 Sind sahili 77
 Sinhûdsların (sinod/konsil) so-nuncusu 166
 sinhûdsların (sinod/konsil) toplanma sebepleri 166
 Sinhûds (sinod/konsil) 159
 Sinhûds (sinod/konsil) (I.) 151, 155
 Sinhûds (sinod/konsil) (II.) 155
 Sinhûds (sinod/konsil) (III.) 156
 Sinhûds (sinod/konsil) (IV.) 158
 Sinhûds (sinod/konsil) (V.) 160, 166
 Sinhûds (sinod/konsil) (VI.) 166
 Sinn 58, 75
 Sîrâf 71, 83
 Sîrcân 66
 Sîrvân 82
 Sîser 84
 siyah bayrak 315, 318, 319
 siyah bilezik 44
 Siyahîler 47, 91
 Siyah İrtiş 83
 siyaset 20, 46
 Slav 148, 154, 186
 Slavca 188
 Slavlar 46, 55, 78, 81, 89, 150, 188
 Soğd dağları 78
 Soğd hükümdarları 86
 Soğdubîl 83
 Sokrat 129, 130, 133, 134
 sonradan olan 132
 sosyal sınıflar 131
 Stefanos 178, 179
 Stephenus 137
 Stoacılar 31, 129, 134
 Sudan 43, 79, 90, 188, 224, 318
 Sudanlı 90
 Sufriyye 232
 Sugûr 108
 Suhârî 277
 Suheyb b. Sinân 285
 Sûlî Adası 48
 su'lûk 245
 Sûr 66
 Sûratü'l-Felek ve'l-Kevâkib 168
 sûret 132
 Sûristân 181
 Suriye 164, 181
 Sûryân 182
 Susmar 77
 Sübey' b. Hevâzin 108
 Sû'dâ el-Cüheniyye 190
 Süfâle Zencleri 79
 Süfyân b. Hâlid el-Hüzeli 244
 Süfyân es-Sevrî 266
 Süfyânîler 324
 Süheyl b. Amr b. Abdüşems 253
 Süheyl yıldızı 40
 Süleym 248
 Süleyman b. Abdülmelik 171, 172, 308, 310, 314, 323, 325
 Süleyman b. Yesar 233

Süleyman et-Teymî 252
 Süleym b. Kays 18, 231, 232
 Süleymoğulları 242, 244
 Süleymoğulları seriyyesi 251, 261
 Sümenîler 168
 Sümeysât (Samsat) 66, 74, 85
 sürgün 203
 Süryânî 25, 57, 216
 Süryânî ayları 71, 218
 Süryânîce 19, 99, 100, 109, 110, 141, 158
 Süryânî dili 100
 Süryânîler 29, 53, 58, 98, 181, 189, 201, 216
 Süryânî patrikleri 157
 Süvâ' putu 265
 Süverâ 74
 Şâberân 98
 Şâburzân 76
 Şadfirûz 63
 Şah-ı Rûz Nehri 84
 Şam 12, 19, 20, 44, 57, 59, 62, 68, 71, 78, 99, 146, 148, 153, 161, 164, 166, 184
 Şâmât 59
 Şam bölgesi 66
 Şam Denizi 43, 55, 150, 182, 184
 Şamiyye 180
 Şamlılar 263
 Şam ordugâhı 181
 Şapuragan 145
 şarapçı 295
 Şâş 185
 Şâş Nehri 87, 89
 Şâş ülkesi 87
 Şâzencân 108
 Şebes b. Rib'î 280
 Şeddâd b. Âd 43
 Şedîd 281
 Şefîu'l-Hâdim 196
 şehâriceler 123
 şehir felsefesi (siyaset) 130, 134
 şehirlerin anası 138
 Şehrezûr 75, 108, 348
 Şehriberâz 118, 163, 164, 253
 Şehrîr 217

Şehrîr Mâh 217
 Şelâhid 89
 şemmâs 137
 Şemmâsiye 221, 358
 Şemûn b. Kalûfâ 152
 Şemûnû's-Safâ 137, 138
 Şerât Dağı 325
 şeriat 26
 Şerkî b. Katâmî 101
 Şeyma 229
 şeytan 111
 Şeyzer 80, 161, 354
 Şezûne 90
 Şîhr 55, 73, 82, 99, 225
 Şîa 232, 253, 270, 306, 324, 373, 374
 Şi'bü Cebele 207
 Şiî 18, 19, 232, 321
 Şimşât 187
 Şînîz 66
 Şira yıldızı 39
 Şîrâz 66
 Şîreveyh 118
 Şîreveyh b. Pervîz 118
 şirk 270, 284
 Şirvan 82
 Şîz 112
 Şuayb b. Haccâb 254
 Şuayb b. Mihzem 205
 Şubat 216
 Şûhcân 108
 şûra 285
 şûra üyeleri 285
 Şücâ' b. Vehb el-Esedî 258, 262
 Şüneyfü'l-Hâdim 195
 Şûrahbîl b. Amr 262
 Şüreyh 290, 293

T

Taberânî 127, 329
 Taberistan 66, 72, 81, 98, 105, 115, 184, 310, 339
 Taberiye 20, 94, 137, 153, 298, 299, 323, 329, 355
 Taberiye Gölü 94
 tabiat 133

- tabiat âlemi 167
 tabiatçı felsefe 130
 tâbiîn/tâbiûn 27, 282
 tabip 182
 Tâblâ 148
 Tâblâ askeri eyaleti 184
 Tacitus 146
 Tâfen 77
 Tağlib Arapları 240
 Tağlib kabilesi 250
 Tahir b. Hüseyin 187, 332
 tahkîm 289
 Tahmûras 105, 109
 Tâif 13, 67, 233, 261, 274, 281, 306
 Tâif Muhasarası 13, 281
 Takallübü'd-Düvel 322
 takvim 285
 takvim başlangıcı 202, 205, 206, 207, 209, 211, 214, 284
 Talha 285
 Talha b. Ubeydullah 238
 Tâmarrâ 75
 tam fazilet 130
 Tanâyıs (Don Nehri) 89
 Tarfela 170
 tarih 46, 162, 199, 200
 tarih başlangıcı 11, 200, 201, 202, 203, 204, 205, 206, 207, 208, 209, 210, 211, 212, 214
 tarihçiler 27
 Tarseyüs 91
 Tarsus 66, 80, 143, 179, 182, 193, 198, 336
 Tavâvîs/Tavus Kuşları 304
 Tay Arapları 240
 Tay kabilesi 210, 211, 242
 Tebük 262, 267, 268, 269
 Tedos 156, 171
 tehşebiz 120
 telbiye 272
 Tell Fehhâr 153, 369
 Temîm 191
 Temîm Arapları 240
 Temîm b. Mürre 207, 238
 Temîm kabilesi 209, 241
 Temîmliler 209
 Temîmoğulları 208
 Tenser 115, 116, 117
 Tenûh 191, 240, 299
 Terazi 38, 56
 Terazi burcu 37, 38, 225
 Tercûm 100
 Terkosin (Thrakesion) 182
 Terkuf 59
 terviye 219
 teslis 19, 159, 161, 162
 Teşrînü'l-evvel (Ekim) 216
 Teşrînü's-sânî (Kasım) 216
 tevhid 127
 te'vilciler 168
 Tevrat 19, 98, 100, 101, 112, 127, 152, 161, 189, 215
 Tevvabîn 302
 teyemmüm âyeti 248
 Teyma 256
 Teym b. Mürre 213, 214, 279
 Teymoğulları 265
 Thales 129, 130, 134, 168
 Themistius 31, 129, 169
 Theodora 176
 Theophilos 177
 Theophilos b. Mikhail 174, 175
 Theophrastos 129, 134, 184
 tıp 128, 143, 169, 182
 tıraş 173
 Tırimmah b. Hakîm et-Tâî 280
 Tiberios 161
 Tibet 20, 78, 85
 ticaret 230
 Tiflis 83
 Tihâme 67, 99, 208, 211
 Tih Çölü 202, 203
 Tikrit 42, 58, 59, 61, 162
 Timaios 169
 Timaios et-Tabî 169
 Timosthenes 52
 timsah 77
 Tinnîn 76
 Tinnîs 45
 tinsel şeyler 131

Tîr 56
 Tîr Mâh 217
 Tirmiz 85, 86, 87
 Titus 139
 Titus b. Vespasianius 139
 Tîz-i Mekrân 78
 Tofilaktüs 178
 Tomâ 157
 toprak vergisi 118
 Trabzende (Trabzon) 164
 Trakya 55, 149, 150, 177
 Trakya askeri eyaleti 184
 tubba' 23, 189, 190
 Tubba'u'l-Asgar 205
 Tubba'u'l-Ekber 205
 Tubba' Zi'l-Ezâr 205
 Tubba' Zi'l-Menâr 205
 Tûbe 71
 Tûc 59, 60, 66
 tufan 200, 201, 203, 204, 214
 Tufûf 74, 339, 350, 369
 tuğam 169
 tuğmât 169
 tuğmates 169
 tûl 34
 Tuleyha 280, 281
 Tuleyha b. Huveylid 280, 281
 Tûlye 88
 Tûmân sıcak su kaynağı 82
 Tuna Bulgarları 55, 148, 150, 151,
 170, 174, 188, 195, 199
 Tûr 152
 Tur Abdin Dağı 76
 Turabi Ahmer 80
 Tûr-u Hârûn 152
 Tûr-u Sînâ 152, 161
 Tûr-u Ürdün 153
 Tûr-u Zeytâ 152, 153
 tuzlu suyu tatlı suya çevirmesi
 228
 tügem 169
 Türebe 259, 262
 Türk 59, 64, 199
 Türk akınları 86
 Türk boyu 84
 Türk ırkı 85

Türk kavimleri 103, 185, 187
 Türk kavminin göçleri 185
 Türkler 22, 47, 111
 Türk ülkesi 60, 148
 Türk yurdu 163
 Tüster 305

U-Ü

Ubeyd b. Şerîyye el-Cürhümî 102
 Ubeyde b. el-Hâris Serîyyesi 234
 Ubeydullah b. Ebû Râfi' 290, 293
 Ubeydullah b. Kays 214, 303
 Ubeydullah b. Ömer 287, 292, 338
 Ubeydullah b. Yahyâ b. Hâkân 69
 Ubeydullah b. Ziyâd 295, 302, 303
 Uhud 243, 246, 274
 Ukkâşe b. Mihsan 250
 Ukl 252
 uknum 159, 161
 Ulleyka 161
 ulvi bedenler 43
 ulvi cevherler 167
 Uman 55, 73, 82, 83, 99, 273, 277,
 339, 372
 Ureyne 252
 Ureyneliler 252
 Ureyneliler serîyyesi 252
 Ur Keşed 99
 Urmiye 95
 Urve b. ez-Zübeyr 233
 Urve b. Verdetü'l-Absî 245
 usbe 276
 Üsbeyûs 154
 Usfan 245, 246, 250, 262
 ut 140
 Utârid b. Hâcib b. Zürrâre 240, 280
 Utarit 33, 36, 56, 104
 Uyeyne b. Hısn 247, 250, 280
 Uyeyne b. Hısn b. Bedr el-Fezârî
 247
 Uzeyb 61
 Uzza putu 265
 Übülle 64, 73, 74, 361
 Üçüncü Bedir 246
 Ükeydir b. Abdülmelik el-Kindî
 247, 268

Ümâme 260
 Ümeyme bt. Abdülmuttalib 249
 Ümeyye b. Bedr 239
 Ümeyye b. Ebü's-Salt 257
 Ümeyye b. Halef 235
 Ümeyyeoğulları 271, 294, 298,
 299, 313, 314, 316, 317,
 318, 322, 324, 326
 Ümmü Eymen 230
 Ümmü Gülsüm 291
 Ümmü Hab 261
 Ümmü Habîbe 254, 255, 294, 382
 Ümmü Habîb es-Sahbâ' 291
 Ümmü Hâkim 78
 Ümmü Hâlid 298
 Ümmü Kırfe 251
 Ümmü'l-Benîn 291
 Ümmü'l-Fazl 261
 Ümmü Seleme 246, 294
 Ümmü Şîreveyh 163
 ümmüveled 313, 330, 352, 359
 Üneyse 229
 Ürdibehişt 217
 Ürdibehişt Mâh 217
 Ürdün 20, 94, 95, 128, 137, 153,
 181, 215, 298, 323, 329,
 353, 355
 Ürdün Nehri 94, 95, 137
 Üsâme b. Zeyd 230, 259, 270, 274,
 276, 309, 311
 Üseyr b. Rezâm'a seriyyesi 251
 üskuf 138, 139, 151, 155, 156,
 158, 161, 178
 Üsrûş 217
 Üstuksat 143
 Üstûl 150
 Üşrûsene 67
 Üzeyn 225

V

Vâdi-i Berehût Volkanı 82
 Vadi-i Sâlimûn 183
 Vadi-i Tâmse 183
 Vâdilkurâ 251, 256, 260, 262,
 263, 274, 296, 315
 Vaftizci Yahyâ 137

vahiy 43
 vahiy kâtibi 264
 Vâkidî 237, 274
 Valens 155
 Valentinianus (I.) 155
 Valentinianus (II.) 155
 varlıklar âlemi 133
 Vâsıt 42, 59, 63, 74, 76, 168, 307,
 328, 333, 339, 343, 350,
 362, 369
 Vâsik 18, 144, 174, 176, 194, 344,
 348
 Vaslû'l-Mecâlis 321
 vatanına düşkün olma 65
 veba 42, 142
 Vecc 67
 veda haccı 220, 272
 Veddan 235
 Vehriz 257, 258, 273
 Vekî' 17, 287
 Velender 185, 188
 Velenderiyye 185, 188
 Velîd b. Abdülmelik 170, 307,
 310, 321, 323, 343
 Velîd b. el-Mugîre 261, 262, 280
 Velîd b. Yezîd 172, 312, 319, 323
 Venüs 33, 36, 56, 104
 Verasân 84
 vergi 29
 vesmî 40
 Vespasianus 139
 vesteryûş 120
 vezir 27, 120, 128, 148, 326, 327,
 328, 329, 330, 331, 336,
 337, 345, 349, 359, 367
 Vitellius 139
 volkan 82, 83

Y

yağmur duası 253
 yağmur yağdırma 228
 Yahûdâ 136, 139
 Yahudi 205
 Yahudi âlimi 127
 Yahudiler 138, 161
 Yahudilerin bayramı 137

- Yahudilerin kiblesi 152
 Yahudilerin Kureyşlilere sağla-
 dıkları destek 249
 Yahyâ b. Ebû Mansûr 68, 202, 221
 Yahyâ b. el-Bitrîk 169
 Yahyâ b. Zekeriyâ 128, 137
 Yahyâ en-Nahvî 36
 Yaîş b. Veyzek 125
 yakın/mukarreb melekler 169
 Ya'kûb b. İshak b. İbrâhim 202
 Ya'kûb b. İshak el-Kindî 48, 73, 81,
 96
 Ya'kûb b. Merdeveyh 128
 Ya'kûb b. Yusuf 138
 Ya'kûb (Hz.) 202
 Ya'kûbîler 160
 Ya'kûbî mezhebi 160
 Ya'kûbiyye 158, 159, 160, 161,
 162
 Ya'kûbu'l-Berzeânî 159
 yaratıcı 132, 169
 yaratıcının sanatı 33
 yaratılanlar 132
 yaratılışın başlangıcı 162
 Yaratılış (Tekvîn) 189
 Ya'rub b. Kahtân 100, 102, 106,
 205, 207, 210, 260, 271,
 273, 284, 289, 325
 Yâtis (Aetius) 173
 Yay 38, 56
 Yay burcu 226
 yaz rüzgârları 35
 Yecni 185
 Ye'cûc ve Me'cûc 47, 49, 54, 55,
 130
 yedi bölge 28, 54, 72
 yedi yıldız 147, 168
 Yeduksî Kalesi 183
 Yehûdâ 161
 Yehûda b. Yusuf 128
 Yelemlem 265
 Yemâme 99, 241, 258, 271, 280,
 361, 372
 Yemen 42, 73, 99, 189, 192
 Yemen Arapları 43
 Yemen bölgesi 67
 Yemen elbisesi 277
 Yemenliler 100, 101, 102, 106,
 208, 271, 300, 313, 316,
 319
 Yemen Valisi Bâzân 257
 Yenbu' 236
 Yengeç 38, 56
 Yengeç burcu 37
 Yengeç Dönencesi 32, 91, 144,
 225
 Yeni Stoacılar 129
 Yerfâ 284
 Yerusalayim 136
 yeşil zümrüt 44
 Yezdicerd 104, 106, 113, 117,
 119, 122, 200, 201, 202,
 215, 221, 342, 378
 Yezdicerd b. Behrâm Gûr 117, 119
 Yezdicerd b. Şehriyâr 104, 106,
 113, 119, 122, 200, 201,
 342, 378
 Yezîd 170
 Yezîd b. Abdülmelik 172, 309,
 310, 312, 323, 339
 Yezîd b. el-Mühelleb 309, 310,
 311
 Yezîd b. Muâviye 19, 150, 155,
 294, 295, 297, 298, 299,
 304, 309, 322
 Yezîd b. Velîd 172, 312
 Yezîd b. Zürey' 252, 264
 yılan 93
 yıldız ilmi 33
 yıldızlar 46
 yırtıcıların başı 133
 yırtıcıların ülkesi 60
 yoğun ruh 133
 yöneticilik mesleği 131
 yönetim organları 132
 Yubyanus (Jovian) 154
 Yuhannâ 167
 Yuhannâ b. Haylân 134, 135
 Yuhannâ b. Zebedi 137
 Yukarı Mısır 20, 79, 156
 Yukarı Mısır'daki (Saîd bölgesi)
 79

- Yûmârîs 54
 Yunan 25, 29, 56, 120, 216
 Yunan b. Âbir 129
 Yunan b. Yâfes b. Nûh 129
 Yunanca 98, 127
 Yunan halkı 130, 168
 Yunan kralları 28, 69, 127, 162, 215
 Yunanlar 187
 Yunanlılar 22, 29, 53, 126, 127, 129, 136, 142, 143, 186, 187, 201
 Yunan Sâbiîleri 168
 Yunan şehirleri 98
 Yunan tarihi 22
 Yunan yazısı 110
 Yusuf b. Kayyumâ 128
 Yusuf b. Ömer es-Sekafî 312, 313
 Yusuf buğdayı 45
 Yûşa' b. Nûn 203
 yüce cevherler 154
 yüce özler 104
 yüce ruhaniyetler 168
 Yümn 260
- Z**
 Zâbic 77, 82, 89
 Zâbic Adaları 82
 Zâbic Köfrezi 77
 Zâbulistan 78, 304
 Zâbulistân 112
 Zağave 224
 zahirî 232, 373
 Zâhirîler 263, 266
 zaman 40
 zamanların zamanı 221
 Zâmyâd 217
 Zap 75, 303, 316
 Zâp Nehri 58
 Zat-i Irk 243
 Zâtü Atlâh'a seriyyesi 262
 Zâtürrikâ' 246
 Zâtürrikâ' Gazvesi 246
 Zâtü's-Savârî 165
 Zâtüsselâsil 263
 Zebbâ' 191
- Zebûr 127
 Zeccâc 18
 Zehâiru'l-Ulûm 21, 25, 114, 180, 377
 zehirlenme 255
 Zeîm 326
 zekât mallarının kâtibi 278
 zekât oranları 269
 Zencler 55, 73, 79, 224
 Zend 110
 Zenon 160
 Zerdüşt 109, 110, 111, 112, 114, 115, 117, 122
 Zerdüşt din adamları 110, 114
 Zerdüştiler 111
 Zerdüştlük 111
 Zerenrûz 95
 Zeyd b. ed-Desine 245
 Zeyd b. el-Hattâb 280
 Zeyd b. Erkam 231
 Zeyd b. Hârise 230, 233, 235, 243, 247, 251, 262
 Zeyd b. Sâbit 278, 281, 284, 286, 287
 Zeyd b. Sebe' 190
 Zeyd b. Yeşcüb 106, 210, 212, 273, 284, 289, 325
 Zeydî fırkaları 231
 Zeydî kelamcıları 231
 Zeyd-i Menât b. Hâris b. el-Hazrec 237
 Zeydiyye 324
 Zeyneb 291
 Zeyneb bt. Cahş 249
 Zeyneb bt. Huzeyme 243
 Zibatra 174
 Zibatra (Doğanşehir) 195
 Zibrikân b. Bedr 280
 zîc/astronomi cetvelleri 121, 127, 190, 202, 223, 317
 Zîcü'l-Mümtehan 221, 223, 224, 382
 Zîcü's-Şah 223
 zû 190
 Zûemer 243
 Zû Esbeh b. Malik 264

Zûkared 250

Zûkâr Savaşı 240, 241

Zûnüvâs 205

Zübeyr 285

Zübeyr b. Abdülmuttalib b. Hâşim
213

Zübeyr b. el-Avvâm 234, 278, 304

Züfer b. Hâris el-Kilâbî 296, 298,
300

Zügar 94

Zügar Gölü 95

Zühal 33, 56, 64, 104

Zühre 33, 36, 56, 104, 140, 213,
214, 229, 234, 251, 285

Zührî 233, 278, 284, 287

Zükak (Cebelitârik) 78

Zülcedr 252

Zülhımâr 273

Zü'l-huleyfe 244

Zülkarneyn 75, 130

Zülkarneyn'in kalesi 75

Zülkassa 250

Zülkassa Seriiyesi 250, 251

Zülkeffeyn 265

Zü'l-Kilâ' 183

Zülmecâz 266

Zülmerve 251

Zü'l-Uşeyre 236

Zü'l-Uşeyre Gazvesi 235, 236

Zü'l-yemîneyn 332

zünnar 123

Zü'r-riyâseteyn 332, 334, 335

MES'ÛDÎ

et-Tenbîh ve'l-İşrâf / Dünya Coğrafyası ve Tarihi

Kitabımızda Yunanlıları da Romalılara dâhil ettik. Çünkü Keldânîler yani Irak'ta yaşayan Süryânîlerin, İlk Dönem Fars Hükümdarlığı'nın hâkimiyetine girmeleri gibi Romalıların ülkelerini almasından dolayı Yunanlılar da Romalıların hâkimiyetine girmişlerdir. Tüm bunlardan dolayı biz bu kitabımızda onları anlatmaktan geri kalmak istemedik. Yine biz yeryüzündeki silinmiş ve yok olmuş veya günümüze kadar süregelen tüm ülkeleri, onların hükümdarlarını ve idareleri ile diğer hususları bu kitabın ilgili bölümlerinde anlattık.

